ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
YAYINLARINDAN
XIII

BUHÂRÎ'NİN KAYNAKLARI

HAKKINDA ARAŞTIRMALAR

Dr. M. Fuad Sezgin
İstanbul Edebiyat Fakültesi İslâm Araştırmaları
Enstitüsü Doçenti

İBRAHİM HOROZ BASIMEVİ
İSTANBUL
1956

BİRİNCİ KISIM

HADİSLERİN İLK YAZILI KAYNAKLARI

Hadislerin tedvîn tarihi bakımından mebdee pek yakın sayılamıyacak bir devrenin mahsulü olan Buḫari'nin al-Câmi[c] aṣ-ṣaḥîḥ'inin veya bu mahiyette hadis mecmualarının kaynaklarının araştırılması, hadis edebiyatının birçok mes'elelerinin izahiyle sıkı sıkıya alâkalıdır. Hadislerin ilk defa yazı ile tesbiti, tesbit edilen malzemenin toplanması - veya kendine has tabiriyle «tedvîn» i - ve nihayet muayyen «bâb» lar halinde «taṣnîf» i, mevzuu bahs hadis mecmualarının teşekkülüne kadar geçen tekâmül safhalarını ifade eder. Kaynaklarının tesbiti bakımından Buḫârî'nin Ṣaḥîḥ'i, - ileride tafsil edileceği veçhile - aynı kategoriye dahil musannaflar için olduğundan daha ziyade, zikredilen merhalelere âid mes'elelerin izahına muhtaçtır.

Hadis edebiyatının kaynaklariyle alâkalı ilk ve belki de en mühim mes'ele, hemen hemen hadisler kadar eski olup onların yazı ile tesbit edilmesine cevaz veya adem-i cevazın vârid olup olmadığı yolunda açılan münakaşalar ve bunların neticelerine âiddir.

Hadis'in yazıyla tesbitini yasak veya yazılmış hadislerin imhasını emreden[1], buna mukabil, hafızasının zayıflığından şikâyet edenlere: «sağ elinden faydalanmasını» tavsiye eden hadisler[2] in, bazan bizzat Peygamberden, bazan da aynı sahâbeden[3] veya birçok sahâbeden nakledilmesi[4] keyfiyeti veya kendine mahsus ifadesiyle «takyîd» in aleyhindeki rivâyetlerin mevcudiyetine rağmen, yazı ile tesbit faaliyetinin zarureti, daha nisbeten erken bir devirden itibaren mezkûr tezadı ortadan kaldırmayı istihdaf eden te'vilci bir faaliyetin ortaya çıkmasına âmil olmuştur. Aynı

1. *Ta'wîl muḫtalif al-ḥadîṯ* s. 365 ve *Taqyîd al-[c]ilm* 30—35.
2. Tirmiḏî II, 111; *Taqyîd al-[c]ilm* 62—68.
3. *Taqyîd al-[c]ilm* s. 93.
4. *Râmahurmuzî* s. 67 a.

mevzu üzerinde birbirini nakzeder gibi görünen hadislerin arzettiği tezadı te'vil etmek maksadiyle müstakil bir eser meydana getiren İbn Qutayba (öl. 275)[1], 'Abû Sa^cid al-Ḫudrî'nin Peygamber'den naklen rivâyet ettiği: «*Qur'ân*'dan başka benden bir şey yazmayınız; *Qur'ân*'dan gayrı benden bir şey yazan, yazdıklarını yok etsin» şeklindeki hadis[2] ile bu husustaki müsaadekâr hadisler arasındaki tenakuzu, ya sünnet'in sünnet ile neshi veya yazıya vukufları yahut bilgi seviyeleri bakımından birbirinden farklı bulunan sahâbenin bâzısına bu hususta müsaade verildiği, bâzısının ise bundan mahrum bırakıldığı şeklinde te'vil eder[3]. Bu mes'eleyi - kitabının bir bâbında ele alan Râmahurmuzî (öl. 360)'nin te'vili[4] bir tarafa bırakılırsa - ciddî bir tenkide tâbi tutup aşağı yukarı halleden ilk kimse, Ḫaṭîb Bağdâdî (öl. 463) olmuştur. O, mezkûr mes'elenin halline tahsis ettiği Taqyîd al-^cilm adındaki eserinde[5], birbirine mütenakız malzemeyi sistemli bir şekilde toplamış, leh ve aleyhdeki haberleri adetâ kronolojik bir tasnife tâbi tutarak hadislerin yazı ile tesbiti lehindeki tabiî tekâmülün seyrini muvaffakiyetli bir şekilde çizebilmiştir. Ḫaṭîb Bağdâdî, bu husustaki haberleri sıralayıp okuyucuya kâfi bir fikir verdiğine kanaat getirdikten sonra, mes'elenin halline âid düşüncelerini şöyle ifade ediyor: «Demek ki islâmiyetin ilk devirlerinde, *Qur'ân*'dan gayrı şeylerin *Qur'ân*'a benzetilmemesi ve *Qur'ân* bırakılıp da başka şeylerle uğraşılmaması için, yazıyı hoş görmüyorlardı. Kadim kitaplardaki doğru ve yanlış taraflarla hak ile bâtılın tefriki kolay olmadığından bunlarla

[1] *Ta'wîl muḫtalif al-ḥadîs̱* adlı eseri için bk. Brock. *Supp.* I, 186.

[2] (لاتكتبوا عنى سوى القرآن ومن كتب عنى غيرالقرآن فليمحه) *Taqyîd al-^cilm*, s. 93.

[3] «Bunun iki mânası vardır. Evvelâ bu, sünnet'in sünnet ile neshi olabilir. Şöyle ki, Peygamber, önce sözlerinin yazılmasını yasak etmiş, sonra sünnet'in çoğalmakta olduğu ve hafızanın bunu tamamen saklıyamıyacağı tebeyyün edince, yazılması lâzım geldiğini beyan etmiştir. Saniyen, hadislerin yazılmasına âid müsaade ^cAbdallâh b. ^cAmr'a tahsis edilmiştir; zira o, kudemânın kitaplarını okumakta, süryanî ve arabî yazmakta idi. Birkaçı müstesna diğer sahâbe ümmî idi; yazıyı iyi ve doğru yazmak kendileri için mümkün olmadığından, yanlışlık yapmasınlar diye, hadisleri yazmaktan nehyolunmuşlardı; ^cAbdallah b. ^cAmr'a ise, bu hususta yanlışlık yapmıyacağı bilindiği için, müsaade olunmuştu» (Ta'wîl muḫtalif al-ḥadîs̱ 355—366).

[4] *Râmahurmuzî*, 67 a.

[5] *Taqyîd al-^cilm*'in yazmaları için bk. Brock. *Suppl* I, 563. Basması için bk. «Bibliyografya ve kısaltmalar».

iştigal etmek yasak olunmuştu. *Qur'ân* zaten onlardan müstagni kılıyordu. İslâmın ilk devirlerinde hadislerin yazılması memnu idi; zira, hadis ve sünnet'in inceliğine vâkıf ulema (= « fukahâ ») ile *Qur'ân* metnini sair elfazdan tefrik edebilecek seviyede kimseler azdı. Arapların çoğu «fakîh» değildi ve «fukahâ» meclislerinde devamlı olarak bulunamıyorlardı; karşılarına çıkan alelâde yazıları *Qur'ân*'a sokup Allahın sözü zannetmek tehlikesinden uzak değıldiler» [1].

Ḫaṭîb Bağdâdî ve muasırı İbn ʿAbdalbarr (öl. 463)'in faaliyetleri [2], bu mevzuda daha sonraki devirlerde iştigalden müstagni kılmamış olmasına rağmen [3], hadislerin kitabeti veya «taqyîd al-ʿilm» mes'elesini kâfi derecede aydınlatmıştı.

Geçen asrın ortalarında hadislerin ilk yazılı vesikalarını araştıran Sprenger, her iki gurubun fikrini destekleyen bol malzeme toplamış ve Ḫaṭîb Bağdâdî'nin adı geçen eserinden geniş çapta:

[1] «فقد ثبت أن كراهة من كره الكتاب من الصدر الاول انما هى لئلا يضاهى بكتاب الله تعالى غيره أو يشتغل عن القرآن بسواه، ونهى عن الكتب القديمة أن تتخذ لانه لايعرف حقها من باطلها وصحيحها من فاسدها مع ان القرآن كفى منها وصار مهيمناً عليها ونهى عن كتب العلم فى صدر السلام وجدته لقلة الفقهاء فى ذلك الوقت و المميزين بين الوحى و غيره لان أكثر الاعراب لم يكونوا فقهوا فى الدين و لا جالسوا العلماء العارفين فلم يؤمن أن يلحقوا مايجدون من الصحف بالقرآن ويعتقدوا أن ما اشتملت عليه كلام الرحمن.» *Taqyîd al-ʿilm*, s. 57 v. dh. bl. Meselâ, bizzat ʾAbû Saʿîd al-Ḫudrî'nin, naklettiği ilk hadisi nesh eden diğer bir hadîs rivâyet ettiğine işaret olunarak şöyle denilmektedir:

'Abû Saʿîd al-Ḫudrî, kendisinden Peygamber'in «benden *Qur'ân*'dan başka bir şey yazmayınız; bu mahiyetde benden herhangi bir şey yazan kimse, hemen yazdığını yok etsin» hadisi rivâyet olunan kimsedir; aynı zamanda «ashâb *Qur'ân*'ı ve Allah'ın birliğine âid sözleri yazıyorlardı» şeklindeki haberin de sahibidir. Bu haberde, daha önce ileri sürdüğümüz düşüncenin delili mevcuddur: Bidâyette Allah'ın kitabından ma'dud olmıyan şeyin kendisine benzetilmesinden ve *Qur'ân* ihmal edilip başka şeylerle uğraşılmasından endişe duyuluyordu. Bu endişe ortadan kalkıp hadislerin yazılmasına ihtiyaç hâsıl olunca, sahâbe nasıl Allah'ın birliğine âid sözlerin yazılmasında mahzur görmedilerse, hadislerin yazılması işini de nahoş karşılamadılar; zira bu iki keyfiyet arasında, *Qur'ân*'dan ma'dud olmama bakımından, bir fark yoktur. Ashâb, yazdığı şeyleri ancak ihtiyatlı olmak şartiyle yazarlardı; yazmayı hoş görmemeleri de ancak, ihtiyatlı olmak arzusundan ibaretti» (Taqyîd al-ʿilm, s. 93—94).

[2] İbn ʿAbdalbarr, *Câmiʿ bayân al-ʿilm wa faḍlih* adlı eserinin bir kısmını (I, 44—47) bu hususa tahsis etmiştir. Mezkûr kitap için bk. Brock. G I[2], 454; Suppl. I, 629 ve «Bibliyografya ve kısaltmalar».

[3] *al-Qâḍî ʿIyâḍ*'ın *al-'Ilmâʿ*'ı (40 a-48 b) ve İbn Cawzî'nin *Talbîs ʾiblîs*'i (348—350); daha fazla bilgi için bk. Taqyîd al-ʿilm s. 14, not.

faydalanmıştır[1]. Onun bu tezini esas olarak ele alıp yeni bir çok malzeme ilâve eden Goldziher islâmî kaynakların noktai nazarını göz önüne almadan, bu mütekabil hadisleri «*ʾaṣḥâb al-hadîs̱*» ile «*ʾaṣḥâb ar-ra'y*» ın faaliyetinin mahsulü olarak mülâhaza etmiştir. Ona göre eski «ra'y» mektebine mensup kimseler hukukun hür teşekkülünün önüne engel olarak çıkan yazılı emirleri ortadan kaldırmağa çalışmışlardı[2]. Yaziyle tesbitin lehindeki hadislere mukabil diğer hadisleri bu mektebin mensupları vazetmişlerdi[3]. Ve ashâb ar-ra'ydan olan ʾAbû Dâvûd as-Sicistânî (öl. 277)[4], *Sunan*'inde ara sıra yazılı notlardan faydalandığı için hadislerin yaziyle tesbitini yasak eden rivâyetlere işaret etmemişti[5].

Ḫaṭîb Bağdâdî'nin yukarıda adı geçen eserinin nâşiri[6] Goldziher'in bu görüşünü bir vehim olarak adlandırmakta ve okuyucuyu bu vehimden kurtarmağa çalışmaktadır[7]. Burada meselenin mevzuun dışında kalan münakaşasına iştirak edilmeden sadece, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'ine tekaddüm eden devrin veya onu ortaya koyan literatürün ilk safhalarının aydınlatılabilmesi için bu hususta bâzı misaller, bir çok benzerleri arasından seçilerek kendilerinden faydalanmağa çalışılacaktır.

Yazı ile tesbitin lehinde istişhad edilen birçok hadislere mukabil aleyhteki rivâyetlerin daha birkaç asır devamınca ileri sü-

[1] *The Origine and progress of writing* adıyla *The Journal of the Asiatic Society of Bengal*, XXV, 808—829 da neşretmiş olduğu etüdünden maalesef mezkûr mecmuanın İstanbul'da nüshası bulunmadığından doğrudan doğruya istifade mümkün olmamış Goldziher'in yaptığı nakillerden faydalanılmıştır. *Muh. Stud.* II, 6, 175, 198.

[2] *Muh. Stud.* II, 194—195.

[3] *Muh. Stud.* II, 198.

[4] Bk. Goldziher, *Zahiriten* s 27.

[5] *Muh. Stud.* II, 198, not 2. ʾAbû Dâvûd as-Sicistânî'nin ara sıra yazılı notlardan istifade etmiş olması keyfiyeti Goldziher'in hadis kitaplarının kaynaklarına dair husûsî fikridir. İleride izah edileceği veçhile, mevzuubahis kitapların bütün kaynakları yazılıdır.

[6] Bu kitap 1949 da Şam'da Yûsuf al-ʿAşş tarafından neşrolunmuştur. Bk. Bibliyografya ve kısaltmalar.

[7] *Taqyîd al-ʿilm*, mukaddime s. 16—17; naşirde biraz da Goldziher'in *Taqyîd al-ʿilm*'in kıymetini azaltmış ve onu okuyuculara yanlış arzetmiş olmasından doğan bir gayret vardır. Hakikatte bu eseri notunda dolayısiyle mevzuu bahseden Goldziher daha ziyade Sprenger'in malzemesinden faydalanmış görünmekte, *Taqyîd al-ʿilm*'den bu hususta herhangi bir ibare nakletmemektedir. Bk. *Muh. Stud.* II, 198.

rülmesi, hattâ bunların bizzat hadisleri yazanlar tarafından tekrarlanıp durması keyfiyeti bize, kitabetten nehy işinin başka bir vechesini göstermektedir. İşaret edilen râviler, herhalde, elde ettikleri bilgiyi sadece kâğıtta bulundurup asla hafızalarına yerleştirmiyen kimselere karşı, bu kabil haberleri birer ihtar olarak ileri sürüyorlardı. Meselâ böyle bir ihtar, *al-Câmiᶜ al-kabîr* ve *al-Câmiᶜ aṣ-ṣağîr* gibi musannaf kitap sahibi olan as-Sufyân aṯ-Ṯawrî (öl. 161)[1] tarafından ileri sürülmüştü[2]. Hattâ böyle bir endişenin sevkiyle bir çok kimseler, hadis ezberlemek için yazıdan faydalanıyor ve tam olarak ezberlediklerine kani olduktan sonra, hafızalarındakinin günün birinde ihmaline sebebiyet vermemesi için yazılı metni imha ediyorlardı[3]. Yazdıklarını yok edenler arasında çok zaman yaptığına pişman olanlar[4], ömürlerinin bir kısmında yazmayı hoş görmediklerine[5], veyahut hiç yazmamış olmalarına nedamet duyanlar da bulunuyordu[6]. Ömürlerinin sonlarına doğru kitaplarını yok edenler veya kendinden sonra imhasını vasiyet edenler de az değildi. Bunu, kendilerinden sonra kitaplarına bir çok şeyler ilâve edilmesi veya bazı şeylerin düşürülmesi ve nihayet yanlışlıkların esas sahibine atfı endişesiyle yapıyorlardı[7].

Yaziyle tesbite karşı mütereddit bir vaziyet takınan kimselerin yanında kitabeti, hadisin daha çok müstamel tabiriyle ilmin ilk şartı addedenler vardı. Daha, tâbi'in arasında yazılı olmayan ilmin ilim addedilemiyeceğini söyleyenlere raslamak mümkündü[8]. İmâm Mâlik'in kendisine vedaa gelmiş olan bir dostuna, sonuncu üç tavsiyesinden biri «hadisleri salâhiyetli zevattan yazmak» olmuştu[9].

Hadislerin yazılmasının lehinde ortaya konabilecek bir çok

[1] İbn an Nadîm, *al-Fihrist* s. 225.

[2] Bu kabil haberler için bk. *Taqyîd al-ᶜilm* s. 58; *Sunan ad-Dârimî* I, 125.

[3] Birçok misalleri için bk. *Taqyîd al-ᶜilm* s. 58—60; *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 66 v. d.

[4] Bk. *Taqyîd al-ᶜilm* 60; *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 75.

[5] *Taqyîd al-ᶜilm* s. 60.

[6] *Tazkirat al ḥuffâẓ* I, 137.

[7] *Taqyîd al-ᶜilm* s. 61; *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 67.

[8] *Sunan ad-Dârimî* böyle bir haberi tâbiinden Muᶜaviya b. Qurra'dan nakletmektedir. «من لم يكتب علمه لم يعد علمه علماً» (I, 126), aynı zamanda bk. *Taqyîd al-ᶜilm* s. 109 ve *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 74.

[9] *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 74.

misallerin yanında, tâbiîn zamanında ve hattâ daha sonraki devirlerde yazıyı ayıplıyanların bulunduğunu da görmek mümkündü. Fakat onlar herhalde ehemmiyetsiz bir azlık idiler. Onların muarızlarının red delilleri arasında Qur'ân'dan âyetler göstermek yolu da vardı. Kitabetin meşruiyetinin bir çok âyetlerle te'yid edildiğini, hattâ bunun bir *«sunnat-i ilâhiye»* olduğunu iddiaya da imkân buluyorlardı[1].

Hadislerin yazılması karşısındaki zayıf mukavemet adetâ fantezist bir mahiyette ta altıncı asra kadar zaman zaman görüldü. Bu görüşün mensupları, kitabetin bekasının karşısına hâfızanın parlak misallerini vererek çıkıyorlar, bazan bu misallerini bir çok beyitlerle ifade ediyorlardı[2]. Herhalde onların mukavemeti hadisin daha sahabe zamanında yaziyle tesbitine mâni olamamıştı. Geçen asırda Sprenger, islâmî kaynakların muhtelif vesilelerle mevzuu bahsettiği hadisin ilk yazılı vesikalarını araştırıp muhtelif «Ṣaḥîfa» lerin isimlerini bir araya toplamak imkânını buldu[3] ve daha sonra Goldziher bunlara yeni isimler ilâve etti[4]. *Ṣaḥîfa* veya *Cuz'* diye adlanan bu ilk hadis vesikaları, ileride göreceğimiz vechile, ikinci ve üçüncü asırda meydana gelecek olan musannaf külliyatın, gerek doğrudan doğruya ve gerekse dolayısiyle, malzemelerinin bir kısmını teşkil etti[5]. Sahifeleriyle meşhur olan sahâbeden mervî hadislerin kontrolü ikinci ve üçüncü asırlarda, bu sahâbenin «sahife» lerinde bulunup bulunmadığı araştırılmak suretiyle yapılırdı[6].

1 *Taqyîd al-ᶜilm* s. 110.

2 Bunun bir çok misalleri için bk. *Muh. Stud.* II, 200—201.

3 *Journal of Asiat. Soc. Of.* Bengal, 1856, s. 317 v.dd.

4 *Muh. Stud.* II, 8—11.

5 İleride mufassal olarak üzerinde duracağımız bu mesele için burada aydınlatıcı bir misal verelim: Muslim'in, Hammâm b. Munabbih'in Ṣaḥifa'sinden bir çok hadis aldığını Şarih Nawawî vazıh olarak ifade etmektedir. Esasen Muslim'in bu gibi kaynaklardan nakl hususunda kendine has bir metodu vardı, bk. Nawawî, *Şarḥ Muslim* I, 34 ve *Muslim* I, 16, *Şarḥ Muslim* II, 259.

6 Burada iki misâl verelim: Yaᶜqub b. ᶜAṭâ babasının sahâbeden rivayet etmiş olduğu bir *ṣaḥifayi*, onun esas râvilerinden başka yollarla dinlemiş olduğu hadislerle mukabele edince, *ṣaḥifanin* bunların hepsini ihtiva etmediğini görmüştü. («قيل لسفيان: انهم حكوا عنك أن زكريا بن اسحق قال أخرج الينا عطاء صحيفة، فقال سفيان: لا، انما أرانى صحيفة عنه ماهى بالكبيرة فقال هذه اعطانيها يعقوب بن عطاء وقال: هذه ما سمع أبى من أصحاب النبي صلى الله عليه و سلم. فوجدت فيها أشياء سمعت من عمرو وغيره و اشياء قد سمعتها لم تكن في الصحيفة»). *Muqaddimat al-Carḥ wa't-taᶜdîl* 39: Sufyân b. ᶜUyayna (öl. 198)

«Ṣaḥîfa» siyle en çok meşhur olanların başında ᶜAbdallâh b. ᶜAmr gelmektedir. Hasseten onun sahifesi «aṣ-Ṣadiqa» diye adlanırdı[1]. Kaynakların bize sakladığı malûmata göre, sahifeleriyle meşhur olan sahabe okur, dinleyiciler hadisleri kaydederlerdi. Bu kayıt işi için lüzumlu kâğıt bulunmayınca bazan hadisler yanalınlara veya «alwâḥ» adı verilen muhtelif yassı maddeler üzerine yazılırdı[2]. Meselâ Saᶜîd b. Cubayr'in ᶜAbdallâh b. ᶜAbbas'ın *ṣaḥifa*sinden zaptettikleri bu şekilde idi[3]. ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'ın sadece hadîsleri ihtiva eden kitabı değil, aynı zamanda bazı filolojik malûmatı havi Qur'ân tefsiri de «*ṣaḥîfa*» diye adlanıyordu[4].

***

Sahâbenin bazılarına isnad edilen ve hadis musannıflarının elinde bir kaç asır kaynak vazifesi gören *ṣaḥîfa* ve *cuz*'ler bir tarafa bırakılacak olursa ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'a nisbet edilen tefsir müstesna, kaynakların, muhtelif vesilelerle mübhem olarak haber verdiği kitaplar yığınından bize kadar muayyen isimler halinde herhangi bir şey intikal etmiş değildir. Meselâ hadisleri yazmış olması bakımından ᶜAbdallâh b. ᶜAmr'i, kendisine tercih ettiği söylenen ᵓAbû Hurayra[5]'nin yanında Peygamber'in sözlerini ihtiva eden bir çok kitapların bulunduğu rivâyet edilir[6]. Ḥasan al-Baṣrî de, yanında bulunan bu mahiyette bir çok kitapları, meraklılarına zaman zaman arzedermiş[7]. Kaynaklarda bu kabil umumî mahiyetteki kitap haberlerine sık sık rastlamak mümkündür[8].

da Câbir b. ᶜAbdallâh'dan ravisi ᵓAbû Sufyân'ın rivâyet ettiklerinin onun sahifesinin muhtevasından ibaret olduğunu söylemişti. (حدثنا عبدالرحمن حدثنا أبو بكر بن أبي خيثمة قال حدثنا سفيان بن عيينة قال حديث أبي سفيان عن جابر انما هي صحيفة فيما كتب الى حدثنا أبي) *Muqaddimat al-Carḥ wa't-taᶜdîl* s. 46.

[1] İbn Qutayba, *K. al-maᶜârif* 156—157, *Taqyîd al-ᶜilm* s. 84—85; *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 72.

[2] Bunun misâlleri için bk. *Taqyîd al-ᶜilm* s. 100—107.

[3] *Taqyîd al-ᶜilm* s. 102.

[4] Bu sahifenin mevzuu bahsedilen nüshası için bk. an-Naḥḥâs, *an-Nâsiḫ wa'l-mansûḫ* s. 12 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 332; filolojik malzeme ihtiva ettiğini ileride göreceğiz.

[5] *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 70.

[6] *Aynı eser* I, 74.

[7] *Taqyîd al-ᶜilm* s. 102.

[8] Meselâ *Câmiᶜ bayân al-ᶜilm* I, 70—77.

Mezkûr kitapları muayyen isimler altında meydana getirenlere, hadis râvilerini tabakalara ayıranlarca, umumiyetle tâbiᶜinin orta tabakası diye adlandırılan kimseler arasında rastlanmaktadır[1]. Bu tabakanın başında zikredilen Ḥasan al-Başrî (öl. 110), Mucâhid (öl. 103) ve ᶜıkrima (öl. 107) gibi bir çoklarının birer tefsir sahibi oldukları anlaşılmaktadır[2]. Kaynaklarda zikri geçen bu tefsirlerin, daha sonraki asırların müfessirlerine, sahih rivâyetlerle intikal ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ aṯ Ṯaᶜlabî (öl. 427), *al-Kaşf wa'l-bayân* adlı tefsirinin[3] mukaddimesinde, bu gibi kitaplar hakkında oldukça kıymetli malûmat vermektedir. Onun vazıh olarak bildirdiği senedlerden anlaşıldığına göre, tefsirinin te'lifi esnasında, bu kabil kitaplardan bir çoğunun muhtelif rivâyetler halinde gelen nüshalarına müracaat etmek imkânına sahip bulunmuştur[4]. Ṭabarî (öl. 311)'nin kendisinden önceki literatürün büyük bir kısmını nakleden tefsirinin daha sonraki müellifler tarafından, rivâyetlerinin kaynakları olarak sayılan eserler arasında bu ilk devrin mahsulü bir çok tefsirler bulunmaktadır[5]. Bize kadar gelmemiş olmakla beraber, sahâbe ve tâbi'inin ilk ve ikinci tabakasına ait bir çok tefsir kitaplarının, *ṣaḥîḥ* ve *Sunan* musannaflarındaki hadisleri tahric ederken şarihlerin bize dolayısiyle vermiş oldukları malûmattan ve aynı tip tefsirlerin, daha müteahhir olup bize kadar intikal etmiş bulunanlarından, muhtevalarının büyük bir kısmının hadislerden ibaret olduğunu öğreniyoruz. Tâbi'inin ikinci tabakasından bugün elimizde, bir kaç nüshasiyle bulunan, Ḥasan al-Başrî'nin, Mekke'nin şeref ve fazailine tahsis olunmuş risalesi[6] nin muhtevası da aynı mahiyettedir.

Kaynakların daha ziyade kitap çokluğundan bahsettiği devir, tâbiᶜinin müteahhir devresini teşkil eden ve hasseten Zuhrî-

[1] Burada daha ziyade Ẕahabî'nin *Taẕkirat al-ḥuffâẓ*'ının tabakalarına tabi olunacaktır. Onun *al-Muġnî fî ṭabaqât al-muḥaddiṯîn* adlı eseri (bk. Weisweiler nr. 84) taksim bakımından farklıdır.

[2] Mucâhid'in, tefsirini tilmizlerine imlâ ettirdiği, kitaplarının istinsahı için onları evine götürmeyi itiyad edindiği rivâyet edilir (*Taqyîd al-ᶜilm* s. 105).

[3] Brock G. I², 429; *Suppl.* I, 592.

[4] İbn an-Nadîm, Kâtib Çelebi ve tereeme-i hâllerin zikri sırasında bir çok kaynaklar bu tefsirlerden bahsederler.

[5] Bk. *ᵓIrşâd al-ᵓarîb* XVIII, 64.

[6] Nüshaları için bk. Brock. G. I², 66, *Suppl.* I, 103.

(öl. 124)'yi içine alan safhadır[1]. Bu safha umumiyetle kaynaklarda hadisin tedvin devri ve Zuhrî ilk müdevvin sayılır[2]. Hadîslerin çoğalması üzerindeki âmillerden sarf-ı nazar *ṣaḥifa* ve *cuz*'ler halinde tesbiti üzerinde siyasî mülâhazalar veya mezheb mücadeleleri de rol oynuyordu. Meselâ şia mensupları kendi doktrinlerini takviye için vesika mahiyetinde olan yazılı kaynaklara sünnîlerden daha çok ehemmiyet veriyorlardı[3]. Bir kısmı apokrif olmakla beraber, 'Abū Ça'far aṭ-Ṭusî (öl. 403)'nin *Fihrist*'i[4], bu devre ait bir çok isimler saklamıştır. Buna mukabil sünnî olan Zuhrî'nin de emevîler tarafından hadislerin cem'ine memur edildiğini biliyoruz[5].

HADİSLERİN TEDVİNİ

Hadisin tedvini mevzuu bahs edildiği zaman umumiyetle Zuhrî ilk müdevvin olarak gösterilir[6]. Ve onun devrinin Emevî idaresinin 'Umar b. 'Abdal 'azîz'in hilâfetine raslayan safhası hadis tedvininin başlangıcı sayılır. Hadis edebiyatının, terceme-i haller münasebetiyle, hadislerin nakl kaidelerinin izahında (**taḥammul al-'ilm** meselesinde), hulâsa muhtelif vesilelerle, yazılı kaynaklara ait verdiği haberler bu adı geçen devri böyle bir mebde olmağa müsait gösteriyor. Hadislerin «*ṣaḥîfa*» adlı bir takım yazılı vesikalara dayandığını göstermek hususunda selefi Sprenger'in mesaisini devam ettiren Goldziher[7], aksine islâmî kaynaklar tarafından gösterilen ilk tedvin çağını takriben bir

[1] *Tadkirat al-ḥuffâẓ* I, 101 vdd.
[2] Bk. meselâ *Câmi' bayân al-'ilm* I, 73.
[3] Goldziher, *Muh. Stud.* I, 10 ve bunun delilleri için bk. aynı müellifin *Beitrage zur Literatur geschichte des Schia* s. 55.
[4] *Brock. Suppl.* I, 707.
[5] *al-Muwaṭṭâ* (aş-Şaybânî rivayeti) s. 389 ve bk. Goldziher *Muh. Stud.* II, 39, müellif aynı zamanda *Journal of asiatic Society of Bengal*, 1856, s. 322, no. 71 e işaret ediyor.
[6] *Câmi' bayân al-'ilm* I, 73, *Fatḥ al-bârî* I, 147, *Tadrîb ar-râwî*, s. 25, *Tanwîr al-ḥawâlik* I, 4, Zurqânî I, 10.
[7] *Muh. Stud.* II, 8—11.

asır kadar geç başlatmak ve bu devri Zuhrî'den ilk musnad hadis kitaplarının meydana geldiği üçüncü asır başlarına kadar indirmek istiyor. Bu tedvin işinin başlangıcına, kitabında ayırmış olduğu kısım ehemmiyetli bir yer işgal eder[1]. Hadislerin tedvin devrini değiştirmek veya bir asır kadar tehir etmek için takibettiği yol oldukça çetrefildir ve tezatları bizzat kitabında mevcuttur. Nedense bir defa tasavvur etmiş olduğu neticeye varmak için bazı garip izahları vardır. Bunun münakaşasına girişmeden evvel kaydedelim ki, Goldziher'in tezat olarak tasavvur ettiği ve dolayısiyle ortadan kaldırmağa çalıştığı iki ayrı menşe vardır. Bunlardan biri hadislerin tedvini, diğeri ise hadislerin tasnifidir. İslâmî kaynakların bu ikisi için ileri sürmüş oldukları tarif bariz şekilde birbirinden ayrıdır. Birincisi için «أول من دون الحديث» (ʾawwal man dawwana'l-ḥadîs̱)[2], ikincisi için «أول من صنف الكتب» (ʾawwal man ṣannafa'l-kutub)[3] tâbirini kullanırlar. Birincisile hadislerin kitaplarda toplanmasını, ikincisi ile müdevven hadislerin muayyen bâblara göre tasnifini kasdederler. İşte kaynakların bu iki mebde için mevzuu bahsettiği tarih ayrıdır ve şüphesiz ki tedvin tasniften evveldir. Nasılsa Goldziher bu farka dikkat etmemiş yani tedvin ile tasnif devrini birbirinden ayırmamış ve dolayısiyle islâmî kaynakların bu ikisi için farklı olarak gösterdiği iki tarih arasında bir tezadın mevcud olduğunu farzetmiş, birini ortadan kaldırmağa çalışarak, tedvine aid haberleri ve kaynaklarını zayıf addederek bu neticeye ulaşmıştır. Onun sözü geçen münakaşa ve görüşlerini olduğu gibi nakle ve sonra münakaşasına çalışılacaktır. Şöyle demektedir:

«Müslüman müelliflerin, hadislerin cem'ine dair vermiş oldukları en eski haber, Muḥ. b. al-Ḥasan aş-Şaybânî vasıtasiyle Mâlik b. ʾAnas'ten II. ʿUmarin, ʾAbû Bakr b. ʿAmr b. Ḥazm'a "Peygamberin hadisini veya sünnetini veya ʿUmar'in ahbarına dair ne varsa topla ve bana yaz, ben ilmin silinip âlimlerin ortadan

1 *Muh. Stud.*. II, 208-211.

2 *Câmi ʿbayân al-ʿilm* 1,73; *Fatḥ al-bârî* 1,174; *Tanwîr al-ḥawâlik* 1,6; Zurqânî 1,10.

3 Râmahurmuzî, *al-Muḥaddis̱ al-fâṣil* (Şehid Ali Ktb.), 126 b; *Tanwîr al-ḥawâlik* 1,7. Ayrıca, tadwîn ve tasnîf ıstılâhları arasındaki fark için bk. *Lisân al-ʿarab*, *Tac al-ʿarûs* (d, w, n ve ṣ, n, f madd.).

çekileceğinden korkuyorum„ şeklinde verdiği yazılı emirden ibaret olan rivâyettir. Bu haber çok zaman ele alınmış ve sık sık hadislerin yazılı mebdeini tesbit için kendisinden faydalanılmıştır. Modern edebiyat tarihi bir çok defa buna tarihî bir karakter atfetmiştir. Şüphesiz biz bununla daha ziyade II. ʿUmar'ın, seleflerinin dine karşı lakaydilerini silmek ve İslâm idaresinde yeni bir devri başlatmak gayretinden ibaret bir hamiyetin mevzuu bahsedildiğini hatırlıyoruz. Bundan başka II. ʿUmar'ın hadisleri yazdırma ve cemettirme arzusu ile beraber, bazı hadisleri bahusus ʿAmra bint ʿUbaydallâh b. Kaʿb b. Mâlik (öl. 106) tarafından mahfuz sahifeleri istinsah ettirdiğini biliyoruz. Söylenildiğine göre, Halife, İbn Şihâb az-Zuhrî'ye hadislerin yazılması emrini vermiştir. (*Kitâb al-ʾawâʾil*'inde kadîm otoritelere işaret eden) Suyûṭî'ye göre bu mecmua, bu sahada yapılan ilk deneme olmuştur. Böylece, adı geçen Halifeye karşı hürmet ve takdirle dolu bir neslin, onun ismile hadis edebiyatı arasında sıkı bir münasebet kurabilmek için ne kadar gayret gösterdiğini ve ayni zamanda, onun, Peygamberin sahih hadislerinin bir kısmını ezberlemek hususundaki gayretinde, fukahadan geri kalmadığına inandıklarını görüyoruz.

Bununla beraber, muhtelif menşeden tedavüle çıkarılmış haberlerin arzettiği tezatlar yüzünden, hadislerin sistematik cem'ini ʿUmar b. ʿAbdalʿazîz'in teşvikine hasreden Şaybânî'nin işaret ettiği tarihin bu edebiyatın mebdei olduğunu kabul etmiyoruz...» Bu husustaki haberlerin biraz daha münakaşasını yaptıktan sonra şöyle demektedir: «Fakat islâmî edebiyat tarihi, hadis edebiyatının mebdei ile ilgili daha çok müsbet diğer haberler vermektedir. Hattâ bu haberler dahi, göreceğimiz veçhile, ikinci asır litteratürünün erişmiş olduğu - hakikatte bir müddet sonra erişebileceği - mertebenin daha ileriye alınan vaktinin tayinine iştirak ederler.» O, bu söziyle de islâmî kaynaklarda ilk musannaf eserler için zikredilen tarihi bile bir hayli önce olması lâzım gelen ilk tedvin için caiz görmeyerek, nedense ayni şey olarak farzettiği tedvin ve tasnifin mebdeini bir asır kadar bu tarafa almak istiyor [1]. Onun, bu tedvin ve tasnifin mebdei için islâmî kaynakların zikretmiş olduğu iki ayrı devri birbirine karıştırmış olduğu,

[1] *Muh. Stud.* II, 211.

ifadesinden vazıhan anlaşılıyor. Bu yüzdendir ki kaynakların haberlerini mütenakız buluyor. Hakikatte hiç bir kaynak hadislerin sistematik cem'ini ᶜUmar b. ᶜAbdalᶜazîz'in teşvikine hasretmiş ve hadislerin tasnifini onun devrine kadar götürmüş değildir. Kaynaklar sadece hadislerin tedvini ile onun arasında bir münasebet kurmağa çalışırlar. Emevî devletinin, hadisin kitabetine yabancı olmadığı, Zuhrî'yi yazmağa zorladıkları ve bunun delilleri bizzat Goldziher'in kitabında zikredilmiştir [1]. Diğer taraftan o, ayni şey için ileri sürülen iki tarihten birincisini ortadan kaldırabilmek için Muwaṭṭâ'ın Şaybânî rivâyetiyle gelen haberini zayıf buluyor [2] diğer kaynaklarla takviye edilmemiş olduğunu ifade etmek istiyor. Ayni haberi İbn Sa'd *K. aṭ-Ṭabaqāt al-kabir*'inde Buḫârî, *Ṣaḥīḥ*'inin Kitâb al-ᶜilm kısmında [3] ve *at-Tārīḫ aṣ-ṣağir*'inde [4], Dârimî, *Sunan*'inde [5] ve daha sonraki bir çok kaynaklar zikretmişlerdir. Bununla beraber hiç biri ᵓAbû Bakr b. ᶜUmar b. Ḥazm'i (öl. 120) Goldziher'in iddiası hilâfına, ilk müdevvin kabul etmiş olmayıp sadece ᶜUmar b. ᶜAbdalᶜazîz'in ona bu hususta emir verdiğini, onun da bir kaç kitab meydana getirdiğini kaydederler [6]. İlk müdevvin olarak daima Zuhrî gösterilir. Zuhrî'nin devrinde, hadis kitablariyle, muhaddislerle ve hayatlariyle ilgili rivâyetlerden de anlaşıldığı vechile, hafıza artık hadis naklinin tek vasıtası olmaktan çıkmış, fonksiyonu geniş ölçüde yazıya intikal etmiş bulunuyordu. Zuhrî'ye hadis ihtiva eden kitablar getirilir, kendisinden rivâyet edilip edilemiyeceği sorulur ve böylece kitabın muhtevasını teşkil eden hadisler onun adını

[1] *Muh. Stud.* II, 38 ; bu haber için bk. *al-Muwaṭṭâ* (Şaybânî rivâyeti) bâb. ᵓiktitâb al-ᶜilm, s. 389.

[2] *Ṭābaqāt* II/2, 134, VIII, 353.

[3] Buḫârî I, 31 ; *Fatḥ al-bârî* I, 174; ᶜ*Aynî* I, 526—527 ; Goldziher müteahhir kaynaklarda meselâ Zurqânî'de bunun Buḫârî tarafından da nakledildiğini görmüşse de yerini tesbit edemediğini söylemektedir (*Muh, Stud.* II, 210, not 1)

[4] *at Tārīḫ aṣ-ṣağir* s. 105.

[5] *Sunan ad-Darimî* I, 68.

[6] İmâm Mâlik, Buḫârî ve Dârimî'nin rivâyetlerinde, ᵓAbû Bakr b. ᶜUmar b. Ḥazm'ın, bu emir üzerine bir kaç kitap meydana getirdiği ve ᶜUmar b. ᶜAbdalᶜazîz'in, bu kitaplar kendisine gönderilmeden vefat ettiği rivâyeti yoktur. Mezkûr rivâyet, dolayısiyle elde edilebilen bir rivâyettir (bk. *Tanwīr al-ḥawalik* II, 6; Zurqânî I, 10).

isnâd silsilesine alan senedlerle rivâyet edilirdi [1]. Yahud bizzat o, elinde yazılı hadis mecmualarını, tilmizlerine kendinden rivâyet etmeleri maksadiyle verirdi [2]. Mamafih ayni devre ait haberler Zuhrî'nin masırlarının da bir çok kitaplara sahib olduğunu göstermektedir. Hadisleri yazmağa Emevî halifeleri tarafından zorlandığını söyleyen Zuhrî'nin [3] bilâhere yazmış olduğu hadislerin Halifa Walîdin öldürülmesinden sonra saray kütüphanesinden nakledilirken bir kaç yük teşkil edecek kadar çoğalmıştı [4]. Biraz daha genç muasırı Hişâm b. Ḥassân (öl. 147), Ḥasan al-Başrî ve ᶜAṭâ'nın ravisi Ḥawşab'ın bir çok kitaplarını ele geçirmişti [5]. Diğer muasırı al-ᶜAlâ b. ᶜAbdarraḥmân (öl. 139) daha sonra İmâm Mâlik'in yanında bulunan «*Ṣaḥifa*» sinden nakletmek isteyenler için «ya tamamını almalarını veya hiç almamalarını» şart koşardı [6]. Mezkûr devrin kitablarına ait çoğaltılabilecek haberlerin belki de en enteresan olanı, Zuhrî'nin karısının, kocasının etrafında daima gördüğü kitab yığınının, eve getirilecek olan diğer üç zevceden daha tahammül fersa olduğunu söylemiş olmasıdır [7].

*
* *

Zuhrî ve muasırları zamanında veya hicrî ikinci asrın başında kitapların artık mevzuu bahsolmağa başladığı zamanlarda hâlâ hadislerin bir kısmının şifahî nakl usuliyle rivâyet edildiği görülüyor. Esasen hangi devirden sonra, hadis kitaplarının, malzemelerini tamamen yazılı kaynaklardan aldığı hususunda kat'i bir şey söylemek imkânından mahrum bulunuyoruz. Bununla bera-

1 «... سمعت يحى بن معين يقول حدثنا أبوحمزة حدثنا عبيدالله بن عمر قال: كنت أرى الزهرى يؤتى بالكتاب ما قرأ ولا قرئ عليه فيقال له نروى هذا عنك؟ فيقول نعم» *al-Kifâya* s. 318.

2 «... عن عبدالملك بن يحى بن عباد بن عبدالله بن الزبير أن ابن شهاب الزهرى دفع الى بعض أصحابه احاديث من احاديثه فى طومار فقال هذه أحاديثى خذها فحدث بها، فقيل ذلك منه» *Aynı eser*, s. 319.

3 («قال الزهرى : كنا نكره الكتب حتى أكرهنا عليه السلطان فكرهنا ان نمنعه الناس») *Ḥilyat al-'awliyâ* III, 363

4 «... عبدالرزاق قال سمعت معمراً يقول: كنا نرى انا قد أكثرنا عن الزهرى حتى قتل الوليد فاذا الدفاتر قد حملت على الدواب من خزائنه يقول من علم الزهرى» *Ḥilyat al-'awliyâ* III, 36

5 *Sû'âlât al-ᵓÂcurrî* 2 b.

6 İbn Qutayba, *K. al-maᶜârif* s. 168.

7 İbn Ḥallikân, *al-Wafayât* I, 644.

ber, bize kadar gelmiş olan hadis müdevvenatında bulunan senedler zincirindeki râvilerin, ileride izah edileceği vechile, yapılacak mukayesesinden sonra, bu devrin tayininin, takribî bir şekilde mümkün olacağını tahmin ediyoruz. Muhakkak olan bir şey varsa, hadislerin menşeinden uzaklaşıldıkça ve materyel çoğaldıkça, kitaplar, hadislerin muhafazasının inkâr kabul etmez bir vasıtası olduğunu, pek gecikmeden bir zaruret halinde ortaya koymuş bulunuyordu. Ḫatîb Bağdâdî hadislerin kitaplar halindeki tedvininin tabiî gelişmesini şöyle izah etmektedir: «*Hadislerin yazılması işi, bir müddet nahoş karşılandıktan sonra, geniş çapta tatbik sahası buldu ve hadislerin kitaplar halinde tedvinine başlanıldı, zira rivâyetler yayılmış ve isnâdlar uzamış, ricalin adları, künyelerini, nisbetleri çoğalmış ve senedlerin ifade tarzı muhtelif şekiller almış, hulâsa insan hafızası şu saydıklarımızı zaptedebilmekten aciz kalmış, (yazılı) hadis ilminin sadece hafızaya dayanan bir bilgiden daha sağlam olduğu hakikati ortaya çıkmıştı... ilh*»[1].

1 انما اتسع الناس فى كتب العلم و عولوا على تدوينه فى الصحف بعد الكراهة لذلك لأن الروايات انتشرت والأسانيد طالت واسماء الرجال و كناهم و انسابهم كثرت والعبارات بالالفاظ اختلفت فعجزت القلوب عن حفظ ما ذكرنا وصار علم الحديث فى هذا الزمان أثبت من علم الحافظ... *Taqyīd al-ʿilm* 64.

HADİSLERİN NAKLİ

(Taḥammul al-ʿilm)

Buḫârî'nin *al-Câmiʿ-aṣ-ṣaḥîḥ*'inin kaynaklarının etüdünü kolaylaştırmak maksadile mevzuu bahs ettiğimiz «kitâbat al-ʿilm» meselesi kadar ve belki de daha çok mühim olan, hadislerin naklinin kanunlarından ibaret «taḥammul al ʿilm» meselesi vardır. Hadis edebiyatının bu iki meselesinden ikincisi başlangıç safhasında ehemmiyetini diğeri kadar isbat edememiş ise de hadis veya rivâyetlerin tesbiti üzerindeki faaliyetler bakımından daha mühim bir yer işgal etmektedir. Kitâbat al-ʿilm veyahut hadislerin yazılması meselesi üzerindeki münakaşa, Emevî Devletinin sonlarına doğru hemen hemen ciddî olarak ehemmiyetini kaybetmiş, yahut hadislerin yazıyla tesbitine muhalefet pek zayıf bir gayretten ileri geçmemiş bulunmasına rağmen, ikincisi yani «*taḥammul al-ʿilm*» muhaddisler arasında daha ziyade Emevî Devletinin hitamından üçüncü asrın[1] sonlarına kadar çok sıkı şartlara tâbi tutulmuştur.

Hadislerin ve haberlerin yahut kendine has eski ifadesile «ʿilm» in şahısdan şahısa, dolayısile nesilden nesile intikali, esas kaynaktan uzaklaşıldıkça, gittikçe ehemmiyet kesbeden bir hâl alıyor, Peygamber'den ve eshabından devralınan hadislerin nakli etrafında, yeni şahıslar araya girdikçe yeni yeni meseleler ortaya çıkıyordu. Çok zaman geçmeden yazının bu işe ciddî bir şekilde iştirakile, tamamile İslâm camiasına has ve diğer muhitlerle münasebeti bulunmayan bir müessese meydana geldi[2]. Bunun esasını bir hadisi mümkün olduğu kadar ilk kaynağından çıktığı şekilde muhafaza etmek, bir şey ilâvesine yahut herhan-

[1] Malûm olduğu üzere bu asır «*al-kutub as-sitta*» nın ortaya konduğu devirden ibarettir.

[2] Bunun tamamile islâmî muhitin malı oluşu fikri için bk. Goldziher, Muh. Stud. 2 II, 188.

gi bir şeyin düşmesine mâni olmak arzu ve gayreti teşkil ediyordu. Bir râvi bir hadisi diğer bir râviden naklederken, rivâyeti ifade için hangi tâbiri kullanacaktı ve hatayı önlemek için en salim yol hangisi idi, hangisi caiz değildi ve rivâyeti matlub olan hadis bulunduğu yazılı kaynaktan nasıl nakledilebilecekti? İşte bu ve benzer meseleler «*muṣṭaloḥ al-ḥadīṣ*» kitaplarında, birbirlerinden farklı kıymetler ifade eden sekiz kısım halinde incelenir[1]. Teferruat bir tarafa bırakıldığı takdirde, bunlar, «*sama*ᶜ, *qıra*ʾ*ât*, *icâza*, *munâwala*, *kitâba*, veya *mukâtaba*, *bir şeyhin tilmizine bir hadis veya kitabın diğer bir şahıstan kendine samâ*ᶜ *yoliyle geldiğini ifade ile iktifası*, *fakat tilmizine kendisinden rivâyet için izin vermemiş olması hâli*, *waṣiyya* ve *wicâda*» dan ibarettirler; kendi aralarında diğer bir çok tâli kısımlar ihtiva ederler. Biz burada sadece Buḫârî'nin, kendinden evvelkilerden ne şekilde aldığını aydınlatmağa yetecek kadar, pek muhtasar olarak ve en basit tarifleriyle mevzuu-bahsedeceğiz.

Samâᶜ: ᶜşeyhin hıfz veya kitabında bulunan hadisin tilmiz tarafından dinlenilmesidir. Burada şeyh kendisine «taḥammul al-ᶜilm» in mutabar yollariyle, mevzû-bahs hadisin rivâyeti gelmiş olan kimsedir.

Qırâʾat: tilmizin veya diğer bir şahsın bir veya bir çok hadisi, kitaptan veya ezberden şeyhe okuyup şeyhin bunu, hıfzında bulunan ile veya elindeki nüshadan takib ederek dinlemesidir.

İcâza: Umumî olarak iki kısımdır. a) Rivâyet sahibinin, muayyen bir şeyin rivâyeti için izin vermesidir. Meselâ: «Sana, Buḫârî veyahut rivâyeti uhdemde bulunan kitapların rivâyet hakkını verdim» demesidir. b) Muayyen bir şahsa gayr-i muayyen bir şeyin icazetini vermesidir. Meselâ: «Sana bütün mesmuatımı veya bütün rivâyetlerimin icazet hakkını verdim» demiş olmasıdır ki, bu da rivâî bakımdan kıymeti gittikçe azalan dokuz kısım ihtiva eder.

Munâwala: Şeyhin tilmizine semaᶜının aslını veya onun ile mukabele edilmiş bir nushasını verip: «bu benim filândan semaᶜımdır veya rivâyetimdir, benden rivâyet et veya sana benden rivâyet etme hakkını verdim» diyerek bunları ona ya tamamen

[1] Meselâ bk. *Tadrîb ar-râwî* 129—149.

veya istinsah şartiyle vermesidir, veyahut tilmizin şeyhinin asıl nüshasına veya ondan istinsah ve mukabele edilmiş bir nüshasını şeyhine arzetmesi, şeyhin de bunu dikkatlice ve teemmül ederek gözden geçirmesi, tilmizine «bu benim hadisimdir veya rivâyetimdir, bunu benden rivâyet et» demesidir.

Kitâba veya mukâtaba: Şeyhin, mesmuunu veya mesmuu olan hadislerin bir kısmını, huzurunda veya uzakta bulunan bir kimseye kendi yazısiyle yazması veya yazdırmasıdır. Bu da iki şekilde, şeyhin ya «sana yazdıklarımın icazetini verdim» demesi veya böyle bir şeyi kaydetmemesi şeklinde olur.

«Taḥammul al-ʿilm» kaidelerinin altıncısı tarifinden de anlaşılacağı veçhile şeyhin tilmizine bir hadis veya kitabın samâʿ yoliyle kendisine geldiğini söylemiş fakat «Bunu benden rivâyet et» kaydını tasrih etmemiş bulunmasıdır.

Wasiyya: Şeyhin vefatına yakın veya yolculuğa çıkacağı esnada, kitabının, herhangi bir kimse tarafından rivâyetini vasiyet etmiş olmasıdır.

Wicâda: Bir kimsenin, muasır olsun veya olmasın, rivâyet yoliyle kendisine gelmiş olmayan - kitabın son râvisinin el yazısiyle bulunan - hadislerin veya kitapların ele geçirilmiş olmasıdır.

Muhaddisler arasında birbirinden farklı değerler bulan hadis rivâyetinin bu muhtelif kısımları bir dereceye kadar nevi'lerine delâlet eden ifadeler kazanmışlardı. Bunun için hadis naklinin muhtelif aksamını mevzuu-bahs eden kaynaklarda, bu kısımlarla birlikte «alfâẓ» diye bir ıstılâhın geniş bir yer işgal ettiği görülür. Bunlar hadislerin senedlerinde bulunup ilk ve son râvinin arasında geçen şahısların sayısına göre artıp azalan «حدثنا، سمعنا» «أنبأنا، أخبرنا» (samiʿnâ, ḥaddaṯanâ, aḫbaranâ anba'nâ) ve bir de müfred şekillerinden ibaret tâbirlerdir. İstimâlleri çok zaman muhaddisin hususiyeti ve hadis naklindeki titizlik ve lâkaydisiyle sıkı sıkıya bağlıdır.

Hadis senedlerinin müşterek ifadesinden anlaşıldığına göre, ashâb, Peygamber'den «قال» (qâla) tâbiriyle naklediyordu. İlk tâbi'înin sahâbe'den nakilde hangi uslûbu kullandığını vazıh olarak bilemiyoruz. Belki pek te müşterek bir uslûba sahib değildiler. Esasen bu tâbirin hadislerin menşeine nisbetle yeni şahıslar araya girdikçe ehemmiyeti artıyordu. Oldukça eski

kaynakların bize sakladığı mâlûmata göre hadisleri ilk defa isnâd eden Zuhrî (öl. 124) idi.[1] Fîlhakika ona tekaddüm eden devirden bize kadar kalan bir kaç risalenin ihtiva ettiği hadis ve ahbarın isnâddan ve isnâdın mezkûr elfazından mahrum olduğunu görüyoruz. Ḥasan al-Basrî (öl. 110)'ye aid *Faḍâ'il Makka*[2], ᶜAbîd b. Şariyyat al-Curhumî'ye nisbet edilen *Aḫbâr al-Yaman wa aşᶜâruhâ wa ansâbuhâ ᶜalâ'l-wafâ wa'l-kamâl*[3] adlı risaleleri, Wahb b. Munabbih (öl. 114)'in İbn Hişâm (öl. 218) redaksiyonundaki «*Kitâb at-tîcân fî mulûk Ḥimyar*[4] inden mahfuz kısımları, Peygamber ve eshabından menkul hadis ve haberlerin ne aradaki râvilerini zikrederler ve ne de bunlar için devamlı bir şekilde kullandıkları tâbirler vardır. Hicretin 152 nci yılında ölen Maᶜmar b. Rāşid'in devrimize kadar intikal etmiş olan *al-Cāmiᶜ*'inin ve Imâm Mâlik'in Muwaṭṭâ'ının ihtiva ettiği hadis senedlerindeki «alfâẓ» ilk isnâd işinin Zuhrî ile başladığı veyahut onun devrine rasladığı hususundaki haberleri te'yid eder mahiyettedir.

Zuhrî'yi takib eden veya ondan sonra gelen ilk muhaddisler tabakası, hadislerde isnâd işini ve râviler zincirini birbirine bağlayan «alfâẓ» ı hadisin sıhhatı için şart koşuyorlardı. Hatta bu lafızları ihtiva etmiyen hadisler hiç bir ehemmiyeti haiz değildi. Şuᶜba (öl. 160) «كل حديث ليس فيه أخبرنا وحدثنا فهو خل وبقل» yani «senedinde aḫbaranâ ve ḥaddaṯanâ tâbirleri bulunmayan hadisler abur cuburdur» derdi[5]. Umumiyetle bu lafızlarla «taḥammul al-ᶜılm»'in muhtelif kısımları arasında münasebet kurulmağa çalışılır ve birbirlerinden farklı kıymetlerine adı geçen «alfâẓ»-dan münasib olanı kullanılmak suretiyle işaret edilir. Bunların, muhtelif asırlardaki istimalleri üzerinde yapılan tarihî bir tenkit, Muslim (öl. 261)' e tekaddüm eden muhaddisler arasında, henüz bir seyyaliyet ifade ettiğini gösteriyor. Buḫârî'nin kaynaklarını tenkit ederken, bu tâbirlerin istimalinde, sonraki nesiller tarafından ona izafe edilenlerin bir kısmının tahakkuktan uzak olduğunu göreceğiz.

1 «... سمعت مالكا يقول: أول من أسند الحديث ابن شهاب» *Maqaddimat al-carḥ wa't-taᶜdîl* s. 20

2 Brock. G I², 67, *Suppl.* I, 103.

3 Broc. *Suppl.* I, 100.

4 Brock. *Suppl.* I. 101.

5 *al Kifāya* s. 283.

Ḫaṭîb Bağdâdî senedlerdeki elfâzın değer bakımından en yükseğinin «samᶜitu» sonra «ḥaddasanâ» daha sonra «aḫbaranâ» ve «ʾanbaʾanâ ve nabbaʾanâ» olduğunu söyler. Daha sonrakî usulcular buna itiraz ederler[1]. Adı geçen lafızlar, ehemmiyetsiz denebilecek ihtilâftan ve devirlerin istimalleri arasındaki değişikliklerden sarfı nazar edilecek olursa, umumiyet ile «samâᶜ ve qıraʾât» a delâlet ederler[2]. Bir hadisin senedinde son râviye gelen «lafızlar» kendilerinde herhangi bir değişiklik yapılamıyacak kadar mutlak bir değer ifade ederdi. Meselâ «ḥaddasanâ fulân qâla ḥaddasanâ fulân» şeklindeki bir senedin lafızlarını «aḫbaranâ» veya «ḥaddasanī» gibi küçük bir değişikliğe tâbi tutmak kat'ıyyen tecviz edilemezdi. Ancak bunu hadis rivâyetinde manâyı esas tutan kimseler hoş görürdü[3].

Umumiyetle ikinci asrın ikinci yarısında yaşayan muhaddisler hadis naklinin bir çok kısımlarına tatbik edilebilmesi bakımından «aḫbaranâ» yı tercih ediyorlardı. Buḫârî'nin şuyuhunun şeyhlerinden ᶜAbdallâh b. al-Mubarak (öl. 181) ve Huşaym b. Başir (öl. 183), ᶜUbaydallâh b. Mûsâ (öl. 213), ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm (öl. 211) ve Yazîd b. Hârûn (öl. 212) bunu tercih ederlerdi[4]. Bazı muhaddisler bu tâbirlerini hiç değiştirmezlerdi. Hatta Buḫârî'nin şarihleri, bazan «ḥaddasanâ İsḥâq» şeklinde mübhem kalan yerlerde bu şahsın hangi İsḥâq olduğunu tesbit için müteakip lafza bakarlardı. Şayet bu lafz ḥaddasanâ ise onun ʾİsḥâq b. Manṣûr, «aḫbaranâ» ise ʾİsḥâq b. Râhûya olduğunu anlarlardı. Zirâ ikincisinin, hadislerinde aslâ «ḥaddasanâ» yı kullanmadığını biliyorlardı[5].

İmâm Şâfiᶜî (öl. 204)'ye göre, tilmizin şeyhine okuduğu hadisler için «aḫbaranâ», şeyhin tilmize okudukları için de «ḥaddasanâ» tâbirini kullanmak lâzımdı[6]. Bununla beraber bir çok

[1] *al-Kifâya* 283—284; *tadrîb ar-râwî* s. 130.
[2] bk. meselâ *Tadrîb ar-râwî* 132—133.
[3] *al- Kifâya* s. 292.
[4] *al-Kifâya* 284 - 285.
[5] *Fatḥ al-bârî* VIII, 197.
[6] *al-Kifâya* s. 303. Meşhur muhaddislerin bu husustaki tercihleri hakkında Nawawî bize oldukça kıymetli malûmat vermekte ve Muslim'i kasdederek şöyle demektedir: «O, ikisini (yani ḥaddasanâ ile aḫbaranâ'yı) birbirinden ayırmakta idi. Ḥaddasanâ tâbirini ancak şeyhinden dinlemiş, «aḫbaranâ» yı şeyhe okumuş olduğu hadisler için kullanırdı. Bu Şâfiᶜî'nin ve arkadaşlarının, şarkla

meşhur muhaddisler nazarında, mezkûr elfazdan biri diğerinin yerine geçebilirdi. Sufyân b. ᶜUyayna (öl. 186)'nin nazarında elfâzın hepsinin ayni değerde bulunduğunu Buḫârî rivayet eder [1]. al Awzâᶜî (157) «Senden pek çok şey yazdım, bunlar için hangi tâbiri kullanayım?» diyen tilmizine şöyle cevap vermişti: «Sana yalnız olarak okuduklarım için -ḥaddas̱anî-, bir çok kimselerle beraber bulunduğun esnada okuduklarım için -ḥaddas̱ana-, senin, yalnız olarak bana okudukların için -aḫbaranî-, senin de aralarında bulunduğun bir çok kimselere okunanlar için -aḫbaranâ-tek başına sana icâzetini vermiş olduğum şeyler için -ḫabbaranî-sana diğer bir çok kimse ile birlikte icâzetini vermiş olduklarım için ise -ḫabbaranâ- tâbirîni kullanırsın» [2].

Hadis naklinin, kısaca mevzûu-bahsettiğimiz şekillerinin bir kısmının oldukça erken bir devirde ele alındığı ve değerlendirildiği anlaşılıyor. Hattâ kaynaklar bize «samâᶜ» ve «Qırâat» in ᶜAlî b. ʾAbî Ṭâlib ve ʾİbn ᶜAbbâs zamanında bilindiğini, birincisinin, şeyhe okumak ile şeyhden dinlemeyi müsavi bulduğunu, diğerinin, sâmi'lerine: «Benim size okumam ile sizin bana okumanız arasında bir fark yoktur» dediğini naklederler [3]. Tâbiîn-den olan bazı muhaddislerin de ayni mesele üzerinde muhtelif fikirlerini kaynaklar muhafaza etmektedirler. Ezcümle Zuhrî bu hususta müsamahakâr davranır ve huzuruna getirilen bir kitabın kendisinden dinlenmemiş veya huzurunda okunmamış olmasına rağmen, şahsından rivayet etmelerine cevaz verirmiş [4].

Muṣṭalaḥ al-ḥadîs kitablarında bir çok kollara ayrılan bu

(Mağrib mukabili olarak kullanılır) muhaddislerin ekserisinin, Muḥammad b. al-Ḥasan al-Cawharî al-Mıṣrî ... İbn Curayc, al-ʾAwzâᶜî, İbn Wahb ve an Nasa'î'nin mezhebidir. Ahl-i hadis arasında en çok yaygın ve maruf olan budur. Şeyhe okunanlar için «ḥaddas̱anâ» ve «aḫbaranâ» tâbirini kullanmanın cevazına bir çok kimseler zahib olmuştur. Bu, Zuhrî, Mâlik, Sufyân b. ᶜUyayna, Yaḥyâ b. Saᶜîd al-Qattan'ın ... Buḫârî'nin, Ḥicâzlı ve Baṣra'lı bir çok muhaddislerin mezhebidir (*Şarḥ Muslim* I, 33).

[1] Buḫârî I, 22.

[2] «... قال: قلت لأبي عمرو الأوزاعي: كتبت عنك حديثاً كثيراً فما أقول فيه؟ قال: ما قرأته عليك وحدك قل فيه حدثني، وما قرأته على جماعة أنت فيهم فقل فيه حدثنا، وما قرأته على وحدك فقل فيه أخبرني وما قرئ على جماعة أنت فيهم فقل فيه أخبرنا، وما أجزته لك و حدك فقل فيه خبرني، وما أجزته لجماعة أنت فيهم فقل فيه خبرنا» *al-Kifâya* s. 302.

[3] Râmahurmuzî, *al-Muḥaddis̱ al-fâṣil* 76 b ve *Tadrîb ar-râwî* s. 131; ʾİbn ᶜAbbâs'dan rivâyet edilen için bk. Tırmiẕ-î II, 337.

[4] *al-Kifâya* s. 318

kısımların her biri sıhhatları bakımından birbirlerinden ayrı kıymetlere sahibdirler. Muhaddisler de kendi prensiplerine göre bir kısmını tercih, diğer bir kısmını terkederler. Umumiyetle usul kitapları, meşhur muhaddislerin, hangilerini muteber tanıdıklarını kaydeder.

Buḫârî ve taḥammul al-ᶜilm:

Hadis naklinin, tâbir-i mahsusiyle «taḥammul al-ᶜilm»in muhtelif kısımlarından hangisini Buḫârî'nin tercih ettiği hususunda oldukça mühim bir ihtilâf vardır. Bu ihtilâf gerek kitabının şerhinde ve gerekse *uṣûl al-ḥadîs̱* kitablarının alâkalı bâblarında görülür. Büyük hadis kitablarının değeriyle, tercih ettikleri nakil yolları arasında daima bir münasebet kurmağa çalışıldığı için, Buḫârî'nin Ṣaḥîḥ'indeki bazı hususiyetlerin izahında, taḥammul al-ᶜilm'in Buḫârî için tecviz edilmeyen kısımlarının izlerini arayanlarla, bu kitâbı en üstün şartların çerçevesinde mülâhaza eden şarihlerin tevilleri arasında oldukça mühim bir fark vardır. Biraz ileride mümkün mertebe mufassal bir şekilde izâhına çalışılacak olan bu mesele hakkında daha evvel şunu söyleyelim ki, Buḫârî'nin, taḥammul al-ᶜilm adı verilen hadislerin nakli işinde takib ettiği yolun izahındaki ihtilâf, Ṣaḥîḥ'inin bir çok hususiyetlerine karşı gösterilen anlayışta da tebarüz etmektedir. Birincisinde esas neticeye varılamadığı için, bir çok hususiyeti de - biraz ileride göreceğimiz - veçhile vuzuhtan mahrum kalmıştır. Hadis edebiyatının bu en çok işlenen musannafının kaynaklarının izâhında ayni devirde yaşayan şârihlerinin anlayışları arasında, büyük tezadlar bulunduğunu, hattâ bir şârihin, Kitabın muhtelif yerlerinin şerhinde, ayni meselenin mükerrer izâhında bazen tenakuza düştüğünü göreceğiz.

Buḫârî, Ṣaḥîḥ'inin *«Kitâb al-ᶜilm»* adını vermiş olduğu kısmında muhtelif bâblar hâlinde «taḥammul al-ᶜilm» in muhtelif şekillerini tesbite çalışmıştır. Fakat, kitabının mezkûr kısmında, mevzuu-bahs meselede daha evvelki bir çok muhaddislerin mezhebi hakkında ehemmiyetli denecek derecede bir bilgi bulunmasına rağmen kendi kitabında, neyi tercih ettiğini vazıh olarak öğrenmek kaabil değildir. Daha sonraki asırlarda onun taḥammul al-ᶜilm'deki mezhebinden bahsetmek isteyenler, Ṣaḥîḥ'inde vermiş olduğu materyelden vâzıh neticeler çıkaracak kadar faydalanamamışlardır. Umumiyetle **musned** ḥadisler

irād etmesi lâzım gelen kitabında bol bol *muʿallaq* haberleri ileri süren Buḫârî'nin, «*K. al-ʿilm*» diye ayırmış olduğu faslında geniş çapta, hocası al-Ḥumaydî'nin «Kitâb *an-nawâdir*'inden faydalandığı anlaşılmaktadır[1].

Buḫârî, kitabının mezkûr yerinde taḥammul al-ʿilmin en muteber vasıtası olarak kabul edilen «samâʿ»ı yani şeyhin tilmizine okuduğu hadisleri adetâ izahtan müstağni addedip[2] diğer bâbları kısmen ele almaktadır. «Qırâʾa ve ʿarḍ» ın Ḥasan al Baṣrî, Sufyân aṯ-Ṯawrî ve İmâm Mâlik tarafından câiz görüldüğünü rivâyet ile adetâ kendisinin de ayni şeye kail olduğunu ifade etmektedir[3]. Sufyân aṯ-Ṯawrî'nin, tilmiz tarafından şeyhe okunan hadisler için «ḥaddaṯanî» tâbirini kullanmakta bir beis görmediğini, yine Sufyân ile Mâlik'in nazarında, şeyhin tilmize okumasiyle, tilmizin şeyhe okuması arasında bir fark bulunmadığını[4], Sufyân b. ʿUyayna indinde «ḥaddaṯanâ, aḫbaranâ, anbaʾanâ» tâbirlerinin müsavi olduğunu, şeyhi Ḥumaydî'den nakleder[5].

Taḥammul al-ʿilm'in «qırâʾa ve ʿarḍ» nev'inden sonra «munâwala» yi ele alır. Fakat Buḫârî'nin ifadesinde munâwala ile mukâtaba birleşmiş gibidir: «al-Munâwala wa kitâb ahl al-ʿilm bi'l-ʿilm ilâ'l-ʿilm»[6]. Bu bâbın şerhi esnasında, İbn Ḥacar şöyle söylemektedir: «Musannıf samâʿ ve ʿarḍ'dan fariğ olduktan sonra[7] ekseriyet nazarında nakl işinin muteber diğer nev'ilerine: şeyhin, tilmizine[8] kitabını: «Bu benim filân kimseden, se-

[1] Onun burada «Qâla» tâbirini müteakiben irâd ettiği hadislerden başka واحتج بعضهم veya «واحتج بعض أهل الحجاز في المناولة» gibi, başkalarından aldığını sarih olarak gösteren ibareler de vardır. İbn Ḥacar bize bu hususta Buḫârî'nin şeyhi al-Ḥumaydî'nin Kitâb an-nawâdir'inden aldığını söylemektedir (*Fatḥ al bârî* I, 187). Onun ifadesinden anlaşıldığına göre kendinden evvel Buḫârî'nin, mezkûr eserle olan münasebetine işaret edenler varmış. Ve bk. ayn. esr. I, 142.

[2] Zira bir çok muhaddisler ancak bizzat şuyuhtan dinledikleri hadislere itibar ediyorlar, şeyhe okunanları kabul etmiyorlardı. Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 137.

[3] *Buḫârî* I, 22.

[4] *Ayn. esr.* I, 23.

[5] *Ayn. esr.* I 21.

[6] *Ayn. esr.* I, 32.

[7] İbn Ḥacar'ın bu ifadesine rağmen, Buḫârî'nin «samâʿ» dan bahsetmediği ve taḥammul al ilm'in en müreccah nev'i oluşu sebebiyle zikrinden istiğna gösterdiği anlaşılmaktadır.

[8] Burada tilmiz diye tesmiye edilen şahsın muhakkak şeyh ile doğrudan doğruya temasta bulunması gerekmez. Bunun, hadis talebinde bulunan herhangi bir şahıs olduğu da vakidir. Esas tâbiri «ṭâlib al-ḥadîṯ» tir.

mâ'ım ve bu benim tasnifimdir, benden rivâyet et» diyerek vermesi demek olan «munâwala» ye ... ve şeyhin hadisini kendi eliyle yazması veya güvendiği bir kimseye yazdırması veya yazdırdıktan sonra isteyene göndermesi, kendisinden rivâyetine izin vermesi demek olan mukâtaba'ya geçmiş böylece her ikisini bir seviyede göstermiştir. Halbuki bir çok kimseler munâwala'yi diğerine tercih ederler [1].

Daha sonraki usul kitaplarında sekiz kısım halinde mülâhaza edilen «taḥammul al-ᶜilm» in, diğer nevilerini Buḫârî'nin saymamasından, bunları tecvîz etmediği mânasını anlayanlar olmuştur. Meselâ Şârih İbn Ḥacar: «Musannıf, hadis naklinin muhtelif kısımlarından, munâwala'nın gayrı al-icâzat al-mucarrada ᶜan al-munâwala veyahut mukâtaba'yi, wicâda ve waṣiyya'yi sıhhatlarına kail olmuyormuş gibi zikretmemiştir» demektedir [2]. Ḫaṭîb Bağdâdî, Buḫârî'nin adını hadisin, icâza yoliyle rivâyetini tecviz eden muhtelif tabakadan bir çok büyük muhaddislerle birlikte zikretmekte ise de [3] İbn Ḥacar, Buḫârî'yi icâza'nin cevâzına muhalif göstermekte ısrar etmektedir [4]. Fakat onun bu ısrarının, Kitâb'ın kaynaklariyle olan münasebetlerinin tedkikinin doğurduğu netice ile bağdaşamıyacağını biraz ileride göreceğiz.

Buḫârî'nin, Ṣaḥîḥ'inde mukâtebeyi zikretmemiş olmasına rağmen, bazı tâbirlerinden buna kail olduğu neticesini çıkarmakta güçlük çekmemişlerdir. Bir hadisin senedi esnasında «kataba ᵓilayya Muḥammad b. Baṣṣâr (öl. 252)» kaydı için Suyûṭî: «Buḫârî, şeyhlerinden, bundan başka hiç birinden mukâtaba yoliyle rivayet etmemiştir. Fakat gerek Buḫârî ve gerek Muslim'in hadislerinin senedlerinde aynı yollardan çıkarmış oldukları hadisler arasında mukâtaba ile gelmiş olanlar vardır» demektedir [5]. Buḫârî'nin mezkûr hadisini izah etmek mecburiyetinde kalan İbn Ḥacar, ondan ayni zamanda mukâtabayi uzaklaştırmak istediği için: «Buḫârî, Muḥammad b. Baṣṣâr'a çok itimâd etmemiş olsaydı on-

1 *Fatḥ al-bârî* I, 142.
2 *Ayn. esr.* I, 143.
3 *al-Kifâya* s. 314.
4 *Fatḥ al-bârî* I, 143.
5 *Tadrîb ar-râwî* s. 147. Bir hadisin senedinde mukâtaba alâmetlerinin bulunması şeyhin, veya şeyhin bir kaç tabaka ötedeki şeyhlerinin bu hadisi mukâtebe yoliyle almış olduklarını gösterir bir tabirin bulunması demektir.

dan mukâtaba yoliyle rivâyet etmezdi» demektedir[1]. Hulâsa olarak burada şunu kaydedebiliriz ki, İbn Ḥacar, Buḫârî'nin taḥammul al-ʿilm'in muhtelif envâından «samâʿ», qırâʾa wa-ʿarḍ, munâwala» ve bir dereceye kadar mukâtaba'yi tecviz, diğerlerini reddettiğini göstermeğe çalışmaktadır.

Yukarıda teferrüatını bir tarafa bırakarak izahına çalıştığımız, muhaddislerin ıstılâhınca «t a ḥ a m m u l a l - ʿ i l m» adı verilen, hadis naklinin muhtelif nevilerinin tarifinden anlaşılıyor ki, üçüncü asrın mahsulü büyük hadis musannafatına tekaddüm eden asırda tamamiyle yazılı olan bir edebiyat ve bunun naklinin kanunları mevzuu-bahistir; ve «taḥammul al-ʿilm» adiyle anılan muhtelif kaideler, esasında yazılı bir hadisin nakil yollarının muhtelif şekilleridir. Fakat hadislerin ilk nakli sırasında, bazı «*ṣaḥîfa*» lerin varlığına rağmen, şifâhî rivâyetin de bir nakil vasıtası olması ve bir hadisin sıhhatı için, onu Peygamber'den kimin duyduğunun tesbiti zarureti isnâd müessesesini meydana getirmişti. Kaynaklarda «Hadisleri ilk isnâd eden kimse Zuhrî (öl. 124)'dir» şeklinde bir kayda[2] raslandığı zaman, isnâd zarûretinin daha ziyade, mebde'den uzaklaşıldıkça kendisini daha çok hissettirdiği anlaşılıyor. İkinci asırda, yazılı hadis edebiyatının ehemmiyetli bir surette yerleşmiş olduğu bir devirde bile hadislerin bir kitâbdan diğerine nakil esnasında râvilerin isimlerinin zikri işi kıymetinden herhangi bir şey kaybetmemişti. Muhaddisler, isnâdı hadis vaz'ının ehemmiyetli bir mâniası sayıyorlardı. ʿAbdallâh b. al Mubarak (öl. 181), kitabında zanadîqa'dan ve hadis uydurmalarından bahsederken: «İsnâd dinin bir kısmıdır, eğer isnâd olmasaydı isteyen istediğini söylerdi» demişti[3]. Ona göre «dinini isnâdsız arayan kimse evinin damına merdivensiz çıkmağa çalışan kimse gibi idi[4]. İsnâdın zaruret

[1] *Tahẕîb at-tahẕîb* IX, 73.

[2] *Muqaddimat âl-carḥ wa't-taʿdîl* s. 20. ʾİbn ʾAbî Ḥâtim'ın rivâyetine göre, Zuhrî'yi isnâdın müessisi olarak ifade eden bu hüküm İmâm Mâlik'e aiddir. Tirmiẕî'nin de verdiği bir habere göre (*Şarḥ at Tirmiẕî* XIII, 328) Zuhrî isnâdsız bir hadisi sakat bir vücuda benzetirmiş. Tirmiẕî'nin verdiği misale göre isnâdsız bir hadis, tâbiinden bir kimsenin «Qâla Rasulallâh .. ilh.» diyip aradaki râvileri açıklamadan nakl şeklinde olurdu.

[3] *ʾAdab al-'imlâ* s. 7.

[4] *Ayn. esr.* s. 6.

ifâde eden bu izâhının yanında «râvinin, ismini Peygamber'in ismiyle birlikte ayni satırda yazılmış görmek[1]» gibi fantezist bir arzunun müşahedesi de kabildir.

İsnâdın muhtelif âmillerle, hadis rivâyetinde birinci derecede bir unsur olarak ortaya çıkması, tabiî vasıtası halinde bulunan yazıyı veya kitabın değerini âdeta ikinci dereceye indirmişti. Taḥammul al-ᶜilm'in bütün nevilerinin tarif ve izahından anlaşıldığı vechile bir hadisin nakli için kitab kâfi değildi. Onun ihtivâ ettiği hadisi almak veya rivâyet edebilmek için, diğer bir şeyhten dinlemiş olan şeyhten bizzat dinlemiş olmak lâzımdı. Yâni bir taraftan kitabda mevcûd olan hadisi isnâd yoliyle rivâyet edebilmek için «filân kimseden dinledim» veya «filan kimse bana haber verdi.» diyebilmek lâzımdı. «Samâᶜ» adı verilen bu şekil, hadis naklinin en muteber yoluydu. Daha sonra biraz genişletilerek, tilmizin, yazılı hadisi şeyhine veya, hadisin rivâyetini kendinde bulunduran bir kimse huzurunda okuması, bununla beraber tamamiyle aksine olarak «filân kimse bana haber verdi» diyebilmesi şekli ve diğer bir çok kolaylıklar ortaya çıkmıştı. Meselâ İmâm Mâlik sâdece «samâᶜ»ı kabul eden kimselere tâbi olmaz, qırâat şeklini tercih ederdi. *Muwoṭṭâ'ını* on yedi sene müddet ile hiç kimseye okumamış, tilmizleri onun huzurunda okumuş, rivâyet hakkını almışlardı[2].

Hadis naklinde, yazının, isnâd müessesesi arkasında bu garip saklanışını göz önünde bulundurmayan kimseler için, hadis edebiyatının uslûbu biraz şaşırtıcı olmuştur. Muhaddislerin kendi aralarında çok mârûf olan mezkûr uslûbun kitablardan nakli taẓammun ettiğini bir kaç misâlle izâh faydalı olacaktır. Zira bu an'anenin tam kavranmaması yüzünden ileride bahsedileceği üzere modern etüdlerde ehemmiyetli bazı yanlışlıklar meydana gelmiştir.

Rivâyet edildiğine göre, Başīr b Nahîk, ᵓAbû Hurayra'dan bir çok hadisleri bir kitab halinde yazmış, ayrıldığı, zaman, bu hadisleri ᵓAbû Hurayra'dan rivâyet edip edemiyeceğini sormuş, o da muvafakat etmişti[3]. İmâm Mâlik, kendisine arzolunan ki-

1 İbn Ḥacar, *Naẓm al la'âlî* 187 b.
2 *Fatḥ al-bârî* I, 187.
3 *Taqyid al-ᶜilm* s. 101; ᶜAbdallâh b. ᶜAmr'dan mervî diğer bir haber için bk. *ayn. esr.* s. 98.

tâbları tilmizlerinin «ḥaddasanî» tâbiriyle nakledip edemiyeceklerini sorduklarında: «Bir kimse diğer bir kimse huzurunda Qur'ân'ı okuduğu halde: filân bana okuttu, ifâdesini kullanmıyor mu ki?» şeklinde cevab[1] vermişti. ʾAḥmad b. Ḥanbal (öl. 241), Buḫârî'nin şeyhi al-Ḥakam b. Nâfiʿ (öl. 222)'e, aş-Şuʿayb (öl. 162)'den «kitabları nasıl dinledin?» diye sormuş, o da şöyle cevab vermişti: «Bir kısmını huzurunda okudum, bir kısmını da o bana okudu, bir kısmını icâzet, bir kısmını da munâvele yoliyle verdi. Hepsi için: ʾaḫbaranâ Şuʿayb tâbirini kullanırsın derdi»[2] Aḥmad b. Ḥanbal'dan, oğlu şöyle rivâyet eder: «Ḥaccâc b. Muḥammad (öl. 206)'in yanında Sunayd (öl. 226)'i gördüm. Ḥaccâc b. Muḥammed, ona İbn Curayc (öl. 150)'in *Câmi*'ini «Uḫbirtu ʿan az-Zuhrî wa uḫbirtu ʿan Safwân... ilh.» diye okuyordu. Sunayd, ona şöyle diyordu: «Ey ʾAbâ Muḥammad, İbn Curayc b ze Zuhrî'den haber verdi, diyiver... ilh[3].»

Bir kitâbın şeyhten dinlenmesi ile tilmizin şeyhe okuması esnasında ayni tâbirin kullanılması bir çok muhaddislerin âdem-i memnuniyetini mucib oluyordu. Bu farkı gösterecek bir uslûba ihtiyaç hissediyorlardı. İmâm Şâfiʿî ve bazı muhaddisler tilmizin, şeyhine okudukları için de «aḫbaranâ» tâbirini kâfi gördükleri halde diğer bir çok muhaddisler «aḫbaranâ» lafzına «qırâʾatan» ilâvesini, şayed şeyhin ve tilmizin yanında bu okuma işini diğer bir şahıs derûhde etmiş ise «quri'a waʾana ʾasmaʿu» ibaresini zarurî buluyorlardı[4]. Zira, qırâat işini, bazan tilmizlerden biri üzerine alır veya, okuyan, şeyhin hususî râvisinden ibâret olurdu. Meselâ İmâm Şâfiʿî'nin Risâla'sinin rivâyet hakkını önce Muḥammad b. al-Ḥasan aṣ-Ṣabbâḥ (öl. 257) almıştı. ʾAḥmad b. Ḥanbal ve ʾAbû S̲awr gelip Şâfiʿî'den kitâbını dinleyip rivâyet hakkını almak istedikleri zaman, huzurunda okuma işini, bu râvî temin etmişti[5].

Hadislerin rivâyetinde, kitabın mevki ve ehemmiyeti inkâr kabul etmez bir vakıa olarak tahakkuk etmiş bulunmakla beraber, halâ hafızanın kıymeti sarsılmamıştı. Hafıza ile yazı ve nakilde sada-

[1] *al Kifâya* s. 308.
[2] *Tahẕîb at-tahẕîb* II, 442.
[3] *Ayn. esr.* IV, 244.
[4] *al-Kifâya* s. 297.
[5] *Tahẕib at-tahẕîb* II, 318.

kat ilmin üç zarurî unsuru addediliyordu[1]. Ne sadece hıfz ne de sadece yazıya itimad kâfiydi. Bu ikisinin müşterek vazifesi etrafında zengin bir literatür teşekkül etmeğe başlamıştı. Hafızanın sakladıklariyle, kitabın satırlarının tesbit ettikleri arasında bir fark görüldüğü zaman, tahkiki için başkasının kitap veya hıfzına başvurulurdu[2]. Hafızası zayıf olup sadece kitabına güvenen bir kimseden rivâyet bir ihtilâf mevzuuydu; tecviz edenlerin yanında etmiyenler de vardı[3]. Çok zaman hadis kitapları evvelâ ezberlenir, sonra da rivâyeti alınırdı. Meselâ İmâm Şâfiᶜî (öl. 204) daha küçük yaşta, Muwaṭṭâ'ı ezberlemiş, sonra İmâm Mâlik'in bulunduğu yere gitmiş rivâyetini almıştı[4].

Hadis naklinde, kitapların işgal ettiği mevkie, «aḫbaranâ», «ḥaddaṯana» ve benzer lâfızların arkasında bu kitapların nasıl saklı kaldıklarına dâir sayısız misâllerin içinden ancak bir kaç tanesini seçtik. Hadis edebiyatı, kitap ve hıfzın bu müşterek faaliyetine, bahusus kitap ile naklin çok dakik ihtimallerine karşı ileri sürülmüş bir çok kaideleri muhafaza etmektedir. Biz burada, sadece kaynaklarını ele alacağımız Buḫârî'nin etüdünü kolaylaştırmağa yetecek kadar misâller almakla iktifa ettik. Bu bahsin tamamlanması için, bir kitabın bütün halinde rivâyetiyle, rivâyeti bütün halinde alınmış bir kitaptan bir veya bir kaç hadisin naklinin şeklini kısmen izah etmek için Ḫaṭîb Bağdâdî'nin, bu hususta vermiş olduğu mühim bir haberi nakledelim:

«'*Aṣḥâb al-ḥadîṯ*'in bir çok meşhur nüshaları vardır. Bu nüshalar da bir çok hadisler ihtiva ederler ki, râvi ilk hadis metni ile birlikte nüshanın senedini, râviler zincirini verir. Nüshanın nihayetine kadar diğer hadisleri sıralar. Meselâ 'Abû 'l-Yamân al-Ḥakam b. Nâfiᶜ (öl. 222)'in, Şuᶜayb b. Ḥamza - 'Abû 'z-Zinâd - al-'Aᶜrac vasıtasiyle 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir nüsha ve yine 'Abû 'l-Yamân'ın Şuᶜayb - Nâfiᶜ - İbn ᶜUmar'dan rivâyet ettiği diğer bir nüsha ve Yazîd b. Zurayᶜ (öl. 182)'in yanında Rawḥ b. al-Qâsim - al-ᶜAlâ b. ᶜAbdarrahman ve babası vasıtasiyle 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir nüsha; ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm

[1] *al-Kifâya* s. 230.
[2] *Ayn. esr.*, 216—217, 219—220.
[3] *Ayn. esr.*, 226—229.
[4] Zurqânî I, 6.

(öl. 211)'ın, Ma^c^mar b. Râşid - Hammâm b. Munabbih ve 'Abû Hurayra'dan rivâyet ettiği bir, ve bundan başka, sayıldıkları takdirde fazlaca uzayacak olan diğer bir çok nüshalar vardır. Bunları bir şeyhten dinleyen kimsenin muhtevasından istediği kadarını alıp birbirinden ayırması ve nüshanın başında bulunan ilk isnâd ile rivâyet etmesi câizdir. Zira bunlar birbirleriyle bağlı bulunmayan iki hüküm ifade eden bir hadis mesâbesindedirler. Bir hadiste mevcut iki ayrı hüküm için nasıl iki isnâd câiz ise, bir metnin iki veya daha fazla parçaya bölünmesi de câizdir [1].

Demek ki bir rivâyet yoliyle gelmiş olan bir kitap hem bütün olarak, hem de münferid hadisler halinde, o kitabın baş tarafında bulunan rivâyet ile birlikte diğer bir kitaba alınabiliyordu. Meselâ Ḫaṭîb Bağdâdî'nin bahsettiği bu risalelerden, 'Abû 'z-Zinâd vasıtasiyle 'Abû Hurayra'dan mervî olanından Buḫârî bir taraftan şeyhi 'Abû 'l-Yamân'dan rivâyet ile kitabına doğrudan doğruya sokuyor [2], diğer taraftan 'A^c^rac'in râvileri 'Abû 'z-Zinâd (öl. 130), Ṣâliḥ b. Kaysân (öl. 144), Sa^c^d b. İbrâhîm (öl. 125) ve Zayd b. 'Aslam (öl. 130)'den alan ve muhtelif yollar değiştiren rivâyetlerden temin ediyor. Bugün için bize kadar gelmiş olup 'Abû Hurayra'nın mezkûr hadislerini 'Abû 'z-Zinâd'dan alan Muwaṭṭâ' mukabele ile ettiğimiz takdirde, Buḫârî'nin yanında bulundurduğu risâlenin muhtelif hadislerini diğer bir kaynaktan nasıl almış olduğunu görürüz. Buḫârî, 'A^c^rac'in rivâyetinden Muwaṭṭâ'a 'Abû 'z-Zinâd vasıtasiyle intikal etmiş bulunan hadisten yirmi yedisini almıştır [3]. Şeyhi 'Abû 'l-Yamân'ın rivâyetiyle mezkûr risaleden bilvasıta almış oldukları bu rakamdan çok daha azdır.

Ḫaṭîb Bağdâdî'nin bahsettiği risâlelerden, bize kadar intikal edip te, Hammâm b. Munabbih (öl. 313)'e âid olanının takri-

[1] ولاصحاب الحديث نسخ مشهورة كل نسخة منها تشتمل على أحاديث كثيرة يذكر الراوى اسناد النسخة فى المتن الاول منها ثم يقول فيما بعده و باسناده الى آخرها، فمنها نسخة يرويها أبو اليمان الحكم بن نافع عن شعيب بن ابى حمزة عن ابى الزناد عن الاعرج عن ابى هريرة ونسخة أخرى عند ابى اليمان عن شعيب أيضا عن نافع عن ابن عمر ونسخة عند يزيد بن زريع عن روح بن القاسم عن العلاء بن عبدالرحمن عن أبيه عن ابى هريرة ونسخة عند عبدالرزاق بن همام عن معمر بن راشد عن همام بن منبه عن ابى هريرة وسوى هذا نسخ يطول ذكرها فيجوز لسامعها أن يفرد ما شاء منها بالاسناد المذكور فى أول النسخة لان ذلك بمنزلة الحديث الواحد المتضمن لحكمين لا تعلق لاحدهما بالآخر فالاسناد هو لكل واحد من الحكمين ولهذا جاز تقطيع المتن فى بابين والا كثر على ما قدم ذكرناه *al-Kifâya* s. 214.

[2] Buḫârî'nin bu şekilde al-'Arac'dan mervî ilk hadisi için bk. *Buḫârî* I, 12.

[3] Burada, mukabele maksadiyle sadece bir kaç tanesine işaret edeceğim: *al-Muwaṭṭâ'* s. 6, 10, 56, *al-Buḫârî* I, 44, 45, 91.

ben üçte birini, doğrudan doğruya ilk kaynağı yerine, onları kitaplarına sokmuş olan muhtelif muhaddislerden almıştır. Zira Ṣaḥîḥ'de bu hadisler pek değişik râvilerin isimleriyle bulunurlar[1]. Buna mukabil mezkûr risâlenin, bütün halinde ʾAḥmad b. Ḥanbal'in Musnad'inde, Ḫaṭîb Bağdâdî'nin zikretmiş olduğu yukarıdaki rivâyet senediyle bulunmaktadır.

Böylece hadisler herhangi bir kitaptan münferid veya guruplar halinde çıkar, diğer muhtelif kitaplarda yerleşirdi. Bir musannıfın, bir hadisi çok eski kaynağından alması ile bilvasıta diğer kaynaklardan alması ayni şey demekti. Mühim olan ya bu kitabı müselsel bir rivâyet ile okumuş olmak veya onun cüz'lerini ihtiva eden diğer kitapların rivâyetini ele geçirmekti. Bir hadisin mevcut olması veya bilinmesi başka, onu rivâyet edebilme veya râvîleri arasına girme daha başka bir şeydi. Emevî Halifesi ʿUmar b. ʿAbdalʿazîz bir hadisi esas râvîsi ʾAbû Sallâm al-Ḥabaşî'den dinlemiş olmak için onu oldukça uzak mesafelerden davet etmişti[2]. İmâm Şâfiʿî, ezberlemiş olduğu Muwaṭṭâ'ın rivâyetini alabilmek için İmâm Mâlik'in bulunduğu yere gitmeğe mecbur kalmıştı[3]. Buḫârî'nin şuyûhundan ʿAli b. al-Madînî (öl. 234) hacca, daha ziyade, orada bulunan Sufyân b. ʿUyayna (öl. 193)'den hadisleri doğrudan doğruya dinlemiş olmak için gitmişti[4]. Al-Mustaḫrac ʿalâ 'ṣ-ṣaḥîḥayn adiyle her iki ṣaḥîḥ'in noksanlarını tamamlamak isteyen ʿAbû ʿAbdallâh an-Nîsâbûrî (öl. 404) Bağdâd'a gitmiş, bir kaç ay kalmış, ʾAbū Bakr b. Mâlik'ten, İbn Ḥanbal'in Musnad'ini baştan sona kadar dinlemiş ve Mustaḫrac'inin hadisini Musnad'dan çıkarmıştı[5]. ʿAlî b. al-Caʿd' (öl. 230)'in hadis kitâbının rivâyeti, Bağdâd'da, beşinci asırda inkitâ'a uğramıştı. Yani bunun rivâyetini uhdesinde bulunduran kimse kalmamıştı. Ancak ʾAbû-l-Qâsım Hibatallâh aş-Şîrâzî (öl. 495) Musûl civarında Ṣarîfûn'a uğradığında bir mescide girmiş, orada imâmlık eden ʾAbû Muḥammad aş-Ṣarîfînî adında bir zattan, herhangi bir hadis rivâ-

[1] Hammâm b. Munabbih'in «*Ṣaḥifa*» siyle Buḫârî'nin Ṣaḥîḥ'i arasındaki münasebet için bk. M. Fuad Sezgin, *Hadis musannafatının mebdei ve Maʿmer b. Râşid'in Câmiʿi, Türkiyat Mecmuası*, c. XII, s. 115—134.

[2] Tirmiẕî II, 72.

[3] Zurqânî I, 6.

[4] Tirmiẕî II, 196.

[5] *al-Maṣʿad al-aḥmad* s. 32.

yetine sâhib bulunub bulunmadığını sormuş o da babasının onu bazı muhaddislere götürdüğünü, onlardan bir çok hadisler dinlediğini ve bunları halâ sakladığını söylemiş. 'Abû'l-Qâsım aş-Şîrâzi'yi evine götürüp bir hadis yığını göstermiş, meğer bunlardan bir kısmı ᶜAli b. al-Caᶜd'ın hadisi imiş. 'Abû'l-Qâsım hemen 'Abû'Muḥammad aş-Ṣarîfînî'nin huzurunda okuyarak rivâyetini almış, sonra Bağdâdlılara yazmış, onlar da Ṣarîfûn'a gelmek suretiyle kitabı râvîsinden okuyub rivâyet etmek ve böylece ᶜAlî b. al-Caᶜd'ın hadislerinin rivâyet zincirini tekrar bağlamak imkânını buladilmişlerdi[1].

«Ṭalab al-ᶜilm» veya «ṭalab al-ḥadîṣ» diye islâmî edebiyatta mühim bir şey ifade eden faaliyet sadece hadislerin cem'inden ibâret bulunmayıp diğer taraftan cem'olunmuş veya malûm hadislerin rivâyet selâhiyetini ele geçirmeyi de hedef ediniyordu[2]. Samâᶜ ve qırâ'at gibi taḥammul al-ᶜilm'in doğrudan doğruya şeyh ile tilmizin temasını zarurî kılan kaidelerinin yanında, şeyh ile tilmizin birbirlerini görmeden, uzak mesafeler ötesinde birbirlerinden rivâyet edebilme imkânını veren icâza, mukâtaba ve sair nevilerin ortaya çıkmış olmasına rağmen anlaşılıyor ki, asırlar boyunca kitabların veya hadislerin rivâyetini esas râvisinden almaya karşı gösterilen rağbet aslâ zayıflamamıştı.

Birinci asra aid sâhib bulunduğumuz münferid bazı isimler bir tarafa bırakılacak olursa, ikinci asırda varlığına bâriz bir şekilde şâhid olduğumuz kitabların çokluğu etrafında tekrarlanıp duran zengin bir literatür meydana gelmiştir. Hemen hemen her muhaddisin, kaynaklardaki hayat veya tercüme-i hâli esnasında bir veya bir çok kitab zikrine veya o muhaddisin kitabla olan alâkasına aid bir çok rivâyetlere raslamak mümkündür. İkinci asrın ortalarında, muayyen bir mevzuda veya bir araya gelen bir kaç mevzuda ortaya konmuş musannaf eserler müstesna tutulacak olursa, bu asrın hadis kitablarının, her muhaddise kendi şeyhinden intikal eden hadislerden ibaret olduğu anlaşılıyor. Bir muhaddisin, kendinden evvel muteber otoritelerin hadislerini ihtivâ eden bir veya bir kaç şeyhin kitabından kendi ölçü ve

[1] *Muᶜcam al-buldân* III, 385.

[2] Bk. Râmahurmuzî, *al-Muḥaddiṣ al-fâṣıl* (Köprülü Ktb.) 4 b, 28 b, 24 a.

imkânlarına göre, yukarıda izahına çalışılan «taḥammul al ᶜilm» in muhtelif yollarından biriyle, hadisler almasiyle yeni bir hadis kitabı meydana gelirdi. Karakterlerini, kaynakların muhafaza ettiği bol malûmatla öğrenebildiğimiz bu tip eserlerin iyi bir örneği üzerinde bunu tesbit etmek imkânına mâlikiz. İmâm Malikin tilmizlerinden ʾİsmâᶜil b. Caᶜfar b. ʾAbî Kas̱îr (öl. 180)' in ᶜAlî b. al-Ḥucr rivayetiyle gelen hadisleri bunların iyi bir örneğini teşkil etmektedir [1]. ʾİsmâᶜil b. Caᶜfar, mezkûr kitabını bir kaç şeyhin hadislerinden seçmiştir. Anlaşılan bu hadis kitapları sadece ya «Kitâbu fulân» veya «Ḥadis̱u-fulân» diye adlanıyordu. Burada, bu tip kitaplara ve hususiyetlerine ait toplamış olduğumuz bir çok misallerden bir kaçını, zikredeceğiz:

Buḫârî Yaḥyâ b. Bukayr'dan şöyle rivâyet ediyor: «170 senesinde [2] İbn Lahiᶜa (öl. 174)'nin kitaplarının yandığını ᶜUs̱mân b. Ṣâliḥ as-Sahmî babasından rivayet etti, hepsinin değil sadece, tilmizleri tarafından kendisine okunanların bir kısmının yandığını söyledi... ilh. Ve yine onun için Buḫârî'nin şeyhlerinden ʾAḥmad b. Ṣâliḥ (öl. 248)'in şöyle söylediğini rivâyet ederler: «ᶜAbdallâh b. Lahiᶜa sahih kitab sahibidir. Kitaplarını çıkarıp halka imlâ ettirmişti. Tilmizleri hadisleri imlâ suretiyle yazdılar. Titizlikle kaydedebilenlerin hadisleri mükemmel oldu. Yalnız o bu hususta dikkatli olmayanları da meclisinde hazır bulunduruyordu. Bundan sonra İbn Lahiᶜa yanında aslâ kitap bulundurmamış ve kendisiyle birlikte hiç kitap görülmemişti. Kendisinden samâᶜ yoliyle hadis nakletmek isteyenler evvelce imlâ ettirdiklerinden istinsah eder, getirir huzurunda okurlardı. Sahih bir nüsha ele geçirebilenlerin hadisi sahih olurdu. İyi zaptolunmamış bir nüshadan kopye edenin de hadisinde bir çok yanlışlıklar bulunurdu [3].

[1] Bu nüs'ha Köprülü Ktb. nr 428 de bulunmaktadır Bk. Brock. *Suppl.* I, 256. Ayrıca, daha ufak hacimde olmakla beraber, Sufyân b. ᶜUyayna (öl 198)'nin hadislerinin günümüze kadar mahfuz kalan bir kısmı da (Şehid Ali Ktb. nr. 546/1) bu tarzın diğer bir örneğini teşkil ediyor.

[2] *Tahẕîb at-tahẕîb* V. 376.

[3] *Ayn eser.* V, 376. Buḫarî ve Muslîm ve diğer bir çok muhaddisler, kitaplarında, bunun ismini tasrih etmemiştir. Kitaplarının naklindeki ihmâlden ve hadislerinin ihtiva ettiği bir çok münker ahvâlden ve rivâyetindeki müsamahasından umumiyet ile ismi ihtiyatla karşılanmıştır. Gerek Buḫarî gerekse Muslim bir kaç defa onun rivâyetlerinden bahsetmek mecburiyetinde kaldıkları zaman muhaddislerin sonradan «maqrûn» diye tabir ettikleri tarzda kaydetmişlerdir. Bunun için Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 198, XIII, 32.

Eserlerinden bazıları bize kadar gelen ʿAbdallah b. al-Mubârak (öl. 131)[1] kitaplarla geçirilen vakti, Peygamber'in ashabiyle birlikte sohbet telâkki ederdi[2]. Onun çok rağbet gören kitaplarını ʿAbdallâh b. ʿUṣmân al-Marwazî (öl. 220) tek bir kalem ile istinsah etmişti[3].

Buḫârî, en yaşlı şeyhlerinden biri olan ʿAbdallâh b. Mûsâ' l-ʿAbsî (öl. 213) için Sufyân'ın Câmiʿi onun yanında bulunuyordu, fakat o kitabı küçümserdi» demişti[4].

İmâm Mâlik'in muasırı Layṣ (94—175)'e, bazı hadislerini kitabında bulamadıklarını söyledikleri zaman hıfzında bulunanların hepsini yazmanın mümkün olmadığını ifade etmişti[5].

Ayni asırda, hadislerini herhangi bir kitapta toplamayıp başkalarının eserinden faydalanan ve kendisinden rivâyet istendiği zaman başkalarının kitabından imlâ ettiren muhaddisler de vardı. Hadislerini tesbit etmiyen Wakîʾ[6] (öl. 197)'in, şeyhi Sufyân aṣ-ṣawrî (öl. 156)'nin hadislerini diğer şeyhlerinin eserlerinden imlâ ettiğini gören bir tilmizi bir daha onun meclisine iştirak etmemişti[7].

Başkalarının kitaplarından okumak suretiyle geçinen Saʿîd b. Kuṣayyir b. ʿUfayr (öl. 228) de bu hareketi yüzünden muteber bir muhaddis addedilmiyordu[8].

Buḫârî'nin şeylerinden Muḥammad b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (120—213)'nin de, bazı kitaplarının kaybolması üzerine tilmizi ʾAbû Ḥakîm'in kitaplarından rivâyet etmiş olması, hadislerine karşı gösterilen itimadı sarsmıştı[9].

Qays b. Saʿd (öl. 119)'ın kitabını yanında bulunduran Ḥammâd b. Salama (öl. 176), muhtevasını ezberlemiş olduğu bu kitabı kaybedip sadece hıfzına isnâd ettirdiği ve yahut kitabını saklayıp, muhtevasını halka hıfziyle arzettiği için şayan-ı itimad olamamış-

[1] Bk. Brock. *Suppl.* I, 256.
[2] *Taqyîd al-ʿilm* s. 126.
[3] *Tahẕîb at-tahẕîb* V, 314.
[4] *Ayn. esr.* VII, 53.
[5] *Ayn. esr.* VIII, 463.
[6] *Sûʾâlât al-ʾAcurrî* 4 a.
[7] *Ayn. esr.* 3 b.
[8] *Tahẕîb at-tahẕîb* IV, 74,
[9] *Ayn. esr.*, IX, 275.

tı[1]. Bir muasırı, onu başkalarından kitap iare yoliyle hadis rivâyetinden şiddetle nehyetmişti.

Bir hadisin, kitabın satırlarında muntazam bir surette yazılı bulunmasiyle herhangi bir tarafına ilâvesi de tamamiyle ayrı kıymetleri haizdi. Zira kitabın zahrındaki bir hadisin, o kitabın şeyhten *samâ'* veya *qırâ'*atinden sonra herhangi bir yerden alınıp eklenmiş olması ihtimali vardı. 'Abû Salamat at-Tabûḏaki (öl. 223), kitabının sadrında değil de zahrında bulunan bir hadisi şeyhinden dinleyip dinlemediği hususunda Yaḥyâ b. Ma'in (öl. 233) tarafından yemin ettirilmişti[3].

Hadis kitabetinin çok zengin bir devrini teşkil eden bu ikinci asır için, kitapları her vesile ile zikreden ve bunların oldukça dakik kanunlara tâbi tutulduğunu gösteren bir çok haberleri bol bol, Ḫaṭîb Bağdâdî'nin *al-Kifâya*'sinde bulmak mümkündür. Onun kitabında muayyen bâblar halinde toplamış olduğu bu gibi meselelerden «Kitabının aslını yanında bulundurmadan, şeyhin, tilmizin nüshasından rivayetinin keraheti» bâbından bir haberi nakledelim: «'Abû Bakr al-'Ismâ'ilî adında bir muhaddise, başkasının kitabından hadis rivâyet eden bir muhaddisin durumu sorulmuştu. O da: Bunun kendi hadislerinden olduğunu biliyor ve kitabının muhtevasını ezberinde bulunduruyorsa caizdir, demiş veya buna benzer bir cevap vermişti. Şayet hadislerini ezberinde bulundurmuyor ve kendisine getirilen kitabı çok güvendiği birisi istinsah etmiş ise şeklindeki suale de benzer bir cevap vermişti: — fakat bazı şeylerin düşmesi ve farkında olmadan veya sehven bazı şeylerin metne girmesi tehlikesinden kurtulmuş olmadığına göre nasıl câiz olur, diye sorulunca cevap olarak: — Böyle bir kimse kendi kitabında da hata yapmaktan beri değildir, diye cevap vermiş, bu defa da: — İnsan kendi kitabında elinden geleni yaptıktan ve bütün gayretini sarfettikten sonra hatadan mazûr sayılır. Fakat başkasının hatası için bu mevzuubahs değildir, diye sorulunca, şeyh cevap vermemişti, fakat kâtibin dikkat ve sadakatinden emin olduktan sonra böyle bir kitaptan rivâyeti tecviz ediyordu[4].

1 *Tahẕîb at-tahẕîb* III, 14-15.

2 *Sû'âlât al-'-Acurrî* 15 a.

3 *Tahẕîb at-tahẕîb* X, 334.

4 *al-Kifâya* 257-278. Ḫaṭîb Bağdâdî bu bâbda ikinci asra âid bir çok misâller vermektedir. Burada aldığımız misâl müteakib asra âiddir.

Herhalde bu devirde, kitabın nail olduğu itibarın en bariz misâlini İmâm Şâfiᶜînin şu hükmü ifade edecektir. O: «Şahadetinde hatası çoğalanların şahadetini nasıl kabul etmiyorsak sahîh bir kitap sahibi olmayıp hatası çoğalan muhaddislerin hadislerini de öylece kabul etmeyiz» diyordu[1].

[1] *ar-Risâla* s. 332.

HADİSLERİN BÂBLARA GÖRE TASNİFİ [1]

Başlangıçta, nisbeten gelişi güzel veya sübjektif bir kıymet ölçüsüne göre, isimsiz kitaplar halinde toplanan hadislerin -nakl ve tenkidleri etrafında teşekkül eden kanunların zuhuruna hemen hemen muvazi olarak [2]- önce nisbeten mahdut olup gittikçe gelişen sistematik eserlerin malzemelerini teşkil ettiğini görüyoruz. Ancak önceden teşekkül ve gittikçe inkişaf etmiş böyle zengin bir literatürün mahsulü olup üçüncü asırda ortaya konan «*al-Kutub as-sitta*» nin, hassaten Buḫârî'nin *Ṣaḥiḥ*» i tarafından temsil olunan hadis musannafatının kaynaklarının ve bir çok hususiyetlerinin izahı kendine takaddüm eden bu sistematik hadis kitaplarının bahsini zarurî kılıyor.

Bundan önce, hadisin ilk tedvininden, ve ilk tedvinin ilk tasniften tamamiyle farklı bir şey olduğundan bahsetmiş, nedense bu nüansı dikkatinden kaçırmış olan Goldziher'in arada bir tezadın varlığını gördüğünü ve bunu ortadan kaldırmak için islâmî kaynakların, tedvinin başlangıcı olarak zikrettiği haberleri zayıf sayıp, ancak «tasnifin menşei için gösterilen devri uygun bulduğunu» görmüştük. Fakat onun mezkûr ikinci tarih hususunda da ileri sürdüğü şüpheler vardır. Onun bu fikri biraz daha sonra, Buḫârî'nin ve *al-Kutub as-sitta*'nin diğer musannafatının, kendilerinden önce mevcut bir yazılı edebiyatın mahsulu olmadıkları

[1] Hicretin 152. yılında vefat eden Maᶜmar b. Râşid'in, *al-câmi* adlı musannaf hadis kitabının nüshalarının ele geçmesi münasebetiyle hadis musannafatının mebdeini bir sene önce neşrolunan bir yazımızda hulâsaten mevzuubahs etmiştik. Bazı kısımlarını burada tekrarlamayı, mevzuu aydınlatmak bakımından zarurî bulduk. Bk. *Hadis musannafatının mebdei ve Ma'mer b. Râşid'in Câmi'i* *Türkiyat Mecmuası*, cild XII, s. 115-134.

[2] İbn Ḥibbân'ın *K. aṯ-ṯiqât*'ında rivâyet edildiğine göre, muḥaddislerin yanlışlarından ve «duᶜafâ» dan ilk olarak korunmak mecburiyeti karşısında tedbir alan Şuᶜbat b. al-Ḥaccâc (öl. 160) olmuştu. Daha sonra ᵓAhl al-ᶜIrâq onun faaliyetini inkişaf ettirmişdi (*Tahẕîb at-tahẕîb* IV, 345).

şeklinde»[1], bu tedkikin neticeleriyle tamamen zıd bir hükme vasıl olduğu, hadis sahasındaki modern mesaiye hemen hemen her zaman me'haz vazifesi gördüğü için[2] burada üzerinde biraz fazla durmadan geçemiyeceğiz.

O, ilk tedvin hususundaki haberleri reddettikten sonra şöyle söylüyor: «... *Fakat islâmî edebiyat tarihi bize hadis edebiyatının menşeiyle ilgili daha müsbet haberler vermektedir. Bu haberler dahi göreceğimiz üzere - ikinci asır literatürünün erişmiş olduğu, hakikatte daha sonra vasıl olabileceği- tekâmülün derecesinin tayini hususunda acele ediyorlar. Şöyle ki, ʾAḥmad b. Ḥanbal'in, Ḥicâz'da ʿAbdalmalik b. Curayc (öl. 150)'i, Saʿîd b. Abi ʿAruba (öl. 156)'yi Iraq'ta mevcûd malzemeyi bâblara göre ilk tasnif eden kimseler olarak gösterdiği rivâyet olunuyor. Hemen hemen bütün müteahhir kaynakların, alâkalı kısımlarında raslayacağımız vechile, edebiyat tarihçileri bu haberden, adı geçen muhaddislerin, hadisin musannaf eserlerinin mebdeini temsil ettikleri neticesini çıkarıyorlar. Halbuki ʾAḥmad b. Ḥanbal'in haberinin mefhumu bir yanlış anlayışa dayanıyor. Bu iki muhaddisin eserlerine sahib bulunmuyoruz. Onların tarz ve üslûbları hakkında bir hükme varmayı mümkün kılacak metinlere istinad etmek mümkün değildir. Fakat ikinci asrın bu iki âliminin faaliyetlerinin bir hadis musannafı olarak mevzuu bahsedilemiyeceği neticesini mümkün kılacak işaretlere sahip bulunuyoruz. Evvelâ, İbn ʾAbî ʿArûba ile alâkalı olan haberi ele alalım. «Onun bir kitabı yoktu; hadisleri ezberlerdi»*[3]. *İşte, ʾAḥmad b. Ḥanbāl'in haberinden çıkarılmak istenen tarihî kayd neticesi üzerinde haklı olarak şüpheye düşüren şey budur. Bu devirde sistematik eserlerden bahsedildiği takdirde mevzuu bahs olan hadis musannafatı değil, devrin anlayışına göre, hukukun muhtelif fasıllarına uygun olarak kaleme alınmış kanunî tedvinin ilk denemesini teşkil eden hukukî kitaplardır. Bu şekilde kaleme alınmış*

[1] *Muh. Stud.* II, 180.

[2] Meselâ ʾAḥmad ʾAmîn *Ḍuḥâ 'l-ʾislâm*'da Goldziher'in fikirlerini adetâ tercüme edercesine almıştır. (*Ḍuḥâ 'l-islâm* II, 106-109. Goldziher'in kitabının hadisle alâkalı kısmını fransızcaya tercüme eden Leon Bercher, tercümenin önsözünde *«aradan yarım asırdan fazla zaman geçtiği halde, islâmî edebiyatla uğraşan kimseler için kitabın kıymetinin azalmamış olduğunu»* söylemektedir.

[3] *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* I, 167; *Tahẕîb at-tahẕîb* IV, 63.

bir kitabın, ele alınan mevzularla alâkalı sünnet malzemesinden bol bol faydalanmaması mümkün değildi. Nâdir olmayan bu hukukî mahsûller denemesi «Sunan» diye adlanıyordu. Tarif edildikleri zaman fıkhın muhtelif maddelerine uygun bir şey anlaşıldığına işaret edilir. İbn ʾAbî ʿArûba'nın eserleri bu cinsten olmalıdır. Zira İbn an-Nadîm'in bize, bu hususta verdiği toplu malûmattan şüphe edilemez. Şu halde yukarıda adı geçen âlimlere, ʾAḥmad b. Ḥanbal'in atfettiği mübeşşirlik bu gibi eserlerden ibaret olmalıdır. Bundan başka İbn an Nâdîm'in daha eski sunan kitablarının, meselâ birine işaret edecek olursak Makḥûl (öl. 116)'un Kitab as-Sunan fî 'l-fıkhının zikredildiğini görürüz» [1].

Bundan sonra Goldziher İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'ını mevzuu bahsederek ilk hadis mecmuası kabul edilemiyeceğini, onun, daha ziyade sünnet ve icmâʿ cihetinden hareket ederek nazarî bir düsturun ihyasına çalıştığını söylüyor [2]. Musannaf hadis edebiyatının mebdeine âid tam bir bilgi sahibi olunmadığını, daha yukarıda hatırlatıldığı vechile müslüman müelliflerin verdiği haberlerin pek şüpheli neviden olduğunu iddia ediyor ve ancak bu hususta üçüncü asırda, müsned kitapların, bâblara göre tasnife başlandığı devre âid müsbet işaretler ele geçirilebileceğini ileri sürüyor [3]. Daha sonra, musannaf kitapların doğuşundaki âmillerin ʾa ṣ ḥ â b a l - ḥ a d i s̱ ile ʾa ṣ ḥ â b a r - r a ' y'in mücadelesi olduğunu bu mücadelede ʾa ṣ ḥ â b a l - ḥ a d î s̱ 'in, malzemelerini bâblara göre tasnif etmek mecburiyetinde kaldığını [4], İslâmda ilk musannaf kitap olarak, Buḫârî'nin Ṣaḥîḥ'inin takdir edildiğini [5] söylüyor.

Böylece, Goldziher, islâmî edebiyatta hadislerin tedvin ve tasnifi için ileri sürülen mebdeleri ayni gösterdikten sonra, bu kaynakların çok daha mufassal olarak ileri sürdüğü ilk musannaf kitaplara âid haberlerden yalnız birini ve belki de en muhtasarını ele alıp mütenakız buluyor. Onun ileri sürdüğü tenakuz, ʾAḥmad b. Ḥanbal'in «*Kitapları ilk tasnif eden kimse İbn Curayc*

1 *Muh. Stud.* II, 211—212. Müellif burada alâkalı kaynaklara işaret ediyor.
2 *Ayn. esr.* II, 213—214.
3 *Ayn. esr.* II, 232,
4 *Ayn. esr.* II, 233—234. Onun isbat edilebilmekten çok uzak olan bu fikrini ʾAḥmad ʾAmîn alıp kendine malediyor (bk. *Ḍuḥa 'l-ʾIslâm* II, 108,
5 *Muh. Stud.* II, 234,

(öl. 150) ile *ʾİbn ʿAbi ʾAruba* (öl. 154)'dir» ve «*Onun bir kitabı yoktu, hâdisleri ezberlerdi*» şeklindeki sözleri üzerindedir. İslâmî kaynakların hadislerin tasnifine dair çok daha eski ve mufassal olarak verdiği rivâyetler bir tarafa bırakılacak olursa, bizzat bu iki ibarede de bir tenakuz yoktur. Her iki ibareyi birbiri ardı sıra Saʿîd b. ʾAbî ʿArûba'nın tercüme-i halinde « وهو أول من صنف الابواب بالبصرة قال أحمد بن حنبل : لم يكن له كتاب انما كان يحفظ» şeklinde nakleden Zahabî[1] herhangi bir tenakuz görmemiştir. Zira muhaddisler İbn Ḥanbal'in, İbn ʾAbî ʿArûba hakkındaki ifadesini, müşarünileyhin hafızasının kuvveti mânasına ve hadisleri ezberlediğine hamlediyordu. Yani hadislerini bizzat yazmamıştı. Fakat, daha önce bahsettiğimiz şekilde, devrinde mevcut olan hadis kitaplarından faydalanarak ve bunların bir kısmını alıp tasnif etme imkânına malikti. Hadis edebiyatında bunun misalleri çoktur. Hattâ hiç hadis yazmadığını söyleyen İmâm Mâlik[2] *Muwaṭṭâ*'ında kendinden evvel mevcut hadis müdevvenatından faydalanmıştı. Mamafih bu tarzın en aydınlatıcı misâlini ʾAbû ʿArûba al-Ḥusayn b. Muḥ. b. Mawdûd (210-318)[3] hakkında «*yalnız şeyhlerinin yazılı hadislerini tasnif suretiyle terkib ederdi, bundan başka kitabı yoktu*» şeklindeki haber[4] teşkil eder. Ayni zamanda Goldziher, ʾAḥmad b. Ḥanbal'in sözünden hiç kitap sahibi olmadığı neticesini çıkardığı İbn ʾAbî ʿArûba'nın ve İbn Curacy'in, İbn an- Nadîm tarafından zikredildiği için, yine yukarıda aldığımız parçada, «*Kitab as-Sunan fi 'l-fıqh*» sahibi olabileceklerini söylüyor. Onun, başlangıçta, sunan ile hadise dair meydana getirilen eserleri ayrı şeyler kabul edişi ve bu bakımdan İmâm Mâlik'i de ilk musannıf tanımayıp, tasnifi üçüncü asırda, Buḫârî'ye kadar getirişine karşı itirazı biraz ileriye bırakarak islâmî kaynakların, hadislerin ilk tasnifi hususundaki rivayetinden bahsedeceğiz.

Buḫârî'nin genç muasırı Tirmiẕî (öl. 279), hadisin ilk tasnifini *al-Kutub as-Sitta* adı verilen hadis mecmuasının zuhurundan en aşağı bir asır öteye götürerek şöyle diyor: «*Hadislerin tas-*

[1] Goldziher de bu haber için ayni kaynağa işaret ediyor (bk. *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* I, 167 ve *Tahẕîb at-Tahẕîb* IV, 63, VI, 403—404.

[2] Bk. *al-Kifâya* s. 308. Bu hususta geniş malûmat için bk. Tirmiẕî II, 322 v. dv.

[3] Hayatı için bk. *Taẕkirat al-Ḥuffaẓ* 304.

[4] İbn an-Nadim, *al-Fihrist* s. 230

nifine çalışıp bu hususta rehberlik eden bir çok muhaddis biliyoruz. Hişâm b. Ḥassan (öl. 147), ʿAbdalmalik b. ʿAbdalʿâzîz b. Curayc (öl. 150), Saʿîd b. ʾAbî ʿArûba (öl. 156) ve Mâlik b. ʾAnas (öl. 179), Ḥammâd b. Salama (öl. 176), ʿAbdallâh b. al-Mubârak (öl. 181), Yaḥya b. Zakariyâ b. Abî Zâʾida (öl. 182), Wakîʿ b. al-Carrâḥ (öl. 196), ʿAbdarraḥman b. Mahdî (öl. 198) ve bir çok ilim ve fazl ahli kimseler musannaf eserler meydana getirdi» [1].

Muşṭalah al-hadis'e dair ilk eseri ortaya koyan Râmahurmuzî (öl. 360) [2], kitabının sonuna yerleştirmiş olduğu *«al-Muşannifûn min ruwwat al-fiqh fî 'l-ʾamşâr»* adlı bâbda, bize bu hususta daha geniş malûmat verip şöyle demektedir: *Bilindiğine göre hadisleri ilk tasnif edip bâblara ayıran kimse, Basra'da ar-Rabîʿ b. Şubayḥ (öl. 160), Saʿîd b. ʾAbi ʿArûba (öl. 156), Yemen'de ʿAbd diye adlanan Ḫâlid b. Câmil ve Maʿmar b. Raşid (öl. 152), Mekke'de İbn Curayc (öl. 150) sonra Kûfe'de Sufyân aṣ-Ṣawrî (öl. 161), Başra'da Ḥammâd b. Salama (öl. 176) ve yine Mekke'de Sufyân b. ʿUyayâna (öl. 198), Şam'da al-Walîd b. Muslim (öl. 194) ve Rây'de Carîr b. ʿAbdalḥamîd (öl. 182), Horasan ve Marv'de ʿAbdallâh b. al-Mubarak (öl. 181), Wasit'ta Huşaym b. Başîr (öl. 183) ve bu asırda Kûfa'de İbn ʾAbî Zâʾida (öl. 182)* [3] *İbn Fuḍayl (öl. 196)* [4] ve daha sonra *Yemen'de ʿAbdarrazaq (öl. 211) ve ʾAbû Qurra Mûsâ b. Ṭariq* [5] *olmuştur* [6].

ʾAbû Ṭâlib al-Makki (öl. 386) de hadislerin tasnif devrini mevzuu bahsederek şöyle söylemektedir: *Bu müsannaf kitaplar 120 veya 130 senelerinden sonra ortaya çıkmıştır. İslâmda ilk musannaf eserlerin İbn Curayc'in hadislere dair kitabı*

[1] Tirmiẕî II, 332 ve *Şarḥ at Tirmiẕî* XII, 304—305.

[2] Muṣṭalah al-hadis'in tarihçesi için bk. *Şarḥ muḥbat al-fikar* s. 4—5; *Tadrîb ar-ravî* s. 9.

[3] İbn ʾAbî Zâ'ida için Ḫaṭib Bağdadî de «Kûfe'de hadisleri ilk tasnif eden kimsedir demektedir (*Tarîḫ Bağdâd* XIV, 118).

[4] İbn Ḥacar, bunun bir çok musannaf kitapları bulunduğunu söylemektedir. (bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* IX, 406).

[5] İbn. Ḥacar, müşarünileyhin tercüme-i halinde şöyle demektedir: Bâblara göre tasnif etmiş olduğu *Kitâb as-sunan*'ini bir cild halinde gördüm. Hadislerinde «Ḥaddaṯanâ yerine ẕakara fulânun» diyordu... (Bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* A, 350).

[6] Râmahurmuzî (Şehîd Alî Ktb.) 126 b-127 a.

ve Mekke'de tefsire dair meydana getirilmiş bazı kitapların olduğu söyleniyor. Sonra Yemen'de Maᶜmar b. Râşid gerek gelişi güzel bir şekilde ve gerekse muayyen bâblar halinde bulunan sunani topladı. Mâlik b. ᵓAnas, Muwaṭṭâ'ını Medine'de, İbn ᶜUyayna *Kitâb al-Câmi'i, Qur'an ve hadise ait bir çok dağınık malzemeyi topladı. Sufyân aṯ Ṯawrî de musannafını bu devirde meydana getirdi*[1].

Görülüyor ki hadis musannafatına ait oldukça eski ve yeni zamanda mühim bir çok rivâyetler vardır. Bu musannaf eserler hiç bir zaman İbn Curayc'a ve İbn ᵓAbî ᶜArûba'ya inhisar ettirilmiş değildir. Hadisi muhtelif bâblar halinde toplayan bu kitapların büyük bir kısmının, musannıfları tarafından kendilerine verilmiş muayyen bir isimden mahrum bulundukları anlaşılıyor[2]. Onlar muhtelif şahıslar tarafından muhtelif devirlerde, «muṣannaf», «câmiᶜ», «sunan fî'l-fıqh» gibi anonim isimlerden birile adlanıyordu[3].

Diğer taraftan kaynaklar bir çok münasebetlerle, al-Kutub as-sitta devrine tekaddüm eden asırda mevdana getirilmiş olan muhtelif musannaf kitapların adını muhafaza etmektedir. İbn Ḫayr al-İşbilî (öl. 585)'nin Endülüs'e girmiş olan kitaplardan, okuyup bize sahih rivâyetlerini verdikleri arasında *Muṣannaf İbn al-Carrâh* (öl. 196)[4], *Câmi ᶜSufyân aṯ-Ṯawrî* (öl. 161)[5], *Muṣannâf Ḥammâd b. Salama* (öl. 168)[6], *Muṣannaf İbn ᶜUyayna* (öl. 198)[7], *Muṣannaf ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm* (öl. 211)[8], *Muṣannaf*

[1] *Qût al-qulûb* I. 350.

[2] Suyûṭî kendinden evvelki müelliflerin birinden şunu nakleder: İmam Mâlik'ten önce kitabını *Muwâṭṭa* diye adlandıran olmamıştı. Onun devrinde bu gibi eserler telif edenler ya «*Câmi*» veya «*muṣannaf*» ve bazısı da «*muᵓallaf*» diye adlandırıyordu (*Tanwîr al-ḥawâlik* 1,7)

[3] Bu eserlerin bir kısmını «*sunan*» maddesinde zikreden Kâtip Çelebi an-*Nukat al-wafiyya* adlı bir kitaptan şunu naklader: *Sunan İbn Curayc huwa ᶜAbdalmalîk b. ᶜAbdalᶜazîz (v. 150) wa Sunan li'bn İsḥaq ġayr as-Siyar allatî taqaddamat wa Sunan li'bn Qurra... wa Muṣannaf ᶜAbdarrazzaq aṣ-Ṣanᶜânî (211) waġayruhâ kaḏâ ḏakaraha ṣâḥib an-Nukat al-wafiyya* (s. 1108-sunan madd.).

[4] *Fihrist İbn Ḫayr* s. 126.

[5] *Ayn. esr.* s. 136—137.

[6] *Ayn. esr.* s. 134.

[7] *Ayn. esr.* s. 134.

[8] *Ayn. esr.* s. 126.

ʾ*Abî Bakr* ʿ*Abdallâh b.* ʾ*Abî Şayba* (öl. 235)[1], *Muşannaf Saʿîd b. Manşûr al-Balḫî* (öl. 227)[2] vardır.

İmam Mâlik'in Muwaṭṭâ'ından başka bu musannaf eserlerden bir kısmı bize kadar gelmiştir. Maʿmar b. Raşid'in «*Câmiʿ*» i bundan az bir zaman evvel ele geçen iki nüshasiyle oraya çıkmıştır[3]. ʿAbdallâh b. Wahb b. Muslim al-Quraşî (125-197)'nin *Câmi*'inden bir kısım müellifin hayatına çok yakın bir devrin yazısiyle papürüsler üzerine yazılı olarak bulunmuştur[4]. Kitab al-ansâb, k. aş şumt, k. al ḫatim, k. as-salâm, k. ʾacnâs Banî ʾİsra'il gibi fasılları ihtiva etmektedir. Adı geçen muhaddis İbn. Wahb, bize kadar gelen *Câmi*'inden başka bir de *Muwaṭṭâ* meydana getirmişti[5].

Buḫârî tarafından, munker al-hadis tanınıp reddolunan Râbîʿ b. Ḥabîb al-Bışrî (ölm. 160)'nin[6] hacimli ve bir çok fasıllar ihtiva eden *Câmiʿ*i[7] ve ʿAbdarrazâq b. Hammâm (öl. 211)'ın hacimli *muşannafı*[8], bir kaç nüshasiyle bize kadar intikal etmiş olan *Muşannaf* ʿAbdallâh b. ʾAbî Şayba (öl. 235)[9] bunların arasındadır. Bütün bunlardan başka İbn an-Nadîm, *Fihrist*'inde bir çok isimleri muhafaza etmektedir[10]. İbn an-Nadîm'in verdiği malûmat, pek büyük bir kısmı kaybolmnş bulunan bu kitapların muhtevası hususunda da bizi aydınlatıcı mahiyettedir. Meselâ İbn Curayc (öl. 150) için *diğer kitab as-sunan'lar gibi onun da kitab aṭ-ṭahāra, şiyâm, şalât... gibi kısımları ihtiva eden bir sunan kitabı vardır*[11] *demekte ve* ʾ*Abû* ʿ*Abdarraḥmān Muḥammad*

1 *Fihrist İbn-Ḫayr* s. 138.

2 *Ayn. esr.* s. 135.

3 Bk. *Türkiyat Mecmuası* Cild XII, s. 115-134.

4 Bk. Brock. G². I, 164, bu nüsha *Dar al-Kutub al-Misriyya'da* bulunmaktadır (Cild. I, s. 13 ilâve). David Weil tarafından L'institut F. A. O. C. (III. IV, 1942) de neşrolunmuştur.

5 İbn ʿAbdalbarr, *al-İntiqâ* s. 5.

6 Bk. *Tahzîb at-tahzîb* III, 241.

7 Bröck. G. I, 163, *Suppl.* I. 259, 691, dört cild halinde Kahire'de 1349 da basılmıştır.

8 Nüshaları için bk. Brock. *Suppl.* I. 333, Weisweiler nr. 48. Bu müelliften bize bir de K. at-tafsir intikal etmiştir (Kahire 1,40).

9 Nüshaları için bk. Brock. *Suppl.* I. 215 ve İstanbuldaki nüshaları için bk. Weisweiller nr. 49.

10 *al-Fihrist* 225—232.

11 *Ayn. esr.* s. 226.

b. ʿAbdarrāḥman b. al-Muğira (öl. ā59)'nin Kitab as-sunan[1] *i* hakkında da buna benzer bir malûmat vermektedir[2].

Muhtelif bâblı bu sunan kitaplarının yanında, münferit bâblı kitapların da meydana getirildiğini öğreniyoruz. Münferit ve muayyen bir bâbda toplamanın, mufassal sunan kitaplarına nisbetle daha kolay olmasına, filolojik sahada, muayyen cinslere ait küçük lûgatlerin arap diksiyonerini meydana getirmiş bulunmasına mukabil, hadis sahasındaki sistematik faaliyette müteaddit bâblı kitapların zaman bakımından diğerlerinden geri kalmadığı anlaşılmakta, gerek hadis tasnifinin ilk asrında ve gerekse üçüncü asrın meşhur musannafatı zamanında ve müteakip devirlerde her iki nev'in yan yana yaşadığı görülmektedir.

Kaynaklarda bu münferit bâblı hadis kitapları ve mahiyetleri hakkında da kâfi bir bilgi bulunmaktadır. Ezcümle, Sunan sahibi İbn Curayc (öl. 150) umumiyetle başkalarının kitabından dinleyicilerine hadis rivâyet ettiği halde hac mevsiminde kendi tasnifi «*K. al-manâsik*» i çıkarır hadislerini, dinleyicilerine mezkûr kitabından nakledermiş[3]. ʿAbdallâh b. al-Mubarak (öl. 181) müteaddit bâblı musannafından başka, hadisin bir çok münferit bâblarında kitaplar meydana getirmişti[4]. Onun, bu münferit bâblı kitaplarından bazıları bize kadar intikal etmiştir[5].

Buḫârî, *Târiḫ*'inde ara sıra bu gibi münferit bâblı kitapların adlarını zikreder. Umumiyetle bunları, muhaddisler tarafından çok meşhur olmalarına binaen müelliflerini zikre lüzum görmeden «*fî Kitâb al-ʾiymân*[6]», «*Kitâb al-atiq*»[7] şeklinde mevzuubahseder. Kaynakların, isimlerini muhafaza ettiği bu kitaplardan ʾAsad b. Mûsâ b. ʾİbrahim al-ʾUmawî' (öl. 212)'nin *K. az-zuhdü*[8] ve nev'inin mühim örneklerinden birini teşkil eden, Nuʿaym b.

[1] *al-Fihrist* s. 225.

[2] Goldziher'in, bu ikinci asır «*sunan*» kitaplarını fıkıhtan ibaret addetmesi, bugün bir kısmiyle doğrudan doğruya temasa geçilebilmesiyle, öğrendiğimiz muhtevaları karşısında, kendiliğinden ortadan kalkıyor. Goldziher'in bu fikri için bk. *Muh. Stud.* II, 212.

[3] *al-Kifâya* s. 258.

[4] *Tahẕîb at-tahẕîb* V, 386.

[5] Brock. *Suppl.* I, 256.

[6] *al-Târiḫ al-kabir* II/I, 158.

[7] *Ayn. esr.* II/I,' 95, 303.

[8] Brock. *Suppl.* I, 257.

Ḥammâd al-Ḫuzâʿi (öl. 228)' nin *K. al-fitan*'i[1] gibi, bir kaçı, bize kadar intikal etmiştir. Ayni zamanda kendi çerçevesi dahilinde bir çok bâblara ayrılan bu kitapların tetkiki, oldukça mühim bir tekâmül devrini geçirdiklerini gösteriyor.

Zikri geçen musannaf kitapların yanında, üçüncü asrın başında meydana gelen, ayni zamanda kendi dahilinde de bir tasnife tâbi tutulan *musned*'lerin ortaya konuşu[2], Zuhrî (öl. 124), Şuʿba (öl. 160) Sufyan aṯ-Ṯawrî (öl. 161) ve İmam Mâlik (öl. 178) gibi bir çok mütekaddiminin yazılı hadislerinin yine, bu üçüncü asır muhaddisleri tarafından *musned*ler haline getirilişi[3] hadis edebiyatının, burada mufassal izahından vazgeçeceğimiz ayrı bir faaliyet safhasını teşkil ediyordu.

Buraya kadar, kaynaklarını etüd edeceğimiz, Buḫârî'nin *Câmiʿ*i'nin hangi şartlar altında ortaya konduğunu izah maksadiyle, hadis edebiyatının çizmeğe çalıştığımız seyrinin, ayni edebiyatın müteahhir mümessillerinden birine âid olup cidden mühim bir hülâsasının nakli ile iktifa edelim:

«Peygamberin sünnet ve hadisi sahabe ve tâbiînin ilk tabakası devrinde, câmiʿ adı verilen kitaplarda, iki sebepten dolayı toplanıp tasnif edilmemişti Evvelâ, onlar, işin başlangıcında hadisleri Qur'an'la karıştırırlar diye yazmaktan nehyolunmuşlardı. Saniyen, hafızaları çok genişti ve zihinleri müsaitti. Çoğu yazı yazmasını bilmiyorlardı. Tâbiîn devrinin sonlarına doğru hadis ve sünnetin tedvini, haberlerin bâblara göre tevzii işi başladı. Artık muhtelif ülkelere hadis erbabı yayılmış, havaric, revafız ve kaderi reddedenler ortaya çıkmıştı. Hadisleri ilk toplayıp tasnif edenler arasında ar-Rabîʿ b. Ṣubayḥ (öl. 160) ve Saʿid b. ʾAbî ʿArûba (öl. 156) zikredilebilir. Her bâbı birbirinden ayrı olarak tasnif ediyorlardı Nihayet üçüncü tabakaya mensup olanlar ahkâmı tasnif ettiler. İmâm Mâlik, ehl-i Ḥicaz'ın şayan-ı itimat hadislerini toplamayı gaye edinerek ashabın sözlerini, tâbiînin fetvasiyle mezcederek, Muwaṭṭa'ını tasnif etti. ʾAbû Muḥammad ʿAbdalmalik b. ʿAbdal'aziz b. Curayc, (öl. 150) Mekke'de, ʾAbû

[1] Aynı yerde zikredilen Br. Mus. 9449 nüshasına, Atıf Ef. Ktb. nr. 602 nüshasını ilâve edelim.

[2] Bk. *Hadyu's-sârî* s. 13.

[3] Bk. *Fihrist İbn Ḫayr* 144-149. Bu gibi hadisleri musned kitaplar haline koymak hususunda an-Nasâʾî'nin büyük bir faaliyet gösterdiği anlaşılmaktadır.

ʿAmr ʿAbdarraḥman b. ʿAmr al-Awzaʿi (öl. 157) Dimişq'da, Sufyân aş-Ṣawrî (öl. 161) Kûfe'de, Ḥammâd b. Salama (öl. 168) Başra'da muşannaf kitaplar meydana getirdiler. sonra bunları yeni faaliyette bulunan diğerleri takip etti. Nihayet üçüncü asrın eşiğinde bazı muhaddisler, hassaten Peygamberin hadislerini diğerlerinden ayırmak işine teşebbüs ettiler. ʿUbaydallâh b. Musâ'l-ʿAbsî (öl. 213) Kûfe'de, ve ayrıca Musaddad b. Musarhad al-Bışri (öl. 228), ʾAsad b. Mûsâ'l-ʾUmawî (öl. 212), Mısır'da mukim Nuʿaym b. Ḥammâd al-Ḥuzâʿî (öl. 228) birer musned meydana getirdiler. Bunun üzerine, hemen hemen bütün muhaddisler hadislerini musnedlere göre tasnif ettiler Meselâ ʾAḥmad b. Ḥanbal (öl. 241), ʾİsḥâq b. Râhûya (öl. 238), ʿUṣmân b. ʾAbî Şâyba (öl. 239) ve diğer bir çokları böyle yaptılar. Bir kısmı, meselâ ʾAbû Bakr. b. ʾAbî Şayba (öl. 235)'nin yaptığı gibi aldıkları musnad hadisleri, ayni zamanda kendi aralarında bâblara ayırıyorlardı. Buḫârî bu musannafatı görüp rivâyetlerini aldıktan ve onlarla iyiden iyiye haşru neşr olduktan sonra, onları tasnif ederken, «sahih» gibi görünen bir çok zayıf malzemeyi de muhtevi bulunduğunu müşahede edip ancak şüpheden âzâde olan hadisleri bir araya getirmek arzusunu duydu. Hadisde ve fıkıhta «ʾAmîr al-mu'minîn» diye tanınan üstadı ʾİsḥâq b. Râhûya de onun bu azmini kuvvetlendirdi. Zira bize... (sahih senetlerle) rivâyet edildiğine göre Buḫârî: ʾİşḥâq b. Râhûya'nin nezdinde bulunurken, bir defasında bizlere: Peygamber'in sahih sünnetini ihtiva eden muhtasar bir kitap meydana getirseniz, şeklinde bir arzu izhar etmişti. Bu temenni zihnimde yeretti ve al-Câmi aş-şaḥîḥ'i *telife başladım*[1].»

[1] İbn Ḥacar, *Hadya's-sârî* 4—5; *Tadrîb ar-râwî* s. 24. Suyûṭî'nin ifadesine göre İbn Ḥacar'in yukarda iktibas edilen ifadesi, Râmahurmuzî'nin al-*Muḥaddiṣ-al-fâṣıl*'ındaki ve Ḥaṭib Bağdâdî'nin *al-Câmi ʿ[liʾaḥkâm ar-râwî..]* ve İbn al-ʾAṣîr'in *Câmiʿ al-uṣûl*'undeki sözlerinin hülâsasından ibarettir (bk. *Tanwir al-ḥawâlik* s. 7), İbn Ḥacar'in bu ifadesini Zurqânî (9—10) da kısmen iktibas etmiştir.

BUḪÂRÎ'NİN KAYNAKLARI

«Al-Kutub as-sitta» diye adlanan ve daha ziyade Buḫârî'nin al-*Câmi*ᶜ *aṣ-ṣaḥiḥ'i* tarafından temsil olunan meşhur hadis musannefatına, yahut zaman ölçüsiyle ifade edilecek olursa üçüncü asır ortalarına kadar hadis edebiyatının seyrinin hülâsasına çalıştık. Hadislerin yazıyla tesbiti etrafında toplanan rivâyetleri, ve mevcut ihtilâfa rağmen hadislerin pek erken bir devirde yazılmaya başladığını, yine oldukça erken bir devirde, kısmen şifahî ve kısmen yazılı gelen dağınık hadislerin kitaplar halinde tedvin edildiğini, ve çok geç sayılmayacak bir devirde, ikinci asrın ortalarında, bu toplanmış olan materyelin muayyen bâblar halinde tasnife tâbi tutma yoluna girildiğini ve gittikçe gelişen bir tasnif faaliyetinin ortaya çıktığını, üçüncü asrın, bu edebiyatın başı değil, kemal çoğı oldağunu gördük. Ve yine gördük ki, bu edebiyatın tedvin ve tasnifi ile birlikte, müteakip nesillere intikalinin kanunları meydana gelmiştir. Hakikatte yazılı kaynaklardan naklin etrafında teşekkül eden bu kanunlar, zahirde, tamamiyle islâmî muhite has bir şekilde, birinci asırda, zarurî olarak, daha hadislerin tamamiyle şifahî yollardan kurtulmadığı bir devirde ortaya çıkan, fakat müteakip asırlarda da kıymetini kaybetmiyen isnâd müessesesinin bir rüknü gibi görünmüştür.

Hadis an'anesinin yaşadığı devrin pek tabiî bir ifadesi olarak yazılı bir kaynaktan, ancak «taḥammul al-ᶜilm» adını verdikleri kanunlar çerçevesi dahilinde almak veya yazılı bir kaynaktan alındığı halde, o kaynağın sahibinden şifahî bir nakl gibi حدثنا veya حدثني فلان veya أخبرنا veya أخبرني فلان tâbirlerini kullanmak hadis edebiyatının yaşadığı devrin pek tabiî bir ifadesi olduğu halde, bu an'anenin kaybolduğu asrımızda nisbeten garip ve ayni zamanda biraz da yanıltıcı olmuştur. Adı geçen devirden bize kadar intikal eden hadis kitaplarından veya «al-Kutub as-sitta» *musannefatından herhangi birini alıp her hadisin senedlerindeki* حدثنا، أخبرنا *vesair tabirleri takip eden* isnâdın

altında bir yazılı kaynak bulunduğunu düşünmek, işte bu kaybolan an'anenin esasını teşkil ediyor. Daha önce misalleri verilip izahına çalışılan bu mesele Buḫârî'nin *al-Câmiᶜ aṣ-ṣaḥiḥ'ine* tatbikinden sonra daha iyi anlaşılacaktır. Fakat sadece Buḫârî veya diğer hadis kitaplarında değil, islâmî edebiyatın diğer bir çok kollarında, bahusus ilk bir kaç asır zarfında meydana getirilen teliflerine, meselâ tarihî ve fiolojik sahada hâkim olan bu üslûbun zaman zaman yanlış anlaşılmış olmasının modern etüdlerde doğurduğu bir çok yanlışlıklar vardır. Mezkûr yanlışlıklara bazı misâller vermeden evvel Buḫârî'nin kaynaklarıyla ilgili bu tetkikin, «*Buḫârî'nin yazılı kavnakları*» diye adlandırılıp ayni yanlış anlayışla başlanan bir araştırmanın mahsulü olduğunu söyleyelim. Biraz daha açıkça ifade edilecek olursa, ilk önce Buḫârî'de bazı yazılı kaynakların izleri aranmağa çalışılırken, kitabının baştan aşağı yazılı müdevvenattan yapılmış bir müntehap olduğu görülmüştür.

Hadislerin bir kısmının daha birinci asırda yazılı vesikalara dayandığı hususunda selefi Sprenger'in etüdünü devam ettirmiş olan Goldziher, hadis edebiyatındaki derin vukufuna rağmen, nasıl olmuşsa, muhaddislerin üslûbunun bugün bizim için yanıltıcı olan tarafından kendini kurtaramamıştır. Bu vakaya kitabında sık sık raslayabiliyoruz. Burada onun vazıh bir iki ifadesini nakledelim: Hadislerin aranması (ṭalab al-ḥadiṯ) bahsinde şöyle diyor:

«*Hukukî kanun musennefatı* (Kutub-u sitte'yi kasdediyor), *musannıfları tarafından intihap olunmuş, tenkide ve bir metoda tâbi tutularak daha önce mevcut bir edebiyattan seçilmiş hadis müdevvenatı değildirler. Müellifleri tarafından kıymetli olduklarına, kendilerine has ölçülere göre hükmolunup seçilen hadisler ve binlerce hikemî sözler, bizzat bu müellifler tarafından uzun seyahatler neticesinde toplanmıştır. Buḫârî, İslâm âleminin her tarafında bin kadar şeyh ile temasa gelmişti*[1]. *Müteakiben bunların ve râvilerinin sıhhatini tahkike ve iyiyi kötüden tefrike mecbur kalmıştı. Hadis edebiyatının bu kabil diğe mu-*

[1] Buḫârî'nin bin şeyhle temasa gelme meselesini de ilerde münakaşa edeceğiz, hakikatte Buḫârî'nin, *Ṣaḥiḥ*'inde doğrudan doğruya kendilerinden hadis naklettiği son râvilerin sayısı mezkûr adedin dörtte biri kadardır.

sennefatını ortaya koyan diğer otoriteleri için de bu, ayniyle vâkî idi[1].

Goldziher, Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'inden de bahsederken şöyle söylüyor: «*Bu hadîs mecmuası da İslâm âleminde Ṣaḥîḥ adiyle meşhur olmuştur, şayet biz Buḫârî'ninkiyle ayni sıhhatte olup yalnız diğer şifahî kaynaklardan gelen bu kitabı mukayese edecek olursak şekil bakımından diğer bir fark ile karşılaşırız*[2].»

Goldziher'in fikirlerine hemen hemen istisnasız bir şekilde tâbi olan ʾAḥmad ʾAmîn de[3] *Ḍuḥâʾl-ʾislâm* adlı eserinde, Buḫârî ve diğer muhaddislerin kitaplarının kaynakları hususunda ayrı bir şey düşünmemektir. Ona göre de, Buḫârî on altı sene müddet ile bütün İslâm âlemini dolaşmış yüzlerce muhaddisi ziyaret etmiş ve hadislerini bir bir zaptetmiş, bunlardan kitabını meydana getirmiştir[4].

[1] *Muh Stud.* II, 180.

[2] Muh. Stud. II, 214. Goldziher'in bu anlayışına kitabının hemen her yerinde raslamak mümkündür, meselâ: II. 196 not 5 te Goldziher Muslim'in *Muwaṭṭâ'dan* aldığı bir hadis hakkında, Muslim'in İmam Mâlik'ten, ravîlerinden birisi vasıtasiyle bir hadis naklettiğini, İmam Mâlik'in bu hadisi *Muvaṭṭâ'da* da rivayet ettiğini söyler. Yani Goldziher, Muslim'in bu hadisi diğer yüzlerce hadis gibi *Muwaṭṭâ'dan* aldığı meselesini farketmemiş gibi görünüyor. Goldziher diğer bir yerde, bilmünasebe ʾAbû Dâvûd hakkında: «*Yazılı notlardan sık sık Sunan'i için bir kaynak olarak faydalanan...* (*Muh. Stud.* 2/198)» ifadesini kullanmak ile de ayni anlayışı göstermiştir. O bununla, *Sunan ʾAbî Dâvûd*'da zaman zaman yazılı kaynaklardan alındığını sarih olarak gösteren rivayetleri kasdediyor. Ayni mülâhazaya Schacht'in İslâm hukukunun menşeine tahsis etmiş olduğu eserinde de raslamak mümkündür. İmam Şâfiʿi'nin «ومن كتاب عمر بن حبيب عن محمد بن اسحاق» şeklindeki ibaresini görünce, «*İmâm Şâfiʿi'nin, rivayetlerinin hepsini şahsî bir kaynaktan almadığını, yazılı bir rivâyete de zaman zaman müracaat ettiğini*» söylüyor. (*The Origins of Muhammadan Jurisprudence* s. 38, Şâfiʿi'nin sözü için bk. *Iḫtilâf al-ḥadîṯ VII, 359*). Böylece Schacht, râviler silsilesiyle gelen haberlerin ancak bir kitaba delâlet ettiği takdırde yazılı bir kaynaktan geldiğini ifade etmek istiyor.

İlâhiyat Fakültesi Mecmuası (sene 1926, c. IV, s. 132—210)'ında «Dinî ve gayri dinî rivayetler» adıyla yazılan bir makalede de, Buḫârî'nin, isnâdlarını râvilerin hafızalarından aldığı, binnetice bunların doğruluğunun şüpheli olduğu şeklinde bir mülâhaza mevcuttur (Bk. ayni cild s. 196. s. 4—7).

[3] Krş. *Muh. Stud.* II, 180 ile *Ḍuḥâ'l-ʾislâm* II, 106—109).

[4] *Ḍuḥâ'l-ʾislâm* II, 108—111.

Bu anlayışın tesiri sadece hadis sahasına münhasır kalmıyor. Telifinde rivaî yollardan faydalanılan bütün eserlerin kaynaklariyle olan münasebetleri hususunda yanlış neticelere götürüyor. Burada mezkûr anlayışın bir çok modern etüdlerdeki izlerinden bir bir bahsetmeyip[1], iki sene kadar evvel Fransa'da çıkan bir esere işaret edeceğim. Mevzuu Basra muhiti ve Câhız'ın formasyonundan ibaret olup müellifinin büyük bir gayret sarfettiğini gösteren bu etüdün, böyle bir anlayış yüzünden hemen hemen her faslında yanlış neticelere götürdüğü görülmektedir. Basra muhitini incelerken, yazılı mahsullerinde, islâmî rivayetin kendine has ifadesini gören müellif, bunların kaynaklarının sadece şifahî olduğunu anlıyor. Meselâ bu devirdeki Qur'ân tefsiri faaliyetinden bahsederken şöhretlerini öğrendiği âlimlerin bile Qur'ân'ı şifahî rivayetler vasıtasiyle tefsir ettiklerini bu halin Ṭabarî (öl. 310) zamanına kadar böyle olduğunu, daha önce mevcut yazılı kaynaklardan istifade mümkün olduğu halde, hâlâ üstaddan tilmize intikal suretiyle gelen şifahî haberlerden, diğer bir çok müfessirler gibi faydalandığını zannediyor[2]. Fakat bilgilerini kitaplarda yazıyla tesbit ettiklerini tahmin ettiği I-II. asır Basra âlimlerinden müteakip asırlarda meydana gelen eserlere intikal eden rivayetlerin, tilmizleri tarafından alınıp şifahî olarak nakledildiğini ve böylece müteakip asırlara kadar şifahî şekilde intikal ettiğini anlıyor. Binnetice, etüdiyle meşgul olduğu Câḥıẓın da eserlerindeki bu gibi rivayetlerin şifahî olarak alındığını ve bunların kendisi için kabulünün imkânsız olduğunu söylüyor[3]. Tabiatiyle, Câḥıẓ'ın eserlerinde geçen hadislerin de kaynağını mevzuu-bahsederken hep bu anlayış yüzünden çok garip şeyler söylüyor[4].

[1] Bu gibi yanlışlıklara *«İslâm tarihinin kaynakları arasında hadisin ehemmiyeti»* adlı bir yazıda tafsilâtiyle işaret etmek istiyoruz.

[2] Charles Pellat, *Le milieu basrien et la formation de Cahız s. 82.*

[3] *Ayn. esr.* s. 83.

[4] Bunların arasında daha çok garip mülâhazalar var, müteahhir müelliflerin, Câḥıẓ'ın kitaplarındaki hadislerin râvilerini tesbite çalışmış olmalarından onun bu hadisleri şifahî olarak aldığı ve şifahî olarak da kendi hesabına rivayet ettiği manâsına hamlettikleri neticesini çıkarmış olması da var. (*Ayn. esr.* s. 91—92).

Tenkidini gaye edinmiş olmadığımız mezkûr kitabın, hemen hemen her faslında bu gibi yanlışlıkları ihtiva ettiğini bir tarafa bırakarak islâmî edebiyattaki neticeleri üzerinde duracak olursak, meselâ otuz cildlik Ṭabarî tefsirinin «أخبرنا» ve «حدثنا» tâbirlerine bakarak, verdiği bütün malûmatın şifahî yollardan geldiğini kabul etmenin hem müellifin hem de eserin bizim için kıymetini azaltacağını tabiî olarak düşüneceğiz. Yazılı kaynakların sahih rivayet yoliyle müellifine kadar geldiğini ve bu kitapların rivayet hakkını aldığını ifade edebilmek için kullandığı tâbirleri şifahî nakle hamledersek, yazılı kaynaklara hiç kıymet vermediğini, şifahî rivayetleri bunlara tercih ettiğini ortaya koymuş oluruz. Halbuki hadis ve ahbara dair kaynaklardan bu şartlarda alışı şöyle dursun onun filolojik eserlerden bile «*ḥuddiṣtu*» (= حدثت) tâbiriyle naklettiğini, Buḫârî'nin ta'likleri bahsinde göreceğiz. Bu anlayışın meselâ *al-ʾAġânî* için de çok tehlikeli olduğunu görmek kabildir. Bilfarz, ʾAbû'l-Farac al-ʾİṣfahânî'nin, «*ḥaddaṣanî*» veya «*aḫbaranî*» tabirlerini takiben râviler silsilesiyle, ʾAbu ʿUbayda, İbn al-ʾAʿrâbî, al-Madâ'inî gibi bir çok müelliflerden, eserleri dururken şifahî yollarla aldığını düşünmek çok gariptir. Gerek mezkûr kitap ve gerekse mensup olduğu edebiyat çok şey kaydeder.

***

Sunan ve tefsire dair eserleri bulunan ʾİsḥâq b. Râhûya (öl. 238)[1], devrinde şahit olduğu muazzam musannafat karşısında, aralarında Buḫârî'nin de bulunduğu tilmizlerine, bir gün *Peygamberin «sunen» ini cemeden muhtasar bir kitap meydana getirmelerinin çok iyi olacağını söylemiş, bundan mülhem olan Buḫârî, Ṣaḥîḥ'ini meydana getirmeğe başlamıştı*[2]. Rivayet edil-

[1] İbn an-Nadîm, *al-Fihrist* s. 225

[2] An-Nawawî *Şarḥ al-Buḫârî* 7 a. ʾAbu'l-Walid al-Bâcî bunu al-Ḥâkim an-Nisâbûrî'nin *Târiḫ*'inden biraz farklı bir şekilde rivayet etmektedir: Buḫârî'nin, «Isḥâq b. İbrahim (b. Râhûya)' nin kapısı' önünde bulunuyordum. Arkadaşlarımın, sahih hadisleri ihtiva eden muhtasar bir *câmi* meydana getirilse de Peygamberin sünnet ve hadislerini öğrenebilsek, dediklerini duydum, bu kitabı meydana getirmeğe başladım» dediğini naklederler (al-Bâcî, *al-Carḥ wa't-taʿdîl* 9 a).

diğine göre on altı senede ikmal edip[1] al-«*Cami aṣ-ṣaḥîḥ al-muhtaṣar min ʾumûr Rasûlillâh ṣallallâhu ʿalayhi wa sallam* diye adlandırdığı kitabı[2] kendinden bir asır kadar sonra İslâm âleminde Qur'ân'dan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükselmişti[3].

Buḫârî'nin, *Ṣaḥîḥ'ini*, kendinden evvelki musannaf ve gayr-i musannaf hadis müdevvenatından, hattâ biraz da uzak sahalardan nasıl intihap ettiğinin izahı ayni edebiyatın bize saklamakta bulunduğu bilginin ışığı altında pek güç olmayacaktır. Bunun için, usul-i hadis kitaplarının «taḥammul al-ʿilm» adı altında verdiği malûmattan ve bu malûmatın Buḫârî'nin hadislerine tatbikinden, hadislerin şerdinde Buḫârî'nin şeyhleriyle münasebetlerini gösteren ifadelerinden, kitabının etrafında teşekkül eden literatürün muhafaza ettiği bilgiden ve kaynak olarak kullandığı eserlerin bugüne kadar intikal edenlerile mukayesesinden faydalanacağız.

Buḫârî'nin *al-Câmi aṣ-ṣaḥîḥ'i*, muhtevası bakımından umumiyetle iki kısımdan teşekkül eder. Bunlardan biri, isnâd bakımından muhtelif dereceler ifade eden hadisler, diğeri hadis edebiyatının hassaten Buḫârî için kullandığı tâbiriyle «tarâcim» den ibarettir[4]. Buḫârî, kitabının bu ikinci hususiyetiyle hadiş musannıflarından bariz bir şekilde ayrılır. Bâbların isimleri ve muhtevalarının bir nevi hulâsası mahiyetinde olan tariflerden ibaret bulunan bu kısım, kitabında mühim bir yer işgal etmektedir[5]. Buḫârî'ye bir hadis musannıfından ziyade bir fakih üslûbu veren bu kısımlar[6] bir bakımdan kitabının meziyetini bir bakımdan da zayıf tarafını teşkil eder. Onun bu hususiyeti bazı muhaddisleri Muslim'in *Câmi*'ini tercihe sevketmiştir[7]. Bir meziyet olarak kabul edenler, sayısı üç bin dört yüzü geçen, bâbların[8] isimleriyle ihtiva ettiği hadislerin münasebetlerini bulmak hususunda, büyük bir gayretin mahsulü

[1] al-Kalabâḏî *Ṣuyûḫ al-Buḫârî* 2 b.
[2] an-Nawawî, *Şarh al-Buḫârî* 6 a — 6 b.
[3] Qasṭallânî I, 28.
[4] Bu ıstılâh hakkında mufassal malûmat için bk. Hadyu's-sârî 11-12.
[5] ʾAbu'l-Walîd al-Bâcî, Buḫârî'nin bu halini teakid eder mufassal malûmat *al-Mutawârî ʿalâ tarâcim al-Buḫârî*'de bulunmaktadır 3 b.
[6] *al-Mutawârî ʿalâ tarâcim al-Buḫârî* 3 a.
[7] İbn aṣ-Salâḥ s. 14, al-ʿIrâqî, *at-Taqyîd wa'l-ʾîḍâḥ* s. 14.
[8] Qasṭallânî I, 27.

olan ayrı bir literatür meydana getirmişlerdir[1] Ekserisi kaybolan mezkûr eserlerin, bu etüd esnasında ele geçirilen mühim bir örneğinde[2] müelliflerinin katlandıkları zahmet, fakat «b â b l a r» ile «t a r â c i m» arasında çok zaman irtibat bulmaktan mahrum kaldıkları vuzuh ile görülüyor. Yine bu kitabda, «فقه البخاری فی تراجمه» *yani Buḫârî'nin fıkhı, kitabının bâbları arasında saklıdır,* şeklindeki hükmün de bir münakaşa mevzuu olduğu, ezcümle *Şâḥiḥ'in* hadis senetlerindeki râviler hakkında «C a r ḥ ve «ţ a ᶜ d î l» edici bir eser meydana getiren ᵓAbu'l-Walîd al-Bâcî (öl. 470)' nin, b â b ve t a r â c i m arasında böyle bir irtibatı kurmak hususunda lüzumsuz tevil ve tekellüfü gaye edinen kimselere[3] karşı tariz ve tenkitleri gizleanmemektedir[4].

Buḫârî'nin *Şaḥîḥ*'inin büyük bir kısmını teşkil eden, bazan kendisi için erişilmez bir meziyyet bazan da tenkit vesilesi olan ve «t a r â c i m» adı verilen bu kısımlarda, hey'et-i umumiyesi itibariyle, bazan «قال» ve bazan «قال غيره» tâbirini takip eden muhtelif cümlelerden, bazan kaili zikrolunmamakla zahiren Buḫârî'ninmiş gibi görünen bir çok fikirler vardır. Bâblarının arasına yayılan bu gibi fikirler kitabının hemen hemen her tarafında bol bol bulunmakta ise de en kesif bir şekilde «a t - T a f s î r» kısmında göze çarpmaktadır. Kitabın muhtelif yerlerinden misaller vermekle beraber daha ziyade, ilerde, adı geçen fasıldakiler üzerinde durulacaktır.

***

Muhtevası bakımından gösterdiği bazı ayrılıklar müstesna, Buḫârî'nin *Şâḥîḥ*'i ayni asırda meydana gelen diğer meşhur hadis musannefatı gibi, islâmî edebiyatın rivayet müessesesinin hususiyetini bilenlerce pek tabiî olarak kendine zaman bakımından tekaddüm eden diğer hadis müdevvenatının bir mahsulü olarak kabul edilmiştir. Kendilerine «t a ḥ a m m u l a l - ᶜ i l m» in muhtelif nevileri suretiyle intikal etmiş olan eserlerden, kitapla-

[1] *Hadya's-sârî* s. 12.
[2] *Kitâb al-mutawârîᶜalâ tarâᵓcim al-Buḫârî* ta'lîf al-Ḥâfız Nâşiraddîn, ᵓAbî'l-ᶜAbbâs Muḥ. b. Manşûr b. Munayyir Ḫaţîb al-İskandariya, Umumî ktp. nr. 1115.
[3] Hadyu's-sârî s. 6.
[4] al-Mutawârî ᶜalâ tarâcim al-Buḫârî 2 b-3 a.

rının malzemelerini alan müellifler islâmî edebiyatın menşeine nisbetle oldukça müteahhir devirlere kadar, bizzat kullanmakta oldukları « حدثنا » ، «أخبرنا» tâbirlerini veya benzerlerini hadis kitaplarında gördükleri zaman aslâ şifahî rivayete hamletmiyorlardı. Onlar bu hadis musennefatının etrafında sonradan meydana getirdikleri mütemmim kitaplarda hep ayni esastan yürüyorlardı. Bu tamamlayıcı kitaplardan şerh ve müstehrecat şeklinde bize kadar intikal etmiş olanların hemen hemen hepsinde, hadis kaynaklarına karşı ayni anlayış tarzını müşahede etmek mümkündür. Buḫârî'nin kaynakları için de, «taḥammul al-ᶜilm» in yukarıda hülâsa halinde zikredilen nevilerini hatırlattıktan sonra hadis edebiyatında dolayısiyle mevzuu-bahsedilen bir kaç misali vereceğiz. Burada dolayısiyle kaydı suret-i mahsususda kullanılmıştır. Zira «al-Kutup as-sitta» nin yazılı kaynakların mahsulü oluşu keyfiyeti ve onlardaki rivayet tâbirlerinin şifâhî nakle delâlet etmeyişi, üzerinde durulacak bir mesele değildi. Böylece hadis edebiyatında yazılı kaynakların tesbiti yerine, hadis müellefatının, daha ileride göreceğimiz üzere, ihtiva ettiği «ricâl» in tayini kaim olmuştu. Onlar için kitap sahibi bir «şeyh» in adı, eserini ifade ederdi. Şerh ve izahiyle meşgul oldukları bir kitaptaki herhangi bir hadisin kaynağına işaret etmek istedikleri zaman «... أخرجه عن» tâbirini kullanırlardı. Bu tâbirin yerine «taḫrîc» masdarının da kaim olduğu vakiydi. Burada, Buḫârî ile Muslim'in eserlerinin mukayesesine dair bir ibareyi, mezkûr tâbirleri ihtiva edişi bakımından aynen nakledelim: « ان الذين انفرد بهم البخارى ممن تكلم فيه لم يكثر من تكثير أحاديثهم وليس لواحد منهم نسخ كثيرة أخرجها كلها أو أكثرها الا ترجمة عكرمة عن ابن عباس بخلاف مسلم فانه أخرج أكثر تلك النسخ كابى الزبير عن جابر و سهيل عن أبيه والعلاء بن عبدالرحمن عن أبيه وحماد بن سلمة عن ثابت و غير ذلك» (= Buḫârî, Muslim'den ayrı olarak şeyhleri arasında itiraza uğrayanlardan, hadis naklederken ifrata varmış değildir. Bu tip hadislerden ᶜIkrama'nin İbn ᶜAbbâs'dan topladıkları müstesna, baştan aşağı veya ekserisini almış olduğu bir çok nüsha yoktur. Bunun tamamiyle aksine olarak Muslim, meselâ Zubayrᶜin Câbir'den, Suhayl'in babasından, al-ᶜAlâ b. ᶜAbdarraḥmân'ın babasından ve Ḥammâd b. Salama'nin Ṯâbit'ten rivayet etmiş oldukları bir çok nüshanın büyük bir kısmını

almıştır[1]. Mezkûr tâbiri ihtiva eden enteresan misallerden biri de, Müslim'in Buḫârî'den aldığı mânasına « وان مسلماً تلمذه وتخرجه » ifadesi[2] teşkil eder. Bununla *al-Câmi aṣ-ṣaḥîḥ*'inde, Buḫârî'den hiç hadis nakletmediğini bildikleri Muslim'in, hakikatte, başka râviler gösterdiği halde, hadisleri bazen Buḫârî'nin kitabından çıkardığını ifade ediyorlardı. Rivayete göre Buḫârî, kitabını altı yüz bin hadisden intihap ederek ortaya koymuştu. «وأخرجت الجامع الصحيح من زهاء ستمائة ألف حديث»[3] şeklindeki ifadeden muhaddisler kendi aralarında da kullandıkları veçhile, haberlerinin mecmuu altı yüz bini bulan hadis kitap ve vesikalarının kasdedildiğini anlıyorlardı. Onlar hadis kitaplarının tabii karakteri diye tanıdıkları bu nakilden başka, «*Buḫârî'nin, kitabını fıkhî materyelden ve hikemî sözlerden de mahrum bırakmamak için kendi zevk ve anlayışına göre kaynaklardan bir çok malûmat çıkardığını, ve kitabının bâbları arasına münasebetlerini araştırarak dağıttığını...*» ilh. kabul ediyorlardı[4]. Muslim, kitabının, hadis edebiyatı bakımından büyük bir kıymet ifade eden mukaddimesinde bu «taḫrîc» 'kelimesini kullanarak[5] yazılı kaynakları kasdetmişti. Şarihler bu tâbiri, bir hadisin kaynağını görtermek istedikleri zaman kullandıklarında, bazan kaynağın adını açıklarlar bazan da bu çok maruf olduğu veya tayini mümkün olmadığı için zikretmezlerdi. Bunun zikrinin bariz misallerinden birini, Buḫârî'nin Barâ'a suresinin tefsirinde «حدثني اسحق قال قلت لأبي أسامة... الخ» senediyle iyrâd ettiği bir hadisin şerhi esnasında, bu hadisin isnâdına râvilerden biri tarafından ilâve edilen söz hakkında, Şâriḥ İbn Ḥacar'in şu ifadesi teşkil etmektedir « هو كلام شقيق الراوى عن أبي مسعود بينه اسحق بن راهوية في مسنده وهوالذى اخرجه البخارى عنه » (Bu Şaqîq ar-Râwî'nin ʾAbu[6] Masʿûd'dan rivayet ettiği ve ʾIsḥâq b. Râhûya (öl. 238)'nin Musnad'inde belirtmiş olduğu bir sözdür ki, Buḫârî ondan almıştır.) Fakat umumiyet itibariyle şarihler eserin adını zikre her zaman lüzum hissetmezlerdi. Meselâ Şufyân'dan rivayet demek, eseri

1 *Tadrîb ar-râwî* 25-26
2 *Ayn. esr.* s. 26.
3 *Şuyûḫ al-Buḫârî li'ṣ-Ṣaġânî* 3 a.
4 *Hadyu' s-sârî* 5-6.
5 Muslim 1,3.
6 *Bk. Fatḥ al-Bârî* VIII, 251.

*«al-Câmi*ʿ» den nakletmek demekti[1]. Şarihler ondan menkul bir hadisin kaynağına işaret etmek istedikleri zaman böyle yaparlardı. Şayet herhangi bir eseriyle meşhur bir muhaddisin o eseri dışından bir şey nakledilmiş ise buna işaret ederlerdi. Meselâ ʿAbdallâh b. al-Walîd al-ʿAdanî için «Sufyân'dan, *Câmi*ʿinden gayri garip hadisler nakletmiştir» denilmektedir[2].

Kaynaklarda, Buḫârî'nin kitaplarla olan münasebetine aid bir çok malûmat vardır. Ezcümle: Muslim'i Buḫârî'ye tercih edenler, Buḫârî'nin *Ṣaḥiḥ*'inde bazı hatalar bulunduğunu, bunun da «Ahla'ş-Şâm» ın kitaplarına itimat etmesinden ileri geldiğini söylemişlerdi[3].

Buḫârî'nin kâtibi olan ʾAbû ʾAbdallâh'ın Firabr'da, üstadını, *Ṣaḥiḥ*'in *k. at-tafsir* kısmını tasnif ettiği bir sırada (kitaplardan) hadisler çıkarmakla çok yorulduğunu görünce: «Ey ʾAbâ ʿAbdallâh kendimi idrak ettiğim gündenberi hiç bir şeyi bilmeden ileri sürmedim, dediğini hatırlıyorum, bugünkü bitkinliğin ne? diye sorduğunu, Buḫârî'nin de: — Ne olur ne olmaz, başımıza bir felâket gelmeden şu boşluğu doldurmağa çalıştım, diye cevap verdiğini naklederler[4].

Bizzat Buḫârî'nin kendi *Ṣaḥîḥ*'inde şeyhlerinin kitaplarına ait aydınlatıcı malûmat vardır. Meselâ, Muslim b. ʾİbrahim vasıtasiyle ʿAbdallâh b. al-Mubârak (öl. 181)' den naklettiği bir hadisin sonunda şöyle demektedir: «هذا الحديث ليس بخراسان فى كتاب ابن المبارك أملاه عليهم بالبصرة»[5]. Şârih İbn Ḥacar bunun şerhinde «İbn al-Mubârak hadislerini Horasan'da tasnif etmiş ve orada tilmizlerine okumuş sonra da kitaplarını, ailesi efradı taşımak üzere

---

[1] *Fatḥ al-bârî* VIII, 140.

[2] (وقد روى عن الثورى غرائب غيرالجامع...الخ) *Tahẕîb at-tahẕîb* VI, 70; *Hadyu's-sârî* s. 481.

[3] (... قد يقع لمحمدبن اسماعيل الغلط فى اهل الشام وذاك أنه آخذ كتبهم فنظر فيها ...الخ) *Târiḫ Bağdâd* XIII, 102.

[4] Ayn. esr. II, 14. Ayni râvî'nin rivayetine göre Buḫârî geceleri on beş ilâ yirmişer defa kalkıp, eserlerden hadisler çıkarıp üzerlerine mürekkeple muhtelif işaretle vazedermiş (*Aynı esr.* II, 13).

[5] Buḫârî III, 130.

ondan almıştı, İbn al-Mubârak seyahatlerinde, kitaplarında bazı bulunmayanları da hafızasından, rivayet etmişti[1] demektedir.

Buhârî, *Şahîh*'nin bir yerinde şeyhi Musaddad b. Musarhad (öl. 228)'i medhederek, bir arkadaşının ona çok itimad ettiğini ve kitaplarının kendi yanında bulunmasiyle Musaddad'ın yanında bulunması arasında bir fark görmediğini nakleder[2]. Böylece, bize hadis kitaplarının o devirdeki rağbetine ve diğer taraftan maruz bulunduğu tehlikeye de dolayısiyle işaret eder.

Buhârî'nin almış olduğu hadislerin, şeyhlerinin kitaplarındaki hususiyetlerini hiç değiştirmeden naklettiğini gösterdiği yerlerde de, kaynaklariyle olan mânasebetleri zaman zaman bariz şekilde görülür. Meselâ (حدثنا عمرو بن عباس ، حدثنا محمد بن جعفر) senediyle irad etmiş olduğu bir hadiste[3] bir kelimenin yerini boş bırakmış ve akabinde de (قال عمرو : فى كتاب محمد بن جعفر بياض) demekle şeyhlerinin kitaplarından ne kadar titizlikle naklettiğini göstermiştir. Yalnız notun Buhârî'nin şeyhi ʿAmr b. ʿAbbas (öl. 235)'ın mı yoksa şeyhi Muhammad b. Caʿfar (öl. 194)'in mi kitabında bulunduğunu tahmin mümkün değildir. Zira ʿAmr'in bunu rivayet ettiği kitaba not olarak ilâve etmiş bulunması da mümkündür[4].

Diğer muhaddisler gibi Buhârî'nin de, *Şahîh*'indeki (أخبرنا) ، (حدثنا) ve (أخبرنى) (حدثنى) ، lâfızlariyle almış olduğu hadislerin

[1] (أن ابن المبارك صنف كتبه بخراسان وحدث بها هناك وحملها وحدث فى أسفاره بأحاديث من حفظه زائدة على ماف كتبه هذا منها) *Fath al-bârî* V, 76. Şârih böyle bir malûmat verdikten sonra, İbn al-Mubârak'in Horasan'daki kitaplarında mezkûr hadisin bulunmamasıyla bunları Horasan'da imlâ etmiş olmaması lâzım gelmez, diyerek Buhârî'yi, mülâhazasından dolayı tenkit etmiştir. (واعلم انه لايلزم من كونه ليس فى كتبه التى حدث بها بخراسان أن لايكون حدث به بخراسان قال نعيم بن حماد المروذى ممن حمل عنه بخراسان وقد حدث عنه بهذالحديث)

[2] قال أبو عبدالله البخارى : كان يقال هو مسدد كاسمه قال أبو عبدالله سمعت يحيي ابن معين يقال سمعت يحيي بن سعيد يقول لو أن مسدداً أتيته فى بيته فحدثته لاستحق ذلك Buhârî II, 145. Kaynaklarda bulunan bir çok (وما أبالى كتبي كانت عندى أو عند مسدد) malûmat o devirde telif edilen kitapların bazan gizli tutulduğunu, muhtevalarının intihal tehlikesine maruz bulunduğunu göstermektedir. Meselâ, sıhhatı şüpheli olmakla beraber, Buhârî'nin, şeyhi ʿAli b. al-Madînî (öl. 234) nin *K. al-ʿilâl*'ini, birgün evinde bulunmayışını fırsat bilerek oğlundan iaretten aldığını ve hemen o gün istinsah ettirdiğini ve kitabı iade ettiğini ... naklederler (*Tahzîb at-tahzîb* IX, 54-55 Bu haber, İbn Hacar tarafından sıhhati şüpheli bulunarak reddedilmiş olmasına rağmen, devrinin bir âdetine işaret etmekten geri kalmamaktadır.

[3] Buhârî VIII, 6.

[4] Hadisin şerhi için bk. *Fath al-bârî* X, 351.

şifahî nakli değil, yazılı kaynakları ifade ettiğini gösterebilmek hususunda yukarıki misâllerle iktifa edilecektir. Esasen böyle bir gayret muhaddislerin ve hadis şarihlerinin çok iyi bildiği bir şeyi tekrarlamış olmaktan ibarettir. Meselâ Buḫârî'nin «haddasanî» lâfziyle Muḥammad namındaki şeyhinden naklettiği bir hadisin şerhinde Şârih İbn Ḥacar: «ᶜAbû ᶜAlî al-Ġassânî: o (Muḥammad) az-Zuhlî'dir. Mezkûr hâdisin Zuhrî'nin *ᶜİlâl al-ḥadis*'inde bulunması da bunu teyid eder... Buḫârî çok zaman ondan faydalanır ve nisbetinin tasrihini ihmal eder»[1] demektedir. Hadis şarihlerinin en müteahhir kaynaklarından biri sayılan az-Zurqânî (öl. 1122) hadis musannafatındaki senedlerde adı geçen Mâlik'in *Muwaṭṭâ* yerine kaim olduğunu ʾAḥmad b. Ḥanbal'in, *Musnad* inde, *Muwaṭṭâ*'dan, İbn Mahdî; Buḫârî'nin, at-Tanaysî; Muslim'in Yaḥya b. Yaḥya; ʾAbû Dawûd'un al-Qaᶜnabî ve an-Nasaʾî'nin Qutayba b. Saᶜîd rivayetiyle aldıklarını biliyordu[2]. Esasen Buḫârî'nin kendinden evvelki kaynaklarla münasebetinin en bariz bir misâli olmak üzere, *Muwaṭṭâ*'dan aldıklarını bir arada toplu olarak bu etüde ekleyeceğiz. Bundan tek maksadımız Buḫârî'nin *Muwaṭṭâ*-dan aldığını isbat etmek değil, fakat kitabının tertibinde, kendisinden evvelki kaynaklardan hadisleri alırken bunların bâblarına ne kadar tabi kaldığını da göstermek hususunda faydalanacağız. Zira Buḫârî'nin, *Ṣaḥîḥ*'ini kendinden evvel mevcut bir yazılı edebiyattan çıkardığı hususunda, islâmî edebiyatın en küçük bir şüpheden uzak bilgisinin yanında, şüpheden âzade olmayan veya münakaşa mevzuu olan, kitabının bâblarının tanziminde, diğer bir deyişle kitabının muhtevasını işleyişinde şeyhlerinin eserlerinin taksim ve tertibine tâbi olup olmayışı meselesi vardır. Ve bununla alâkalı, fakat Buḫârî'nin kaynakları bakımından çok mühim olan, çok münakaşa edilmiş ve muhtelif cevaplar verilmiş olmasına

[1] (وقال أبو على الغسانى هو (محمد) الذهلى وأيد ذلك أن هذا الحديث فى علل حديث الزهرى.. والبخارى يستمد منه كثيراً ويهمل نسبه غالباً) *Fatḥ al-barî* VIII, 259.

[2] O daha evvelki müelliflerden naklettiği bu fikrin sonuna kendi fikirlerini de ilâve etmiş, bu hükmün umumî bir şey ifade ettiğini, esasında mezkûr musannıfların, *Muwaṭṭâ*'ı diğer rivayetlerinden de icabında faydalandıklarını biliyordu (bk. az-Zurqânî I, 330). Şarihler Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde *Muwaṭṭâ*'dan mücerred olarak değil İmam Mâlik'in, hadislerin isnadında ileri sürmüş olduğu şüpheleri de aldığını biliyorlardı (bk. al-Muwaṭṭâ, aş-Şaybânî rivayeti, s. 12; Buḫârî VI, 31; az-Zurqânî I, 320.

rağmen tam bir şekilde halledilmemiş, hattâ göreceğimiz vechile tezatlarla dolu kalan, Buḫârî'nin, hadis naklinin maruf elfazını istimal etmeden Ṣaḥîḥ'ine aldıklarının izahı meselesi vardır.

Meşhur hadis musannefatında, gerek «ḥ a d d a s a n â, a h b a r a n â» ve sâir tâbirlerle irâd edilen ve gerekse bu lâfızların hazfiyle alınan merviyatın senedlerindeki şahısların tarifini hedef tutan bir literatür meydana gelmiştir ki, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*"nin her bakımdan olduğu gibi, bu bakımdan da diğerlerine nisbetle nasibi büyük olmuştur. Bu mevzuda, dördüncü asırda ad-Dâraquṭnî (öl. 385) ve al-Kalâbâzî (öl. 396) tarafından meydana getirilen eserlerden sonra yakın asırlara kadar bazan müstakil, bazan da diğer muhaddislerin şeyhleriyle birlikte Buḫârî'nin şeyhlerinin tesbiti etrafında bir çok faaliyetler vardır[1]. Bu eserlerde hadis musannefatının senedlerinin ihtiva ettiği bütün râvîler ele alınır. Yahut senetlerin son halkasını teşkil eden sahabe[2] veya tâbiinin ve onları takip eden râvilerin[3] veyahut da isnâdın ilk ve son halkalarının tesbiti esas tutulur. Sonuncular «a ṭ r â f a l - ḥ a d î s» diye adlanır[4]. Fakat bunların hiç biri Buḫârî'nin isnadlarındaki râvilerin sonuncularını yani musannıfla temasta bulunanlarını müstakil olarak tesbit etmemişlerdir. Buna alâka göstermeyişlerinin bir sebebi vardır. Şöyle ki, bir hadis kitabında, isnadın ihtiva ettiği râviler ya o muhaddisin kitabına kaynak vazifesi gören diğer hadis kitabının sahibidir, hadisleri kendinden evvelki şeyhlerin kitaplarından toplayarak bir «c â m i ʿ» meydana getirmiştir; veya onun böyle bir kitabı yoktur, sadece bir hadis kitabının rivayet hakkını almıştır; o kitabın mücerret râvisidir; bu kitap ta ya onun şeyhine âiddir veya şeyhi de yine bir kitabın sadece râvisidir. *Demek ki bir hadis musannofındaki râviler iki şey ifade ediyor. Ya mücerred olarak bir kaç nesil öteden toplanmış bir hadis kitabının muhtelif halkalarıdır; veyahud bunların so-*

[1] Bu tip eserler için bk, Weisveiler s. 128—153; Buḫârî ile alâkalı olanları için bk. Brock. *Suppl.* I, 264.

[2] Meselâ: *ar-Riyâḍ al-mustaṭâba fi cumlati man rawâ fi'ṣ-ṣaḥîḥayn min aṣ-ṣaḥâba* li ʾAbî Bakr al-ʿĀmirî (öl. 893) için bk. Meisweiler nr. 107.

[3] Meselâ *Zikr asmâʾ at-tâbiʿîn wa man baʿḍahum mimman ṣaḥḥat riwayatahu min as-siqât'ında Muḥammad b. ʾIsmâ'îl al-Buḫârî* li'd-Dâraquṭnî (öl. 385) bk. Weisweiler nr. 92.

[4] Bk. *Muh. Stud.* II, 266; Weisweiler s. 67—72.

nuncuları, doğrudan doğruya, musannıfın yanında bulunan kitabın sahidir. Umumiyet itibariyle, bir musannıfın, senetlerini irad ettiği bir hadisin, o musannıfın faydalandığı yazılı kaynağının isnaddaki hangi râviye âid olduğunu sadece o hadise bakmak suretiyle tayin imkânsızdır. Muhakkak ki, bir çok hadis kitaplarının kaybolmadığı bir devirde yaşayan muhaddisler bizden daha çok bilgiye sahip bulunuyordu. Senedlerdeki hangi isimlerin o kitabın kaynağı olduğunu umumiyetle biliyordu. Fakat bu bazan onlar için de güç oluyordu. Meselâ, Buḫârî'nin «Ḥaddaṣanî Isḥâq ḥaddaṣanâ Rawḥ ḥaddaṣanâ Şibl ᶜan Mucâhid wa'l-lazîna yatawaffawna... ᶜalayha. Zuᶜima ẕâlika ᶜan İbn ᵓAbî Nacîḥ» şeklinde bir kısmını hazfettiğimiz uzun bir hadisin sonuna eklenen «zuᶜima ẕâlikâ ᶜan Mucâhid» sözünün sahibini bulmak râvilerin haliyle ve eserleriyle sıkı sıkıya bağlı bir bilgiye mütevakkıftır. Bunun kaili Buḫârî gibi Şibl veya İbn ᵓAbî Nacîḥ da olabilir. Şayet kail Buḫârî değilse Mucâhid'in fikrini kitabına alıp sonradan buna tenkidini ilâve eden şahıs da olabilir. Acaba bu şahıs, haberin senedinde adı geçen hangi ravidir? Bu takdirde Buḫârî ile Mucâhid'in arasındaki üç râvinin şahsiyetleri ve eserleri hakkında tam bir bilgiye ihtiyaç hâsıl olur. Diğer taraftan Buḫârî'nin ayni mevzuda rivayet etmiş olduğu «aḫbâr» ı da göz önünde bulundurur ve bu gibi haberlerin muhtelif râviler vasıtasiyle Şibl'de birleştiğini görürsek, ayrıca bir tefsir sahibi olduğunu tesbit edebilirsek sözün kaili olduğu hususunda bir tahminde bulunabiliriz. Filhakika Şibl'in tefsirinin bir kaç asır tedavülde bulunduğunu öğrenebiliyoruz[1]. Ayrıca muhaddisler arasında bu kailin tayini mevzuubahs olmuş Şibl'den ibaret bulunduğu neticesine varılmıştır[2].

Muhaddisler bazan rivayet zincirindeki râvilerin isimlerinden faydalanmak suretiyle kaynaklarını bulabiliyordu. Bu hususta oldukça eski bir haber nakledeceğiz.

ᵓAbû Dâwûd as-Sicistânî (öl. 275) «ᶜAlî b. al-Mubārak'in yanında Yaḥya b. ᶜAbî Kaṣîr (öl. 129) e[3] âid Kitâbı samāᶜ ve Kitāb ᵓirsāl diye iki kitap vardı. ᶜAbbās al-ᶜAnbarī (öl. 246)'ye: Kitab al-ᶜirsâl'i nasıl tanıyacağız?» diye sordum: — Wakî'-

[1] *as-Saᶜlabî al-Kaşf wa'l-bayan* I, 4 a.

[2] *Fatḥ al-bârî* VIII, 145.

[3] Tabi'inden olduğu kaydedilen bu zatın hayatı için bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* XI, 268.

in kitabında ʿAlî-Yaḥya-ʿİkrima senediyle almış oldukları, *Kitāb al-ʿirsâl*'i •gösterir. Halk *Kitâb as-samâʿ*ı yazardı, cevabını verdi» demektedir[1].

Hadisin tedvin hattâ tasnifine nisbet ile oldukça müteahhir sayılan bir musannıf, meselâ Buḫârî herhangi bir hadisi bir çok şeyhinin kitabında bulabildiği gibi ayrıca rivayeti kendisine râviler silsilesiyle gelmiş ve şeyhlerinden daha önce yaşamış diğer bir muhaddisin de kitabından alabilirdi. Buḫârî'nin kaynaklarının böyle bir zaviyeden araştırılması, onun bu iki tip arasında bir tefrik gözetmediği neticesini ortaya koyuyor. Herhangi bir kaynaktan menkul bir haberi diğer bir kaynakta bulurken sonuncusuyla iktifa edip birincisine müracaat etmediği anlaşılıyor. Meselâ Sufyân aṯ-Ṯawrî (öl. 161)' nin «al-Câmi» inde bulunan bir hadisi mühim bir fark ile mütevassıt iki kaynaktan kitabının ayrı ayrı bâblarına ve ayrı münasebetlerle alırken bu mühim farkın izalesi için hadisin bir evvelki kaynağına müracaat etmemiştir. Burada misal olarak mevzuubahs edilen hadis «*Ḥaccat al-vadâʿ*» da nazil olan meşhur âyetin, nüzul gününün, rivayetlerin birinde cuma olup olmadığında izhar edilen şüpheyi diğer bir yerde Sufyân'dan ayrı bir kanal ile rivayet olunup ihtiva etmiyen hadistir. Buḫârî, kitabının bâblarını meydana getirirken, mezkûr hadisi, ayrı ayrı kaynaklardan nakletmiş, nedense bu aradaki farka işaret etmemiştir[2].

Buḫârî'nin muhtelif isnâdlarla almış olduğu hadisler için, hangi yazılı kaynağa müracaat ettiğini tayin bu gün bizim için çok güç, bazan da imkânsız olmakla beraber, onun hadisleri hakkında şarihlerinin verdiği malûmat ile devamlı temasa gelmenin temin ettiği bir nevi tecrübeye dayanarak bazı tahminlerde bulunmak kabildir. Meselâ Buḫârî'de iki veya daha ziyade râvi tarafından ayrı ayrı ayni şahıstan rivayet edilen bir hadis görürsek bu hadisin Buḫârî yanında bulunan yazılı kaynağının o iki râvi değil, müştereken rivayet ettikleri şahsın kitabı olduğuna kanaat getireceğiz. Buḫârî o eseri en aşağı iki râviden dinlemiş

[1] (كان عند على بن المبارك كتابان عن يحى بن كثير: كتاب سماع وكتاب ارسال قلت لعباس العنبرى كيف نعرف كتاب ارسال؟ قال: الذى عند وكيع عن على عن يحى عن عكرمة قال هذا كتاب الارسال قال وكان الناس يكتبون كتاب السماع) Su'âlât al-ʾAcurrî 15 b, Tahẕîb at-tahẕîb VII, 376.

[2] Hadis için bk. *Buḫârî* I, 18, V, 177, VI, 50, *Fatḥ al-bârî* I, 97, VIII, 83, 203.

demektir. Meselâ, (حدثنا يحيى بن بكير حدثنا عن الليث عن عقيل) ve (وقال حدثني الليث حدثني عقيل ... الخ) senediyle rivayet edilmiş olan hadisin kaynağının Layṡ'in kitabı olduğuna hükmedeceğiz. Esasen Buḫârî'nin bu (غيره) şeklinde müphem bıraktığı şahsın Layṡ-in kâtibi ᵓAbû Şâliḥ olduğunu yani sadece kitabın râvisi bulunduğunu şarihler göstermişlerdir[1].

Yukarıdaki şekilden ayrı olmak üzere, Buḫârî'nin Şaḥîḥ'inde bir mevzu etrafında, bir râviden bir kaç hadis rivayet edildiğini, senedlerinin ikinci derecede râvilerinin ayrı ayrı şahıslardan ibaret olduklarını gördüğümüz zaman Buḫârî'nin elinde bulunan kitabın sonuncu râviye âid olduğuna hükmedeceğiz. Meselâ, Kitâb at-tafsîr'de ayni mevzuda ᶜAbdallâh b. Muḥammad al-Musnadî'den ardı ardına naklolunan üç rivayete bakarak Buḫârî'nin onun kitabından aldığına hükmedeceğiz[2]. Misâl olarak zikri geçen her iki nakli aşağıdaki şemalarla gösterebiliriz:

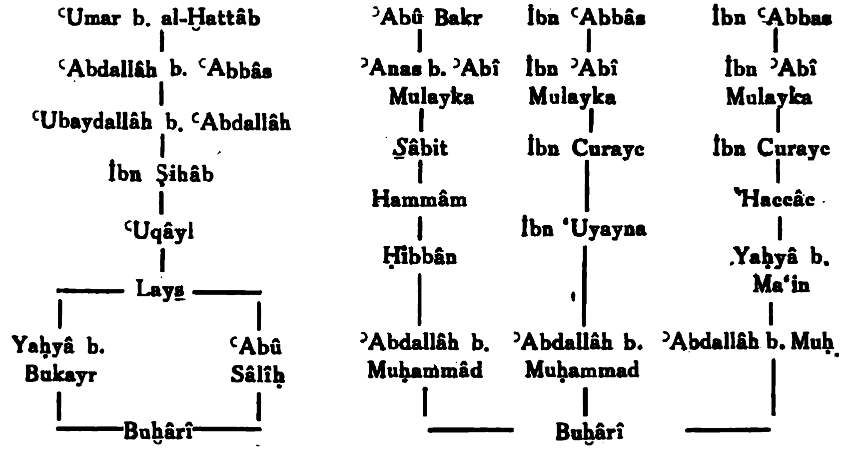

I II

Bir kitabın muhtelif rivayet zincirlerinde bulunan râvi isimlerinin tekerrürüyle o kitabın kaynakları arasında bir münasebet bulunduğuna delâlet eden bu münferid misâllerden faydalanarak kaynaklarının bütünü hakkında daha geniş bir bilgiyi temin edecek bir metoda ihtiyaç hâsıl oluyor. Kaynakları araştırılan hadis kitabının veya ayni mahiyette malzemeye sahip diğer bir eserin,

[1] *Buḫârî* VI, 68, *Fatḥ al-bârî* VIII, 254.
[2] Buḫârî VI, 66, *Fatḥ al-barî* VIII, 245, 246.

müellifi ile temas ifade eden sonuncu râvilerinin hey'eti umumiyesinin bir arada mülâhazası bu hususta çok verimli bir neticeye götürecek gibi görünüyor. Şöyle ki, kaynakları araştırılmak istenen kitabın bütün rivayet zincirleri ayrı ayrı fişlenip müellife zaman bakımından en yakın isimleri sonuncu râvi olarak ihtiva eden rivayetler bir araya toplanacak, bu suretle elde edilen müşterek sonuncu râvilerden hadisin mebdeine doğru çıkıp diğer müşterek noktalar aranacaktır. Şayet iştirak sadece sonuncu râvilerde ise ve müteakip râviler dağılıyorsa sonuncu râvinin, üzerinde durduğumuz kitabın kaynağının müellifi olduğunu ve ondan sonraki râviler dağılımının da o kitabın malzemelerinin muhtelif kaynaklardan alınmış bulunduğunu ifade eder. Bunun aksine şayet râviler ikinci, üçüncü hattâ daha yukarı kademelerde iştirak ediyorsa, onları müellifin yanında bulunan kaynağın rivayet zincirini müteakib nesillere ulaştıran râviler ve ancak dağılımdan bir evvelki ismi, bulmağa çalıştığımız kaynağın sahibi olarak düşüneceğiz.

Nazarî olarak bu metod yani rivayetlerdeki müşterek noktalardan bir kitabın kaynaklarını elde etme işi çok verimli görünüyor. Fakat tatbikatta bir çok müşküllerden hâli bulunmuyor. Meselâ kaynağını araştırdığımız kitabda, sonuncu râvi vasıtasiyle gelen tek bir rivayet bulunduğu takdirde maddeten râvilerde iştirak noktası aramak imkânı kalmıyor demektir. O isim, araştırdığımız kaynaklardan birinin sahibine olduğu kadar kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran bir râviye de delâlet edebilir.

Diğer taraftan yalnız sonuncu râvileri müşterek olan bir çok rivayetler bulduğumuz takdirde bu sonuncu râvi, kaynaklarını araştırdığımız kitabın müellifine hem kendi kitaplarının, hem de üstadlarının kitaplarının rivayetini vermiş olabilir. Birden fazla üstadının kitap rivayetini o müellife vermiş, o da eserinde hepsinden faydalanmışsa rivayet zincirleri haliyle dağılım gösterecek, bu metottan faydalanılarak kaynakları hususunda kat'i bir şey söylenemiyecektir. Bu gibi hallerde diğer hadis kitaplarına müracaat ederek o râvilerin rivayet zincirlerindeki durumlarına bakmak, muhaddisler arasında kendisine bir müellif olarak mı, yoksa kitap râvisi olarak mı itibar edildiğini araştırmak zarureti hâsıl olur. Bu da meşhur hadis kitapları üzerinde ayni ameliyenin yapılmasına ve ileride 1 numaralı lâhikada izah edileceği veçhi-

le râviler indeksinin yapılmasına bağlı kalacaktır. Gerek İslâmî edebiyatın, büyük bir kısmı kaybolmuş kaynaklarının izlerinin tesbiti ve gerekse hadisin ve islâm tarihinin modern çalışmalarında rivayet zincirlerindeki isimlerin sonradan uydurulmuş kronolojik halkalar olduğu şeklinde pek müteammim yanlış bir fikrin[1] giderilmesi için zarurîdir.

Kısaca izahına çalıştığımız deneme Buḫârî'nin kaynaklarını araştırma işine tatbik edilince onun, kitabını geniş bir literatürden meydana getirdiği, bu yüzden râvilerinin pek geniş bir dağılım gösterdiği neticesini ortaya koymuştur. Son râvilerin müşterek mülâhazası esasına dayanan bu denemeye göre kaynaklarının büyük bir kısmı bariz şekilde ortaya çıkmakla beraber diğer bir kısmı halen diğer hadis kitaplarına ayni ameliyenin tatbikine bağlı kalmaktadır. «1» numaralı L â h i k a d a Buḫârî'nin bütün şeyhleriyle olan münasebetleri yani onlardan ne kadar hadis aldığı ve şeyhlerinden sonra rivâyetlerin dağılımı gösterilecektir. Orada müşahade edileceği üzere, vazolunan şemalar Buḫârî'nin kaynaklarının bir kısmına dair bize vazıh bir bilgi verememektedir. Diğer hadis kitaplarının da kaynakları ayni şekilde tesbit edilmeden bunlar hakkında şimdilik kat'i bir şey söylenemiyecektir.

Burada iki ayrı hadis kitabının râviler zincirinden faydalanmak suretiyle muayyen bir rivayetin o iki kitabın müelliifleri elinde bulunan yazılı kaynağı hususunda nasıl bir tahminde bulunabileceğini bir kaç misâlle, göstermeğe çalışacağız. Bu misâller birbirine muasır Buḫârî ve Muslim'in «Şaḥiḥ» lerinin Kitâb al-'îmân adlı fasıllarındaki, metinleri müşterek olan hadisleri arasından seçilmiştir.

Buḫârî[2]	Müslim
حدثنا عبدالله بن محمد قال حدثنا ابو عامر	حدثنا عبيدالله بن سعيد وعبد بن حميد
العقدى قال حدثنا سليمان بن بلال عن	قالا حدثنا أبو عامر العقدى حدثنا سليمان
عبدالله بن دينار عن أبي صالح عن أبي	ابن بلال عن عبدالله بن دينار عن أبي
هريرة رضي الله عنه عن النبي صلى الله عليه	هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال
وسلم قال الايمان بضع وستون شعبة ... الخ	الايمان بضع وستون شعبة . . . الخ

[1] Bk. Meselâ Caetanî, Annali dell 'Islam I, 19 (türkçe trc. I, 86—87).
[2] Buḫârî I, 11.
[3] Muslim I, 46.

Hadisin senedinde aranılan iştirak noktası ikinci râvi olan ʾAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (öl. 204)[4] den itibaren başlıyor.

Buḫârî[1]	Muslim[2]
حدثنا مسدد قال حدثنا اسماعيل بن ابراهيم أخبرنا أبو حيان التيمي عن أبي زرعة عن أبي هريرة قال كان النبي صلى الله عليه وسلم بارزاً يوماً للناس فأتاه جبريل فقال ما الايمان ... الخ .	حدثنا أبو بكر بن أبي شيبة وزهير بن حرب جميعاً عن ابن علية قال زهير حدثنا اسماعيل بن ابراهيم عن أبي حيان عن أبي زرعة بن عمرو بن جرير عن أبي هريرة قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يوماً بارزاً للناس فأتاه ... الخ .

Bu hadiste iştirak ʾİsmaʿîl b. ʾİbrahim (öl. 194) den itibaren başlıyor,

Buḫârî[3]	Muslim[4]
حدثنا محمد بن المثنى قال حدثنا عبد الوهاب الثقفي قال حدثنا أيوب عن أبي قلابة عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثلاث من كن فيه وجد حلاوة...	حدثنا اسحق بن ابراهيم ومحمد بن يحيى بن أبي عمر ومحمد بن بشار جميعاً عن الثقفي قال ابن أبي عمر حدثنا عبد الوهاب عن أيوب عن أبي قلابة عن أنس عن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثلاث من كن... الخ.

Bu hadiste iştirak ʿAbdalvahhāb as-Ṣaqafî (öl. 194)[5] den itibaren başlıyor.

Şayed Buḫârî ve Muslim, senedlerinde bu sonuncu râvilerin bir kısmından vazıh bir fikir verecek kadar hadis almamışlarsa ve faydalanılan kaynağın sahibi olduğu hususunda bir netice elde edilemiyorsa yukarıdaki mukabeleden faydalanarak ve bunu diğer fasıllara da tatbik ederek onların kitap râvileri olduğunu, esas

1 *Buḫârî* I, 19.
2 *Tahẕib at-tahẕib* I, 275.
3 *Buḫârî* I, 12.
4 *Muslim* I, 48.
5 *Tahẕib at-tahẕib* VI, 449.

kaynağın sahibinin, senedde onları takib eden muhaddisten ibare bulunduğunu düşüneceğiz[1].

Kaynakları araştırma işinin sonuncu râvilerden hareket esasından başka diğer bir şekli de mevzuubahs olabilir. O da bir hadis kitabının rivayetlerinin ikinci ve üçüncü kademelerinde bulunup kitap sahibi olduğunu bildiğimiz bir râvinin ismini ihtiva eden bütün hadisleri bir araya toplama, kaynağını araştırdığımız eserin müellifine kadar olan râvilerinin dağılımını tesbit etme şeklinden ibarettir. Yalnız bu şekil, bir kitabın kaynaklarını ortaya koymaktan ziyade rivayet zincirinde ismi bulunup kaynaklardan biri olduğu tahmin edilen bir muhaddisin durumunun tayini için mevzuubahstir. Şöyle ki Buḫârî tarafından alınmış olup meselâ, ʾİmâm Mâlik'in adını ihtiva eden altı yüz kadar hadis, (tekrarlariyle birlikte) ilk bakışta Muwaṭṭâ'dan iktibas edilmiş gibi görünüyor. Filhakika şarihlerin de zaman zaman yaptıkları vechile bir mukabeleye başvurulduğu taktirde hadislerin büyük bir kısmının *Muwaṭṭâ* da bulunduğu görülmektedir[2]. Fakat bu keyfiyet «Mâlik» ismini ihtiva eden bütün hadişlerin Buḫârî tarafından doğrudan doğruya *Muwaṭṭâ*'dan alındığını göstermiyor. Zira «Mâlik» ismini havi bütün hadisler cem olunup bir araya getirildiği taktirde arada bulunması zarurî tek bir râviden değil de otuz kadar râviden faydalanıldığı görülmektedir. (Bk. «ب» numaralı şema). Buḫârî'nin *Muwaṭṭâ*'ı ayrı ayrı otuz râviden okuduğunu ve her defasında bunlardan birinin rivayetinden faydalanıp iktibasta bulunduğunu tasavvur etme yerine, Buḫârî'nin bazen doğrudan doğruya *Muwaṭṭâ*'dan faydalanmış, çok zaman ondan istifade etmiş bulunan diğer üstadlarının kitaplarına baş vurmuş olması ihtimali daha uygun görünüyor. Esasen Buḫârî'nin kaynaklarının büyük bir kısmını bir kaç nesil ötedeki muhaddislerin musannaf kitapları değil de kendilerine mü-

[1] Muslim'in ve diğer hadis kitaplarının râviler indeksi henüz yapılmamış olduğundan Buḫârî'nin kaynaklarını tesbite çalışırken kat'i bir neticeye ulaşamadığımız rivayetleri için diğer kitapların senetlerine müracaat işinden faydalanamadık. Yukarıdaki misaller sadece bir kitabın kaynağını tayin ederken diğer bir kitaptan nasıl faydalanılacağını göstermek için zikredilmiştir. İntihab esnasında ayni isimli bâblardaki müşterek metin müşterek senedli hadislere dikkat edilmiştir. Oysa ki sonuncu üç râvinin (ʿAbdallâh b. Muḥammad al-Cuʿfî, Musaddad, Muḥammad b. al-Musannâ) Buḫârî'nin ileri gelen şeyhlerinden bulunduğu, kitaplarını doğrudan doğruya kaynak olarak kullandığı vazıh olarak anlaşılmıştır. (Bk. 1. numaralı l â h i k â)

[2] Bk. «1» numaralı l â h i k a.

lâki olduğu en yakın neslin daha evvelki faaliyetinden faydalanarak meydana getirdiği kısmen müteaddit kısmen de münferid bâblı eserlerinin teşkil ettiği anlaşılmaktadır.

Bu neticeye götüren bir deneme son zamanlarda iki nüshası elimize geçmiş bulunan Maᶜmar b. Râşid (öl. 15?) 'in *Câmiᶜ* 'i ile Buḫârî nin ve Muslim'in *Ṣaḥiḥ*'leri arasındaki münasebete dair tarafımızdan yapılmıştı [1]. Muslim'in doğrudan doğruya adı geçen esere müracaat etmiş olmasına mukabil Buḫârî'nin yirmi kadar şeyhi vasıtasiyle faydalandığı, onların kitaplarına ayrı ayrı baş vurduğu görülmüştü.

Ayrıca ayni ameliye, tâbi'înden Hammâm b. munabbih (öl. 101) 'in son zamanlarda bulunup neşrolunan *Ṣaḥîfa* 'sinden Buḫârî'ye intikal eden hadislere tatbik edilince Nâşirin tahmini hilâfına ilk kaynaktan değil de mütevassıtlardan faydalandığı anlaşılıyor [2].

Mevzuubahs eserlerin büyük bir kısmının kaybolduğu bu devirde, kesin bir şey söylemek mümkün olmamakla beraber, Buḫârî'nin kendi şeyhlerinin dahi bütün eserlerinden faydalanamadığını, *Ṣaḥiḥ*'ini mümkün mertebe elde edebildiği irili ufaklı eserlerden hulâseten meydana getirdiğini tahmin ediyoruz. Meselâ o, Muslim'-in 1540 kadar [3], « حدثى أبوبكر بن أبى شيبة » diyerek hemen hemen kitabının her faslına nakleftiği ᶜAbdallâh b. ʾAbî Şayba (öl. 235)'-nin bir kaç cildlik hacimli musannafından, yaptığımız mukabeleye göre rivayet zincirini açıklayarak [4] tek bir hadis nakletmemiştir. «حدثنا عبدالله بن أبى شيبة» ifadesiyle serdettiği hadisleri [5] onun diğer muhtelif kitaplarından [6] aldığını zannediyoruz. Bu taktirde Buḫârî nin, üstadının büyük musannaf kitabının rivayet hakkını alamamış olması icab etmektedir.

1 Türkiyat Mecmuası Cild XII, s. 116-134

2 Ayn. esr. s, 121 i takibeden «1» numaralı şema (Buḫârî'yi Hammâm b. Munabbih'e bağlıyan rivâyet zinciri).

3 Bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* VI, 6.

4 Rivayet zincirini göstermeden adı geçen kitaptan faydalandığını zannediyoruz. Bu hususu «B u ḫ â r î ' n i n t a ᶜ l î q l e r i» bahsinde göreceğiz.

5 Bk. «3» numaralı l â h i k a.

6 ᶜAbdallâh b. ᶜAbî Şayba'nin müteaddid eserleri için bk. İbn an-Nadîm, al-Fihrist s. 225.

Buhârî'nin kaynaklarına dair bu umumî mülâhazadan sonra, malzemeleri gibi fasıl ve bâblariyle birlikte kendinden evvelki edebiyatın mahsulü olup olmadığı meselesi üzerinde duracağız, Buhârî nin henüz halledilemiyen bir çok müşküllerinin, bu hususiyetinin izahına bağlı olduğuna kani bulunuyoruz.

BUḪÂRÎ'NİN, ŞAḤÎḤ'İNİN BÂBLARININ TASNİFİNDE KENDİNDEN EVVELKİ EDEBİYATA TABİ OLMASI

Umumiyetle Buḫârî'nin evvelâ kitabının bâblarını meydana getirdiği ve bundan sonra hadislerini yerleştirdiği, bazı bâblara uygun hadisler bulunmadığı için ileride doldurulmak üzere veya şartına göre uygun hadis bulunmadığını göstermek maksadile boş bıraktığı[1] iddia edilir. Yüze yakın fasıl ve üç bin dört yüzü mütecaviz bâbı ihtiva eden bir kitap[2] için böyle bir şemayı önceden hazırlamanın maddeten imkânsızlığından başka Şaḥîḥ'in hususiyetlerinin bütün halindeki mülâhazasının neticesile asla bağdaşamıyacak olan bu iddianın Goldziher tarafından da kolaylıkla benimsendiği[3] görülmektedir. Buḫârî'nin diğer hadis musanniflarında bulunmıyan bir çok hususiyetleri gibi, bâbları, bâbların ihtiva ettikleri malumatın münasebetinin tayini şarihleri uzun müddet meşgul etmiştir. Onların bu meselenin halli veya izahında müşterek bir neticeye vasıl olmadıkları muayyen bir asır şarihlerinin mütenakız izahlarından kolaylıkla anlaşılır. Hatta, muayyen bir şarihin, kitabın mükerrer bir bâbının izahındaki fikirlerinin birbirine uymadığı da vakidir. Çok zaman bu gibi izahlar kitabın müşkiline kül halinde cevap vermekten ziyade daha evvelkiyle irtibatı ihmal edilmiş olup mevziî olarak kalır. Tabiatile Buḫârî'nin, bâblarının ve kitabının şemasını önceden meydana getirip getirmemiş olmasile bu bâbları doldurmak hususunda kendi inisyativinin rolü, aksi takdirde evvelce mevcut musannaf bir edebiyatın bâblarında bulunan hadisleri kendi ölçüsüne göre almış olması arasında bir irtibat vardır.

Buḫârî'nin bâblarının tanziminde ve muhtevalarının tasnifinde şeyhlerine tabi olduğunu sık sık ve en vazıh bir şekilde şarihlerinden al-Kirmânî (öl. 787) iddia etmiştir. Şârih, Buḫârî'nin Şaḥîḥ-

[1] Bk. Hadyu's-sârî s. 6.
[2] Bk. Qastallâni, I, 27.
[3] Muḥ. Stud. II, 235.

ini şerhi[1] esnasında bir hadis kitabında bulunmaması lâzım gelen şeylerle sık sık karşılaşınca kendisini sert bir tenkidden geri alamamış, hatta müteakip şarihlerin hayretini mucib olacak şekilde şiddetli bir dil kullanmıştır[2]. Kanaatımızca onun, müteakib şarihlerin reddine rağmen, bu itirazları, *Ṣaḥîḥ*'in hususiyetlerinin kül halinde göz önüne alınışının bir ifadesidir. Buḫârî'nin, kitabının bâblarının tanziminde ve muhtevalarında şeyhlerine tabi oluşu keyfiyetinin, meziyetlerini azaltacağına inanan şarihler, hassaten İbn Ḥacar bu gibi iddiaların reddini her şeye rağmen ifâya çalışmıştır.

Kirmânî, mezkûr iddialarını ilk olarak Buḫârî'nin *K. al-ʿilm*'de bir hadisi, birbirini takib eden farklı iki bâbda iki şeyhinden ayrı ayrı almış olduğunu görünce ileri sürüyor: *«Bâblar ve münasebetler değişiyor, Buḫârî'nin Qutayba (öl. 240)'den gelen rivayeti hadis naklinin manâsı beyanında Ḫâlid b. Maḫlid (öl. 213)'den gelen rivayeti ise şeyhin meseleyi tilmizlerine arzı beyanındadır. Bunun için de Buḫârî bu hadisi, şeyhi hangi mesele için rivayet etmiş ise o meseleye aid bâbda rivayet etmiştir... ilh*[3] demektedir. ʿAynî'nin bu hususta tasdik edici vaziyetine mukabil[4] İbn Ḥacar: *Kirmânî'nin, bunu şeyhlerinin musannafatındaki bâblara tâbi oluşunun bir neticesi... göstermesi şayan-ı itibar değildir, Buḫârî'nin halini, ilminin vüs'atini bilenlerden hiç bir kimsenin, onun, kitabının bâblarında şeyhlerini taklid ettiğini söylediğini bilmiyoruz. Eğer vaziyet böyle olsaydı başkalarına nisbet ile bir meziyeti olmaması lâzım gelirdi. Halbuki muhaddislerin bir çoğunun nazarında Buḫârî'nin Ṣaḥîḥ'inin meziyetlerinden birini «taracim» ve bâblarındaki inisiyativinin teşkil ettiğine dair bir çok rivayetler bize kadar gelmiştir. Kirmânî'nin, Buḫârî'nin şeyhlerini taklid etmiş olduğu şeklindeki iddiası ise, onu böyle bir meziyetten mahrum kılar. Aynı zamanda Qutayba ve Ḫâlid b. Maḫlid*'den her hangi birinin, bu incelik mertebesine varmış olmaları şöyle dursun *bâblara göre tasnif edilmiş eserlere sahib bulundukları, onların hayat ve ahvalinden bahseden hiç kimse tarafından iddia edilmemiştir. Kirmânî*

[1] Bk. *Brock. Suppl.* I, 262.
[2] Bk. ʿAynî VIII, 677.
[3] ʿAynî I, 395—6.
[4] *Ayn. esr.* I, 396.

bunu kitabının muhtelif yerlerinde iddia etmektedir. Bu hususta bir selefi bulunduğunu da bilmiyoruz» demektedir[1].

Kirmânî diğer bir yerde: «*O burada Sahl'in hadisini serdetmedi. Zira daha evvel zikretmişti. Ya evvelki zikrile iktifa etmiştir veya şeyhi bu bâbın izahında zikretmediği için böyle hareket etmiştir*», demiş. İbn Ḥacar: «*İkinci ihtimal çok zayıftır, Buḫârî'nin, bâblarının izahında şeyhlerinin mesaisinden faydalandığını kimsenin iddia ettiğini görmedik, bilâkis ekseriyet onun bâblarının tafsilâtının kendine has mesaisinin mahsulü olduğunu söylemişlerdir. Böyle bir ihtimale yol yoktur. Kirmânî bunu bir kaç kere tekrarlamış durmuştur. Her hangi bir kıymeti haiz değildir*» şeklinde itiraz etmiştir[2].

[1] *Fatḥ al-bârî* I, 136 İbn Ḥacar'in bunların musannaf eserlerine aid her hangi bir bilgiye sahib olmadığı şeklindeki iddiası pek sağlam değildir. Zira bu gibi haberler umumiyet ile çok şöhret sahibi olanlar hakkında veya her hangi vesilelerle bize kadar gelmektedir. Bundan başka Qutayba b. Saᶜîd'in «*Hadise aid enteresan bir kitab sahibi olduğunu, şeylerinin isimleri üzerine muhtelif renkli işaretler koyduğunu*» bizzat İbn Ḥacar nakletmektedir (*Tahẕîb at-tahẕîb* VIII, 360). Ẕahabî de onun üç tabakadan hadis yazdığını kaydetmektedir *Taẕkirat al-Ḥuffâẓ* II, 30). Ayni zamanda Buḫârî Ondan 308, Muslim ise 680 hadis nakletmiştir (*Tahẕîb at-tahẕîb* VIII, 361). «1» numaralı L â h i k a 'da görüleceği veçhile Qutayba'nin hadisleri geniş bir dağılım arzetmektedir. Bu keyfiyet onun, Buḫârî'nin doğrudan doğruya faydalandığı eserlerden birininin sahibi olduğunu göstermektedir. Ḫâlid b. Maḫlid'e gelince, onun, Buḫârî'nin faydalandığı kitabın sahibi değil değil râvisi olduğu anlaşılmaktadır. «1» numaralı L â h i k a 'da görüleceği üzere Buḫârî 28 hadisin sonuncu râvisi olarak onun ismini zikretmektedir. Bu hadislerin 26 sında Sulaymān b. Bilâl ikinci râvî olarak geçmekte mütebaki iki hadisin de ikinci râvisini Muğîrat b. ᶜAbdarrahmân ile ᶜAlî b. Mushir teşkil etmektedir. Bunlardan Buḫârî'nin Ḫâlid b. Maḫlid vasıtasiyle üç kitaptan faydalandığını zannediyoruz.

Esasen yukarıda adı geçen Kirmânî'de Buḫârî'nin, eserlerinin bâblarına tabi olduğu şeyhlerin isimlerini tasrih etmemiştir.

[2] «قال الكرمانى : لم يسق حديث سهل هنا لأنه ساقه قبل وبعد اكتفاء بذكره او لأن شيخه لم يروله فى سياق هذه الترجمة، والثانى بعيد جداً فلم أجد من قال أن البخارى يتقيد فى تراجم كتابه بما يترجم به مشايخه بل الذى صرح به الجمهور أن غالب تراجمه من تصرفه فلا وجه لهذا الاحتمال وقد لهج الكرمانى به فى مواضع وليس بشئ» *Fatḥ al-bârî* IX, 100, İbn Ḥacar bir defa da İmâm Şafiᶜî'nin, bâblarının hadislerinde başkalarına tabi oluşu iddiası karşısında: «Şâfiᶜî bu bâbları telifinde başkalarına tabi olmak derecesine düşmekten çok uzaktır» demişti *Fatḥ al-bârî* IV, 328).

Buḫârî'nin bâblarına, Kirmânî'nin ileri sürdüğü itirazlardan biri karşısında İbn Ḥacar bize Şaḥiḥ'in, kaynaklarıyle olan münasebetlerine dair ehemmiyetli bir bilgi de vermektedir: *«Bu ve bundan sonraki bâbların wuḍû bâbına mükerreren idhalinin sebebi bazıları için biraz güç anlaşılıyor... bâbların birbirlerile olan münasebetlerinin inceliği Kirmânî tarafından anlaşılmamıştır: Bu bâblar arasındaki tertibin esası nedir?... Buḫârî tertibde güzelliğe ehemmiyet vermiyor, esas maksadı sadece hadislerin nakli ve onların sıhhatlerine müteallik şeylerdir, diyerek kendisi için tatminkâr bir cevap veriyor. Kitâb at-tafsîr'de Buḫârî'nin, bazı kelimelerin izahında ileri sürdüğü fikirleri münakaşa ederken: Buḫârî eğer bunu terketseydi iyi olurdu. Bu onun kitabının mevzuu değildir sözüyle bizzat kendi iddiasını çürütmüştür. Buḫârî'nin sözlerinin esasını anlamadığı bazı yerlerde bu gibi iddialarda bulunmuştur. Halbuki Buḫârî garib kelimelerin izahına dair, kitabında zikretttiklerini bu ilmin mensublarından ʾAbû ʿUbayda (öl. 210), an-Naḍr b. Şumayl (öl. 203) ve Farrâ (öl. 215)'dan ve diğer bir çoklarından almıştır. Fıkhî meselelerin ekserisini Şâfiʿî'den, ʾAbû ʿUbayd (öl. 221) ve benzerlerinden, kelâmî meseleleri al-Karâbîsi (öl. 245) ve İbn Kullâb ve emsalinden almıştır. Kirmânî'nin, Buḫârî hakkında: O bâbları arasında tertibte güzelliği esas tutmuyor, sözü ne kadar garibdir. Bununla beraber o, kitabını bâblara göre tasnif eden hiç bir musannıfın Buḫârî'den başka bununla uğraştığını gösterememektedir. Diğer taraftan muhaddislerin çoğu «Buḫârî'nin fıkhı bâbları arasında bulunmaktadır, demiştir»* [1].

Buḫârî'nin bâblarının «t a r â c i m» yani isimlerile bu bâbların muhtevasını umumiyet ile mukabele edip aradaki münasebetin vazıh olup olmadığını tesbite çalışan fakat çok zaman böyle bir münasebeti bulmaktan mahrum kalan Şarih ʿAynî bir defasında «Buḫârî'yi taklidin afetine tutulmuş olmakla» itham etmiştir [2].

Her şeye rağmen, bâblarının muhteva ve tertibinde Buḫârî'yi, şeyhlerinin kitaplarına tâbi olmak iddiasına karşı müdafaa edip

[1] *Fatḥ al-bârî* I, 212-213. İbn Manda'nın nakline göre Buḫârî *«Lafẓî bi'l-Qur'ân maḫlûqun»* meselesini kendisine arkadaşlık ettiği al-Karâbîsî'den almıştır (bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* II, 362).

[2] ʿAynî VIII, 677, Kirmânî'nin bu hususta serdettiği çok ağır hükümleri de ileride göreceğiz.

bir izah ve çıkar yol bulmağa çalışanlar bazan da hiç bir şey yapamıyorlardı. Buḫârî'nin Şaḥîḥ'inin en başında *«bad' al-waḥy»* faslına idhal etmiş olduğu hadisin, bulunduğu fasl ile aralarında her hangi bir münasebetin mevcud olduğunu tesbit edememişlerdi. İlk şarihleri ve *Şaḥîḥayn*'den «mustaḫrac» adı altında müntahab eserler meydana getiren bazı kimseler, mezkûr hadisi bulunduğu bâbın dışına çıkarmak mecburiyetinde kalmıştı[1]. Müteahhir şerhlere bakılınca şarihlerin çok garip te'viller ileri sürdükleri göze çarpar. Onlar çok zaman müellifin asla hatırından geçmiş olması ihtimali bulunmayan münasebetleri ileri sürerler.

Buḫârî'nin yine kitabının başında ayni şeyhten yani Ḥumaydî-(öl. 219)'den nakletmiş olduğu ikinci hadis de şarihleri bir hayli hayrete düşürmüştür. O, şeyhinin bâblara göre tasnif edilmiş musnad'inde tam olarak bulunan bir hadisi hiç caiz olmayacak bir şekilde yarım nakletmiştir. Buḫârî'nin, bunu belki de şeyhinin hıfzından aldığı veya hıfzen zabtettiği böylece hatırında yarım kaldığı ihtimalinden bahseden kimseye karşı, bunun yani hıfzen hadis naklinin ve şeyhlerinden bu şekilde almanın hadis musannıflarının adeti olmadığı ileri sürülerek itiraz edilmiş, diğer bazı şarihler de Buḫârî'yi mazur gösterecek bir sebeb olmadığını ifade etmişlerdir. Buḫârî'nin bu yarım olarak iyrad ettiği hadisi şeyhinin kitabında arayan ve hatada ona tabi olup olmadığını tesbite çalışanlar ve böylece Buḫârî'nin şeyhlerine tabi bulunduğunu normal bir şey düşünenler arasında Ḫaṭṭâbî (öl. 388)[2] ve ᵓAbû Bakr b. al-ᶜArabî (öl. 543) gibi, dokuzuncu asrın meşhur şarihlerine nisbetle erken bir devirde yaşamış olanlar da vardı[3]. Her halde Buḫârî'nin geniş şemalı ve zengin bâblı kitabı, şarihleri muhtelif cihetlere sevkeden bir takım hususiyetleri ihtiva ediyordu. Bir kısmı: Kitap yarım kalmış, Buhârî tarafından tebyiz edilmemiş, bir kısmı: Buḫârî bâblarını tanzim edememiş, demiş, diğer bir kısmı bunları cahil müstensihlerin tahriflerine atfetmiş, bir kısmı hayret verici tevillere girişmiş, ᵓAbû'l-Walîd al-Bâcî gibi bazıları da Buḫârî'nin, sahasının dışına çıkmakla bütün bu garebeti celbettiğini ve onun bâblarıyla muhtevası arasında tezadlar bulunduğunu, Buḫârî'nin, hadis değil de fıkıhtaki selâhiyetini kabul edemi-

[1] *Şarḥ al-Ḫaṭṭâbî* 5 a. *Fatḥ al-bârî* I, 7-8.

[2] Bk. *Ḫaṭṭâbî, Şarḥ al-Buḫârî* 8 a.

[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 13-14; Qasṭallânî I, 54—55.

yeceğini, bâblarla muhtevası arasında gösterilmeğe çalışılan mütebakatın çok zaman tasannu'dan ibaret olduğunu... söylemiş bulunuyordu[1]. Kitabının bâbları arasına *«acaba bu mümkün müdür?»* gibi bir takım sualler doldurması[2] ʾAbû'l-Walîd al-Bâcî 'ye göre, *Ṣaḥîḥ*'e, ayni zamanda; vuku bulması muhtemel fakat asla ortaya çıkmamış meselelerle dolu bir fıkıh kitabı manzarası vermişti. Tabiatile böylece bazı yanlışlıklar yapmak tehlikesile karşı karşıya gelmişti. Halbuki İmâm Mâlik vuku bulmamış meselelere cevab vermekten şiddetle kaçınmıştı[3].

Buḫârî'nin, bâbları bakımından oldukça erken bir devirde tenkide uğradığını öğreniyoruz. Kendinden önce yapılmış olan tenkid ve taʿyibleri, tevilleri ile önlemek isteyen ʾAbû'l-ʾIşbaʿ ʿÎsâ b. Sahl al-ʾAsadî (öl. 486)[4] nin bu işte muvaffak olamadığını, tenkidlerinde pek çekingen İbn Ḥacar bile, bu tip müdafaayı bizzat bir hayli yaptıktan sonra, itraf mecburiyetinde kalmıştı[5].

Bâblarla muhtevalarının arasında bulunması lâzım gelen münasebetin sık sık kayboluş sebebini zaman zaman, Buḫârî'nin üstadlarının bâblarına tabi oluşunda aramış olmalarına rağmen, yukarıda iktibas ettiğimiz parçalarda görüldüğü gibi, bu mesele bir ihtilâf mevzuu olmaktan kurtulmamıştır. Zaman zaman kitabın şerhlerinde, meselenin izahıyla ilgili, raslanılan delillerden başka, Buḫârî'den daha evvelki devre aid mevcud malzemeden faydalanmak suretiyle yapılacak bir mukayeseye ihtiyaç vardır.

Bu malzemeyi esas itibariyle biri rivâî diğeri de filolojik olmak üzere iki kısma ayıracağız. Rivâî malzeme ile Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inden daha önce telif edilmiş olup nüshaları devrimize kadar mahfuz kalmış bulunan «m u ṣ a n n a f» hadis kitaplarını kasdediyoruz ki, bunların büyük bir kısmını hukukî malzeme teşkil eder. «M u ṣ a n n a f» kaydı, malzemelerini bâblara göre değil de hadisleri Peygamber'den nakleden ilk râvilerine göre tertip eden «M u s n a d» kitaplardan tefrik zaruretinden doğuyor. Kanaatımızca Buḫârî, kitabının kaynağı olarak gerek münferid, gerekse mü-

[1] Bu, hulâsaten *al-Mutawârî ʿalâ tarâcim al-Buḫârî*'den alınmıştır (1b 2a).
[2] *Hadyu's-sârî* 11-12.
[3] *al-Mutawârî ʿalâ tarâcim al-Buḫârî* 3b.
[4] Eseri bize kadar gelmemiştir.
[5] *Fatḥ al-bârî* VIII, 274-275.

teaddid bâblı m u ş a n n a f lara müracâat etmiş esas itibariyle ayni malzemeyi havi olup onları bâblara göre tertip etmemiş, bulunan m u s n a d leri bir tarafa bırakmıştır. Bu kanaat, *Ṣaḥîḥ*'teki hadislerin kaynaklarına sık sık işaret eden şerhlerin devamlı mütalâasından hasıl olmuştur.

Daha evvelki *mûṣannaf* hadis kitapları bahsine gelince, Buḫârî uzak nesillerden ziyade kendilerine mülâki olduğu muhaddislerin kitaplarından faydalanmıştır. Bu netice — «1« numaralı l â h i k a-da görüleceği üzere — *Ṣaḥîḥ*'in senedlerinin müşterek mülâhazasından doğuyor. Bu bakımdan Buḫârî'nin kendinden evvelki edebiyatın bâblarının tasnifine tâbi oluşunu göstermeğe çalışırken bu tip kaynaklara başvurmak daha verimli olurdu. Meselâ Buḫârî'nin otuz kadar yerde« حدثنا عبدالله بن أبي شيبة » diye serdettiği hadislerine, İbn ᵓAbî Şayba'nin bir kaç nüshası mahfuz kalmış *Muṣannaf*»ının ilgili bâbında hemen raslanacağı ümid edilirdi. Bu maksatla, adı geçen esere müracaat edilince «عبدالله بن أبي شيبة» rivâyetiyle *Ṣaḥîḥ*'te bulunan hadisleri ihtiva etmediği, ancak Buḫârî'nin senedlerini hazfetmek suretiyle aldığı «muᶜallaq» hadislerden bir kısmının, ilgili bâblarda bulunduğu şârihlerin ifadesinden[1] faydalanmak suretiyle öğrenilmiştir. « حدثنا عبدالله بن أبي شيبة » kaydiyle serdettiği hadislerin muhtemel kaynakları ise adı geçen müellife âid, İbn an-Nadîm tarafından kaydedilen[2] diğer musannaf hadis kitaplarıdır.

Bu iş için işaret edilen evsafta bir kaç hadis kitabı, ezcümle Buḫârî'n üstadlarından al-Ḥumaydî (öl. 219)'nin Haydarabâd'da bir hususî kütüphanede nüshasının varlığı haber verilen «*Muṣannaf*»ı[3] ele geçirilinceye kadar, mukayese işinde daha evvelki nesillerin mahfuz kalmış kitaplarından faydalanmak zarureti vardır. Bu hususta en müsaid kaynak, İmâm Mâlik'in al-Muwaṭṭâ'ıdır. «2» numaralı l â h i k a 'da görüleceği üzere, Buḫârî takriben hadislerinin onda birini Muwaṭṭâ'da mevcut olanlardan intihab etmiştir. *Ṣaḥîḥ*-ine gerek doğrudan doğruya gerekse üstadlarının kitapları vasıtasiyle almış olduğu hadislerin çok zaman ayni bâblara idhali, bâblarına İmâm Mâlik'in bâb başlarında serdettiği hadisleri alarak

[1] *Hadyu's-Sârî* s. 14, 20, 21, 29, 39, 41, 53.
[2] *al-Fihrist* s. 225
[3] Bu malûmatı Prof. Dr. M. Hamidullâh'a borçluyum.

yerleştirmesi, bu bâbların taksimatında da ayni unvanları, kendilerini takib eden hadislerle birlikte almış bulunması *«mevcud hadis edebiyatının tasnifinden faydalanmış olduğu»* na kaail şarihlerin lehine, hassaten İbn Ḥacar'in reddi aleyhine kuvvetli deliller olarak ortaya çıkmaktadır. *Muwaṭṭâ*'dan alınmış olan hadisler arasında böyle bir münasebeti ifade eden misâllerden bir kaçını ayırarak gözden geçirelim.

Meselâ: *Muwaṭṭâ*'ın *«İstiḥâḍa»* bahsindeki iki hadisin ayni isimle alınması [1] ve *Muwaṭṭâ*'ın *«ar-ruḫṣa fî' ṣ-ṣalât fî'ṣ-ṣawb al-wâḥid»* adlı bâbının ihtiva ettiği hadisile birlikte alınması [2] *«mâ câ'a fî'ṣ-ṣalât»* [3] ve *«al-mascid»* [4], *«sutrat al-muṣallî»* [5] *«faḍl ṣalât al-camâ'a»* [6] ve bunların en bariz misallerinden olmak üzere *«Muwaṭṭâ*'daki *«kusûf»* bâbını teşkil eden dört ayni hadisin faslın bâbları içine alınmış olması [7] bu kabildendir.

Muwaṭṭâ		Buhârî
العمل فى صلاة كسوف الشمس		باب الصدقة فى الكسوف
مالك عن هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم انها قالت خسفت الشمس فى عهد رسول الله ... الخ .	1. Hadis	حدثنا عبد الله بن مسلمة عن مالك عن هشام بن عروة عن أبيه عن عائشة أنها قالت خسفت الشمس. فى عهد رسول الله ... الخ .
مالك عن زيد بن أسلم عن عطاء ابن يسار عن عبد الله بن عباس أنه قال خسفت الشمس ... الخ.	2. Hadis	باب صلاة الكسوف جماعة ... حدثنا عبد الله بن مسلمة عن مالك عن زيد بن أسلم عن عطاء بن يسار عن عبد الله بن عباس قال انخسفت الشمس ... الخ .

[1] Buhârî I, 68, st. 20 ve I, 69, st. 3 = *Muwaṭṭâ* s. 19.
[2] „ I, 81, st. 6 = „ s. 47.
[3] „ I, 89, st. 17 ve I, 99, st. 5 = „ s. 66.
[4] „ I, 1, st. 12 = „ s. 56.
[5] „ I, 105, st. 1 = „ s. 52.
[6] „ I, 131, st. 7 = „ s. 42.
[7] „ II, 34, st. 14 = „ s. 62.
„ II, 36, st. 9 = „ s. 63.
„ II, 37, st. 3 = „ s. 62.
„ II, 37, st. 14 = „ s. 63.
„ II, 38, st. 5 = „ s. 63.

Muwaṭṭâʾ	Buḫârî
3. Hadis مالك عن يحيى بن سعيد عن عمرة بنت عبد الرحمن عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم أن يهودية جاءتها... الخ.	باب التعوذ من عذاب القبر في الكسوف حدثنا عبدالله بن مسلمة عن مالك عن يحيى بن سعيد عن عمرة بنت عبدالرحمن عن عائشة زوج النبي صلى الله عليه وسلم أن يهودية جاءت... الخ.
ما جاء في صلاة الكسوف 4. Hadis مالك عن هشام بن عروة عن فاطمة بنت المنذر عن أسماء بنت أبي بكر الصديق أنها قالت أتيت عائشة... الخ.	باب صلاة النساء مع الرجال في الكسوف حدثنا عبدالله بن يوسف قال أخبرنا مالك عن هشام بن عروة عن امرأته فاطمة بنت المنذر عن أسماء بنت أبي بكر رضي الله عنها أنها قالت أتيت عائشة ... الخ.

Bu hususta enteresan misallerden biri olarak İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'nın aş-Şaybânî rivayetinden almış bulunduğu bir kısma işaret edeceğiz. Buḫârî *Şaḥîḥ*'inin *Kitâb al-ʿilm*'ini meydana getirirken hemen hemen her fasılda gerek doğrudan doğruya gerekse bilvasıta faydalandığı rivayetlerinde bulamadığı «*iktitâb al-ʿilm*» bâbı için diğer bir rivayete müracaat etmişti. Fakat *Muwaṭṭâ*'ı mahtaç olduğu bâbın rivayetini yanında bulunduran râvisinden dinlememiş veya râvisi huzurunda okumamış olduğundan «أخبرنا» veya «حدثنا» tabirini kullanamamış, aşağıdaki iktibasda görüldüğü gibi, haberi isnâdsız bırakmıştı:

باب : كيف يقبض العلم وكتب عمر بن عبدالعزيز إلى أبي بكر بن حزم انظر ما كان من حديث رسول الله صلى الله عليه وسلم فاكتبه فإني خفت دروس العلم وذهاب العلماء ولا تقبل إلا حديث النبي صلى الله عليه وسلم ولتفشوا العلم ولتجلسوا حتى يعلم من لا يعلم فإن العلم لا يهلك حتى يكون سرا.[1]

Buḫârî'nin kendinden evvelki hadis musannefatının bâbları ile olan bu münasebetinin tayini hususunda hayli verimli olan diğer bir mukayese Maʿmar b. Râşid (öl. 152)'in «*Câmi*» inden *Şaḥîḥ*'in ilgili bâblarına, rivayetlerinde Maʿmar adını bulunduran hadislerinin tesbiti ile ortaya çıkıyor. Bu mukayesenin daha enteresan olan tarafı Maʿmar b. Râşid'in tilmizi ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (öl. 210)'ın devrimize kadar intikal etmiş olan *Muşannaf*'ının ayni bâblarında tatbik imkânında görülüyor. Burada sadece adı geçen mukayesenin tafsilâtını havi yazımıza işaretle iktifa edeceğiz[2] İbn Ḥacar'in, *Şaḥîḥ*'deki fıkhî malzemenin kaynağı olarak İmâm Şâfiʿî

[1] *Muwâṭṭa* (aş-Şaybânî rivâyeti) s. 389; Buḫârî I, 31.
[2] *Türkiyat Mecmuası*, XII, s. 115-134.

(öl. 204) ve ʾAbûʿ Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (öl. 221)'i göstermiş olmasına rağmen[1] bu tesir bakımından İmâm Mâlik birinci derecede gelmektedir. Esâsen İmâm Şâfiʿî'nin adı Buḫârî tarafından sadece iki yerde[2] İbn ʾİdrîs diye zikredilmiştir. Şarihler, Buḫârî'nin, bunları Şâfiʿî'nin *Kitâb al-ʾUmm*'undan aldığını tesbit etmişlerdir[3]. Fakat o, anlaşılan Şâfʿî'nin kitabının rivayetini elde edememiş olması yüzünden, bâblarının muhtevasının tanziminde fazlaca faydalanamamış alduğu için sarih bir rivayete delâlet edecek tabirleri kullanamamıştır. *Ṣaḥîḥ*'inin bir yerinde İmâm Mâlik, ʾAbû Ḥanifa ve Şâfiʿî'nin fikirlerini bir araya getirip adeta bir nevi mukayesesesini yaparken, kitabı bir hadis mecmuası karakterini tamamen kaybetmektedir[4] ʾAbû Ḥânifâ'nin adını neden tasrihten kaçınıp kitâbında ilk olarak garip bir kinâya ile «وقال بعض الناس» tabirini kullandığı bilinmemektedir[5].

ʾAbû ʿUbayd b. Sallâm'ın bir kaç cepheli olan tesirinin fıkhî tarafı *Kitâb al-ʾamwâl*'ine aid bulunmaktadır. *Ṣaḥîḥ*'in hassaten «buyûʿ» a aid olan kısmındaki bâblarının tanziminde *K. al-ʿamwâl*'den ciddî bir şekilde faydalanılmıştır[6]. Buḫârî, İmâm Mâlik'in bazı hadislerini, esas me'hazi olan Muwṭṭâ'a rücu etmeden ʾAbû ʿUbayd'in *K. al-ʾamwâl*'inden almıştır[7].

Buḫârî'nin, evvelce mevcud kitapların bâb ve muhtevalarına tabi olduğunu göstermek hususunda faydalanacağımız ikinci yani filolojik malzemeyi daha geniş bir şekilde tetkik etmek maksadiyle bu kitabın i k i n c i k ı s m ı na bırakarak, burada şarihlerin, izahları meyanında bize verdikleri ipuçlarının bir kısmını tesbite çalışalım.

1 *Fatḥ al-bârî* I, 213.
2 *Buḫârî* II, 129, III, 75 ; bk. Qastallânî I, 35.
3 *Fatḥ al-bârî* III, 83, III. 288.
4 Buḫârî II, 129.
5 Buḫârî II, 129 ; *Fatḥ al-bârî* III, 288 ; *Hadyu's-sârî* s. 32.
6 «Bâb mâ yustaḫrac min al-baḥr min al-ʿanbar» de «wa qâla'l-Hasan fî'l-ʿanbar wa'l-lu'lu al-ḫumus» sözünün ʾAbû ʿUbayd'in *K. al-ʾamwâl*'inin «Bâb al-ḫumus fîmâ yuḫracu min al-baḥr min al-ʿanbar» bâbından hadislerin senedleri atılarak alınmıştır (bk. *K. al-ʾamwâl* 336-340) ve bu hususta şarihlerin verdiği bilgi için bk. *Fatḥ al-bârî* III, 287-288).
7 *K. al-ʾamwâl*'in «al-ḫumus fî'l-maʿâdîn wa'r-rikâz» adlı bâbından bir çok kısımları, Buḫârî, kitabının ar-rikâz wa'l-ḫumus adlı bâbına nakletmiştir (*K. al-ʾamwâl* 336-340) ve bk. *Fatḥ al-bârî* III, 288.

Ṣaḥîḥ'in ilk şarihi Ḫaṭṭâbî: «*Bu kitabdadki garib lugatlere gelince, ben sadece kelimelerin iştikaklariyle uğraşan, ve izahları için bir takım delil ve misaller getiren filologların takib ettiği yolda yürümeden ve onlar kadar işin derinliğine varmadan, hadis ehlinin naklettiği bilgiler için zarurî olanile, şerhi uzatmıyalım diye, iktifa edeceğim. Arayan, bunların esas menşe'ini ʾAbû ʿUbayd'in Ġarîb al-ḥadîs'ile benzer kaynaklarda bulur*» demekle Buḫârî'nin, muhaddislere lazım olduğundan çok fazla bir ölçüde filolojik kaynaklara istinad ettiğine, kitabının ilk şarihi Ḫaṭṭâbî şerhin en başında işaret etmişti[1].

Buḫârî'nin üzerinde şeyhlerinin kitaplarına mevzuubahs tesirinin mevcudiyetini tasavvur veya iddia etmeyi şerhile uğraştığı kitabın meziyetlerini azaltır endişesile redde çalışan İbn Ḥacar bizi bu hususta dolayısıyla aydınlatanların başında gelmektedir. Onun, şerhinde verdiği malûmattan başka *Taʿlîq at-taʿlîq* adlı eserini Buḫârî'nin bir nevi, kaynaklarının tetkiki addedebiliriz. *Ṣaḥîḥ*'de beşte bire yakın bir yer işgal eden muʿallaq hadislerin tahrici esnasında, bu hadislerin iysal edilmiş olduğu kaynaklardan, zaman bakımından Buḫârî'ninkine tekaddüm edenlerin zikri hadis edebiyatının kaybolmuş bulunan kısmı hakkında geniş bir bilgi vermekte, diğer taraftan Kirmânî'nin, Buḫârî'yi kendinden evvelki edebiyatın bâblarına tâbi olmuş göstermesi hususunda reddettiği fikrinin kendi aleyhindeki delillerini ortaya koymaktadır. Hattâ onun, Buḫârî şerhi bu tip delilleri, reddiyle birlikte, yan yana muhafaza etmektedir. Tefsir faslında en bariz misallerini göreceğimiz bu tip münasebetlerden, kitabın diğer fasıllarına aid bir kaçını burada zikredelim:

İbn Ḥacar, Buḫârî'nin k. al-ʾîmân'da muallaq olarak bıraktığı bir hadisin ʿAbdarraḥmân b. ʿUmar az-Zuhrî (öl. 246) 'nin *K. al-ʾÎmân*'ında iysal edildiğini söylemektedir[2]. Ve yine İbn Ḥacar *K. al-ʿilm*'de «*taḥammul al-ʿilm*» in muhtelif meseleleri için şeyhi al-Ḥumaydî'yi tabii bir kaynak olarak gösterip isminin tekrarından kaçınarak «واحتج بعضهم» veya «واحتج بعض أهل الحجاز» şeklinde kullandığı tabirlerle şeyhi Ḥumaydî'yi kasdedib *Kitâb an-na-*

[1] Ḫaṭṭâbî, *Şarḥ al-Buḫârî* 3b.
[2] *Hadyu's-sârî* s. 17.

wâdir'inden naklettiğini söylemektedir[1]. Onun ayrıca malzemeleri bâb esasına göre tasnif olunmuş *Musned*'ini de Buḫârî'nin bir çok bâblarının kaynakları arasında göstermektedir[2]. İbn Ḥacar'ın Buḫârî'nin *Faḍâ'il al-Qur'ân*'ı kısmındaki malzemelerini ᵓAbû ᶜUbayd (öl. 221)'in *Faḍail al-Qur'ân* ile mukayesesi daha vazıhtır. Meselâ o, Buḫârî'nin iyrad etmiş olduğu hadislerin farklarını *Faḍâ'il al-Qur'ân*'dakilerle karşılaştırarak gösterir[3]. Çoğu kaybolup ta bize kadar gelmemiş olan *Faḍail al-Qur'ân* unvanlı müellefattan sadece ᵓAbû ᶜUbayd'e aid olanla Buḫârî'nin alâkalı bâb unvanlarının mukabelesi bize kâfî bir fikir verecektir[4]. Bununla beraber Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'in bâblarını meydana getirirken ayni mevzuda bir tek kitaba değil bir çoklarına müracaat ile bir sentez yaptığı anlaşılıyor. Esasen onun işini bu sentezdeki muvaffakiyetile ölçmek lazımdır. Yoksa kendinden evvelki hadis literatüründen muhtasar bir «*Câmiᶜ*» meydana getirmeğe kalkışırken (3400) kadar bâbını bizzat ortaya koymayıp şeyhlerinin eserlerine tâbi olduğunu söylemek elbette meziyetini azaltmak demek değildir. Buḫârî'nin şeyhi ᶜAbû Bakr b. ᵓAbî Şayba (öl. 235) ve şeyhinin şeyhi ᶜAbdarrazâq b. Hammâm (öl. 211), ın bize kadar gelen m u s a n n a f kitabları hatta ᵓAbû Nuᶜaym al-Ḥuzâᶜî (öl. 228) nin, tek mevzudaki *Fitâb al-fitan*'i[5] Buḫârî ile müşterek olduğu meseleler ve bunlara aid bâblar üzerinde hakikaten *Ṣaḥîḥ*'in kendinden evvelki m u s a n n a f hadis edebiyatına nisbetle muhtasar olduğunu göstermektedir. Muhtelif nevilere aid yüz m u s a n n a f kitap meydana getirdiğini bizzat Buḫârî'den naklettikleri, şeyhi ᶜAlî b. al-Madînî (öl. 234) nin[6] kitab-

[1] *Fatḥ al-bârî* I, 137-142. İbn. Ḥacar birincisinde «*Onun Buḫârî'nin şeyhi al Ḥumaydî olduğu müteläasını kitabın makaddimesinde ileri sürerken benden öncekilerden birinin fikrine tabi olmuştum, sonra aksine kani oldum....*» demektedir. Buna rağmen, işaret edilen diğer bir yerde benzer bir meselenin yine al-Ḥumaydî'nin *Kitab an-navâdir*'inden alınmış olduğunu söylemaktedir. Filhakika bu kitabın bâbları hakkında vazıh bir şey bilmiyorsak ta Buḫârî'nin bir kaç kere daha ayni mevzuda ondan «t a ᶜ l i q» yoliyle almış olması, mezkûr *K. an-nâvadir*'in «taḥammul al-ᵓilm'e aid bâblar ihtiva ettiğini göstermektedir. Buḫârî'nin taᶜlîqlerinin kaynak ifade ettiğini ileride göreceğiz.

[2] bk. *Hadyu's s-sârî* s. 28, 34, 46, 51, 65, 70.

[3] *Fatḥ al-bârî* IX, 17, 28, 56, 57, 62, 74, 86, 87, 88.

[4] *Faḍā'il al-Qurān*'ın bâblarının fihristi için bk. Ahlwardt I, nr. 451.

[5] Bk. Brock. *Suppl.* I, 257; zikredilen yegâne nüshaya Atıf Ef. Nr. 602 deki kıymetli nüshayı da ilâve etmelidir.

[6] *Tahẕîb an-Nawâwî* II, 132.

larından *Ṣaḥîḥ*'ine 303 hadis alırken[1] elbette bâblarından da faydalanmıştı. Yine Buḫârî *«benzerini görmedim»* diyerek medhettiği[2] bu şeyhinin muhtelif mevzulu m u s a n n a f kitaplarının bâblarını benimsemişti. Buna mukabil hocası ᵓAḥmad b. Ḥanbal (öl. 234) 'in m u s a n n a f olmayan muazzam hacimli *Musnad*'inden tek bir hadis nakletmek imkânını bulmuştu[3]. Esasen Buḫârî'nin kendinden evvelki edebiyattan bu şekilde faydalanışı devrinin bir adetiydi. Şeyhlerinden bir kısmının hayatta bulunduğu bir sırada, eserlerinden alarak kitabının bâblarına yerleştirmesi gizli yapılmış bir şey değildi. Hatta *Ṣaḥîḥ*'in bazı rivayetlerinde *«Bu bâbda* hac bahsinde *Mâlik'in İbn Şihâb'dan aldığı hadisi naklederler. Fakat ben tekrarlamış olmak endişesiyle almıyorum»* şeklinde, Buḫârî'nin, kendinden evvel meydana getirilmiş kitabların bâblarile olan münasebetini en açık bir tarzda gösteren bir ibare de vardır[4].

Daha evvelki edebiyatın bâblarına tabi olma keyfiyeti *«al-Kutub as-sitta»* nin hepsinde müşahade olunmaktadır. Meselâ İbn Mâca'nin hemen hemen her bâbını ᵓAbû Bakr. b. ᵓAbî Şayba (öl. 235)'den almış olduğunu görmek hadis musannıflarının kendilerinden evvelki musannefattan ne kadar çok faydalandıkları ve kitablarının bâblarını meydana getirirken daha evvel mevcud olan bâblardan ne kadar çok şey aldıkları hususunda kâfi bir bilgi vermektedir.

Hatta *«al-Kutub as-sitta»* diye meşhur olan hadis musannefatına, evvelce mevzulara göre tasnif edilmiş malzemenin, hulâsa şeklinde, yeni bir tertîbi nazariyle bakmak bizzat musannıflarının te'lif maksatlarına uygun bir hareket tarzı olacaktır. Bu hususta Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'ine dair zikrettiğimiz delillerden başka ᵓAbû Dâwud as-Sicistânî'nin, *Sunan*'ini te'lif maksat ve metotlarından bâhseden *Risâla*'sinde bizim için çok aydınlatıcı olan bir ibare vardır. O kaynaklara dair hayli enteresan malûmat verdikten sonra: *«Sunan'da sadece ahkâmı tasnif ettim, zuhd kitaplarını, fazâil-i âmâl ve sair mevzularla ilgili kitapları tasnif etmedim. Buradaki*

[1] *Tahẕîb at-Tahẕîb* VII, 357.

[2] Bunu müstakil kitabı *Rafᶜ al-yadayn*'da söylemişti, bk. *Tahẕîb at-tahẕîb* VII, 356.

[3] *Ricâl aṣ-ṣaḥîḥayn* I, 5.

[4] *Hadyu's-sârî* s. 13

hadislerin hepsi ahkâma dair olup dört bin sekiz yüz kadardır[1] demektedir.

Buḫârî'nin, kendinden evvelki edebiyata tabi olduğunu, ve *Ṣaḥîḥ*'inin bâblarını tanzim ederken kendine tekaddüm eden tasnif faaliyetine uyduğunu söylemekle her halde, onu şahsî tasarruftan mahrum bir duruma düşürmüş olmuyoruz. O kendi intihab kabiliyetini ve bunların te'lifindeki muvaffakiyetini her hadis alışında gösterebiliyordu. Meselâ, *Muwâṭṭâ*'ın pek te baş taraflarına isabet etmiyen «*Mâ câ'a fî'l-Qur'ân*» bâbındaki bir çok hadisin en uygununu seçerek kitabının «*bad'al-waḥy*» adlı ilk bâbına geçirmekle kendi tasarrufunu da göstermiştir[2]. Burada şimdiden söyleyelim ki Buḫârî'nin, bu bâblardan intihab ederken kendi sübjektivitesini hakim kıldığı mesele sıhhat bakımından hadislerln tefriki meselesiydi.

[1] (ولم اصنف فى كتاب السنن الا الأحكام ولم اصنف كتب الزهد وفضائل الأعمال وغيرها فهذه الاربعة الآلاف والثمانمائة كلها فى الأحكام) *Risâlat ᵓAbî Dawûd as-Sicistânî fî waṣf ta'lîfih likitâb as-sunan* s. 8.

[2] *Muwaṭṭâ* s. 68, Buḫârî I, 6, st. 8.

BUḪÂRÎ'NİN TAʿLİQLERİ

Buḫârî'nin *al-Câmi aṣ-ṣaḥîḥ*'inin diğer hadis kitablarına nisbetle en garib tarafını «taʿliq» diye adlandırılan isnadsız haberler teşkil eder. «ʾAḫbaranâ» ve «ḥaddasanâ» tabirleriyle serd edilen hadislerin yanında « ذكر » , « روى » , « قال » gibi tabirlerle isnâdsız olarak alınan hadislerin hükmünün ne olduğu ve Buḫârî'nin « اخبرنا » , « حدثنا » tabirlerinin yanında diğer muhaddislerce hemen hemen hiç baş vurulmayan diğer tabirleri sık sık kullanmış olmasının sebebi, hususiyetleri, müteakip asırlarda izafe edilen şartlara uygun olup olmadığı gibi sualler Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin tasnifinden takriben bir asır sonra hadis edebiyatının, üzerinde bir hayli münakaşa edilen mevzuu olmuş, aradan bir hayli zaman geçmiş, ve Buḫârî'nin kitabı etrafında toplanan geniş faaliyetlere rağmen, tatminkâr bir cevap verilememiştir. Bu isnadsız haberler, (7397) kadar isnâdlı hadise mukabil (1341) gibi bir rakamla[1] kitabın büyük bir kısmını teşkil eder, ve bunlar ayni uslûbla serd edilip Peygamberin zamanına kadar çıkmayarak sahabede kalan «mawqûf», tâbi'îinde duran «maqṭûʿ» lardan haricdir; kitabın takriben beşte birini teşkil eder. Aralarına, diğer muhaddislerin hilâfına, Buḫârî'nin bazı filologlardan aldıkları da girer.

Kaynakların verdiği malûmattan anlaşıldığına göre, *Ṣaḥîḥ*' de mevcud bu gibi merviyatı ilk defa ciddî bir şekilde göz önüne alıp «taʿlîq» diye adlandıran kimse, Buḫârî ve Muslim'i ilk ciddî tenkide tabi tutmuş olan ʾAbû'l-Ḥasan ad-Dâraquṭnî (öl. 285)[2], daha sonra, ayni isimle, *al-Camʿ bayna'ṣ-ṣaḥîḥayn*'inde mevzuubah-

[1] Buḫârî'nin bu hadisleri, muhtelif ta'dada göre bir takım ihtilâflar arzeder. Bu rakam İbn Ḥacar'in tadadının neticesidir. Mükerrerler dahildir ve kendinden evvelkilerin tadadına 129 hadis daha ilâve etmiştir. İbn aṣ-Ṣalâḥ'ın ve an-Nawawî'nin tesbitine göre mükerrerlerle birlikte Buḫârî'de 7275 hadis vardır. Mükerrerler çıkarılınca 4 bine iner (bk. *Hadyu'ṣ-sârî* s. 465, 468.

[2] Bk. *Hadyu'ṣ-sârî* s. 344

eden ʾAbû ʿAbdallâh al-Ḥumaydî (öl. 420) olmuştur[1]. Bu tabire Buḫârî'nin, *ʿI ʿlâm al-muḥaddiṣ* adıyla *Ṣaḥîḥ*'in ilk şarihi al-Ḫaṭṭâbî (öl. 388) tarafından meydana getirilen şerhde[2] raslanamamaktadır. Hatta Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin bu hususiyeti onun yanında, daha sonraki şarihler arasında olduğu kadar alâka bulamamıştır. Hassaten Ḥumaydî'nin faaliyetinden sonra muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ kitablarının bâbları arasında yer alan «taʿliq» lere, İbn Ḥacar (öl 852)- ifadesinden anlaşıldığına göre- ilk defa olarak müstakil bir kitab tahsis etmiştir[3]. Onun *Taʿlîq at-taʿlîq* adlı eseri[4] Buḫârî'nin kaynakları bakımından bizim için zengin malûmat ihtiva etmesine rağmen, «taʿliq» lerin sebep ve izahları hususunda kendinden evvel ileri sürülen görüşlerin vuzuhsuzluğunu giderememiştir.

İbn Ḥacar, bir hadis istilahı haline gelen, haddi zatında Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin bir hususiyetinden ibaret bulunan «taʿliq» i şöyle tarif eder:

«Taʿliq şeyḫten samâʿ yoliyle alındığını göstermeyecek, (meselâ قال , روى , زاد , ذكر , يروى , يذكر ve يقال gibi,) kat'i veya yarı kat'i bir ifade ile isnâddan bir veya daha fazla şahıs hazfetmektir. Eğer kat'i bir ifade kullanılırsa (قال ، روى gibi) kendinden alınanın sıhhatine delâlet eder. Yalnız (onun hazfolunan senedinin) râvileri üzerinde düşünmek icab eder: Eğer bunlar siqâttan iseler ta'liqlerindeki sebeb bu hadisin, kitabda bir yerde daha, veya manasının o bâbda, diğer bir vasıta ile bile olsa bulunmuş olmasıdır ki ihtisaren ona bir nevi işaret edilmiştir veyahud bu «taʿliq, muhaddisin şeyhinden samâʿ yoluyle alındığını fakat bu şeyhin tedlis le tanındığını (yani mülâki olmadığı bir muasırından mülâkî olmuş gibi rivayet eden kimselerden olduğunu) veyahud hadisin mevquf bulunduğunu yani hadisin ancak sahabeye kadar çıkabildiğini müsned olmadığını gösterir ki mawquf'da bu kitabın *Ṣaḥîḥ*'in mevzuuna dahil değildir (Çünkü Peygamber'e kadar çıkan hadisleri toplamayı gaye edinmiştir). Veyahut ta bunun râvileri arasında haddi zatında ṣiqat'dan olmakla beraber ha-

1 İbn aṣ-Ṣalâḥ s. 72; al-ʿIrâqî, *at-Taqyîd wa'l-idâḥ* s. 72; *taʿliq at-taʿlîq* 2a; *Tadrîb ar-râwî* 75-76.

2 Bk. Brock. *Suppl.* I, 261.

3 *Hadya's-sârî* s. 17.

4 Brock. G. II, 81, *Suppl.* II, 73.

disin. zabt ve naklinde Müellif ʾAbû ʿAbdallâh al-Buḫârî'nin kitabında şart koştuğu dereceye yükselmiyenler vardır. Müellif hadisini bazen doğrudan doğruya taʿliqan yani senedini kısaltarak alır. bazan da, *mütabaʿat* yoluyle alır. Bu da yukarıdaki muhtelif sebeplerden birile *«cazm»* (yani kat'i, meselâ: qâla fulânun, rawâ fulânun) sigasiyle yapılır... Musanıf, şayed tamrîḍ (yani kati olmayan meselâ: yuqâlu, yurwa) sigasiyle bir hadis almışsa bu takdirde hadisin isnâdında, taʿliq de zikrettiği şahsa kadar zayıf bulduğu bir şahıs var demektir. Yalnız bazen bu zayıflık başkalarının seneddeki illeti görmemiş olmasından veya mühimsememelerinden dolayı sahih kabul edecekleri kadar ehemmiyetsiz derecede de olabilir. Bu tarzda, muallak olarak alınmış bulunan hadisin birinci kategoride olduğu gibi senedinde teemmüle şayan şübheli bir taraf var demektir.

İşte kitabdaki bütün taʿliqlerin hükmü budur. Kendilerinden hadis dinlemiş olduğu şeyhlerinden yaptığı taʿlîqlere gelince: İmâm ʾAbû ʿAmr b. aş-Salâḥ (öl. 643) 'ın zikrettiği vechile, burada «qâla» «ʿan» hükmündedir, bu da senedde ittisal mahiyetindedir, demektedir. Buḫârî'nin, al-Qaʿnabî gibi şeyhlerinden aldıklarını ayni kategoride göstermiştir. Hakikatte Buḫârî'nin, şeyhlerinden yaptığı taʿliqlerin de diğerleri gibi olduğu meselesi teslimimden kaçınılmayacak bir hakikattir. Şu kadar var ki, şayed Buḫârî *cazm* sigasile kaydettiği taʿliqlerinde hadislerin ve senedlerinin sahih olduğunu ifade ediyorsa bu takdirde onun, ***hadişi taʿliqan rivayet ettiği şeyhinden dinlememiş olduğu*** ihtimali ortaya çıkar. Bunun delili de kitabında taʿliq yoluyle zikrettiği bazı hadisleri, diğer bir yerinde şeyhiyle kendi arasında diğer şahıslar vasıtasile rivayet etmiş olmasıdır... Târîh'inde şeyhlerinden bazı hadisleri taʿlîqan alıp ondan duymadığını tasrih ettiğine muttali oldum. Muʿâwiya'nın terceme-i halinde: قال ابراهيم بن موسى فيا حدثونى عن هشام بن يوسف diyip bir hadis zikretmiştir. Şayed sen: Bu, Buḫârî'nin müdellis olmasını iktiza eder„ dersen, ʾAbû ʿAbdallâh İbn manda'den başka hiç himse Buḫârî'yi tedlisle itham etmemiştir, onun bu ithamı merduddur.... Buḫârî'nin «qâla lanâ» veya "qâla lî„ yahud zâdanâ veya zâdanî, "ẕakara lanâ„, ‹ẕakara lî› tabirlerine gelince, hadisleri «aṭraf» adlı kitablarda toplayanlardan biri, bunları taʿlîqler sınıfına idhal etmiş ise de, muʿallaq

değildirler. ʾAbû Caʿfar b. Ḥamdân'ın: Bunlar ʿarḍ ve munâwala'yi ifade eder, demiş olmasına rağmen senedde sarih bir ittisal ifade etmektedirler. İbn Manda de benzer bir şekilde: Bunlar icâza ifade ediyor, demişti. Eğer söyledikleri tahakkuk etse bile yine umumun fikrine göre bu tarzda alınan hadisler senedde ittisal ifade eder. Ayrıca bazı muhaddisler: Bunlar Buḫârî'nin şeyhlerinden müzakere esnasında naklettikleridir, demişlerdir. Hakikatte bütün bunlar indî hükümlerden ibarettir. Buḫârî'nin bu ve diğer tabirleri kullanışında muayyen bir maksadı vardır, ve bu tabiri sadece "mütabaʿat„ ve "şawâhid„ olarak getirilen veya "mawqûf„ olan hadisler için kullanıyor. *Ṣaḥîḥ*'inde "qâla lanâ„ tabirini kullandığı bir çok şeyler vardır ki, bunları diğer eserlerinde حدثنا lafziyle kullandığını ve bunun aksini yaptığını (yani eserlerinde قال tabirile aldıklarından bazılarını *Ṣaḥîḥ*'inde «ḥaddasanâ» tabirile iyrad ettiğini) da gördüm. *Eğer bunlar onun yanında "icâza„ yahud "munâwala„ veya "mukâtaba„ ifade etmiş olsaydı* Buḫârî bunlara işaret etmeden «حدثنا» tabirini kullanmazdı. Eğer bizim, cazm (kat'î, meselâ qâla) ve tamrîḍ (pek kat'î olmayan) tabirlerinin hükmüne dair ileri sürdüklerimize, Buḫârî'nin ancak tek senede malik olan hadislerinden kitabına sokduğu ve bunlar arasında râvileri üzerinde şüpheler vaki olduğu halde bunlar için de cezm ifadesi kullanmış olması ileri sürülerek itiraz edilecek olursa o zaman cevabımız şundan ibaret olacaktır: Buḫârî, bu ilimde Allahın, kendisini yükseltmiş olduğu bir mertebededir. O, "carḥ ve taʿdîl" de otorite sahibi muhaddislerden biridir. Başkası tarafından carḥ ve taʿdîlde şüphe izhar edilmiyen bir şahsı "siqa„ dan kabul ederse diğer bir şahsın sözü onun hükmü aleyhinde bir delil teşkil etmez. Çünkü o müctehid bir muhaddistir. Bununla beraber "cazm„ sigasiyle taʿlîq ettiği hadislerin, *Ṣaḥîḥ*'indeki ideal şartlarına muhakkak surette uyması lâzım geldiğini söylemiyoruz. Her kim bu taḫrîc'i (hadislerin senedle iyrad edilen kaynaklarını tesbit eden bu kitabı) dikkatle okuyacak olursa "cazm„ sigasiyle muʿallaq olarak alınmış hadisler arasında sadece zayıf senedli bir hadis bulamıyacağını hatta merfû hadisler arasında da böylesinin olmadığını görür. Esasen büyük muhaddislerden hiç biri de bunu tecviz etmemiştir. Şayed: "tamrîḍ„ sigasiyle kitabında bazı hadisler iyrad ve sonradan diğer yerlerde isnâd

etmiştir ve bunlar isnâd edilmediği halde onun şartlarına göre veya başkalarının şartlarına göre sahih olabilirler, denilecek olursa o zaman da şöyle cevab verilir: Buḫârî, kitabına bu şekilde hadis aldığı takdirde, ya muaᶜllaq hadisleri ihtisar etmiş, veya hıfzından manasını rivayet etmiştir. Hadislerin bu iki tarzda rivayetinin cevabında ihtilaf bulunduğu için cezmedip kat'i bir siga kullanmıyor; bu, kitabının diğer yerlerinde isnâd ettikleri için ileri sürülebilir. Kitabının diğer yerlerinde isnâd etmemiş olduklarını ise, gizli illetleri bulunduğu, meselâ, inqitâ ve ihtilâflı veya zayıf bulundukları için... böyle nakletmiş olması muhtemeldir. "Tamrîḍ" siygasının sahih hadisler için de kullanıldığı söyleniyor, fakat benim anladığıma göre, Buḫârî sadece bir illeti bulunan hadisler için «tamrîḍ» siygasını kullanmıştır. Her ne kadar bu illetler pek kuvvetli olmasalar da...

Şayed sen: Buḫârî'nin «cazm» siygasiyle muᶜallaq olarak aldığı hadislerin tamamile sahih olduklarını ikrar ettiğine göre bu kitabda onların senedlerini ortaya koymağa teşebbüs külfetine katlanmaktaki maksadın nedir?», diye soracak olursan, bu, sözlerimin delillerini ortaya koymak, muhalefet iddialarını reddetmek içindir; muhalif, Buḫârî'nin ta'liken almış ve sonradan isnâd etmemiş olduğunu görürse, bunun senedlerinin munkati olduğuna hükmeder ve hassaten Buḫârî'nin şeyhinin şeyhlerinden ve daha uzak tabakalardaki râvîlerden taliken almış olduğu hadisler için böyle bir hükme varır»[1].

İşte Buḫârî'nin sonradan «taᶜliq» adı verilen kısımları için İbn Ḥacar'in ileri sürdüğü izah budur. Bu, kendinden evvelki izahları ihtiva etmesi bakımından mühimdir. Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin şerhi için en uygun asrın mahsullerinden birini teşkil ettiği halde, daha evvelkilerin «taᶜliq» diye adlandırdığı meselenin izahında hiç bir terakki kaydetmediği, hatta daha çetrefil bir hale sokduğu görülüyor. İbn Ḥacar kendinden evvelkilerin kısa ve basit izahlarına mukabil muhtelif cepheli ve kompleks bir hal şekli ileri sürmeğe çalışıyor. Fakat tam olarak halledemediğini anlamış olmalı ki kendi kendine bazı sualler sorup «*Her halde Buḫârî'nin bir maksadı vardı*», diyerek bazan da münakaşayı, Buḫârî'nin mertebesinin yüksekliğine havale etmek suretile işin içinden çıkmağa

[1] İbn Ḥacar, *Taᶜlîq at-taᶜlîq* 2a—8a.

çalışıyor. Şerhinin mukaddimesinde de ayni vuzuhsuzluğu hatta biraz daha ileri safhada muhafaza etmektedir. O kendinden evvel ileri sürülen bir çok ihtimalleri redde çalışırken bazan da tezada düşmektedir[1].

Muşṭalaḥ al-ḥadîş kitablarında, bu mesele bir kaç yerde, Buḫârî ve Muslim'in muttasıl isnâdlarla rivayet ettiği hadisler bahsinde, taᶜlîq için ayırılmış olan müstakil bâbda ve «taḥammul al-ᶜilm» in muhtelif bâblarında[2] dağınık olarak ele alınır. al-ᶜİrâqî muhtelif bâblarda, meselenin dağınık bir şekilde bulunan izahlarını bir araya toplamak suretiyle okuyucunun işini kolaylaştırmıştır[3].

Dâraquṭnî (öl. 385) ve Ḥumaydî (öl. 388) tarafından «taᶜlîq» diye adlandırılıp munkati senedler hükmünde bulunan ve diğer tam senedli hadislerle ayni derecede addedilmeyen bu tip merviyyatın daha sonraki müellifler arasında zahiri şekilleri göz önüne alınarak bir kaç kısım altında mülâḥaza edilmiştir. Onlara göre bütün şekillerin istimâlinde Buḫârî'nin ayrı bir maksadı vardır.

Dârakuṭnî'nin muasırlarından ᵓAbû ᶜAbdallâh b. Manda (öl. 395) meşhur muhaddislerin, «qıraᵓat, samâᶜ, munâwala, ve icâza» husundaki ihtilâflarına dâir telif etmiş olduğu eserinde, Buḫârî'nin «qâla lanâ» tabirile naklettiklerinin «icâza», « قال فلان » tabirlerinin, kendilerinden dinlememiş olduğu şeyhlerden dinlemiş gibi gösterdiği manasına «tadlîs» ifade ettiğini söylemişti[4]. Fakat ona bu fikrinde tabi olmayıp Buḫârî'nin mudellis olduğu iddiasını şiddetle reddetmişlerdi[5]. İbn aṣ-Ṣalâḥ (öl. 643) 'ın verdiği malûmata göre daha önce ᵓAbû Caᶜfar b. Ḥamdân an-Nîsâbûrî, Buḫârî'deki « وقال لي فلان » tabirinin ᶜarḍ ve munâwala olduğunu söylemişti[6]. Fakat bu izah tarzı Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin diğer bir çok yerlerinde benzer hadislerin senedlerle iyrad edilmiş olduğu haklı olarak şarihler tarafından ileri sürülerek reddedilmişti.

[1] Bk. *Hadyu's-sârî* 12—17.

[2] Meselâ bk. İbn aṣ-Ṣalâḥ 20-26, 72-78, 167-169; *Tadrîb ar-râwî* 35-37, 75-76, 128-131.

[3] Bu hususta Suyûṭî'nin hükmü için bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 76.

[4] al-ᶜİrâqî, *at-Taqyîd wa'l-ᵓîḍâḥ* s. 74; *taᶜlîq at-taᶜlîq* 2b, *Tadrîb ar-râwî* s. 130.

[5] ayni yerler.

[6] İbn aṣ-Salâḥ s. 76, ve *Tadrîb ar-râwî* s. 146.

olmuştu[1]. Fakat bu sonuncu kaideler nasıl Buḫârî'nin «qâla» ve benzer tabirlerle aldığı bütün haberlere tatbik edilemiyorsa[2] «wicâda» için de ayni imkânsızlık ortaya çıkıyordu. Çünkü ilk nazarda Buḫârî'nin bu tabirleri başka başka hükümler ifade ediyordu; Bunun için de şarihler bir çok sebepler düşünmek ve muhtelif hal yolları bulmak mecburiyetinde kalmıştı. «Qâla» tabirile alınmış olan bir ḥadisin *Ṣaḥîḥ*'de diğer bir bâbda «ḥaddaṯanâ» veya «aḫbaranâ» lafzıyla serdedildiği vakiydi, ve nadir değildi. *Ṣaḥîḥ*'de birinci tabirle alınmış olan bir hadis, müellifin diğer müstakil bir kitabında «aḫbaranâ» veya ḥaddaṯanâ» lafızlarıyla da nakledilmiş bulunabiliyordu. Bunun tamamile aksi de variddi. Şu halde «qâla» veya benzer tabirlerle alınanlara «wicâda» yani muttasıl bir rivayet yoluyla değil de rivayetsiz kitablardan menkuldur, diye hükmetsek ayni hadislerin diğer tarafta «ḥaddaṯanâ» gibi tabirlerle alınıp rivayetin her hangi bir şekline delâlet etmesi bu hükmü tamamen ortadan kaldırıyordu.

Buḫârî'nin kitabının telifinden bir asır kadar sonra münakaşasına başlanıp üzerinde her hangi bir neticeye varılamıyan ve zaman zaman esas sebebinin izah edilemiyeceği söylenen bu müşkilinin hallini, *Ṣaḥîḥ*'in kaynaklarıla olan münsebetlerinin bir hususiyetinde arayacağız. Öyle zannediyoruz ki, onun bu hususiyetine dayanılarak, kitabının «taᶜlîq» diye adlanan kısımlarından başka diğer bir çok müşkilleri de halledilecektir. Meselâ, tekrarlarının sebepleri, niçin bazı bâbları tamamile boş veya isimlerden ibaret bıraktığı, neden bazı hadisleri hiç de teçviz edilmeyen bir şekilde yarım olarak naklettiği, ve kitabındaki «mutabaᶜat» ve «şawâhid» hadislerinin hükmü anlaşılacaktır. Hatta, bizzat Buḫârî «müdellis» yani kendisini, hadis dinlememiş olduğu bir muasırından dinlemiş gibi göstermiş olma iddiasından kurtulacaktır.

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin bu muhtelif müşkillerinin düğüm noktasını teşkil eden hususiyeti, acizâne görüşümüze göre, bâblarının tanziminde kendinden evvelki musannaf edebiyatın bâblarına tabi oluşu meselesidir. Kanaatımızca, daha evvel izahına çalışıldığı veçhile, Buḫârî'nin, Ṣaḥîḥ'inin bâblarını tanzimde kendinden evvel

[1] İbn aṣ-Ṣalâḥ s. 76.
[2] *Taᶜlîq at-taᶜlîq* 2 b.

mevcud edebiyata tabi oluşunun kabulü, kitabın bütün karakterlerinin vazıh bir şekilde ortaya koyduğu kaçınılmaz bir hakikattir. Mamafih, bu kendinden evvel mevcud bir musannaf hadis edebiyatından faydalanan diğer muhaddislerin ve onun muasırlarının ve binnetice haleflerinin pek tabii bir hususiyetiydi. Yalnız hadis edebiyatının bu müşterek vasfında da Buḫârî'nin şahsının ileride göreceğimiz üzere diğerlerinin sahasını aşan bir tarafı vardır.

Mevzuu bahs hususiyetle şunu kasdediyoruz: Buḫârî'den evvel zengin bir yazılı edebiyat vardı. Bunların büyük bir kısmı bâblara göre tasnif edilmiş bir haldeydi. Bir kısmı da muayyen ve mahdud bir kaç bâb veya sadece bir bâb ihtiva ediyordu. Bâblara göre tasnif edilmiş kitabların yanında malzemeleri umumiyetle hadislerden ibaret olan tefsirler, hadisleri bâblarına göre isnâd eden, ve etmeyen müsnedler, oldukça eski devirden kalma hadis mecmuaları, *ṣaḥifa* ve *cuz*'ler vardı. Hadisler gibi bu kitabları da râvilerinden veya musannıflarından okumuş olmak veya şeyhlere okumak veyahut ta «*taḥammul al-ᶜilm*'in muteber şekilleriyle rivayet hakkını almış olmak lazımdı. Ancak bu rivayetlerle gelen kitablardan faydalanıp «ḥaddaṣanâ» ve «aḫbaranâ» gibi lafızlarla hadis nakledilirdi. Rivayeti temin olunmamış kitablardan nakl, ancak «v i c â d a» nev'inde tecviz edilen tabirlerle, hassaten «qâla» ile olurdu. Hadis edebiyatının yazılı mahsulleri çoğaldıkça ve İslâm aleminin muhtelif köşelerine dağıldıkça bir insanın, bütün kitabların rivayetini almış olması maddeten imkânsızdı. Zira bu rivayetleri alabilmek için zaman imkânsızlığından başka, kitabların muayyen râvilerini gidip bulmak gibi mekânî bir imkânsızlık ta vardı. Hatta bu mülâhaza ile «icâza» yoluyle nakl gibi bir kolaylık bulunmuştu. Yani tilmiz şeyhinden dinlemeden veya ona dinletmeden icazetini almış olmakla bir kitabı veya hadisi أخبرنا اجازة diye nakledebiliyordu. İşte, böylece zengin bir edebiyatın hülâsasına kalkışan Buḫârî'nin istifade sahasında her hangi bir şekilde «samâᶜ» ve «Kıra'at» yoluyla rivayetini almamış olduğu kitablar vardı. Bunlardan faydalanmıştı. Bunları bâblar halinde hulâsa ederken, rivayeti kendisine kadar ulaşmış kitablardan «ḥaddaṣanâ» ve «aḫbaranâ» lafzları ile, rivayetine sahib olmadığı kitablardan «qâla» tabirile alıyordu. *Ṣaḥîḥ*'inin diğer bâblarını meydana getirirken, sonradan karşısına, önce «qâla» lafzıyla aldığı bir hadis, «Samâᶜ» ve «Kıra'at» yoluyle gelen bir

kitabın bâbları içinde bulunarak çıkıyordu, veyahut önce «aḫbâranâ» veya «ḥaddas̱anâ» lafzıyla almış olduğu bir hadis, hayli zaman, belki seneler geçtikten sonra, diğer bâbı meydana getirirken kendisine rivayet yoluyle gelmemiş olan bir kitabın alâkalı bâbında karşısına çıkınca «qâla tabiriyle alıyordu. İbn Ḥacar, Buḫârî'nin böyle muallak bıraktığı hadislerin en az bir senede malik olduğunu ortaya koymak için *Taᶜlîq at-taᶜlîk* adıyla meydana getirmiş olduğu müstakil kitabında Buḫârî'nin, *Ṣaḥîḥ*'in diğer bir yerinde isnâdlı olarak zikrettiği, *Ṣaḥîḥ*'inde isnadsız bıraktığı halde diğer kitablarında isnad ettiği, ne *Ṣaḥîḥ*'inde ve ne de diğer kitablarında senedini verdiği fakat başka muhaddislerin eserlerinde isnâdları bulunan hadisler diye üçe ayırmakta olduğu taᶜlîqlerin[1] izahından bunu açıkça istidlâl etmek mümkündür. *Ṣâḥîḥ*'te bol bol raslanacak olan misaller den bir kaçını burada gözden geçirelim.

Kitâb al-ʾiymân'ın ilk bâbı[2] bir çok hususiyetleri ihtiva etmesi bakımından bizim için iyi bir misal teşkil etmektedir. Şarihler bize bu bâbda meydana getirilen müstakil kitablardan başka, Buḫârî'den, evvelki bir çok musannıfların kitablarının bu bâbı ihtiva ettiğini bildirmektedir[3]. Onların bildirdiklerine göre, ᶜAbdarraḥmân b. ᶜUmar b. Yazîd b. Rusta (188—245) 'nin müstakil *Kitâb al-ʾÎymân*'ının, *Saḥîḥ*'in ayni isimli fasl (kitab) 'ındaki muallaq hadislerin hepsini ihtiva etmektedir. Bir kısmının ʾAbû Bakr b. ʾAbî Şayba (öl. 235) 'nin musannaf kitabının aynı bâbında bulunmasına rağmen, *Ṣaḥîḥ*'in mevzuubahs taᶜliqleri'nin, hem bâbı takib eden sözlerini hem de arka arkaya gelen taᶜliqlerini aynen birincisinde bulabilmişlerdi[4].

كتاب الايمان باب الايمان وقول النبي صلى الله عليه وسلم بني الاسلام على خمس
وهو قول وفعل ويزيد وينقص قال الله تعالى ليزدادوا ايمانا مع ايمانهم وزدناهم هدى ويزيد الله
الذين اهتدوا هدى والذين اهتدوا زادهم هدى وآتاهم تقواهم ويزداد الذين آمنوا ايماناً
وقوله أيكم زادته هذه ايماناً فاما الذين آمنوا فزادتهم ايمانا وقوله جل ذكره فاخشوهم فزادهم

[1] Bk. *Hadyu's-sârî* s. 71.

[2] Buḫârî I, 12, st. 11.

[3] Bk. meselâ al-Qasṭallânî I, 84, o misal olarak İbn. ᶜUyayna, Sufyân as̱-Sawrî, İbn. Curayc... İlh. gibi bir çoklarının musannafatının bâbları arasında bu bâbı bulundurduklarını söylemektedir.

[4] *Fatḥ al-bârî* I, 42—46, ᶜAynî I, 127—134.

ايماناً وقوله تعالى وما زادهم الا ايماناً وتسليما والحب فى الله والبغض فى الله من الايمان
وكتب عمر بن عبدالعزيز الى عدى بن عدى ان للايمان فرائض و شرائع وحدوداً
وسنناً فمن استكملها استكمل الايمان ومن لم يستكملها لم يستكمل الايمان فان أعش فسا
بينها لكم حتى تعملوا بها وان أمت فما أنا على صحبتكم بحريص وقال ابراهيم ولكن ليطمئن
قلبي وقال معاذ اجلس بنا نومن ساعةً وقال ابن مسعود اليقين الايمان كله وقال ابن عمر لا
يبلغ العبد حقيقة التقوى حتى يدع ما حاك فى الصدر وقال مجاهد شرع لكم أوصيناك يا محمد
واياه ديناً واحداً وقال ابن عباس شرعة ومنهاجا سبيلا وسنة .

Kitabın diğer bir faslından her hangi bir misal alalım:

باب فى الركاز الخمس وقال مالك وابن ادريس الركاز دفن الجاهلية فى قليله وكثيره الخمس
وليس المعدن بركاز وقد قال النبي صلى الله عليه وسلم فى المعدن جبار وفى الركاز الخمس وأخذ
عمر بن عبدالعزيز من المعادين من كل مائتين خمسةً وقال الحسن ماكان من ركاز فى أرض الحرب
ففيه الخمس وما كان من أرض السلم ففيه الزكاة وان وجدت اللقطة فى أرض العدو فعرفها وان
كانت من العدو ففيها الخمس وقال بعض الناس المعدن ركاز مثل دفن الجاهلية لانه يقال
أركز المعدن اذا خرج منه شئ قيل له قد يقال لمن وهب له شئ أو ربح ربحا كثيرا أو كثر
ثمره أركزت ثم ناقض وقال لا بأس أن يكتمه فلا يودى الخمس .

Bu bâbda[1] fıkhın muhtelif imâmlarının fikirlerini bir araya getiren taᶜliqlerin çoğunu şarihlerin ifadesine göre, ʾAbû ʿUbayd'in *Kitâb al-ʾamwâl*'inden almıştır[2]. ʾAbû ʿUbayd'in bize kadar gelen mezkûr kitabında Buḫârî'nin ta'liken aldığı kısımlar hususunda şarihlerin verdiği bilgiyi tahkik etmek imkânına sahip bulunuyoruz[3]. Buḫârî daha evvelki misâlde olduğu gibi burada da yine ʾAbû ʿUbayd'in kitabından ʿUmar b. ʿAbdalʿazîz'e aid almış olduğu haberi taᶜlîq suretiyle, diğer almış olduklariyle bir araya getirerek tek bir senedli hadis iyradından müstağni kalıyor. Yine *Ṣaḥîḥ*'de *Kitâb al-buyûᶜ*un bir meselesi üzerinde onun muhtelif mezhepleri gösterir şu talîqleri[4] mühimdir:

باب تفسير العرايا وقال مالك العرية أن يعرى الرجل النخلة ثم يتأذى بدخوله عليه فرخص
له أن يشتريها بتمر وقال ابن ادريس العرية لاتكون الا بالكيل من التمر يداً بيد لايكون
بالجزاف ومما يقويه قول سهل بن أبى حثمة بالاوسق الموسقة وقال ابن اسحق فى حديثه عن

[1] Buḫârî II, 129.
[2] *Fatḥ al-bârî* III, 288; ʾAynî IV, 453.
[3] ʾAbû ʿUbayd, *K. al-ʾamwâl* 336-340.
[4] Buḫârî !II, 76.

نافع عن ابن عمر رضى الله عنهما كانت العرايا أن يعرى الرجل فى ماله النخلة والنخلتين وقال
يزيد عن سفيان بن حسين العرايا نخل كانت توهب للمساكين فلا يستطيعون أن ينتظروا بها
رخص لهم أن يبيعوها بما شاؤا من التمر حدثنا ... الخ»

Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'ine yerleştirmiş olduğu bu bâbda *Muwaṭṭâ*'ın, yanında bulunan rivayetlerinde aradığı malzemeye raslayamayınca diğer rivayetlerinden faydalanmağa mecbur kalmıştı. *Muwaṭṭâ*'ın Yaḥyâ b. Yaḥyâ rivayetinden farklı kısımlarını toplayan İbn. ʿAbdalbarr, Buḫârî'nin Mâlik'den almış olduğu bu «muʿallaq» haberin İbn Wahb rivayetile yanında bulunan redaksiyonundan geldiğini tesbit etmişti[1]. Fakat *Ṣaḥîḥ*'in yukarıdaki diğer taʿlîklerinin kaynaklarını bulmak hususunda şarihler bir hayli güçlük çekmiştir. Buḫârî'nin bunları muayyen bir kitabın bir bâbındanmı naklen aldığı, yoksa taʿlîqlerinde isimlerini izhar ettiği muhtelif şahısların eserlerinden mi alıp bir araya getirdiği hususunu kaynakların çoğunun kaybolduğu bu günde tahkik mümkün değildir.

*
* *

Buḫâri metninde mücerred «qâla» ve «ẕakara» ve benzer tabirlerden başka pek sık olmamakla beraber bir de «qâla lî» veya «qâla lanâ» veya «zâdanâ» tabirlerinin kullanıldığı görülüyor. Muṣṭalaḥ al-ḥadîs̱ kitablarının ve Buḫârî şarihlerinin ifadesine göre, bu tabirde bir muhaddisin «müẕakara» suretiyle vâki samâʿ neticesinde almış olduğu hadisler için kullanılmaktadır[2]. Yani Buḫârî, bu hadisi ihtiva eden kitap, şeyhi ve tilmizleri ile birlikte müzakere suretiyle okunurken yalnız onu şeyhinden dinlemek imkânını bulmuştu. Diğer bir ifadeye göre, Buḫârî'nin bu taʿlîqleri «*ʿarḍ ve munawala*»[3]; Buḫârî'nin kitabındaki «qâla» leri tedlis olarak vasıflandıran ʿAbdallâh b. Manda'ye göre ise «qâla lî» ve benzer tabirler *icâza* ifade eder[4]. Buḫârî'nin münhasıran bu tabiri, kitablarının rivayetini almamış olduğu fakat kendilerile bir müddet temasta bulunduğu şeyhlerinin kitablarından nakletmek istediği zaman kullandığını, yakın bir temas gösteren bir zamirin «qâla» ye ilâvesiyle, kendisiyle bu şeyh arasında vaktile bu hadisi ihti-

1 *Fatḥ al-bârî* IV, 325-327, ʿAynî V, 547-549.
2 *Tadrîb ar-râwî* s. 130.
3 *Ayn. esr.* s. 146.
4 *Ayn. esr.* s. 146.

olabilir. Bunun tayini için râvilerin kitapları hakkında tamamlayıcı bilgiye ihtiyaç vardır. Fuḍayl'in kitapları hakkında vazıh bir bilgiye sahip bulunmamamıza mukabil kendisinden rivayet edenler arasında Buḫârî'nin şeyhi Musaddad b. Musarhad (öl. 228) 'in en az bir *Musnad* sahibi olduğunu[1] biliyoruz. Şarihler bu muallak haberden başka[2] Buḫârî'nin ayni tarzda alınmış diğer bir çok muallak haberlerini onun *Musnad*'inde muttasıl senedli olarak bulmuşlardır[3].

Diğer bir misal: Buḫârî'nin «qâla Zayd b. ᵓAslam» tabiriyle almış olduğu muallak bir haberin[4], diğer kaynaklardaki, meselâ Ṭabarî tefsirindeki[5] isnâdı şayet «ḥaddaṯanî'l-Muṯannâ «qâla» ḥaddaṯanâ Isḥâq, qâla ḥaddaṯanâ ᶜAbdallâh b. az-Zubayr ᶜan Ibn ᶜUyayna ᶜan Zayd b. ᵓAslam» şeklinde ise Buḫârî'nin muasırı Muṯannâ (öl. 240) bir tarafa bırakılacak olursa, mücerred olarak isnâdın şahıslarına bakıp Buḫârî'nin bunu hangi yazılı kaynaktan aldığına hükmetmek güçtür. Bu şahıslar ve onların birbirleriyle olan münasebetleri ve eserleri hakkında mütemmim bilgi sahibi olmayı gerektirir. Zira Buḫârî'nin kitabının bir kül halindeki tetkiki, kendisine rivayeti ulaşmış olan haberi «wa qâla» tabiriyle kitabına sokarken bunu, onun ister ilk kaynağından ister rivayet silsilesinde bulunan her hangi bir şahsın eserinden almış olsun, sadece isnâdın son şahsına işaret ettiğini göstermektedir. Meselâ mevzuu-bahs ta'liki Ibn ᶜUyayna'nin tefsirinden almıştır. Bunu, tefsiri bizzat görmek imkânını bulan Ibn Ḥacar haber vermektedir[6].

Buḫârî'nin diğer bir çok taliklerinin ise bir kaç kaynaktan birden alınmış olma ihtimali vardır. Meselâ ᶜAṭâ (öl. 114)'dan muallak olarak nakledilen bir tefsirin, Buḫârî'nin yanında bulunan yazılı kaynağı bizzat ᶜAṭa'dan başka, onun bu tefsirini kitaplarına nakleden bir çok muhaddisler olabilir. Şarihler bunu ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm (öl. 210) ve Ibn Curayc (öl. 150) kanaliyle vasletmişlerdir[7]. Mevzuu bahs haberin adı zikredilmeyen kaynağı bize

1 Bk. *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* II, 9.
2 *Fatḥ al-bârî* VIII, 270.
3 *Hadyu's-sârî* s. 35, 36, 40, 41, 45, 47, 48, 53, 63.
4 Buḫârî VI, 72.
5 *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* XI, 52.
6 *Fatḥ al-bârî* VIII, 260.
7 *Fatḥ al-bârî* VIII, 134.

kadar iki nüshası gelmiş olan ʾAbdarrazzâq tefsiridir[1]. Ve yine yukarıdaki haberi takiben, Buḫârî'nin Ḥasan al-Başrî ve İbrâhîm an-Naḫaʿî'den serdettiği talikler[2] için de vaziyet böyledir. Bunu, şarihlerin mevsul olarak buldukları[3] ʿAbd b. Ḥumayd (öl. 249)'in tefsirinden başka bir çok kaynaklardan almış olabilir.

Hassaten *Şaḥîḥ*'inde geniş bir yer tutan talikleri bakımından diğer muhaddislerden bariz bir şekilde ayrılan Buḫârî'nin «mutabaʿat» hadisleri de diğerlerinkine benzememektedir. Veyahut onun «mutaba'at» ları usulcuların tarifine[4] uymamaktadır. Zira onun mutaba'at hadislerinin, hemen hemen her zaman, senetlerini şarihler veya m u s t a h r i c ler bulabilmişlerdir. Hatta bunların bir çoğu bizzat Buḫârî tarafından kitabının diğer bâblarında isnâd edilmiştir. Bir misâl olmak üzere Kitâb at-tafsîr'de *«Barâ'a»* suresinin sonunda, ʿUsmân b. ʿAmr ve Lays'in mütabaʿat hadislerini zikredelim[5]: Birincisinin ʾAḥmad b. Ḥanbal'in ve ʾİsḥâq b. Râhûya'nin *Musnad*'lerinde, ikincisinin bizzat Buḫârî tarafından *Faḍâʾil al-Qur'an*'da ve *Kitâb al-tawḥîd*'de mevsul olarak iyrad edildiği görülmektedir[6]. Buḫârî'ye mütabaʿat diye izafe olunan nev'i, kendisine v i c â d a yoluyla gelmiş bulunan müellefattan, son râvileri hazfederek kitabına aldığı ta'likler olarak kabul edeceğiz.

Buraya kadar, Buḫârî'nin, kitabını hangi maksatla ve nasıl bir edebî muhit içinde meydana getirdiğini mümkün mertebe belirtmeğe çalıştık. Buḫârî'nin *Şaḥîḥ*'inin her hangi bir bakımdan başlangıç teşkil etmediğini, kendinden evvel mevcut zengin bir yazılı hadis edebiyatının içinden, bu edebiyatın bir nevi hülâsası

[1] Tafsîr ʿAbdarrazzaq ʿan maʿmar, Bk. bibliyografya.

[2] Buḫârî VI, 31.

[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 134; ʿAynî VIII, 484.

[4] Râvilerden biri tarafından rivayet edilen bir hadisin kendisinden başka bir râvi tarafından rivayet edildiğinin araştırılması ve bu râvinin şeyhinden o hadisi diğer bir râvinin rivayet edip etmediğinin tesbiti «iʿtibâr» diye addolunur. Bu bulunmadığı takdirde, mevzuu-bahs hadisi, son rivayet halkasında tek kalan râvinin şeyhinin şeyhinden dinliyen diğer bir râvi, bu bulunmadığı takdirde rivayetin ilk kademelerine ikinci bir râvi araştırıp bulmak "mutabaʿat" diye adlanır. Bu şekilde delil mahiyetinde gelmiş olan hadis de "mutabaʿat" hadisidir. Bu da mümkün olmadığı takdirde, o manada diğer bir hadis aranır ve buna şahid denir. Şahidi bulunmayan bir hadis "fard" diye adlanır (Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 85).

[5] Buḫârî VI, 71-72.

[6] *Fatḥ al-bârî* VIII, 260.

mahiyetinde ortaya çıktığını gördük. Hadis edebiyatının da umumî manzarası şöyle idi: Birinci asırda hadislerin bir kısmı yazılı vesikalara dayanmakla beraber şifahî rivayet te revaçta idi, hadislerin bir kısmı şifahî rivayet ediliyordu. Hicrî birinci asrın sonu ve ikinci asrın başında veyahut tâbiînin orta tabakası zamanında isnâd müessesesi ortaya çıkmıştı. İkinci asırda artık hadislerin yazılması işi hadis naklinin hakim vasıtası haline geldiği halde, «isnâd», hadislerin râvilerinin zikri adeti ortadan kalkmamış, zayıflamamış bilâkis kuvvetlenmişti. Bir takım kaidelerle tesbit edilmişti. Yani ortada kitapların rivayeti meselesi vardı. Bu kitapların muhtevasını şeyhten dinlemek, veya hiç olmazsa huzurunda okuyarak ona dinletmek ve ancak böylece rivayet edebilmek mümkün oluyordu. Bu takdirde, ikinci asrın sonuna doğru, kaynaklardan öğrenebildiğimize göre hemen hemen her muhaddis tarafından bir veya bir kaçı ortaya konmak suretiyle teşekkül eden muazzam bir kitap yığınının büyük bir kısmından, her muhaddis için faydalanmak imkânı yoktu. Hepsini râvilerine ayrı ayrı okumak veya onlardan dinlemek veya İslâm aleminin muhtelif yerlerinde yaşayan râvilerile bir bir temasa gelmek mümkün değildi. «İcâza», «Munâwâla», «mukâtaba» gibi, rivayetin kolaylığı için ileri sürülen çareler bile bütün güçlükleri ortadan kaldıramamıştı. Sıhhatından emin olunan kitaptan rivayet hakkı alınmamış olsa dahi faydalanmak lâzımdı. Onların «wicâda» diye adlandırdıkları bu yoldan faydalanmak bir münakaşa mevzuu idi. Muslim, kitabına almış olduğu bir hadisin senedinde bulunan râvilerin bir kaçı böyle bir nakilden faydalanmış mahiyette görüldüğünden, tâyib edilmişti[1]. Fakat Buḫârî, kendinden evvel mevcut hadis edebiyatını hülâsaya teşebbüs ederken böyle müşkil bir durum karşısındaydı. Ya kendisine rivayeti gelmiş olan kitapların muhtevasıyla iktifa ve diğerlerini feda edecekti. Veya bu zengin edebiyattan faydalanıp sıhhatlarından emin olduğu kitapların, ayrıca rivayetini almış olmaya takılıp kalmayacaktı. Filhakika, Buḫârî geniş çapta ikinci şıkkı tercih etmiş, tabir caizse, o, kitapların tamamen yerleştiği bir devirde, rivayetin artık fantazi ifade eden otoritesini parçalamak istemişti. Anlaşılan böyle bir harekete, *Ṣaḥîḥ*'ini te'life teşebbüsüyle mecbur kalmıştı. Zira *at-Târîḫ al-kabîr*'i bir tarafa

[1] *Tadrîb ar-râwî* s. 149.

bırakılacak olursa diğer küçük hacimli kitapları isnâd ve rivayet müessesesine mütevaatı bakımında selefinden ve muasırlarından ayrılmamıştı. Fakat *Târîḫ*'inde arasıra muhaddislerin mutadı ve şartı olan «alfâẓ» yani «ḥaddaṯanâ» ve «aḫbarana» ve benzer tabirler yerine «qâla» yi ᵓSahl b. Yūsuf (öl. 190) 'un terceme-halinde « قال أحمد سمعت منه سنة ١٩٠ »[1] şeklinde kullanmıştı. Mamafih «qâla» tabiri, onun kitaplardan faydalanma hususunda yegâne ıstılâhı değildi, zaman zaman « كذا في كتاب الشيخ »[2], veya « وفي كتابه مرسل »[3], ᶜAbdallâh b. al-Mubârak (öl. 181)'in kitabını kasdederek « وفي كتاب الايمان »[4] tabirini kullanırdı. *Ṣaḥîḥ*'inden daha evvel telif etmiş olduğu *Târîḫ*'inde, kitaplardan naklin muhtelif ifadelerinden anlaşıldığına göre, Buḫârî ancak, hadis edebiyatının bir nevi hülâsasını yapmağa teşebbüs ettiği kitabında «qâla» tabirini suret-i mahsusada, kuvvetli bir ihtiyacın karşılığı olarak istikrarlı bir şekilde seçmişti. Bazı haberler bize Buḫârî'den bir kaç tabaka ötede sema'sız kitaplardan nakledildiğini göstermektedir. Hassaten İbn ᵓAbî Ḥatîm ar-Râzî (öl. 327)'nin bize naklettiği şu haber oldukça mühimdir: « قال سمعت عبدالرحمن يعني ابن مهدي يقول حدثت عن سفيان (الثوري) أحاديث اسرائيل عن عبدالله عن ابن الحنفية قال كانت من كتاب قلت يعني انها ليست بسماع »[5]

Demek ki, nadir olmakla beraber, Buḫârî'den daha evvel hadis kitaplarından «samaᶜ» sız olarak naklin yapıldığı vaki idi. Fakat Buḫârî'nin «qâla» ve benzer tabirleri muhaddislerden mi, yoksa kitaplarında bol bol kullanan filologlardan mı aldığı hususunda kat'i bir şey söylemeğe imkân yoktur. Filologların kitaplardan nakl için vasi bir şekilde «qâla» tabirinden faydalanmalarına mukabil muhaddisler bazen rivayet ettikleri kitaplar için bile kullanıyorlardı. Meselâ Ḥaccâc b. Muḥammad al-ᵓAᶜwar (öl. 206) İbn Curayc'in kitaplarını rivayet eder ve bunlar için «qâla İbn Cu-

[1] *Taᶜlîq at-taᶜlîq* 3 a.
[2] Buḫârî, *at-Târîḫ al-kabîr* I/II, 95, I/II, 203.
[3] *Ayn. esr.* I/II, 158.
[4] *Ayn. esr.* I/II, 303.
[5] İbn ᵓAbî Ḥâtim, *Muqaddimat al-carḥ wa't-taᶜdîl* a, 71. *Kitâb al-ḫarâc*'inde umumiyet ile hadisleri isnâd . ederek alan ᵓAbû Yûsuf bazen tefsirlerden nakletmek istediği zaman «wa balaḡanâ ᶜan» meselâ, «Balaḡanâ ᶜan Makḥul» lafzını kullanmıştır.

rayc» tabirini kullanırdı. Muasırları bunun, rivayet ifade ettiğini ve ancak «samâ^c» yoluyla kendisine gelenleri naklettiğini bildikleri için muteber tanırlardı[1].

Bütün bu mülâhazalardan sonra, Buḫârî'nin, «qâla» ve benzer tabirleri kullanışında, üzerinde büyük bir tesir icra ettiğini göreceğimiz filologlara tabi bulunduğu ihtimalinin mevcut olduğunu söyleyeceğiz[2].

Kendinden evvelki edebiyatın hulâsası işinde Buḫârî plânını çok geniş tutmuştu. Bir araya getirdiği malzemenin bir biriyle te'lif ve sentezindeki muvaffakiyet derecesinin münakaşasını etüdün sonuna bırakacağız. Burada «qâla» ve benzer tabirlerin teşkil ettiği ta'lîqlerin «vicâda» yoluyla gelen eserlere delâlet ettiği fikrine dayanarak, *Ṣaḥîḥ*'in kaynağını teşkil eden bu mahiyetteki eserlerin diğerlerinden daha çok olduğu hususundaki tahmini ileri süreceğiz. Her ne kadar ta^clîqlerin, mevsullere nisbetle kitaptaki hacimleri beşte bire yakın ise de ikinciler arasında, ayni, müşterek bir kaynaktan gelen kısımların çokluğuna mukabil birinciler umumiyetle çok zengin bir edebiyattan ayrı ayrı gelmektedir. Buḫârî'nin birinci tip kaynaklara, *Ṣaḥîḥ*'inin malzemelerini toplarken diğerleri kadar değer vermemiş olmasına rağmen, maddî imkân nisbetinde ikincilere yani yanında rivayet yoluyla bulunan kitaplara da ehemmiyet verdiği anlaşılmaktadır. Meselâ, o bazan da hadis veya kitapların rivayetini kendisinden bir hayli genç olup, varraklığını yapan tilmizi ^cAbdallâh b. Ḥammâd al-^ɔÂmulî (öl. 273)'den almağa mecbur kalırdı[3]. Ta'lîqlerin izahında şarihlerin verdiği bilgiden faydalanarak, Buḫârî'nin daha ziyade m u ṣ a n n a f hadis mecmualarının, muayyen bâblara münhasır hadis kitaplarının, birinci asırdan kalma meşhur hadis «ṣ a ḥ î f a» ve «c u z-» lerinin büyük bir kısmını «s a m â^c» yoluyla aldığını, m u s n e d lelerin ve hassaten tefsirlerin, malzemelerini bâblara göre sistematik bir tertibe tabi tutmayan kitapların semaını elde etmediğini tahmin mümkündür. O, İmâm Mâlik'in Muwâṭṭâ'ını en az dört râ-

[1] *al-Kifâya* s. 290.

[2] ^ɔAbû ^cUbayd b. Sallâm, *Kitâb al-^ɔamwâl*'inde zaman zaman bu tabiri kullanmaktadır (bk. meselâ s. 358, nr. 932).

[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 228; ^cAyni VIII, 618; *Tahẕîb at-tahẕîb* V, 190-191.

viden dinlemek imkânını bulduğu halde[1] Şeyhi ʾAḥmad b. Ḥanbal'in *Musnad*'inin râvileri arasına girememişti[2]. Bir hadis kitabı olması bakımından kendisi için büyük bir kaynak teşkil edecek kitaptan ancak üç defa faydalanmıştı. Esasen *Ṣaḥiḥ*'in hemen hemen her faslının tetkiki sırf bir hadis kitabı olarak kalmak gayesini hiç bir zaman gütmediğini göstermektedir. Onun bu karakteri malzemelerinin mahiyetinde, daha sonrakilerin «taʿlîq» adını verdikleri nakilde tuttuğu yolun diğerlerinden yüzde yüz ayrılışında tezahür etmektedir. Kitabın mezkûr karakteri muhaddislerin nazarından kaçmamış olup meselâ Nawawî tarafından vazıhan ifade edilmiştir:

«... Buḫârî muhtelif ilimlerde, hadisin inceliklerinde ve bunlardan enteresan neticeler çıkarmakta kendisine kimsenin erişemiyeceği yüksek bir mertebeye sahipti. Şeyhlerinin ileri gelenlerinden ve diğer bir çok kimseden bu hükmümüzü gösterecek şeyler naklettik. Kitabına baktığın takdirde şüphesiz buna kani olacaksın. Bundan başka, kitabın maksadı sadece hadislere inhisar etmek, metinleri çoğaltmaktan ibaret olmayıp, ayni zamanda bunlardan hükümler çıkarmak, usûl ve furû, zühd ve edebiyata, darb-ı mesellere ve diğer bir çok ilimlere ait ayırmış olduğu bâblar için deliller bulmaktı. Bu bakımdan bir çok bâblarını isnâddan mahrum bıraktı ve filân sahabenin Peygamber'den nakline veyahut filânın hadisine göre veya benzer tabirlerle iktifa etti. Bazan hadisin metnini isnâdsız zikreder, bazan isnâdın baş tarafında bir veya bir kaç râviyi hazfeder. Bu iki şekil «taʿlîq» diye adlandırılır. Bunu bâbına yerleştirmiş olduğu meselenin isbatı için yapar ve hadisin isnâdından veyahut isnâd ve metninden müstağni kalır. Malûm oluşu bakımından sadece işaret eder, bazan ileride bazan çok yakında geçmiş olabilir. Bâbların izahı esnasında bir çok âyetler zikreder, bazı bâblada sadece ayetlerin zikri'le iktifa edip başka bir şey söylemez. Bir çok bâblarda sahâbe ve tâbiînin ve daha sonrakilerin fetvâlarını alır. Bütün bunlar sana söylediğimizi göstermeğe kâfidir. Gayesinin bu olduğu anlaşıldıktan sonra bir çok yerlerde de münasip şekilde hadisleri tekrarının zarureti ortaya çıkar»[3].

[1] Bk. Zurqânî I, 6.
[2] İbn al-Cazarî, *al-Masʿad al-ʾAḥmad* 30—31.
[3] Nawawî, *Šarḥ al-Buḫârî* 9 a—9 b.

HADİS EDEBİYATINDA TAʿLÎQLERİN İSTİMALİ

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin, maksat ve değeri üzerinde hicrî dördüncü asırdan itibaren münakaşa edilip izahında kat'i bir karara varılamıyan ta'lîqlerinin kendi asrında «*al-Kutub as-sitta*» müelliflerı arasında nasıl karşılandığı hususunda vazıh bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yani onların, Buḫârî'nin bu hususiyetine ait müsbet veya menfi ne gibi bir tavır takındıklarını bilmemekteyiz. Daha ilerde göreceğimiz veçhiyle İslâm âlemindeki malûm şöhretinin geniş manada bir nevi mebdei sayılan dördüncü asra kadar, te'lifinden sonra geçen bir asır zarfında, Buḫârî'nin bu hususiyetinin nasıl değerlendirildiği, hatta münakaşa edilip edilmediği hususunda doğrudan doğruya bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Yalnız, dördüncü asırda, bu meselenin birbirinden ayrı görüşlerin karşılaşması halinde daha önce ileri sürülmüş bir hüküm ve görüşten faydalanmak imkânı bulunmamasından -istidlâl yoluyla- daha evvel Buḫârî'nin bu hususiyetinin hadîs edebiyatında bir mesele teşkil etmediğini öğrenmek kabil oluyor. Fakat Buḫârî'nin bu hususiyetinin, gerek muasırları ve gerekse halefleri arasında bir mesele teşkil etmeyişini her halde meçhulleri olduğundan değil, bilâkis ara sıra benimsedikleri bu hususiyetini, bildiklerine hamletmek lâzımdır. Kaynakların, tarihî kontrole tabi tutulması lâzım gelen bir haberine göre, Buḫârî, kitâbını te'liften sonra şeyhleri Yaḥya b. Maʿîn (öl. 233), ʿAlî b. al-Madînî (öl. 234), ʾAḥmad b. Ḥanbal (öl. 241)'e göstermiş, onlar dört hadis müstesna hepsini tasvib etmişlerdi[1]. Sonradan Dâraquṭnî (öl. 385)'nin bulup çıkardığı senetleri illetli bir çok hadis[2] ve «taʿlîq» ler şarihlerin itirazına uğramıştı. Buḫârî'ye zaman bakımından tekaddüm eden hadis kitaplarında raslayamadığımız bu hususiyete haleflerinin atfettiği de-

[1] *Tahẕib at-tahẕib* IX, 54, şeyhlerinin vefat tarihleri göz önünde bulundurulacak olursa Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'ini 37 yaşında ve ölümünden asgarî 27 sene evvel te'lif etmiş olması lazım geliyor.

[2] An-Nawawî, *Şarh Msalim* I, 41.

ğer ne idi; veya artık tamamile yazılı bir edebiyatın mahsulü olan diğer musannafat için «samâ'» ve «kıra'at» yoluyle gelmemiş olan kitaplardan nasıl faydalanacaklardı? Bu mesele muhaddisler için olduğu kadar eserlerinin muhtevasını, seleflerinin rivaî bilgisiyle besleyecek olan müfessirler, müverrihler için de mühimdi.

Muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ kitabları Buḫârî'nin ta'likini ele alırken Muslim'de de bu gibi hadisler bulunduğunu kaydeder. Onların tâdadına göre Muslim'in *Câmi'*'inde bu cinsten on dört hadis bulunmaktadır [1]. Yalnız Muslim bunları münferid olarak değil diğer müsned hadisleri teyid mahiyetinde «mütaba'at» ve «şâhid» olarak kullanmıştır. Buḫârî'nin talîqleri için umumiyetle « قال » tabirini kullanmış olmasına rağmen Muslim'de zaten mahdut olan bu talîqler için muayyen bir tabir yoktur. O umumiyetle « وروى » , « ذكر » , « حدثنى بعض أصحابنا » veya « حدثت » gibi tabirler kullanır.

Usulcülerin, talikleri Buḫârî'ye ve bir kaçını da Muslim'e inhisar ettirmiş olmalarına rağmen Buḫârî'nin tilmizi Tirmiẕî'nin de *Câmi'*'inde benzerlerine raslanmaktadır. Belki onun ta'lîqleri Muslim'inkilerden daha barizdir. Onda meselâ: « حدثنا قتيبة حدثنا عبدالعزيز ابن محمد عن العلاء بن عبدالرحمن... الخ.» senediyle gelen bir hadisin nihayetinde « قال أبو عيسى هذا حديث حسن وقد روى شعبة واسماعيل بن جعفر وغير واحد عن العلاء ابن عبدالرحمن عن أبيه ... وروى ابن جريج ومالك بن آنس عن العلاء بن عبدالرحمن ... وروى ابن أويس عن أبيه عن العلاء بن عبدالرحمن ...» [2] diğer bir yerde: «هذا حديث حسن صحيح وقد رواه سفيان الثورى عن أبى اسحاق» derdi [3]. Filologlara müracaat etmeğe mecbur kaldığı zaman hemen hemen Buḫârî'nin tabirini kullanırdı Meselâ ʾAbû ʿUbayd al-Qâsım b. Sallâm'dan « يقول أبو عبيد ويختاره هكذا » diyerek almıştı [4]. Muhtemelen Tirmiẕî hadislerin garip kelimelerinin izahında ara sıra ʾAbû ʿUbayd'in *Ġarîb al-ḥadîṣ*'ine müracaat ediyordu.

Buḫârî'nin muasırı ʾAbû Dâvûd (ölm. 275) 'un *Sunan*'inde taliklerin biraz değişik bir şekline ve vazıh olarak «wicâda» tarzında alınmış olanlarına raslamak mümkündür: « قال أبو داود وقرأت فى كتاب عبدالله بن سالم بحمص عند آل عمرو بن الحارث الحمصى عن الزبيدى قال واخبرنى يحى

[1] *Agn. esr. Tadrîb ar-râwî* s. 35.
[2] *Şarḥ at-Tirmiẕî* XI, 70—72.
[3] *Şarḥ at-Tirmiẕî* XI, 86.
[4] *Agn. esr.* XI, 50.

[1] « ابن جابر ... الخ » Misalinde kitap sarih olarak zikrediliyor. Hatta bunların arasında filologların kitaplarından nakledilmiş bulunanlarda vardır: « قال أبو داود سمعت من الرياشي وأبي حاتم وغيرهما ومن كتاب النضر بن شميل ومن كتاب أبي عبيد ... قالوا ... الخ »[2].

Üçüncü asır muhaddislerinin büyük bir kısmını isnâdlarının bazı hususiyetleri bakımından tenkid eden dördüncü veya beşinci asır muhaddislerinin, meydana getirdikleri «*sunan*» kitablarında veya evvelki asrın otoritelerine ait noksanların ikmalini gaye edinen eserlerinde, hadisin bu nev'ine yani ta'lik suretiyle alınmış olanlarına, diğer bir ifade ile, rivayet hakkı alınmamış kitaplardan nakiller yaparak isnâdın münkati bırakılmasına raslanılmadığı halde, malzemelerinin çoğunu isnâdlı olarak alan diğer bir çok müelliflerin rivayet hakkını haiz olmadıkları kitaplardan faydalanmak mecburiyetinde kaldıkları görülmektedir. «*ᶜcarḥ wa taᶜdīl*» in otoritelerinden biri sayılan İbn ᵓAbî Ḥatim ar-Râzî (220-327)[3] Kitâb at-tafsîr'inde iyrad ettiği hadislerin yanında, muhtaç oldukça bu üslûbu kullanırdı. Kendinden bir kaç nesil öteden ta'likler yaparak: «qâla ᵓAbû Muḥammad wa rawâ ᶜan ᵓAbî Mâlik wa'ḍ-Ḍaḥḥâk wa Mucâhid wa ᶜİkrima wa naḥwa ẕâlika wa rawâ ᶜan ar-Rabî ᶜ b. ᵓAnas ᵓannahu qâla ... ilh.[4] veya» «qâla ᵓAbû Muḥammad wa rawâ ᶜan Ṭâwûs»[5], «wa rawâ ᶜan ᶜİkrimâ»[6] tabirlerini kullanırdı.

İslâmî rivayetin bu hususiyetinin belki de en enteresan tarafına Muḥammad b. Carîr aṭ-Ṭabarî (225-310) 'nin kitaplarındaki şeklinde raslamak mümkün olacaktır. O kendinden evvelki tefsir ve hadis kitaplarının büyük bir kısmını yanında bulundurup bunların muhtelif rivayetlerinden istifade ederek meydana getirdiği tefsirinde[7] ayrıca rivayet hakkını almadan müracaat imkânını bulduğu bir çok kitaplardan faydalanmak mecburiyetinde kalmıştı. Onun hemen hemen Buḫârî'nin asrında 270 senesinde te'lif etmiş olduğu tefsirinin malzemesini, rivayet hakkını haiz olup «ḥaddaṯa-

[1] *Sunan ᵓAbî Dâwûd* II, 139.
[2] *Ayn. esr.* II, 143.
[3] *Taẕkirat al-ḥuffâẓ* III, 47.
[4] *Tafsîr İbn ᵓAbî Ḥatim* 8 b.
[5] *Ayn. esr.* 10 b.
[6] *Ayn. esr.* 11 a.
[7] Bk. Yaqût, *ᵓİrşâd al-ᵓarîb* XVIII, 63-65.

nâ» lafziyle aldıklarıyla ve rivayetsiz olanlarla temin ediyordu. Onun bu tip nakiller için seçmiş olduğu tabirler Muslim'in kitabındaki ta'lîqler için kullanılan «ḥuddiṣtu» ile[1] Buḫârî'nin kitabında bol bol bulunan «qâla» idi. Meselâ 236 senesinde ölen Mincâb b. al-Ḥâriṣ'den[2], 228 de ölen ʾİbrahîm b. al Başşâr ve 242 de ölen ʿAmmâr b. al-Ḥasân[3] ve 175 de ölen Nuʿaym b. Maysarat an-Naḥwî den[4] nakletmek istediği zaman bu tabiri kullanırdı. Tabiatile Ṭabarî'nin «ḥuddiṣtu» tabiri, kendilerinden nakillerde bulunduğu şahısların bir kısmının, onun doğumundan önce diğer bir kısmının da çocukluğu esnasında ölmüş olmaları bakımından muttasıl bir senede delâlet etmiyordu. O, bu tabiri, ʾAbû ʿUbayda'nin bugün elimizde bulunan ve nüshalarının farklarını bile tesbite çalıştığı *Macâz al-Qur'ân*'dan yaptığı nakiller için bile, kitabın adını zikre lüzum görmeden « حدثت بذلك عن أبى عبيدة معمر بن المثى » şeklinde kullanırdı[5]. Esasen İslâmî kaynakların umumiyetle müellifin adını kitabın yerine ikame etme adetleri Ṭabarî'nin de üslûbunda tamamile hakimdi. Tefsir'inin kaynaklarına dair pek mühim bir haberin[6] muhafaza ettiği isimlerden hiç biri adı geçen tefsirde tasrih edilmiş değildir. Mamafih « حدثت » Ṭabarî'nin, ta'likleri için kullandığı tek tabir değildi. O hemen hemen pek keyfi bir şekilde «qâla» yi bunun yerine geçirilebilirdi. Zira ʾAbû ʿUbayda'nin *Macâz al-Qur'an*'ı için bazan da « وقال أبو عبيدة معمر بن المثنى » derdi[7].

Ṭabarî'nin ta'lîkleri gözden geçirilecek olursa «ḥuddiṣtu» tabirini, yanında bulunan eser kime ait olur ise olsun sadece rivayetin son râvisini ibka eder bir şekilde değil, faydalandığı kaynağın, bütün râvilerinin adını, kendine en yakın zincirine kadar zikrederek kullanırdı. Meselâ Ḍaḥḥâk'in bir tefsiri için « حدثت عن مروان عن جبير عن الضحاك ... الخ » şeklinde isnâdı zikrederdi[8].

[1] Bk. Nawawî, *Şarḥ Muslim* I, 26.
[2] *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* I, 248. I, 354.
[3] *Ayn. esr.* II, 248.
[4] *Ayn. esr.* I, 323.
[5] *Tafsir aṭ-Ṭabarî* VI, 87.
[6] Yaqût, *ʾIrşâd al-ʾarîb* XVIII, 61-66.
[7] *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* XII, 112.
[8] Bk. *ayn. esr.* XV, 105.

Ţabarî'nin tefsirinden daha sonra te'lif etmiş olduğu *Tarîḫ*'inde de[1] vaziyet ayniydi. Rivayet hakkını haiz olduğu ve olmadığı kitaplardan faydalanıyordu. Yalnız *Târiḫ*'inde bu ikinci tip kaynak için bazan « حدثت عن عمار بن الحسن ... الخ » bazan da meselâ « وذل هشام بن محمد الكلبي فيما حدثت عنه »[2] şeklinde kullandığı değişik bir üslûbu vardı.

İslâmî edebiyatta kitapların çoğalmasından sonra tabiî olarak semâ'sız kaynaklardan nakle doğru geçmek zarureti gittikçe kendisini hissettiriyordu. İkinci asrın filologları bir tarafa bırakılacak olursa, bu ameliyeyi hadis kitabında geniş çapta ilk olarak Buḫârî yapmıştı. Mevsuk kitablara, isnâd kadar ehemmiyet verme işi her müellifin kendinden evvelki edebiyat ve kaynakları feda edememe hususundaki alâkasının derecesine bağlıydı. Böylece muayyen bir asrın müellifleri arasında, sadece rivayet hakkı alınmamış bulunan kitaplara bağlı kalmaktan kurtulma işi ayni zaman zarfında olmamıştır. Her halde islâmi rivayetin, isnâda karşı duyduğu ilk ihtiyaç asrıyla, dördüncü ve beşinci asırlarda bazı hususiyetleriyle bir istihza mevzuu oluncaya kadar[3] geçen zaman zarfında isnada atfedilen muhtelif değerleri ve rivayeti alınmamış kitapların artık, malzemelerini rivâî kaynaklardan alan eserlerde tam kıymetini buluncaya kadar takip ettiği tarihî seyir etüd edilmeye değer. Usul kitaplarının bir kısmında «t a ḥ a m m u l a l - ʿi l m» in «w i c â d a» nev'inden başka « من رأى فى هذا الزمان حديثاً صحيح الاسناد فى كتاب أو جزء لم ينص على صحته حافظ معتمد ... الخ » diye ayrılmış oldukları bâbda bu tabii geçişe karşı duyulan ihtiyacın bir nevi ifadesini bulmaktayız. Bu bâbın izahında Suyûţî'nin muhtelif kaynaklardan iktibas ettiği münakaşanın hulâsaten nakli, buraya kadar izahına çalıştığımız rivayet hakkı alınmış olan ve olmayan kitaplardan naklin cevazı meselesini muhtemelen biraz daha aydınlatmağa yarayacaktır.

« . . . İbn Ḫayr al-ʾİşbîlî Birnâmac'inde: Muhaddisler bir müslümanın, Peygamber'in bir sözünü, yanında sahih bir rivayeti bulunmadıkça qâla Rasulallah, demesinin caiz olmadığı hususunda mütteffktirler, demişti. ʿİrâqî bunun reddi hususunda bir şey söylemedi. Sadece Zarkaşî, yazmış olduğu bir risalesinde bu mese-

[1] *Târîḫ aţ-Ţabarî* I. 175.
[2] *Ayn. esr.* I, 202, 314.
[3] *al-Kifâya* 3-4; *Maşâriq al-ʾanwâr* I, 2-4, *ʾIḥyâʾ al-ʿulûm* III, 374-376.

lede muhaddislerin icmâ etmiş olması pek gariptir. Bu muhaddislerin birinden naklolunmaktadır. İbn Burhânın, mezkûr meselenin cevazına dair naklettiği şey ise muhaddislerin icmâ'ına muhaliftir. *Awsaṭ*'ında da: Fukahanın hepsi, bir hadisle amel etme onun semâᶜ yoluyla gelmiş olmasına bağlı değildir, bu hadisi ihtiva eden nüshanın sahih olduğu tahakkuk ettiği takdirde s a m â ᶜ yoluyla gelmemiş olsa bile onun ile amel caizdir. ʾAbu ʾIsḥâq al-Isfarâʾinî: Güvenilir kitaplardan naklin cevazında ve bu kitapların râviler silsilesile gelmiş bulunmasının şart olmadığında muhaddislerin icmâ'ı vardır. Bu, hadis ve fıkıh kitapları için de aynidir, demiştir. al-Kayyâl aṭ-Ṭabârî, Taʾlîq'inde, Sahih bir kitapta bir hadis bulan kimsenin bunu rivayet ve onunla istişhad etmesi caizdir, diyor. ʾA ṣ ḥ â b a l - ḥ a d i s 'ten bazı kimseler: Bir şahsın bir hadisi, şeyhinden dinlememiş olmasından dolayı rivayet etmesi caiz değildir, dediler. Bu yanlıştır. ʾİmâm al-Ḥaramayn de *Burhân*'da, büyük muhaddisleri değil de, s a m â ᶜ a bağlanıp kalan bazı şahısları kasdederek bunlar, metinlerin takdirinde sözlerine değer verilmiyecek bir guruptur, demişti. Şayh ᶜİzzaddîn ᶜAbdassalâm, ʾAbû Muḥammad b. ᶜAbdalḥamîd'in yazılı sualine şöyle cevap vermişti: Sahih fıkıh kitaplarına itimat edilip edilmiyeceği meselesine gelince, bu devirde âlimler, bu tarz kitaplara itimadın caiz olduğu hususunda müttefiktirler. Zira rivayete nasıl güvenilirse bunlara da öyle güvenilir. Bunun için de, nahiv, lugat, tıb ve diğer ilimlere dair meşhur kitaplar, daha evvel sıhhatları ve apokrif olmadıkları teslim edildiğinden, herkes tarafından itimat edilmiştir. Bu kitaplara itimat caiz olmasaydı kendilerine mütevakkıf bir çok meseleler muattal kalırdı: Şeriat kaidelerinin nazımları bir çok meselelerde, kitaplarını ancak mü'min olmayan bir cemaatın güvenilir kitaplarından almış olan tabiblere müracaat etmişlerdir. Filolojide de müşrik olan arapların şiirlerine itimat edilmiştir. Hadis kitapları bu itimada fıkhî ve sair kitaplardan daha lâyıktır. Zira muhaddisler nüshaların zaptı ve kaydı ile daha fazla alâkalanmıştır. Kim: bir kitaptan hadis çıkarmak ve faydalanmak onun rivayetini muttasıl râvilerle almış olmağa bağlıdır, derse i c m â ' ı ayaklar altına almış olur. Şâfiᶜî, *Risâla*'sinde, bir kimse bir haberi bir şeyhten dinleyip dinlemediğini bilmese bile onu rivayet etmesinin caiz olduğunu söylemiştir[1].

[1] *Tadrîb ar-râwî* 46-49.

İsnâdsız gelen kitaplardan faydalanmanın cevazının yanında mücerred olarak s a m â ʿ a ve kitapların rivayet hakkını almaya karşı gösterilen alâka aleyhine geniş bir cereyan da başlamıştı. Üçüncü ve dördüncü asrın zayıf tenkidi bir tarafa bırakılacak olursa, bu cereyan hasseten beşinci asırda, islâmın en büyük ilim otoriteleri tarafından destekleniyordu. Ḫaṭîb Bağdâdî (öl. 464)[1], İmâm Ġazzâlî (öl. 505)[2] ve Qâḍî ʿİyâḍ (öl. 544)[3] kitapların icâzetinin beşikte bulunan çocuklara bile verilmesini ve hiç bir şeyden haberleri yokken isimlerinin isnâd silsilesine idhal edilmiş olmalarını sert bir tehekküm ile karşılamıştı.

Bu bahis sonunda bir hulâsa yapmak istersek, hadislerin tamamile yazılı kaynaklarda bulunduğu üçüncü asırda Buḫârî'nin, *Ṣaḥîḥ*'ini tasnif ederken, kitaplardan faydalanmak için rivayet yoluyla gelmiş olmasını şart koşmayıp, isnâdın artık hükmünü kaybetmeğe mahkûm otoritesini ciddî bir surette sarsan ilk kimse olduğunu söyleyeceğiz. Bu taktirde «*isnâdı ikmal ve hakikî bir ilim haline çıkaran Buḫârî*'dir» şeklindeki bir mülâhaza[4] *Ṣaḥîḥ*'in dikkatlice okunmamış ve husuṣiyetlerinin göz önünde bulundurulmamış olmasının bir neticesi addedilecektir.

[1] *al-Kifâya* 3-6.
[2] *ʾIḥyâ ʾal-ʿulûm* III, 374-376.
[3] *Maşâriq al-ʾanwâr* I, 3-4.
[4] Caetanî, *Annali dell'Islam* I, 15, *Türkçe trc.* I, 84.

İKİNCİ KISIM

BUḪÂRÎ'NİN QUR'ÂN TEFSİRİ VE KAYNAKLARI

Hicrî ikinci asrın ilk yarısında başlayıp asrın sonuna doğru çoğalan ve üçüncü asırda tam inkişafını bulan muṣannaf *«sunan»* kitaplarından birini teşkil eden Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'i, diğerleri gibi Peygamber'in hadis ve sünnetlerini bâblar halinde ihtiva etmekte olup kendinden evvelki hadis edebiyatının bir hülâsasını yapmak gayesiyle ortaya çıkmıştı. Mezkûr *«sunan»* kitapları, esas itibariyle fıkhın meseleleri etrafında hadis ve sünnetleri kendi ölçülerine göre cemetmek gayesiyle ortaya konmuş olmakla beraber «cihâd, mağâzî, manâqib, al-'aṣḥâb» gibi bir çok tarihî malzemeyi de ihtiva ediyordu. Bu s u n a n müelliflerinin umumiyetle bir de *Qur'ân* tefsirine aid kitapları olduğunu öğreniyoruz. Tarâcim-i ahval kitaplarından başka eski devre aid, *Fihrist* İbn an-Nadîm, *Fihrist* İbn Ḫayr, *Fihrist* aṭ-Ṭûsî gibi, islâmî edebiyatın çoğu kaybolan mahsulleri hakkında bizi aydınlatan kaynaklardan bunu teyid etmek imkanına malikiz; hatta bazı örnekleri zamanımıza kadar intikal etmiş bulunuyor.

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inden evvelki «s u n a n» kitaplarının bâbları arasında tefsir diye ayrılmış bir kısım bulunduğunu bilmiyoruz. Te'lifi bakımından Buḫârî'nin kitabından biraz mütekaddem sayılan Dârimî (öl. 255) 'nin S u n a n 'inde[1] dahi böyle bir fasıl bulunmamaktadır. Buna mukabil Buḫârî'yi hemen takip eden Muslim (öl. 262) ve Tirmiḏi (öl. 279) 'de bunun mevcut olduğu görülmektedir. Fakat Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'inin mezkûr faslındaki malzemesiyle kendinden evvel meydana getirilen müstakil tefsir kitaplarından ve muakkiblerinden tamamiyle ayrılmaktadır. Onun mevzuubahs ayrılışı bâblarının malzemesinin kemiyetinde değil, tamamiyle bir hadis kitabı hüviyetini kaybederek geniş ölçüde filolojik malûmat ihtiva etmiş olmasındadır. Sadece *Kitâp at-tafsîr* diye ayırmış olduğu

[1] Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 56; *Tahḏîb at-tahḏîb* V, 295.

kısıma değil, *Ṣaḥîḥ*'inin hemen hemen her tarafına bol miktarda tevzi etmiş olduğu, *Qur'ân*'ın filolojik tefsir malzemesi her halde onu diğer hadis kitaplarından ayıran karakteristik tarafı teşkil eder. Biz burada «*Buḫârî'nin Qur'ân tefsiri*» adı altında bu hususiyetini ele alacağız.

Buhârî'nin, gerek «*Kitâp at-tafsir*» kısmına ve gerekse diğer bâblarının arasına almış olduğu, Qur'ân tefsirine ait filolojik malzemeyi kitabının karakteri ve kaynaklarıyla olan münasebetleri ve hasseten onu diğer hadis kitaplarından ayıran hususiyetleri bakımından inceleyeceğiz. Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'indeki Qur'ân tefsiriyle alâkalı filolojik malzemeyi, biri daha evvel meydana getirilmiş tefsir kitaplarında bulunan cinsten diğeri Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde bulunup ona bariz bir karakter veren filolojik malzeme diye iki kısma ayıracağız. Bizi esasen meşgul edecek olan ikincisidir. Birincisine çok muhtasar bir şekilde temas edeceğiz.

Buḫarî'de, kendinden evvelki tefsir kitaplarıyla müşterek olarak bulunan filolojik malzeme ile, Qur'ân'ı sırf filolojik bir etüde tabi tutmuş olmayıp, âyetlerin şerh ve izahlarıyla ve diğer bir çok hususiyetleriyle alâkalı şahısların bilgilerinden ibaret rivayetleri kasdediyoruz. Bunların arasında, Buḫârî'nin üstadlarına, üstadlarının üstadlarına kadar bir kaç tabakaya mensup olanlar vardır. Ekserisinin yazılı tefsirlere sahip olduğunu öğrenmek imkânına malik bulunduğumuz, bir kısmı için böyle bir bilgiden tamamen mahrum olduğumuz bu şahıslara ait malzemenin naklinde Buḫârî'nin, kendinden evvelkilerle müşterek olduğu hususu bize kadar o devirden gelen ayni neviden eserlerin ve hadis şerhlerinde mevcut materyelin tetkikinden anlaşılıyor. Buḫârî'nin kendinden evvel mevcut rivâî tefsir kitaplarından sahâbe ve tâbiinin Qur'ân tefsirine dair, bazı filolojik izahlarını rivayet ettiği hususundaki bilgi, bu etüd esnasında hassaten üç tefsire müracaat etme suretiyle hasıl olmuştur. Buḫârî'nin şeyhinin şeyhlerinden ʿAbdarrazzâq b. Hammâm b. Nâfi (öl. 211) 'e, bir sonraki nesle mensup[1], Muḥammad b. Carîr (öl. 311)[2] ve İbn ʾAbî Ḥâtim (öl. 327)[3] e ait bulunan bu tefsirlerden başka Buḫârî

[1] Bk. Brock. *Suppl.* I. 333.

[2] Brock. *G* I², 147. *Suppl.* I, 218.

[3] Bunun Brock. da zikri geçmeyen yegâne nüshasına Ayasofya Ktp. nr. 175 de raslanmıştır. Sadece birinci cildi bulunmaktadır.

şerhleri ve hassaten İbn Ḥacar (öl. 852)'in *Taʿlîq at-taʿlîq* adlı eseri[1] böyle bir neticeyi ortaya koymaya kâfi gelmektedir. Bu, kitaplar ve benzerleri, geniş miktarda *Ṣaḥîḥ*'deki filolojik izahların tarihini tesbit hususunda oldukça aydınlatıcı bir bilgiyi muhafaza etmektedir. Tarihî bir kontrola tabi tutulması gereken bu malzemenin bilâhare sırf filolojik olmak iddiasiyle ortaya konup, kaynaklarını zikretmeyen Qur'ân tefsirlerinin zuhurunu hazırlamış ve kolaylaştırmış bulundukları muhakkaktır.

Buḫârî'nin kendinden daha evvelki tefsir kitaplarıyla müşterek olan bu kısmının diğerlerine hiç benzemiyen bir tarafı vardır. Diğer kaynaklar kendilerinden evvelki otoritelerden almış oldukları bu izahları isnâdlarla vaslettikleri halde Buḫârî hemen hemen daima senedleri hazfedip sadece o izahın sahibi olan sahâbe, tâbiʿin ve tâbiʿinden sonra gelenlerin ismini bırakır. Daha evvel gördüğümüz «taʿlîq» diye adlandırılan bu tarzla, Buḫârî kendinden evvel bulunan ve daha sonraki müfessirler tarafından ancak senedlerle nakledilebilen kitapların muhtevalarından kolaylıkla istifade imkânını bulmuştur. Meselâ, Ṭabarî, tefsirinin kaynakları olarak aldığı eserler[2] den faydalandığı her yerde malzemelerini bir bir isnâd ettiği halde *Ṣaḥîḥ*'de bunların hemen hemen hepsi muallak olarak bırakılmıştır. Böylece, Buḫârî kaynaklardan nakil hususunda, mensup olduğu zümreden hemen hemen tamamiyle müstakil hareket ederek, şayan-ı hayret bir kolaylık ortaya koymuş olmasına rağmen «*al-Câmiʿ aṣ-ṣaḥîḥ al-muḫtasar min ʾumûr Rasûlillâh ṣallallâhu ʿalayhi wa sallam*» ismiyle[3] müsned bir eser meydana getirmek gayesini tamamen ihmal etmiştir. Onun içindir ki, daha sonraki muhaddisler, *Ṣaḥîḥ*'i, bu hususiyeti yüzünden Muslim'in kitabından daha dun derecede görmüşlerdir[4].

«Qâla» ve benzer tabirlerle, müteakip muhaddisler arasında «taʿlîq» diye adlandırılan, isnâdları hazfolunmuş hadislerin, Buḫârî tarafından rivayet hakkı alınmamış olan kitaplar için kullanıldığı yolundaki mülâhazamızın diğer bir mesnedini Kitâb a-tafsîr'de görmek mümkün oluyor. Zira ta'lîq şeklinde alınan, Qur'ân âyet-

[1] Brock. G II², 81, *Suppl.* II, 73.
[2] Bk. Yâqût, *irşâd al-ʾarîb* XVIII, 64.
[3] Nawawî, *Şarḥ al-Buḫârî* 6 a-6 b.
[4] *Hadyu's-sârî* s. 8; *Tadrîb ar-râwî* s. 26.

leriyle alâkalı izâhları büyük bir yer işgal etmektedir. Yazılı bir tefsir sahibi olduğunu müteaddit vasıtalarla öğrendiğimiz bir çok şahıslardan müteaddit ta'liklerin yapılmış olmasını bunun teyit edici bir delili gibi görüyor ve hassaten tefsir kitaplarının, Buḫârî'nin yanında rivayet hakkı alınmamış olarak bulunduğunu tahmin ediyoruz.

Kendilerinden yukarıda izah edilen tarzda *Qur'ân*'a dair filolojik malzeme rivayet eden şahısları kronolojik bir tasnif çerçevesinde üç kısma ayırmak kabildir. Sahâbe, tâbiîn ve tâbiînden sonrakiler. Bu her üç gurup mensuplarına ait malzemeyi, Buḫârî'nin bütün *Ṣaḥîḥ*'inin muhtelif fasıllarında bulunan malzemeyi bir araya toplamış olmakla beraber burada sadece, rakamlarla vereceğiz. Buḫârî ve Muslim'deki hadisleri isnâddaki «sahâbe» ye göre veya muhtelif bakımlardan rakamlarla ifade etmek, bildiğimize göre, İbn aş-Ṣalâḥ'dan beri hadis edebiyatının bir adetidir. Onlar, iki *Ṣaḥîḥ*'deki «t a ᶜ l î q » lerin sayısını vermekte beraber, muayyen mevzua göre «ta'lîq» lerin ne bir yekûnunu vermişler ve ne de her ferde ait olanların tesbitiyle alâkalanmışlardır. *Qur'ân* tefsirine ait, suret-i mahsusada filolojik olmayan kaynaklardan gelen, filolojik tefsir ta'lîkatının bir yekûnunu vermek ve Buḫârî'nin m u s n e d ve m u a l l a k hadislerine dair daha evvelkiler tarafından tesbit olunan rakamlarla mukayese etmek suretiyle kitapta kendilerine ayrılan yer hakkında nisbî ve umumî bir fikir teminine çalışacağız.

I — Sahâbeden isnâdsız gelen filolojik izahlar:

ᶜUmar b. al-Ḫaṭṭâb (öl. 23)	3
ᶜAbdallâh b. Masᶜûd (öl. 32)	2
ᵓAbû Musâ ᵓal-ᵓAş ᶜarî (öl. 44)	1
ᶜAbdallâh b. az-Zubayr (öl. 73)	1
ᶜAbdallâh b. al-ᶜAbbâs (öl. 69)	187

II — Tabiᶜînden isnâdsız gelen filolojik izahlar:

Mucâhid (öl. 103)	144
ᶜİkrima (öl. 105)	12
Saᶜîd b. Cubayr (öl. 94)	10
ᵓAbû'l-ᶜÂliya (öl. 90)	9
al-Ḥasan al-Başrî (öl. 121)	12
Qatâda (öl. 117)	16

Sa^cîd b. al-Musayyab (öl. 95)	2
İbrâhîm an-Naḫa^cî (öl. 95)	2
ʾAbû wâʾil (öl. 85)	1
ar-Rabî^c b. Huşaym (öl. 63)	1
^cAlqama (öl. 102)	1
^cAlî b. al-Ḥusayn (öl. 04)	1
^cAṭâʾ (öl. 104)	1
ʾAbû Maysara (İbn Şuraḥbîl)	1
^cUbayd b. ^cUmayr (öl. 68)	1

III — Tâbi^cînden sonra gelenlerden alınan isnâdsız izahlar:

Sufyân aş-Şawrî (öl. 161	1
Safyân b. ^cUyayna (öl. 198)	10

Mecmuu 450 ye varan bu ta'lîklerin hazfedilen isnâdlarının yerine kaim olan şahıslarına çoğunun müstakil birer tefsir sahibi olduğunu öğreniyoruz[1]. Daha önce izah olunduğu vechiyle yazılı bir tefsir sahibi olmayanlardan yapılan ta'lîkler ise ya yukarıda adı geçen tefsirlerden veya Buḫârî'nin yanında bulunan diğer kaynaklardan alınmıştır. Kitabında sayısı 450 'ye varan mevzuubahs ta'lîkleri 7397 müsned ve 1341 muallak[2] hadise nisbetle ehemmiyetli bir rakam ifade etmektedir. Ayni zamanda bunlar, doğrudan doğruya fiilolojik kaynaklardan alınanlardan ayrıdır. Takriben bu sonuncular kemiyet bakımından diğerlerinden az değildir. Birbirlerine ilâve suretiyle *Ṣaḥîḥ*'in onda birine yakındır.

Buḫârî'nin bu tip merviyatı içinde, ^cAbdallâh b. ^cAbbâs ve Mucâhid'den gelenler mühim bir yer işgal eder. Her ikisinin de yazılı birer tefsir sahibi olduklarını o kadar kuvvetli bir şekilde ve bizzat kaynak olarak kullananlar tarafından zikrediliyor ki varlıklarından şüphe etmeğe mahal kalmıyor. Yalnız muhtevaları, râvilerine intikal şekli münakaşadan müstağni olmayabilir. Bahusus,

[1] Bu zevatın tefsirlerini ʾİbn an-Nadîm'in *Fihrist*'inden (226-236), *Kaşf aẓ-ẓunûn*'un «tafsîr» maddesinden, Ṭabarî'nin kaynakları hakkında eski bir rivayeti muhafaza eden Yâqût'un *ʾİrşâd al-ʾarîb*'inden (XVIII, 54-65), Ṣa^clabî'nin *al-Kaşf wa'l-bayân* adlı tefsirinin mukaddimesindeki mufassal malûmattan ve Buḫârî şerhlerinden, hasseten İbn Ḥacar'in *Ta^clîq at-ta-^clîq*'inden ve bunların tercüme-i hallerini ihtiva eden diğer bir çok kitaplardan öğreniyoruz.

[2] *Hadyu's-sârî* s. 468, 470.

râvisine izafeten *«Sahifat ᶜAlî b. ᵓAbî Talha»* diye maruf olan birincisi, rivayet silsilesi bakımından bir hayli münakaşayı mucip olmuştur[1]. ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'dan, râvilerine intikal şeklinde çok şüpheler ileri sürülmüş olmakla beraber böyle bir tefsirin Mısır'da bulunduğu ve üçüncü asrın ilk rub'unda muhaddisler tarafından bilindiği, hatta *«Mısır'da ᶜAlî b. ᵓAbî Talha tarafından rivayet edilen bir tefsir vardır, onun için Mısır'a kadar gidilse çok şey yapılmış sayılmaz»* diyen ᵓAhmad b. Hanbal'in[2] hayatının faaliyet devrinde orada bulunduğu ve o devre kadar, Mısır'a nisbetle şark sayılan bölgelere intikal etmediği ve bundan ciddî surette Buhârî'nin faydalandığı anlaşılmaktadır. Buhârî'nin, bu kitabın bir nüshasını, Mısır'a 217 senesinde yapmış olduğu seyahatı[3] esnasında mı elde ettiğini yoksa, her hangi bir şekilde, Buhârî'ye diğer bir yerde mi intikal ettiğini bilemiyoruz. Zira, Buhârî'nin Mısır seyahatı esnasında, kitabın son râvisi ᵓAbû Şâlih (öl. 223) hayatta bulunmaktaydı. Buhârî ise ᵓAbû Şâlih'in yanında bulunan «şahifa» dan, ancak «qâla İbn ᶜAbbâs» veya «wa yuzkaru ᶜan İbn ᶜAbbâs» şeklinde ta'lîken rivayet etmektedir. Bu ve ayni zamanda nadiren diğer rivayetler için, ismini zikrettiği ᵓAbû Şâlih'den aldıklarının hepsi Buhârî'nin ondan bir şey dinlemediğini ve onun huzurunda bir şey okumadığını göstermektedir. Hatta *Şahîh*'inde ᵓAbû Şâlih'in şeyhini kasdederek «wa qâla al-Layş» diye aldıklarının da hepsi ᵓAbû Şâlih'den gelmektedir. Bunun bizzat Buhârî tarafından itade edildiği naklolunur[4]. Buhârî'nin, yanında bulunduğu ihtilâfsız olarak kabul edilen bu «Şâhifa» nın[5] ne kadarını *Şahîh*'ine idhal ettiği bir münakaşa mevzuudur. Zira o, ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'dan bu *«Şâhifa»* vasıtasıyla sadece filolojik tefsirleri veya garip kelimelerin izahını aldığı halde Tabarî'de, ᶜAlî b. ᵓAbî Talha rivayetiyle İbn ᶜAbbâs'a ait yalnız «aḥkâm» ve sebeb-i nüzula dair izahlar bulunmaktadır. Tefsirinin bir cildi bize kadar geli-

[1] Bk. *al-İtqân* II, 223.

[2] Nahhâs, *an Nâsih wa'l-mansûh* s. 12.

[3] *Muᶜcam ğarîb al-Qur'ân* adlı kitabın mukaddimesini yazanlar Mısır'a ne zaman gittiği hususunda kaynaklarda bir kayda rastlamadıklarını söylemekte (önsöz s-d-k) iseler de, Buhârî, *at-Târîh al-kabîr*'inde (I/2,5) 217 yılında Mısır'da bulunduğunu kaydediyor.

[4] *Ricâl aş-şahîhayn* I, 268-269.

[5] *Fath al-bârî* VIII, 332; ᵓ*İtqân* II, 223.

miş olan İbn ᵓAbî Ḥâtim (öl. 327)[1]'de her iki nevi bir arada bulunmaktadır[2]. Buḫârî, garip kelimelerin izahını adı geçen «*Ṣaḥîfa*» den, *Ṣaḥîḥ*'inin gerek *K. at-tafsîr* kısmında ve gerekse diğer yer lerinde, *Qur'ân* âyetleriyle alâkalı diğer isnâdlarını hazfetmesine mukabil, haberleri muhtelif isnâdlarla İbn ᶜAbbâs'a kadar çıkarmaktadır[3]. ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'ın ᶜAlî b. Ṭalḥa rivayetiyle gelen «*Ṣaḥîfa*» sinden Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'inde ancak muallak bir nakl yoluyla istifade ettiği halde muasırı ᵓAbû Ḥâtim ar-Râzî (öl. 277) bilâhere ᵓAbû Bakr ar-Râzî (öl. 327), Muḥammad b. Carîr aṭ-Ṭabarî (öl. 311), İbn al-Munẕir (öl. 318) ancak muttasıl bir rivayetini temin suretiyle faydalanabilmişlerdir[4].

Buḫârî'nin, garip kelimelerin izahında İbn ᶜAbbâs'dan sonra geniş çapta faydalanmış olduğu Mucâhid'in tefsirinin sıhhati hemen hemen bütün alâkalılarca kabul edilmiş[5], İmâm Şâfiᶜî, Buḫârî ve diğer bir çok muhaddislerin ondan faydalandıkları sık sık ifade olunmuştur[6].

1 Ayasofya nr. 175 de bulunmaktadır.

2 *Tafsîr İbn ᵓAbî Ḥatim* 2 a, 5 b, 6 b, 7 b, 9 b.

3 Meselâ onun «Yazîd ᶜan-Nahwî ᶜan ᶜikrima ᶜan İbn ᶜAbbâs» rivayeti için bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 193; Muḥammad b. Muqâtil -Aṣbât aş-Şaybânî- al-Hasan rivayeti için bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 185; «ᵓAhmad b. Ḥumayd-ᶜUbaydallâh al-ᵓAşcaᶜî-Sufyân-Şaybânî-ᶜİkrimâ rivayeti için ayn. esr. VIII, 181 ve diğer bir rivayeti için bk. s. 187.

4 *Fatḥ al-bârî* VIII, 332. ᵓAbû Hâtim'in bunu, râvisi ᵓAbû Ṣâliḥ'den alınış olduğunu oğlu İbn ᵓAbî Ḥâtim'in senedlerinden öğreniyoruz.

5 Ṯaᶜlabî, *al-Kaşf wa'l-bayân* I, 4 a—7 b.

6 *al-ᵓİtqân* II, 225.

BUḪÂRÎ'NİN FİLOLOJİK KAYNAKLARI

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde bulunan filolojik malzeme, kaynaklarıyla olan münasebetlerinin en garip tarafını teşkil eder. Hadiste c â m i', m u s n a d ve m u s a n n a f eserler meydana getirme devrinin hemen hemen sona ermesiyle, evvelkilerin şerh, izah, ta'lîk ve muhtelif bakımlardan etüdüyle uğraşılınca, Buḫârî'nin kitabının daha evvelki ve sonraki musannefatta bulunmayan filolojik bir çok malzeme ihtiva ettiğinin farkına varılmıştı. Meselâ ilk şarihi Ḫaṭṭâbî (öl. 395), şerhine teşebbüs ettiği *Ṣaḥîḥ*'in adı geçen hususiyetini görmüş, mercii *‹ġarîb al-ḥadîs›* kitaplarından ibaret olan müşküllerinin izahından vazgeçmişti[1].

Kitabın daha sonraki şârihleri, kendilerinden evvelki mesainin neticelerinden faydalanarak, *Ṣaḥîḥ*'in bâbları arasındaki filolojik malzemeye dair alâka çekici bir çok ip uçları elde etmişlerdi. Esasen, Buḥârî'nin kaynakları ve diğer bir çok hususiyetleri üzerinde, ancak şarihlerin muhafaza ettiği zengin malûmat sayesinde bizim için bir şeyler söylemek kabil oluyor.

Peygamber'in sünnet ve hadislerini cem' ve ihtisar etme teşebbüsünde bulunan Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'in kaynakları hakkında en mühim malûmatı veren İbn Ḥacar'e göre 'Abû 'Ubayda Ma'mar b. al-Muṣannâ (öl. 210), al-Farrâ (öl. 215), an-Naḍr b. Şumayl (öl. 203) ve 'Abû 'Ubayd al-Qâsim b. Sallâm (öl. 221) gibi dört büyük filologdan müteessir olmuştu.

Şimdiden şurasını kaydedelim ki, Buḫârî'nin şarihleri, mevzuubahs tesire zaman zaman temas etmişlerse de onu bir bütün olarak mülâhaza edip bu hususun, *Ṣaḥîḥ*'in maruf şöhretine neler kazandırıp neler kaybettireceğini gözönüne almamışlardır. İbn Ḥacar, Buḫârî'yi Bâblarının tertibine itiraz eden bir şarihe karşı müdafaa ederken bilvesile, zikredilen filologlardan alınanların hey'eti umumi-

[1] *Ḫaṭṭâbî, Şarḥ al-Buḫârî* 2b—3a.

yesini «Tafsîr al-ğarîb» diye tavsif eder[1]. Bu tabirle hem «ğarîb al-Qur'ân» ı ve hem de «ğarîb al-ḥadîs» i kasdeder. Buḫârî'nin bir muhaddis olarak, bazı müşkil hadislerin halline tevessülü ve bu hususta otorite kabul edilen kimselere istinad etmesi tabiî karşılanmışsa da, «ğarib al-Qur'an» münasebetiyle, halli zor naḥvî meselelerin münakaşasına, kitabında sık sık yer vermiş olması yüzünden bazan çok şiddetli itirazlara maruz kalmıştır. Buna mukabil hadislerin ihtiva ettiği garib kelimelere dair izahların Ṣaḥîḥ'de yer bulmuş olması hemen hemen itiraz mevzuu olmamıştır. Musannaflarında, Qur'ân'ın «ğarib» lerine umumiyetle yer vermeyen «al-Kutub as-sitta» musannıfları arasında yalnız Buḫârî'nin tilmizi 'Abû ʿIsâ't-Tirmiẕî, garib hadislerin izahı için zaman zaman, üstadı gibi, 'Abû ʿUbayd b. Sallâm (öl. 221)'a müracaat etmiştir[2]. Esasen daha önce «aṣḥâb al-ḥadîs» in «ğarîb al-hadîs» in şerhiyle meşgul oldukları anlaşılmaktadır. 'Abû ʿUbayd'in *Ğarib al-ḥadîs*'inde zaman zaman filologlarla «'aṣḥâb al-ḥadîs» in mütekabil izahlarının mukayeseli olarak verilmiş bulunması bu hususu açıkça gösterir. Zikredilen iki zümreden Buḫârî, filologları iltizam eder. Meselâ «iqʿâ» kelimesinin izahı için kullandığı ifade, daha ziyade, 'Abû ʿUbayd tarafından «'aṣḥâb al-ḥadîs» e tercih edilen filolog 'Abû Ubayda'nin tefsirine tetabuk etmektedir[3]. Ğarib al-ḥadîs bakımından Buḫârî'ye geniş mikyasta 'Abû ʿUbayd b. Sallâm ve bir dereceye kadar an-Naḍr b. Şumayl müessir olmuştur[4]. Nitekim İbn Ḥacar, gerek «Taʿlîq at-taʿlîq»-inde ve gerekse Fatḥ al-bârî adlı şerhinde, Buḫârî'nin «muʿallaq» hadislerindeki «ğarîb» lere dair izahlarının kaynağı olarak münhasıran 'Abû ʿUbayd'in *Ğarîb al-ḥadîs*'ine işaret eder[5]. Bir çok bakımlardan 'Abû ʿUbayd'in kitaplarından, meselâ *K. al-'amwâl*'inden[6], *Faḍâ'il al-Qur'ân*'ından[7], *al-Ğarib al-muṣannaf*'ından[8] hatta

---

1 *Fatḥ al-bârî* I. 213.
2 *Şarḥ at-Tirmiẕî* XI, 50.
3 *Ğarîb al-ḥadîs* 59a ve *Hadyu's-sârî* s. 170.
4 Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 213; Naḍr'in *Ğarîb al-ḥadîs*'i için bk. *'Irşâd al-'arîb* XIX, 242; *an-Nihâya* I. 5 ve *Ğarîb al-Qur'ân*'ı için bk. Brock.-I[2], 101.
5 *Taʿlîq at-taʿlîq* 84b, ve meselâ *Fatḥ al-bârî* IX, 71.
6 *Fatḥ al-bârî* III, 287-288.
7 Meselâ bk. *Fatḥ al-bârî* IX, 17, 56, 64, 74, 86, 87, 88.
8 *Fatḥ al-bârî* VIII 123.

İbn Ḥacar'e göre *K. al-qıra'ât*'inden[1] faydalanıldığı bilindiği halde hadislerin ihtiva ettiği garib kelimelerin izahı için doğrudan doğruya ʾAbû ʿUbayd'in mi yoksa onun da kaynağı olan ʾAbû ʿUbayda'nin mi *«Ġarîb al-ḥadîṣ»* 'inden faydalandığını bugün için söyleyebilecek değiliz. Zira, ʾAbû ʿUbayda'nin, nüshası bize kadar gelmemiş olan *«Ġarîb al-ḥadîṣ*'inin ʾAbû ʿUbayd'in kitabına intikal eden kısmı ile, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin, müşterek garib kelimelere dair ihtiva ettiği izahlar hemen hemen tetabuk etmektedir[2]. ʾAbû ʿUbayd, kitabının biraz ilerisinden itibaren ʾAbû ʿUbayda'den aldığını ihmal ettiğinden bu hususta kat'i neticeye vardıran bir mukabele yapmak imkânından mahrum bulunuyoruz.

Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'inin bir çok fasıllarında faydalandığı ʾAbû ʿUbayd'in adını sadece iki yerde zikretmiştir. Birincisinde bermutad üslûbuyla «qâla' ʾAbû ʿUbayd» şeklinde, bir âyetin tefsirinde kaynak olarak göstermiştir[3]. Mamafih İbn Ḥacar'e göre, müstensihler tarafından, ʾAbû Ubayda'nin yanlış yazılmış şeklidir[4]. İkinci yerdeki zikri ise Buḫârî, kendisiyle ʾAbû ʿUbayd arasında ʾAḥmad b. ʿAṣîm adında diğer bir râviyi zikrederek ʾAbû ʿUbayd'in doğrudan doğruya temas halinde bulunduğu şeyhlerinden olmadığını göstermeğe çalışır[5]. Bundan başka ʾAbû ʿUbayd'in adı, Buḫârî'nin diğer kitaplarının bir kısmında geçer. Onun *«al-Qırâʾa ḫalf al-ʾİmâm»*, *«al-ʿAdab al-mufrad»* ve *«ʿAf'âl al-ʿibâd»* adlı müstakil küçük kitaplarında[6] zikrettiği[7] ʾAbû al-Qâsim b. Sallâm'ın hangi eserlerinden aldığı hususunda şarihlerin yardımlarından mahrum bulunmaktayız. Zaman zaman faydalandığını bildiğimiz «al-Ġarîb

[1] *Fatḥ al-bârî* VI, 328, 336.

[2] Böyle bir netice, Buḫârî'nin kitabındaki garib kelimelerin, İbn Ḥacar tarafından *Fatḥ al-bârî*'nin mukaddimesinde (*Hadyu's-sârî* s. 71-203) toplanan izahlarından faydalanmak suretiyle elde edilebiliyor.

[3] Buḫârî IV, 165; *Fatḥ al-bârî* VI, 342.

[4] *Tahẕîb at-tahẕîb* X, 247.

[5] Buḫârî VIII, 104 (kenarda); *Fatḥ al-bârî* XI, 286. Mamafih ʾAbû ʿUbayd'in ismini ihtiva eden bu kısım Buḫârî'nin, metin dışında kâtibi ʾAbû ʿCaʿfar'e şifahen bildirdiği bir habere benzemektedir. *Ṣaḥîḥ*'in meşhur editörü Yûnînî, bunu metnin dışına çıkarmak suretiyle mezkûr hususiyetine işaret etmek istemiştir.

[6] Bk. Brock. *Suppl.* I, 264-265.

[7] *Tahẕîb at-tahẕîb* VIII, 317.

*al-muṣannaf*ından mı[1] yoksa fıkha dair müteaddid kitaplarından mı[2] aldığının tesbiti burada teşebbüs edemiyeceğimiz ayrı bir tedkikin mevzuudur.

ᵓABÛ ᶜUBAYDA VE FARRÂ'NIN BUḪÂRÎ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Umumî Mülâhazalar

Kendinden evvelki edebiyatın muhtelif kollarına karşı derin bir alâka duyup kitabının bir çok bâblarında bu alâkasını izhar eden Buḫârî'nin, Basra mektebinden ᵓAbû ᶜUbayda Maᶜmar b. al-Muṣannâ (öl. 210), Kûfa mektebinden Farrâ (öl. 215) ile olan münasebetleri pek karakteristik bir mahiyet arzetmektedir. Hakikatte kitabının bu tarafı en çok itiraza uğrayan ve en çok te'vile muhtaç olan tarafıdır.

Buḫârî'nin, *Qur'ān* tefsirine dair bu iki filologdan aldıkları sadece *Ṣaḥîḥ*'inde «Kitâb at-tafsîr» diye ayırmış olduğu fasla inhisar etmemektedir. *Ṣaḥîḥ*'inin hemen hemen her faslına bir fırsatını bularak her iki filologun kitaplarından, bazen de tekrarlarla bol bol malzeme aktarmıştır. Biz burada, mevzuu-bahs malzemenin mahiyet ve hususiyetini, şarihlerin durumunu, itiraz ve te'villerini pek mufassal olmamak şartiyle izaha çalışıp kısa bir muhasebesini en sonra yapacağız.

Şarihlerin, kaynaklar hakkında bize verdikleri malûmat göz önünde bulundurulunca, Buḫârî'nin, bu iki filologun kitaplarına, aradığını hadîs müellefatında bulamadığı zamanlarda değil terciḥen müracaat ettiği anlaşılmaktadır. Bir çok kelimelerin şerhi, İbn ᶜAbbâs'ın, bazı tâbiᶜînin ve daha sonrakilerin mutebér tefsirlerinde mevcut olduğu ve bu tefsirler onun yanında bulunduğu halde, filologların biraz farklı ve bazan da diğerlerine tamamen mugayir olan izahını almaktadır. Bu keyfiyet her iki tip tefsire ait, şârihlerin naklettiği kısımların mukayesesinden kolayca anlaşılıyor

[1] Bk. Meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 123 ve *al-Ġarîb al-muṣannaf*'ın nüshaları için Brock. *Suppl.* I, 166.

[2] Bk. *ᶜİrşâd al-ᵓarîb* XVI, 260

Hadis edebiyatının izahına mugayir olduğu halde, tercihen filologlardan alınanların pek çok misâllerinden birini zikredelim: İbn ᵓAbbâs'tan müteaddit kollarla, Ṭabarî'nin rivayet etmiş olduğuna tamamen muhalif «فمستقر ومستودع» (6/98), kelimeleri için ᵓAbû ᶜUbayda'dan tercihen aldığı «مستقر فى صلب الأب ومستودع فى رحم الأم» şeklindeki tefsiri bunun iyi bir misâlidir. O, burada, «مستقر» i «rahm» a, «مستودع» i «sulb» a hamleden İbn ᶜAbbâs, Saᶜîd b. Cubayr ve Mucâhid'in tefsirine tamamen muhalif olan ᵓAbû ᶜUbayda'nin izahını almıştır[1].

Buḫârî zaman zaman filologlardan, şarihlerin hayret ve dehşetini celbedecek kadar garip şeyler alır. Meselâ kitabının baş taraflarında «دعاؤكم» (25:77) ايمانكم ومعنى الدعاء فى اللغة الايمان»[2] şeklindeki tefsirinin İbn ᶜAbbâs'a isnâd edilebilen birinci kısmı istisna edilecek olursa, ikinci kısmını, kitabın edisyonunu meydana getiren Yûnînî metinden uzaklaştırıp haşiyede bırakmak mecburiyetinde kalmıştı. Bu rivayeti şerhine esas alarak alan İbn Ḥacar[3] için, şârih ᶜAynî «*Şârihlerden biri Buḫârî'nin, duanın lûgattaki manası iymândır, dediğini kaydediyor, bunun isbat edilmesi lâzımdır. Filologlardan hiç birinin böyle bir fikre zahib olduğunu bilmiyorum*»[4] diyerek itiraz etmiştir.

Buḫârî, zaman zaman adı adı geçen filologlardan garip gramer meseleleri alır. Bazen bunlar arasında o kadar mufassal ve enteresan olanları vardır ki, bunların bir hadis kitabında bulunması insanı hayrete düşürecek derecededir. Burada, Farrâ'dan Rahmân sûresi (100)'inde[5] ve ᵓAbû ᶜUbayda'den Qadr sûresi (97) nde[6] almış oldukları iyi birer misâl olarak gösterilebilir. Hassaten ikinci misâlde ᵓAbû ᶜUbayda'ya mahsus olup daha sonrakiler tarafından kullanılmayan ve kolayca anlaşılamayan tabirler de bulunmaktadır[7].

Bazı sûreler vardır ki, bir veya iki âyet istisnasıyla veyahut

[1] Bk. Buḫârî VI, 56, st 8; adı geçen tefsirler için bk. Ṭabarî VII, 171-177.
[2] Bk. Buḫârî I, 11, st. 7.
[3] *Fatḥ al-bârî* I, 46.
[4] ᶜAynî I, 139.
[5] Buḫârî VI, 146, st. 10-12.
[6] *Ayn. esr.* VI, 175, st. 4-5 a.
[7] Bk. ᶜAynî IX, 249.

da baştan aşağı tefsirleri bu iki filologdan alınır. *Zâriyât* sûresiyle[1] Qadr sûresinin[2] tefsirleri bu hususta iyi birer misâldir.

Buḫârî'nin , bu iki filologdan alıp kitabının muhtelif yerlerine dağıttıkları arasında bazıları vardır ki, yerleştirildikleri bâblarla aralarında hemen hemen hiç bir münasebet tesbitine imkân bulunamaz. Onun bu tarzda aldıkları, şârihler tarafından bazan Buḫârî'nin kitabının hacmini genişletmek arzusuna atfedilir[3] bazan da bir istitrad olarak kabul edilir[4].

Filologlardan almış oldukları arasında, şârihlerin kitabın şöhretine hiç yakıştıramadıkları şeyler de vardır[5]. Ona sık sık hücum eden şârih Kirmânî bir seferinde[6] « فجله فيها بعبارات مستهجنة » İbn Mulaqqîn (öl. 805)[7] « هذه الدعوى من العجائب » ᶜAynî: « لم يفحص عن ذلك كما ينبغي وقلد أبا عبيدة والآفة من التقليد وكيف يصح من ذلك»[8] demişlerdir. Buḫârî'yi Kirmânî'ye karşı müdafaaya çalışan İbn Ḥacar ise, Kirmânî'nin ifadesini naklden sonra: *«O işte böyle söyledi, başkası için abes gördüğü şeyden daha fenasını irtikâb etti, kitabının şerhine çalışılan büyük bir imâma karşı böyle bir dil kullanmak fenalık etmektir»* demiştir[9].

Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'inin muhtelif yerlerinde, ᵓAbû ᶜUbayda ve Farrâ'dan aldıklarını umumiyetle sahiblerine nisbet etmez. Onları, çok zaman, kitabının karakterini bilmeyen kimseler için kendi fikri zannını uyandıracak bir üslûb ile nakleder. Fakat, kendinden evvelki hadis edebiyatının bir hulâsasını yapmak şeklindeki gayesini bilen muhiti tarafından böyle bir zannın vukubulacağını hesaba

[1] Buḫârî VI, 139, st. 9-14, 15-16.

[2] *Ayn. esr.* VI, 175, st. 4-5.

[3] Kirmânî böyle bir iddiada bulunmuştur: (لعله ذكر بالتبعية لقوله مسنون وفى هذا تكثير لحجم الكتاب لا لتكثير الفوائد والله اعلم بمقصوده) bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 259.

[4] Meselâ *Barâ*'a suresinde ᵓAbû ᶜUbayda'den naklettikleri arasında bir de *Nacm* suresinden bir kelime ve tefsirini görünce ancak bir istitrad olarak tavsif etmişlerdir (Bk. Buḫârî VI, 63; *Fatḥ al-bârî* VIII, 236; ᶜAynî VIII, 632.

[5] ve [6] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 271. İbarede geçen «ᶜacrafa» laübalilik, şımarıklık demektir. Krş. Buḫârî VI, 75 st. (alttan 3).

[7] Bk. ᶜAynî IX, 677. İbarenin manası: «Bu çok garip bir iddiadır».

[8] Bk. ᶜAynî VIII, 677. Manası: «Layiki vechiyle araştırmamıştır, ᵓAbû ᶜUbayda'yi taklid etmiştir, hata taklitten ileri geliyor...».

[9] *Fatḥ al-bârî* VIII, 271.

katmayarak sadece zaman zaman « قال أبو عبداقة » diyerek diğerlerinden tefrik etmek ister. Onun, isnâdsız bırakmasıyla kendi fikri imiş gibi görünen kısımlar sadece filologlardan yaptığı nakillere inhisar etmemektedir. Kendi şeyhlerinden veya kendi şeyhlerinin şeyhlerinden ve daha eski kaynaklardan da aldıklarını ayni hissi verecek şekılde kitabına yerleştirir. Meselâ *Şaḥîḥ*'in baş tarafında *Kitâb al-igmân*'ın ilk bâbını[1] bu şekilde almıştır[2]. Meselâ İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'ından almış olduğu kısımları da böylece naklettiği vakidir[3]. Bununla beraber Buḫârî zaman zaman ʾAbu ʿUbayda ve Farrâ'yı, isimlerini de açıklamak suretiyle birer kaynak olarak kabul ettiğini gösterir. Âyetlerin tefsiri için muhtelif kaynaklara müracaat edip her hangi bir sahâbe ve tâbi'înin adını açıkladıktan sonra, bu filologlardan yaptığı nakiller için « وقال غيره » veya « وقال بعضهم » tabirlerini kullanır.

Buḫârî'nin zaman zaman ʾAbû ʿUbayda için serdettiği « وقال معمر » ve Farrâ için « قال يحي » tabirleri kitabının muhtelif rivayetlerine göre değişir. Bu değişiklik muayyen bir rivayetin muhtelif kollarında da husule gelmektedir. *Şaḥîḥ*'in yedinci asırda yeni bir edisyonunu meydana getiren Yûnînî (öl. 672) kendisine kadar intikal eden Firabrî rivayetinin muhtelif kollarında mevcut olan müteaddid « وقال معمر » tabirini metnin dışına çıkararak[4] bütün kitap boyunca ancak bir tanesini ibka etmişti[5]. Kitabın rivayetleri bahsinde daha mufassal olarak üzerinde duracağımız veçhiyle, Nasafî rivayeti « وقال معمر » kaydını değerlerinden daha fazla ihtiva etmektedir[6]. Ayni hususiyetin, Nasafî rivayetini esas olarak

[1] Buḫârî I, 10-11.

[2] İbn Hacar bu şekilde alınan kısımların mevsul bütün kaynaklarını göstermiştir. (Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 43-46).

[3] Bunun için *Kitâb al-ʿilm*'de (Buḫârî I, 31 st. alttan 2-5) İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'ının «*İktitâb al-ʿilm*» bâbından almış olduğu kısım misâl olarak zikredilebilir (Krş. *Muwaṭṭâ*-Şaybânî rivayeti s. 389).

[4] Bk. Buḫârî VI, 44, st. 12 (notunda), VI, 117 not 3, VI, 173 not 3.

[5] Bk. *ayn. esr.* VI, 164, st. 6.

[6] Nasafî diğer rivayetlerin aksine ʿ*Amma* suresi (75) nde «waqâla Maʿmar» kaydını muhafaza etmiştir (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 529) hatta bu rivayette ʾAbû ʿUbayda'dan alınıp diğerlerinde bulunmayan kısımlar da vardır. Meselâ Yûnînî edisyonunda kailine işaret edilmeden alınmış olan ʾAbû ʿUbayda'nin ibaresinin başında Nasafî rivayetinde «wa qala Maʿmar» kaydının bulunduğu görülür (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 388.

alan ᵓAbû Nuᶜaym'in *«al-Mustaḫrac»*'inde de bulunduğunu İbn Ḥacar'in iktibaslarından öğrenebiliyoruz[1].

Buḫârî, Farrâ'dan yaptığı nakillerde de, aldıklarını kailine isnâd veya bunu terk hususunda ayni uslûbu muhafaza eder. ᵓAbû ᶜUbayda'ye nisbetle daha az müracaat ettiği Farrâ'nın adını kitabının dört yerinde kaydetmiştir. Tesbit edebildiğimize göre, Buḫârî, Farrâ'nın adını ilk olarak « قال يحيى » şeklinde *«faḍâ'il aṣḥâb an-Nabî»* faslında[2], iki defa da *«kitâb al-tafsîr»* de[3] ve diğer bir defa *«kitâb at-tawḥîd»* de, zikretmiş yalnız « قال يحيى » tabiri, « هو الفراء » şeklinde mütemmim malûmat veren Yûnînî[4] tarafından bir yerde metnin dışında bırakılmıştır[5]. Buḫârî'nin bütün bir surenin tefsirini bu iki filologdan aldığı ve bunların isimlerini ayni surede «Yaḥyâ» ve «Maᶜmar» diye zikrettiği vakidir[6]. Yalnız Yûnînî bazı nüshalarda mahfuz kalan Farrâ'nın adını ne metne ve ne de kitaba geçirmiştir. Şârihler bunun, bazı nüshalarda mevcud olduğunu ittifakla söylemişlerdir.

ᵓABÛ ᶜUBAYDA'NIN TE'SİRİ

Müteakip nesiller arasında, kıtabının bulacağı alâka ve takdiri, her halde hesaba katmamış olan Buḫârî, bir çok şeyhlerinin adını kitabında mübhem bırakmıştı. Sık sık, sadece «ᵓAḥmad» veya «Muḥammad» gibi, şeyhlerinin isimlerini mübhem olarak kullanan, bu mübhem isimleri takib eden diğer râvileri tanımak suretiyle ibhamdan kurtulan devrinin, râvi ve eserleri hakkındaki

1 ᵓAbû Nuᶜaym'in *Mustaḫrac*'ı, Buḫârî (VI, 175 st. 4-5)'de ki tefsir için «wa qâla Maᶜmar» kaydını ihtiva ediyor (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 557).

2 Buḫârî V, 10 (sonuncu satır) ve bk. *Fatḥ al-bârî*, VII, 37.

3 Buḫârî VI, 151, st. 8, not 5; *Fatḥ al-bârî* VIII, 491; ᶜAynî IX, 221; Qasṭallânî VI, 367.

4 Buḫârî IX, 116, s. 1; *Fatḥ al-bârî* XIII, 307, ᶜAynî XI, 519, Qasṭallânî X, 351.

5 Buḫârî VI, 151 not 5.

6 Buḫârî VI, 164, al-İnsân sûresi ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 164.

bilgisini esas olarak almıştı. Fakat aradan bir asır geçip Buḫârî'nin kitabı, İslâm aleminde *Qur'ân*'dan sonra en çok itibar edilecek bir mertebeye yükselince, kendi asrının normal bilgisine tevdi edilen bir çok hususiyetleri, halli ve izahı gereken birer meçhul olmuşlardı. Râvileri ve mübhem bıraktığı isimlerin tarif ve izahı etrafında bir asır sonra başlayıp inkişaf eden ayrı bir literatür meydana gelmişti. Kendisi için tabii kaynaklar olarak kabul ettiği ve her halde muasırlarınca pek iyi bilinen filologlar da onun izaha muhtaç olan ve münakaşadan hali kalmayan bir çok şeyhleri arasında yer almıştı. Burada «Ma'mar» ve «Yaḥyâ» nın kim olduklarını tayin hususunda yapılan münakaşaların seyrinden muhtasaran bahsetmekle, müteakip asırlardaki mesailerin, çok vasi olmakla beraber, Buḫârî'nin kitabının bazı hususiyetleri üzerinde vazıh bir neticeye ulaşmış olmaktan mahrum bulunduklarını da göstermiş olacağız.

Buḫârî'nin râvilerini ilk olarak ele alan 'Abû Naṣr al-Kalâbâẕî (öl. 398) *Ṣaḥîḥ*'de ismi geçen «Ma'mar» i sadece iki şahıstan ibaret addetmiştir. Ma'mar b. Râşıd, Ma'mar b. Sâlim [1]. Buḫârî'nin mübhem bıraktığı kısımlara ait müstakil eserler meydana getirenler, meselâ Ḫaṭîb Bağdâdî (öl. 463) [2], 'Abû 'Alî al-Ġassânî (öl. 498) [3], Muḥ. b. al-Ḥasan al-Sam'ânî (öl. 650) [4] hatta Buḫârî'nin 'Abû 'Ubayda ile olan münasebetlerinin, dokuzuncu asırda, şârihler tarafından yapılan münakaşasından daha sonraki bir devreye raslayan Suyûṭî (öl. 911), Buḫârî'nin kitabı için yazmış olduğu haşiyesinin baş tarafında, mübhemata dair ayırdığı bir fasılda bile «Ma'mar» ve «Yaḥya» yı mevzuu bahsetmemiştir. Yalnız sekizinci asırda meşhur on hadis kitabının râvilerinden bir arada bahseden 'Abû'l-Maḥâsin Muḥ. b. 'Alî b. al-Ḥusayn al-Ḥusaynî (öl. 765) 'Abû 'Ubayda'den ibaret olan «Ma'mar» i Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde değil de sadece 'Abû 'Dâvûd'un *Sunan*'inde adı geç-

[1] Kalâbâẕî 206 b.

[2] *al-'Asmâ al-mubhama fî'l-'anbâ 'al-muḥkama* için bk. Brock. *Suppl.* I, 564 ve Weisweiler nr. 63.

[3] *«Taqyîd al-muhmal wa tamyîz al-muşkil»* adlı eseri için bk. Brock. *Suppl.* I, 629 ve Weisweiler nr. 96.

[4] *«Kitâbun fîhi asâmîu Şuyûḫ al-Buḫârî»* için bk. Brock. *Suppl.* I/615 ve Weisweiler nr. 99.

miş olması münasebetiyle kaydetmiştir[1]. «Yaḥya» yı ise hiç mevzuu-bahs etmemiştir

Buḫârî'nin şeyhlerini, hadislerinde bulunan râvilerini ele alan müstakil eserlerin dışında, bir de şârihlerinin, şerhleri esnasında, vasıl oldukları neticeler vardır. Şerhlerin sakladığı malûmatın mülâhazasından, içlerinden bazılarının çok daha erken bir devirde, meçhul şahıslar ve kaynaklar bakımından elde etmiş olduğu neticelerin ehemmiyetli denebilecek bir kısmından daha sonrakilerin bazıları tarafından faydalanılmadığı anlaşılıyor. Onların zaman zaman bu kaynakları kabul etme hususunda takındıkları menfi tavırla, ayni kaynakları, kitabın şerhinin diğer yerlerinde, kendilerinden evvelkilerin mesaisine tabi olarak hissedilmez bir şekilde tabii bir şey kabul edişleri arasında garip bir tezad da hasıl olmaktadır.

Dokuzuncu asrın şârihleri arasında, Buḫârî'nin zikrettiği «Maᶜmar'in, ᵓAbû ᶜUbayda'den, Yaḥyâ'nın Farrâ'dan ibaret olup olmadığı meselesi bir münakaşa mevzuudur. İbn Ḥacar'in, ifadesinden anlaşıldığına göre, Buḫârî'nin bir kaç kere zikrettiği «Maᶜmar'in ᵓAbû ᶜUbayda Maᶜmar b. al-Muṯannâ olduğunu ilk defa ortaya koyan kimse kendisidir. Bir yerde, Buḫârî'nin «قال معمر» şeklindeki ifadesinin[2] şerhi esnasında: *«Ben bu şahsı, şerhi sadedinde bulunduğumuz ibareyi, ismi Maᶜmar b. al-Muṯannâ olan ᵓAbû ᶜUbayda'nin tefsirinde görünceye kadar, Maᶜmar b. Râşid zannediyordum.»*[3] demektedir. İbn Ḥacar'in yukarıdaki sözünü kasteden ᶜAynî: *«Şârihlerden biri. Onu ben Maᶜmar b. Râşid zannediyordum, diyor... ᶜAbdarrazzâq'da bunu Maᶜmar b. Râşid'den rivayet ediyor. Buḫârî'nin zikretmiş olduğu Maᶜmar'i, Maᵓmar b. al-Muṯannâ olan ᵓAbû ᶜUbayda'ye inhisar ettirmek lâzım gelmez. Bunun ayni zaman da her iki «Maᶜmar» olması da mümkündür»*[4]. Qasṭallânî; *«Kirmânî'ye göre bu şahıs, Maᶜmar b. Raşid aş-Ṣanᶜânî'dir; İbn Ḥacar'e göre, Maᶜmar al-Muṯannâ*'dır»[5] demektedirler.

[1] at-Taḏkira bimaᶜrifat al-kutub al-ᶜaşara 122 b.

[2] Buḫârî VI, 44, st. 12.

[3] (وكنت اظنه معمر بن راشد الى أن رأيت الكلام المذكور فى المجاز لأبى عبيدة واسمه معمر بن المثنى) Fatḥ al-bârî VIII, 186.

[4] ᶜAynî VIII, 547.

[5] Qasṭallânî VI, 77.

Buḫârî'nin kitabında, bir kaç kere zikrettiği ‹Yaḥyâ› nın, Farrâ olduğunu kolaylıkla kabul eden şarih ʿAynî, bir yerde İbn Ḥacar'e muhalefet etmiş olmak için› ʾAbû ʿUbayda hakkında ileri sürdüğü itirazı tekrarlamakta ve; *Bunun Farrâ olduğunu kat'i bir ifade ile iddia etmek doğru değildir, zira bu tefsirin, Farrâ gibi diğer bir şahsa ait bulunması, sadece Farrâ'ya değil başka şahıslara da ait ayni mealde bir söze raslanmış olması mümkündür. Bunun için de ayni fikre kail diğer şahıslara da şamil olsun diye böyle bir tabir kullanılmıştır›* [1] demektedir.

Bahusus ‹Maʿmar› in ʾAbû ʿUbayda'den ibaret oluşu meselesinin dokuzuncu asırda bir münakaşa mevzuu halinde bulunmasına, sekizinci asır şârihleri tarafından münhasıran Maʿmar b. Râşid diye tanınmasına, İbn Ḥacar'in de bunu, uzun zaman kendinden evvelkiler gibi ‹Maʿmar b. Râşid'den ibaret zannetmekte olduğunu iddia etmiş olmasına rağmen, daha evvelki şârihlerin ve muhaddislerin, Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'den aldıkları hususunda kendilerinden sonrakilerden daha çok malûmat sahibi bulunduklarını öğreniyoruz. Bu bilgimizi yine bu sonuncu şârihlere borçluyuz.

İbn Ḥacar, Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'dan almış olduğu kısımların esas kaynağına işaret etmek isterken, bunu, yanında bulunan ‹*Macâz al-Qurʾân*› nüshasında araştırır, bulamayınca, bu ibareyi, müselsel bir isnâd yoluyla ʾAbû ʿUbayda'ye kadar götüren diğer şahısların eserlerine müracaat eder. Meselâ, ‹ فالحرور بالنهار مع الشمس › [2] şeklinde Buḫârî'nin almış olduğu filolojik izahı, yanındaki ‹*macâz al-Qurʾân*› nüshasında bulamamış olacak ki: ‹ وصله ابراهيم الحربى عن أبى عبيدة ... الخ › [3] demektedir. Yalnız İbn Ḥacar'in,

[1] ʿAynî IX, 247. ʾAynî'nin İbn Hacar'e bu şekilde itirazına, şerhinin bir çok yerlerinde raslamak mümkündür. O bu itirazını bazan çok şiddetli bir dille yapar. İbn Hacar. ʿAynî'nin bu gibi itirazlarını cevaplandıran müstakil bir kitap da meydana getirmiştir. "*İntiqâd al-iʿtiraḍ*" adlı bu eserinden, Türkiye'de nüshaları bulunmadığından (tek nüshası için bk. Brock. *Suppl.* II, 75), doğrudan doğruya faydalanamadık. Yalnız büyük bir kısmını Qasṭallânî, bilmünasebe, nakletmektedir. Meselâ ʿAynî'nin (IX, 96) şiddetli tenkitlerinden birine karşı İbn Ḥacar'in haklı bir cevabı için bk. Qasṭallânî VI, 282. ʿAynî'nin İbn Hacar'e karşı diğer bir itirazı için bk. ʿAynî IX, 248-9.

[2] Buḫârî IV, 107.

[3] *Fatḥ al-bârî* VI, 213. ʾAbû ʿUbayda'nin bu tefsirini Qâḍî ʿİyâḍ da *Maṣâriq al-ʾanwâr* (I, 187) 'da zikretmektedir.

bunu, Buḫârî'nin muasırı İbrâhîm al-Ḥarbî (198-285)'nin eserlerinden doğrudan doğruya mı tesbit ettiğini, yoksa başkasından mı aldığını ve müteaddit eserler[1] inin hangisinden naklettiğini bilmiyoruz. Bununla beraber, ʾAbû ʿUbayda'nin, Buḫârî'nin muasırlarının bazıları üzerindeki tesiri hususunda -pek vazıh değilse bile- bir fikir edinmiş oluyoruz. Keza İbn Hacar, Buḫârî'nin, isnâdsız ve kailsiz iktibas ettiği iki filolojik ibare hakkında, daha evvelce, ʾAbû Bakr. b. al-Munḏir (318) tarafından ʾAbû ʿUbayda'nin isminin, tasrih edilerek, alındığını söyler[2], bir yerde de ʿAynî, onun sözünü benimseyerek alır[3]. Filhakika, ʾAbû Bakr. b. al-Munḏir'in geniş ölçüde ʾAbû ʿUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ından faydalandığı anlaşılıyor. Son zamanlarda İbn ʾAbî Ḥâtim Tefsîr'inin, ele geçen nüshasının kenarında İbn munḏir tefsîr'inden yapılan nakiller hemen hemen her âyetin izahında ʾAbû ʿUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ına müracaat edildiğini gösterir mahiyettedir[4].

ʾAbû ʿUbayda'den iktibasıar yapan -yukarıda zikrettiğimiz- müelliflerden başka, bizzat *Ṣaḥîḥ*'in şârihlerinin pek müteahhir olmayanları arasında ʾAbû ʿUbayda'nın Buḫârî üzerindeki tesirinden haberdar olanların bulunduklarını öğreniyoruz. İbn Ḥacar'in bazı ifadelerinden, İbn at-Tîn adlı bir şârihin (takriben yedinci asır) böyle bir münasebeti pek iyi bildiği sarih olarak anlaşılıyor[5]. Eseri bize kadar gelmemiş olan bu Mağribli şârihin[6] daha sonraki şerhlere ne zengin bir kaynak teşkil ettiği, kendisinden sık sık yapılan nakillerden vazıhen anlaşılmaktadır. Hatta onun, Farrâ'nın Buḫârî üzerindeki tesirini tesbit hususunda İbn Ḥacar'e önderlik ettiğini öğreniyoruz[7]. Bundan başka İbn Ḥacar, Nawawî'nin de

[1] Bk. *ʾIrşâd al-ʾarîb* I, 128-129.
[2] *Fatḥ al-bârî* VIII, 461. 552.
[3] ʿAynî IX, 169.
[4] İlm al-Munḏir'in Qur'ân tefsirinin bir kısmı bize kadar gelmiştir, bk. Brock G. I², 191 (Gotha nr. 521, yalnız, Mushafın 2/27-4/94 üne tekabül eden kısmının tefsiri mahfuzdur).
[5] *Fatḥ al-bârî* VIII, 213, 388.
[6] *Kaşf aẓ-ẓunûn*'da adı ʿAbdalwahid b. at-Tîn as-Safâqusî diye geçmektedir (bk. al-*Câmi ʿaṣ-ṣaḥîḥ li'l-Buḫârî* madd.)
[7] İbn Hacar'in sarih olmayan bir ifadesinden anlaşıldığına göre, İbn. at-Tîn, Farrâ'nın sözleriyle, Buḫârî'nin ibarelerini mukabele ve tenkid ediyormuş (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 548).

Buḫârî'nin kitabının şerhinde ʾAbû ʿUbayda'yi mevzuu bahsettiğini söylüyor [1]. ʾAbû ʿUbayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ıyla Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin mukabelesi hususunda İbn Ḥacar'in, kendinden evvelki bir veya müteaddit şerhten faydalandığını gösteren diğer bir çok işaretler vardır [2] Bununla beraber, mevzuu bahs te'sirin, daha önceki şarihlerden bazılarının mechulü olmamakla beraber, bu husustaki mülâhazaların pek fazla taammüm etmediği ve mevziî kaldığı, dokuzuncu asırda ʿAynî'nin *«böyle bir iddianın varid olamıyacağı»* yolundaki itirazından istidlâl edilebilir [3]. Kendisinden evvelkilerden müteessir olmakla beraber, her halde, ʾAbû ʿUbayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ı ve Farrâ'nın *Maʿâni, l-Qur'ân*'ı ile *Ṣaḥîḥ*'i ciddî bir şekilde mukabele eden ilk kimse, İbn Ḥacar'dir. Şurası da şayanı dikkatdir ki, İbn Ḥacar'den sonra, bu mevzu üzerinde ehemmiyetle durulup onun mesaisine her hangi bir şey ilâve edilmiş değildir.

İbn Ḥacar, ilk defa 804 de te'lif ettiği *«Taʿliq at-taʿlîq»* inde, ʾAbû ʿUbayda ile Buḫârî'nin münasebetini daha basit bir tarzda ele almakta ve her halde, metinlerin bizzat mukabelesinden hasıl olan neticeleri tesbit etmekten ziyade, kendisinden öncekilerden intikal eden mütâlaları topladığı intibaını vermektedir. Hemen hemen ilmî hayatının son otuz senesi zarfında vücuda getirdiği *Fatḥ al-bârî* adlı şerhinde, meseleyi daha ciddî ve mufassal bir şekilde ele almaktadır. Meselâ, *Taʿlîq at-taʿlîq*'de, ʾAbû ʿUbayda'nın Buḫârî üzerindeki tesiri tesbit edilirken *«Macâz al-Qur'an»* ve

[1] *Fatḥ al-bârî* I, 213.

[2] Meselâ: Banî İsrâ'il suresinde iki defa zikri geçen «ḥaṣîran» (18/8) kelimesinin iki ayrı tefsiri bu şüpheyi artırıyor. Birincisinde «ḥaṣîran maḥbisan, muhsaran ʾammâ maḥbisan fahuwâ tafsîr İbn ʿAbbâs waṣalahu İbn al-Munẕir min tarîq ʿAlî b. ʾAbî Ṭalḥa ʿanhu, qâla maḥbisan wa qâla ʾAbû ʿUbayda fî qawlihi ḥaṣîran qâla *muḥṣaran»* (*Fatḥ al-bârî* VIII, 296); İkincisinde: «Haṣîran *maḥbisan* huwa qawlu ʾAbî ʿUbaydata ʾayẕan wa huwa... wa rawâ İbn ʾAbî Hâtim min tarîq ʿAlî b. ʾAbî Ṭalḥa ʿan İbn ʿAbbâs qâla: ḥaṣîsan ay sicnan (*Fatḥ-al-bârî* VIII, 298) denmektedir. Bu iki tefsir arasındaki bariz fark, her ikisinin ayrı ayrı kaynaklardan alındığını göstermektedir. Diğer taraftan *Fatḥ al-bârî*'nin müstakil mukaddimesi (*Hadyu's-sârî*) nin *«taʿyîn al-mukmal wa tasmiyat al-mubham»* kısmında ʾAbû ʿUbayda'ye temas eden hususlarla asıl şerhte geçen işaretler arasında tam bir tetabukun bulunmaması ve hatta bazı mübayenetlerin mevcudiyeti İbn Ḥacar'in kendinden önceki şârihlerden de istifade etmiş olduğunu teyid eder.

[3] Daha önce zikredilenlerden başka bk. ʿAynî VIII, 676, VIII, 701 ve bilhassa I, 616.

«*Ma*ᶜ*ânî, Qur'ân*» dan ibaret isimleri iki ayrı kitaba delâlet eder gibi görünmektedir ki[1], ᵓAbû ᶜUbayda'nin eserinin iki ayrı adına tealluk eden bu zühul, mezkûr eseri ciddiyetle kullanmadığı ve kendisinden önce vücude getirilen «taᶜlîqat» a istinad ettiği keyfiyetiyle izah edilebilir.

Yanında, as-Sukkarî (öl. 275)— ᵓAbû Ḥâtim (öl. 250) rivayetinin bulunduğunu söyleyen İbn Ḥacar[2], Buḫârî'nin, bu kitabın ᵓAbû Caᶜfar al-Maṣâdirî rivayetinden faydalandığını iki defa kaydeder[3]. *Macâz al-Qur'ân*'ın, Buḫârî'nin yanında bulunup, hususiyetlerini dolayisiyle öğrendiğimiz nüshasiyle İbn Ḥacar'ın yanında bulunan ve bize kadar gelen nüshalarının ehemmiyetli mikdarda birbirlerinden ayrıldıkları anlaşılmaktadır Nüshalar arasındaki bu farkları zaman zaman hisseden İbn Ḥacar « هو قول أبي عبيدة » demekten çekinip sadece, *Macâz*'ın ibaresini, mukayeseyi okuyucuya bırakarak nakletmektedir[4]. Bu gibi hallerde bazan İbn Ḥacar, Buḫârî'nin mânâ bakımından ᵓAbû ᶜUbayda'dan naklettiğini söyler. Bu gibi ibarelerin, Buḫârî'nin « وقال غيره » kaydiyle *Macâz al-Qur'an*'dan yaptığı müteaddid iktibasların arasında bulunmasını ve bir kitabın muhtelif rivayet veya nüshaları arasındaki farklar kabilinden olmasını göz önünde bulundurarak ᵓAbû ᶜUbayda'nin kitabından alındığını zannediyoruz. Esasen İbn Ḥacar sadece, Buḫarî'nin, ᵓAbû ᶜUbayda'nin adını tasrih ettiği veya « وقال غيره » şeklinde mübhem olarak bıraktığı yerlerde değil, başkalarından aldığına dair en ufak bir telmihte bulunmadığı hallerde bile bir çok kısımların ᵓAbû ᶜUbayda'nin kitabından muktebes olduğunu iddiadan çekinmemekte ve bunu *Macâz al-Qur'ân* ile mukabele ederek isbata çalışmaktadır. O bu gibi hallerde, arasıra Buḫârî'nin ᵓAbû ᶜUbayda'den fazlaca nakl ve bazan ismini tasrih ettiğini, bazan da mübhem bıraktığını söyler[5]. Fakat Buḫârî'nin bu halini yani ekseriyetle ᵓAbû ᶜUbayda'nin ismini tasrih etmeden aldığı halde zaman zaman «Ma ᶜmar» şeklinde açıklamış olmasını, ᶜAynî pek garip karşılamakta

[1] *Macâz al-Qur'ân* için, *Taᶜlîq at-taᶜlîq* 386 a, *Maᶜânî al-Qur'ân* için 364a ya bak.
[2] *Taᶜlîq at-taᶜlîq* 386 a.
[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 339, 340.
[4] *Fatḥ al-bârî* VIII, 336.
[5] Bk. meselâ *ayn esr.* VIII, 331.

ve bundan dolayı musarrah şeklini «Maᶜmar b. Râşid» den ibaret tasavvur etmektedir[1].

BUḪÂRÎ'NİN ᵓABÛ ᶜUBAYDA'DEN NAKLİ'NİN HUSUSİYETLERİ

Buḫârî, kendinden evvelki devrin iki büyük filologunu diğer bir çokları arasından ayırarak kaynak olarak seçmekle -kitabının mevzu ve gayesiyle tetabuk edip etmeyeceği hususu bir tarafa bırakılacak olursa- muhakkak ki, filolojik meselelere karşı kendi vukuf ve alâkasını göstermiştir. Bahusus Buḫârî, kendi asrında, bir çok kimseler tarafından tenkit edilen ᵓAbû ᶜUbayda (öl. 210)'-yi ve onun, *Macâz al- Qur'ân*'ını[2] en çok güvendiği bir kaynak mertebesine yükseltmekle, şahsî takdirini, tefekkürünün hür tarafını izhar etmiştir. Onun bu inkâr kabul etmez hususiyetini teslimden sonra, yapmak istediği şeyde muvaffakiyet derecesi ve faaliyetinin mevzuu-bahs tarafının mahiyeti üzerinde muhtasar bir şekilde durmalıyız.

ᵓAbû ᶜUbayda'nin Buḫârî üzerindeki tesiri, kendisine karşı duyulan mutlak bir hayranlık ile ifade edilebilir. ᵓAbû ᶜUbayda'nin *Qur'ân* tefsiri, âyetlerin bir çok müşkillerinin «m a c â z» adı altında halli *Ṣaḥîḥ*'in üzerinde kaynakların icra ettiği tesirlerin en başında gelmektedir. Zira Buḫârî, kitabının her hangi bir yerinde en küçük bir münasebetini bularak ᵓAbû ᶜUbayda'nin ibarelerini almaktadır. Fakat daha garip olan tarafı, bu zayıf münasebetlerini gözeterek aldıklarının yanına, zaman zaman, bunlarla pek uzak ve zayıf münasebetleri bulunan diğer ibarelerin alınmasıdır ki, doğrudan doğruya idhal edildikleri yerle en küçük bir irtibattan mahrumdurlar. Hatta *Macâz al-Qur'ân*'a karşı duyduğu bu hayranlık, Buḫârî'yi zaman zaman, pek çok beğendiği ibareleri mükerreren almağa kadar götürmektedir. Meselâ, «*kitâb at-tawḥîd*» adlı faslında[3] birdenbire makabli ve mabâdi ile hiç münasebeti yokken

[1] ᶜAynî IX, 248-249.
[2] Bk. *Macâz al-Qurᵓân*, önsöz s. 17.
[3] Buḫârî IX, 155, st. 1-4;

« وقال معمر ذلك الكتاب (2:2) هذا القرآن هدى للمتقين بيان ودلالة كقوله تعالى ذلكم حكم الله (60 : 10) هذا حكم الله لا ريب لا شك تلك آيات يعني هذه أعلام القرآن ومثله حتى اذا كنتم في الفلك وجرين بهم (10 : 22) يعني بكم » şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'dan bir çok ibareler toplayarak aldığını ve hatta bunların «*kitâb at-tafsîr*» diye ayırmış olduğu faslında[1] kısmen geçtiğini fakat orada «Ma'mar» in zikredilmediğini, « وقال مجاهد خير يقال تلك آيات يعني هذه أعلام القرآن ... الخ » şeklinde alındığını gördüğümüz zaman ancak, 'Abû 'Ubayda'nin tefsirine karşı duyulan bir hayranlığa atfedeceğiz. Onun, 'Abû 'Ubayda'nin kitabının muhtelif yerlerinden toplayarak aldığı bu muhtelif izahların bir arada bulunuşunun sebebini, aralarındaki münasebetlerini ve onun maksadının ne olduğunu şârihlerin hiç biri izah edememiştir. Şârih 'Aynî; «bunların bihakkın izahının içinden çıkabilen hiç bir şarih bilmiyorum. Hatta bir kısmı bunu hiç mevzuu-bahis etmediler.»[2] demiş, İbn Ḥacar « وقائل ذلك هو أبو عبيدة ابن المثنى »[3] demekle iktifa etmiş, Qasṭallânî de ona tabi olmuştur[4].

Buḫârî'nin, 'Abû 'Ubayda'den aldığı tefsirler arasında bir çokları vardır ki, bunlar, *Macâz al-Qur'ân*'ı adeta ezber bildiğini gösterir mahiyettedir. Bunun garip misallerinden birini gözden geçirelim: « لا يسألون الناس الحافاً (2 : 276) يقال الحف على وألح على وأحفاني بالمسألة فيحفكم (47 : 37) يجهدكم »[5] Buḫârî'nin, Baqara sûresinde serdettiği bu ibarede, « الحافاً » kelimesinin 'Abû 'Ubayda'nin kitabından alınan gayet garip bir izahı vardır. O, adeti vechiyle kelimenin, izahını 'Abû 'Ubayda'nin kitabının mahall-i mahsusundan değil, izahında bu kelimeyi ihtiva eden müteradif bir âyetin, kitabın diğer bir yerinde vaki şerhinden alır ve o müteradif kelimeyi ihtiva eden âyeti, tefsiriyle birlikte ilk kelimenin tefsiri imiş gibi gösterir. Şöyleki «2:276 الحافاً ... » âyetinin *Macâz al-Qur'ân*'daki tefsiri « الحافاً الحاحاً » den ibarettir. « يقال ... بالمسألة » ise onun « احفا » mas-

[1] Buḫârî VI, 72, st. 6-7.

[2] « ولم أر أحداً من الشراح خرج من حق هذا الموضع بل منهم لم يذكره أصلاً » 'Aynî VIII, 661.

[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 261.

[4] Qasṭallânî VI, 157.

[5] Buḫârî VI, 32, st. 4-5.

darından gelen « فيحفكم » 47/37) kelimesinin tefsiridir[1]. Yani *Macâz al-Qur'ân*'daki şekli « فيحفكم ... يقال احفاني بالمسألة والحف على والح على بمعنى واحد » dir. Bu garabetin sebeplerini anlamak güçtür. Acaba, *Macâz*'ın, Buhârî'nin yanındaki nüshası Baqara sûresinde bu kelimenin izahını ihtiva etmiyordu da, *Macâz*'ı çok iyi okuyup bütün teferrüatiyle ihata eden Buhârî, ʾAbû ʿUbayda'nın, bu kelimeyi, diğer bir müteradifinin şerhinde iyrâd ettiğini biliyordu da ona müracaat mı etti? Yoksa, «ilhâh» tan ibaret muhtasar bir tefsiriyle iktifa etmeyip bir filolog gibi uzun bir tefsirini iyrâd etmeğe mi özendi?. Her halde bundan ve bir çok benzerlerinden, Buhârî'nin sadece *Mâcâz al-Qur'ân*'dan, kitabına, rasladıklarını değil, muhtac olduğu takdirde kelimelerin tefsirini bir bir araştırmak ve bir yer de bulamadığı takdirde, muhtemel diğer yerlerine de müracaat etmek suretiyle naklettiği anlaşılıyor. Onun bu karakteri, meselâ bir kelimenin tefsirinde, ayni kökten gelen diğer bir çok kelimelerin, *Macâz*'ın muhtelif yerlerinden cemolunup bir araya getirilmesinde de görülmektedir. Bunun iyi bir misâlini «istacâbû» (2/172) ʾacâbû, «yastacibu (6/36) yucîbû şeklinde[2] ayni kökten gelen muhtelif bâbdaki kelimelerin *macâz al-Qur'ân*'daki tefsirlerinin bir araya getirilmesi teşkil etmektedir[3]. Onun bu hususta enteresan delillerinden biri de her hangi bir sûrede bulunan bir kelimeyi tefsir etmeyi isteyip te orada «*Macâz*» ın tefsirini bulamayınca, o kelimenin veya ayni kökten diğer bir şeklinin, diğer bir surede geçen tefsirine müracaat etmiş olmasıdır. Meselâ, Kahf suresi (18)'inde «الرقيم» kelimesini tefsir edip *Macâz*'daki mukabilini aramış[4], mahalli mahsusunda bulamamıştır. Anlaşıldığına göre, Buhârî'nin yanındaki nüsha, bize kadar gelen -diğerlerinden rivayet bakımından ayrılan- nüshalardan birinde olduğu gibi, bu kelimenin tefsirini ihtiva etmediğinden «al-Muṭaffif'in» suresi (83)'nde geçen bu kelimenin مرقوم şeklindeki iştikakına müracaat ve «Kahf» sûresi (18)-ne nakletmiştir. İşin en çok garip olan tarafı, bu kelimenin mahalli mahsusunda, elimizdeki «*Macâz al-Qur'ân*» nüshalarının ve İbn

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 151.
[2] Buhârî VI, 39, st. 1.
[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 171.
[4] Bk. Buhârî IV, 172, st. 8, VI, 87, st. 16.

Ḥacar'in muhafaza ettiği izahının, Buḫârî'nin «*Muṭaffifîn*» sûresinden naklettiğinden tamamen farklı oluşundadır[1].

Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'den naklettikleri arasında itiraza uğramış olanlarından bazılarında ihtiyatlı hareket ederek aldığına dair bir misal de bulunmaktadır: ʾAbû ʿUbayda'nin « كلالة », kendîsine baba, oğul, veya kardeş tarafından tevarüs edilen kimsedir» şeklîndeki tefsirinden «kardeş» i çıkararak baba ve oğula inhisar ettirmiştir[2]. Zira ʾAbû ʿUbayda'nin, bu «kardeş»i «kalâla»nın şartı olarak tanıması bir hâyli itiraza uğramıştır[3].

Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'den aldıkları arasında, âyetlerin izahında «şâhid» olarak kullanılmış olan beyfler de vardır. Tesbit edebildiğimize göre, Buḫarî bu mahiyette *Macâz al-Qur'ân*'dan üç beyt nakletmiştir[4]. Hatta bu beytlerin ikisinin kaillerinin isimlerini de zikretmiştir[5].

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde, ʾAbû ʿUbayda'den, veya başka birinden alındığına her hangi bir şekilde işaret edilmeden iktibas olunmuş öyle garip gramer meseleleri vardır ki, bunların mülâhazası, kitaba sonradan izafe edilen şartların ne kadar muhayyel olduğunu göstermeğe kâfidir. Bu çok garip gramer kaidelerini ihtiva eden bir meselenin[6], şârihlerin en muhafazakârı sayılabilecek İbn Ḥacar tarafından dahi, bulunduğu yerle en ufak bir münasebetten mahrum oluşunun itirafı[7] da göz önünde bulundurulacak olursa, Buḫârî'nin kendisine atfedilen şartlardan ziyade, kitabını tasnif ederken nasıl bazı eserlerin üslûb ve muhtevasına tabi olduğu kolayca anlaşılır.

Ṣaḥîḥ'inin mukaddimesinde, tekrardan kaçınacağını söyleyen ve buna tamamiyle sadık kalan Muslim[8] e mukabil, Buḫârî'nin kitabında bir çok tekrarlar vardır ve bunların bir kısmını da ʾAbû ʿUbayda ve Farrâ'dan alınmış olan filolojik izahlar teşkil eder. Meselâ «ʾaḥâdîs al-ʾanbiyâ» faslında ʾAbû ʿUbayda'den alınan filo-

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 365' VIII, 308.
[2] Buḫârî VI, 50, st. 5; *Fatḥ al-bârî* VIII, 201.
[3] *Macâz al-Qur'ân* I, 118-119; Qurṭubî, V 77.
[4] Buḫârî VI, 64, 73, 127 ve bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 265, 327, 425.
[5] Kailinin ismi zikredilmemiş olan beyt Buḫârî VI, 64 te bulunmaktadır.
[6] Buḫârî VI, 118, st. 12-14.
[7] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 405.
[8] Muslim I, 3.

lojik malzemenin büyük bir kısmı *Ṣaḥîḥ*'in *«kitâb at-tafsîr»* diye adlandırılan kısmında muhtelif sûrelerin izahında aynı kaynaktan alınmış olanların bazılarının tekrarından ibarettir. Ezcümle *«ʾAʿrâf»* sûresinde, *Macâz al-Qurʾân*'dan iktibas olunup cem'an, matbu bir sahifeyi geçen ibarelerin hemen hemen hepsinin *«ʾaḥâdîṯ al-ʾanbiyâ»* faşlında geçmesi bunun misâllerinden biridir. Bazan bu tekrarlar o kadar uzundur ki[1], şârihler ikinci seferinde bunu şerhetmeği lüzumsuz görürler. Bu tip tekrarlardan birinin şerhi esnasında şârih ʿAynî: *«Bu faydasız bir tekrardan ibarettir»* demek mecburiyetinde kalmıştır[2].

ʾAbû ʿUbayda'dan mükerreren aldıkları arasında, bir iki satır ara ile hemen tekerrür edenler vardır. Meselâ: « السنه », « يتسنه »[3] kelimelerinin, ʿAbû ʿUbayda'den alınmış olan tefsiri pek kısa bir mesafe ile tekerrür etmiştir. Nedense şârihler buna hiç itiraz etmedikleri gibi Yûnînî de edisyonunun dışında bırakmamıştır. Bu gibi tekrarları umumiyetle müstensihlere atfetme temayülünün[4] metnin filolojik tenkidinin neticelerine aykırı olduğunu -Buḫârî'nin rivayetleri bahsinde- göreceğiz. Burada sadece mevzuubahs meselelerde şârihlerin hükmünün çok zaman birbirine tezat teşkil ettiğini söyleyelim. Meselâ İbn Ḥacar, Buḫârî'nin *«ʾaḥâdîṯ al-ʾanbiyâ»* kısmında hem mükerrer hem de pek karışık, gelişi güzel bir şekilde almış olduğu ibareler karşısında, bir taraftan aradaki münasebetleri tevilci bir şekilde bulmağa çalışırken, diğer taraftan, esasen Buḫârî'nin şartlarına uygun olmadığını, aynı mevzuda Nasâ'î'nin iyrâd ettiği hadislerin mezkûr şartlara en çok uyan hadisler olduğunu itiraf etmiştir[5]. Qasṭallânî ise, bu pek karışık kısımlar için bile, *«Buḫârî ne dâkik görüşlüdür»* diyerek hayranlık ifade etmiş, diğer taraftan Kirmânî: *«şöhreti pek büyük kitapda, bunların zikredilmiş olması faydasız şeylerle uğraşmaktır»* demiştir[6].

[1] Buḫârî IV, 148, st. 11-14, *Fatḥ al-bârî* VI, 223. Mükerreri için bk. Buḫârî VI, 57-58.

[2] (هذا مكرر بلا فائدة جديدة) ʿAynî VIII, 607.

[3] Buḫârî VI, 31 st. 2-5.

[4] Meselâ bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 255.

[5] *Ayn. esr.* VI, 306.

[6] Bk. Qasṭallânî V, 373.

Buḫârî'nin gerek ʾAbû ʿUbayda'den ve gerekse diğerlerinden aldıklarının bir kısmı kitabının umumî plânı bakımından tertipsizlik ifade etmekten başka bunların muayyen bir yerdeki kısımları bile kendi aralarında tam bir nizamdan zaman zaman mahrum bulunurlar. *Qur'ân* tefsirine taalluk eden kısımlar da âyetlerin zaman zaman Mushaftaki sıralarına uymamaktadır. Âyetler ve tefsirleri bazen sûrenin nihayetinden, bazen başından veya ortasından alınıp gelişi güzel bir şekilde bir araya getirilir. Şârihler de bunu zaman zaman ifade ederler. Meselâ bir yerde ʿAynî: «*Mezkûr tefsirlerde takdim, te'hir ziyade ve noksan gibi bir çok aksaklıklar vardır*»[1] demektedir. Devamlı olarak ʾAbû ʿUbayda'den alınan tefsirlerde, âyetlere numara koymak suretiyle, kitabın bu karakteri ortaya çıkacaktır. Meselâ bir sûrenin tefsirine, son veya ortalarındaki bir kelime ile başlanırken biraz sonra sûrenin başındaki kelimelerin tefsirine teşebbüs edilir. Böylece âyetler ve tefsirleri gelişi güzel bir şekilde yan yana bulunurlar. Hatta «*ʾAnʿâm* sûresinin baş taraflarında olduğu gibi bunların arasında birdenbire *Qur'ân*'ın ikinci yarısından da bazı âyetlerin ve tefsirlerinin girdiğini ve bunun diğerleriyle hiç bir münasebeti bulunmadığını, fakat hepsinin *Maǰâz al-Qur'ân*'dan alınmış olduğunu hayret ile görmek kabildir. Meselâ mezkûr sûrede birden bire ortaya çıkan *Qaṣaṣ* sûresi (38) 'ne ait «سرمدا» (71) kelimesinin iyrâdının[2] münasebetini zorlama suretiyle bulmağa çalışan bazı şârihlerin hareketi[3] yine kitabın şârihlerinin bir kısmı tarafından garip karşılanır[4]. Bu gibi hallerin hemen hemen her zaman vuku bulduğunu hatırlamaz gibi görünen İbn Ḥacar mevzii te'viller bulmağa çalışır. Şayet bir tevil bulmaktan mahrum kalırsa bunun istitrad yolu ile zikredilmiş olduğunu, bu da onun için mümkün olmazsa kitabın haşiyesinden müstensihler tarafından metne sokulduğunu söyler[5].

Buḫârî'nin «قال معمر» tasrihiyle ʾAbû ʿUbayda'den naklettikleri arasında bile bir intizamsızlık arzedenler vardır. Meselâ:

1 ʿAynî VIII, 687.
2 Buḫârî VI, 56, st. 4.
3 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 216.
4 Bk. ʿAynî VIII, 600.
5 *Fatḥ al-bârî* VIII, 331.

« وقال معمر موالي (32 : 4) أولياء ورثت ، عاقدت ايمانكم هو مولى اليمين وهو الحليف والمولى أيضا ابن العم ... الخ » ibaresi içine[1] (4 : 32) « عاقدت ايمانكم » ayetinin neden sokulduğunu anlamak kabil değildir.

Şârihlerin, önce bir âyetin sonra da onunla alâkalı hadislerin serdinin Buḫârî'nin itiyadı olduğu şeklindeki ifadeleri hilâfına *Nisâ* sûresinin tefsirinde iyrâd ettiği bir âyet ve alâkalı hadisler arasına hiç münasebeti bulunmayan kelimeleri ve şerhlerini doldurmuştur. Onun bu gibi hallerine sık sık rasladığı halde itiraz etmeyen İbn Ḥacar, burada, âyetlerle alâkası bulunmayan bir takım tefsirler iktibas edildiğini ifade etmiş ve Buḫârî'nin yerine itizarda bulunmuştur. Ayrıca: «*Bu tefsirler beraber bulundukları âyete ait değildirler, bir kaç defa işaret ettiğim veçhiyle, bu, müstensihlerin işi gibi görünüyor*» demiştir[2]. Bu tefsirlerin, daha evvel *Macâz al-Qur'ân*'dan alınmış bulunduğunu kendisinin söylediğini, binnetice müstensihler tarafından uydurulamıyacak şeyler olduğunu unutan İbn Ḥacar'e karşı, ʿAynî şöyle itiraz ediyor: «*Şârihlerden biri: bu tefsirler bu âyete ait değildir, müstensihlerin işine benziyor» dedi. Ben de bu çok uzak bir ihtimaldir, derim, zira müstensihlerin çoğu cahildirler, bu izahlar nasıl onlara ait olabilir! En büyük âlimlerin boy ölçüşemiyeceği böyle bir kitaba, bu izahlar nasıl başkaları tarafından sokulabilir, müstensihlār ancak tahrif ederler ve yanlışlıklar yaparlar veya ibareleri metinden düşürürler. Müretteb ve münakkah bir kitaba kendiliklerinden bir şey ilâve etmek onların adeti değildir. Şayet o, bunlar kitabın mahir râvilerinden birinin yaptıklarıdır, deseydi, bir dereceye kadar caiz olurdu. Bunların bizzat Buḫârî'nin işi olması ihtimali baid değildir, dalgınlıkla yapmıştır, şayet sonradan farkında olmuşsa da muhtemelen yerlerine nakle fırsat bulamamıştır ve böylece devam adip gitmiştir*»[3].

Buḫârî'nin ʾAbû Ubayda'den aldıkları arasında, metni, kaynaklarının izahı bakımından, içinden çıkılmaz bir hale koyanlar

[1] Buḫârî, VI, 44, st. 12.

[2] (وقع فى الباب تفاشير لا تتعلق بالآية وقد قدمت الا عتذار عن هذا... هذه التفاسير ليست لهذه الآية وكأنه من النساخ كما نبهت عليه غير مرة) *Fatḥ al-bârî* VIII, 188.

[3] ʿAynî VIII, 551.

vardır. Ezcümle, hiç bir telmihte bulunulmadan *Macâz al-Qur'ân'*-dan iktibas edilen bir çok ibareleri müteakiben «wa qâla ğayruhu» kaydiyle yine ayni kaynaktan alınan fakat daha öncekileri diğer bir şahsın ibareleri imiş gibi gösteren kısımlar bu kabildendir. Meselâ *Mâ'ida* sûresinin tefsirinin baş tarafında rastlayabileceğimiz böyle bir hususiyeti, bazı şârihler müstensihlere maletmiş olmayı en salim bir yol bulmuşlardır [1].

Buhârî, bazan *Macâz al-Qur'ân*'dan naklettiği garip kelimelerin şerh ve izahına da teşebbüs eder. Meselâ, « تحيك تلقيك على نجوة » şeklinde, *Macâz al-Qur'ân*'dan aldığı bir ibareyi « وهو النشز المكان » diye tefsir etmek ihtiyacını hissetmiştir [2]. Bundan başka « المرتفع «*wa qâla» ğayruhu*» «ta'lîkiyle 'Abû 'Ubayda'den almış olduğu bir ibarede geçen « يجيل » kelimesini biraz ötede « يدير » diye izah etmiştir. Bunu, çok garip karşılıyan Yunînî, kendi edisyonunun dışında bırakmayı daha uygun bulmuştur [3].

Buhârî'nin *Şahîh*'inde «wa qâla Ma'mar» kaydiyle 'Abû 'Ubayda'den vazıh bir iktibasa delâlet edecek şekilde alınanlar arasında bile, ihtisarlar yapıldığı vakidir. Bazan bu ihtisarlar, ibareyi anlaşılamayacak hale koyar. Burada Meselâ, 'Abû 'Ubayda'nın «'*Ahzâb*» sûresine ait [4] « سنة الله (38 : 33) استنها جعلها سنة » tefsiri, Buhârî'de [5] « سنة استنها جعلها » şeklindedir ki, « جعلها » kelimesi « استنها »-nın haberi olan « جعلها سنة » nin gayri vazıh ve nakıs bir iktibasıdır.

« وقال غيره » telmihiyle *Macâz al-Qur'ân*'dan yapılan aşağıki iktibasda vaki hazfle Buhârî yalnız kaynağındaki ifadeyi vuzuhla aksettirmemiş olmak yüzünden şârihlerinin itirazlarına maruz kalmıştır [6] 'Abû 'Ubayda'nın, « السلالة (23 : 12) الولد النطفة السلالة من سلالة » ibaresi Buhârî'de [7] « من سلالة (23 : 12) الولد والنطفة السلالة » şeklini almıştır ki, kaynağın ilk « سلالة » kelimesinin hazfiyle anlaşılması güç bir tefsir ortaya çıkmıştır.

[1] *Fath al-bârî* VIII, 202.
[2] Buhârî VI, 72, st. (alttan) 7; *Macâz al-Qur'ân* I, 281.
[3] Buhârî VI, 53, not. 7.
[4] Bk. *Fath al-bârî* VIII, 399.
[5] Buhârî VI, 117, st. 4.
[6] *Fath al-bârî* VIII, 338.
[7] Buhârî VI, 99, st. 4.

ʾAbû ʿUbayda'den ihtisaren yapılan iktibaslarda, nazarı dik kati çeken diğer bir garabet de, arap gramerinin tecviz etmeyeceği mahiyette, fiillerin başındaki nefy edatlarının hazfedilmesidir. Bu garabet metni o kadar mübhem bir hale koyar ki, râviler veya müstensihler, kendi anlayışlarına göre değişiklikler yapmak ıztırarında kalırlar. Meselâ, [1] « تجاوز (18:28) تعد ، يجاوزون له يتعدون » ibaresinde « تعد » fi'linin nehy edatı atılmış olmakla bunun bir bir «maczum fi'l» olarak anlaşılması güçleşmiş ve bazı râviler mezkûr kelimeyi « بعد » şeklinde okumak garabetine düşmüşlerdir[2]. [3]« تحزن (5:26) تأس ، احزن (93 : 7) آس » misâlinde de olduğu gibi bazan ayni kökten olan iki fiil, biri diğerinin şerhi olmak münasebetiyle *Macâz al-Qur'ân*'dan[4] bir araya getirilerek alınmış ve ikinci fiil menfi olarak zikredilmiş ise Buḫârî bu ikinci fiilin nefy edatını hazfeder ve hatta misâl teşkil eden fiil, nehy şeklinde bir nefy edatıyla beraber geldikte «illetli» harflerinden birini kaybedecek nevidense, bu hususiyete dikkat etmeden, yine edatı hazfeder ve böylece asla tecviz edilmiyecek bir tasarrufta bulunur[5].

İktibaslardan bir kısmı da, iktibas olunan ibarenin esas sahibinin maksad ve ifadesini değiştirecek mahiyettedir. Meselâ, bir defa *«kitâb bad' al-ḫalq»* da[6] diğer bir defa da *«kitâb at-tafsîr»*-in *Barâ'a* sûresinin başında[7] ʾAbû ʿUbayda'dan alınmış olan « وليجة (16 : 9) كل شيء ادخلته في شيء » ibaresi böyle bir ihtisara tabi tutulmuş gibi görünüyor. Bunun, « وليجة (16 : 9) كل شيء ادخلته في شيء ليس منه »[8] şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'daki aslıyla aralarında mana bakımından oldukça mühim bir fark vardır. Zira ʾAbû ʿUbayda'nin kitabında «valica, kendi cinsinden olmayan diğer bir şeye ithal edilen her şey» şeklindeki tarifinde bulunan «kendi cinsinden olmayan» kaydı, Buḫârî'de hazfe uğramıştır.

1 Buḫârî VI, 59, st. 1.
2 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 226.
3 Buḫârî VI, 58, st. 11.
4 Bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 161, 222.
5 Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 323.
6 Buḫârî IV, 107, sonuncu satır.
7 Buḫârî VI, 63, st. 17.
8 Bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 254; *Fatḥ al-bârî* VI, 214.

ʾAbû ʿUbayda'den iktibas olunup takdim ve tehire uğrayanlar ve dolayısıyla, metnin izahında şârihleri müşkil durumda bırakanlar vardır. Meselâ « سبيلا وسنة (5 : 48) شرعة ومنهاجاً » şeklindeki bir ibarenin[1] şerhi esnasında şârih Kirmânî « ما يفهم منه أن قوله سبيلا تفسير قوله منهاجا وقوله سنة تفسير قوله شرعة حيث قال وفيه لف ونشر غير مرتب » demiştir[2]. Böylece, ʾAbû ʿUbayda'nin «minhâc» için «sabil» ve «şirʿa» için «sunna» şeklindeki tefsirinin değişmiş olmasını, şârihler ancak gayri müretteb bir leffu neşr olarak ifade etmek suretiyle işin içinden çıkabilmişlerdir[3]. Bu takdim ve tehire uğramış olan ibare bir defa daha kitabın baş tarafında İbn ʿAbbâs'dan rivayet edilmektedir[4]. Keza şârihler bunu gayri müretteb bir leffu neşr diye mülâhaza etmişlerdir[5].

ʾABÛ ʿUBAYDA'NIN İTİRAZA UFRAYAN FİKİRLERİN'İN ALINMIŞ OLMASI

Buḫârî'nin, her hangi bir telmihte bulunmadan almış oldukları arasında, *Macâz al-Qur'ân*'ın müfessirler tarafından şiddetle reddedilmiş olan kısımları da vardır. Bunları alırken hiç tereddüt göstermediği anlaşılmaktadır. ʾAbû ʿUbayda tarafından *Qur'ân*'da «al-ḥurûf az-ẕâida» olarak ifade edilen bazı edatların itiraza uğrayan izahlarına Buḫârî'nin kitabında sık sık raslânmaktadır. Meselâ, [6] « واذ قال الله (5 : 116) يقول اذ صلة » ibaresinin ʾAbû ʿUbayda'nin tefsiri olduğunu, şârih İbn Ḥacar söylemektedir. Adı geçen şârih, burada Buḫârî'nin iktibası esnasında hiç bir itirazda bulunmamışsa da, kitabın diğer bir faslında bir münasebetini bularak, müfessirlerin ʾAbû ʿUbayda'nin mevzuubahs tefsirine şiddetle hücum ve reddet-

[1] Buḫârî VI, 50, not. 7.
[2] Bk. ʿAynî VIII, 576.
[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 203.
[4] Buḫârî I, 11, st. 7.
[5] Bk. ʿAynî I, 138.
[6] Buḫârî VI, V, 54, st. (alttan) 5-6.

tiklerini Qurṭubî'den nakleder[1]. Bir defa da «İbrâhîm» suresinde[2], ʾAbû ʿUbayda'den alınmış olan « إذ » edatını muhtevi bir ibare şârih ʿAynî'nin itirazına uğramıştır[3]. Bunlardan başka, ʾAbû ʿUbayda'nin itiraza uğramış olan « لاء زائدة » şeklindeki tefsirlerini bir kaç kere almıştır[4].

ʾAbû ʿUbayda'nin gramer bakımından olduğu gibi mana bakımından da itiraza uğrayan tefsirlerinin zaman zaman alındığı görülmektedir. Ezcümle, *Macâz al-Qur'ân*'ın en çok itiraza uğramış olan (6 : 73) « الصور جاعة صورة كقوله سورة وسور[5] » şeklindeki ibaresi ka'iline işaret edilmeden alınmıştır. ʾAbû ʿUbayda'nin «şûr» u «şûrat» in cem'i şeklindeki izahına karşı ileri sürülen itraz ve şiddetli tenkidlerin tarihi, Buḫârî'nin asrına kadar yükselir[6]. Bu nev'in diğer bir misali, « وان تعدل (6 : 70) تقسط لا يقبل منها فى ذلك اليوم»[7] şeklinde sonraki müfessirler tarafından kabul edilmiş olmayıp ʾAbû ʿUbayda'ya has kalan tefsirdir[8]. Hatta bu tefsir Ṭabarî tarafından «manasızlık» la tavsif olunmuştur[9]. İstitraden söyleyelim ki, müfessirler tarafından itiraza uğrayıp merdud addedilen tefsirler, sadece ʾAbû ʿUbayda'den değil, diğer kaynaklardan da ara sıra alınmaktadır. Meselâ, İbn ʿUyayna'nin «*Kitâb at-tafsîr*» inden[10] Buḫârî'nin nakletmiş olduğu « قال ابن عيينة ماسمى الله تعالى مطراً فى القرآن الا عذاباً ... الخ »[11] ibaresi şârihlerin şiddetli itirazlarına uğramıştır[12]. İbn ʿUyayna'nin tefsirinde « ويقول ناس ما سمى الله المطر ... الخ » şeklinde başkalarından naklettiği[13] nin de İbn ʿUyayna'ya izafe edilmiş

[1] (فقال القرطبي : ان جميع المفسرين ردوه حتى قال الزجاج انها جراءة من أبى عبيدة) *Fatḥ al-bârî* VI. 258.
[2] Buḫârî VI, 79, st. 10.
[3] ʿAynî VIII, 689.
[4] Buḫârî IV, 131, st 6-7, VI. 81, st. 18-19.
[5] Buḫârî VI, 56, st. 6.
[6] Bk. *Lisân al-ʿarab* (sûr, sûr) madd.
[7] Buḫârî VI, 56, not 11.
[8] *Macâz al-Qur'ân* I, 195.
[9] *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* VII, 140.
[10] *Fatḥ al-bârî* VIII, 231.
[11] Buḫârî VI, 62, st. 2-3.
[12] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 231, ʿAynî VIII, 625.
[13] *Fatḥ al-bârî* VIII, 231.

olması Buḫarî'nin, sonrakiler tarafından «ta^clîq» diye adlandırılan «kaynaklardan nakl» şeklinin mahzurlu tarafını teşkil eder.

***

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde, ʾAbû ʿUbayda'nin izahlarının biraz değiştirilerek alınması yüzünden meydana gelen bazı filolojik mahiyette yanlışlıklar vardır. Bir kısmı oldukça mühimdir. Hemen hemen hiç birisi şârihlerin nazarından kaçmamıştır ve bazan şiddetli tenkidlerle karşılanmıştır; bu nev'in bir kaç misâlini gözden geçirelim:

Banî Isrâ'il sûresinde, İbn ʿAbbâs'dan, isnâdların hazfiyle alınan filolojik bir izahı müteakiben «wa qâla ğayruhu» telmihiyle ʾAbû ʿUbayda'den ardı ardına naklolunan bir çok ibarelerin sonuna doğru, bir filolojik izahın biraz değiştirilmiş olduğunu görürüz. Burada ufak bir değiştirme ile mühimce bir yanlışlık meydana gelmiştir. Şöyle ki, ʾAbû ʿUbayda'nin « خطأت واخطأت لغتان ... الخ » [1] şeklindeki ibaresi Buḫârî'de « خطأت بمعنى اخطأت » [2] haline gelmiştir. Halbuki ʾAbû ʿUbayda mevzuu-bahs fi'lin sulâsî şeklinin kasden işlenen, rubâ'isinin ise gayr-i iradî işlenen hatalar için kullanıldığını tasrih suretiyle ikisinin ayni manâya gelmediğini ifade etmiştir. Böyle bir yanlışlığın nasıl meydana geldiğini izah etmek güçtür. ʾAbû ʿUbayda'nin, kitabındaki ifadesi vazıh olduğu, bu iki fi'li mana bakımından birbirinden ayırdığı halde, İbn Ḥacar yanlışlığı ona hamletmektedir. *Macâz al-Qur'ân*'ın bizzat İbn Ḥacar tarafından iktibas olunan ibaresinde [3] böyle bir yanlışlığın bulunmadığı aşikârdır.

ʾAbû ʿUbayda'den iktibas olunan ve aralarında bir de beyt bulunan uzun ibareler arasında şöyle, filolojik bir izaha raslıyoruz: « الفلك والفلك واحد وهى السفينة والسفن » [4]. Kitabın râvilerini ve şârihlerini şaşırtan bu ibarenin *Macâz al-Qur'ân*'daki aslı « الفلك واحد وجمع وهى السفينة والسفن » [5] dır. Râviler ve şârihlerin büyük bir kısmı, Buḫârî'-

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 296.
[2] Buḫârî VI, 83, st. 4-5.
[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 295-296.
[4] Buḫârî VI, 74, st. 4.
[5] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 266.

nin ibaresinde geçen «fulk» veya «falak» kelimelerinden birinin okunuşunda ihtilâfa düşmüşlerdir. Her ikisi birden ancak Qâḍî ᶜİyâḍ tarafından maharetle «ḍamma» ile okunmuştur[1]. Burada, ibare kolay kolay anlaşılmaz bir hale geldiği halde, kitabın diğer bir yerinde[2], *Macâz al-Qur'ân*'daki şekline tamamiyle uygun olarak rivayet edilmiştir. Nedense şârihler ve râviler, şerh ve rivayetinde müşkülâta uğradıkları «fulk» kelimesindeki ihtilâfı, diğer yerde zikredilmiş olanla tashih etme yoluna gitmemişlerdir[3].

Buḫârî'nin, *Sûrat al-ḥicr*'in tefsirinde, ʾAbû ᶜUbayda'nin kitabının tesiri altında kalarak, bütün müfessirlere hatta ʾAbû ᶜUbayda'nin ifadesine tamamen muhalif olarak iyrâd ettiği filolojik bir izah vardır: «المقتسمين (15 : 90) الذين حلفوا ومنه لا اقسم (7 : 21) أى اقسم وقرأ لأقسم ، قاسمهما (7 : 21) حلف لهما»[4] şeklinde *Macâz al-Qur'ân*'dan toplamış olduğu muhtelif ibareler[5] arasında « مقتسمين » kelimesini diğerlerinin tesiri altında kalarak « حالفوا » şeklinde tefsir etmekle şârihlere göre[6] bütün müfessirlere muhalif bir izahta bulunmuştur. Zira hiç bir müfessir « مقتسمين » kelimesini yemin edenler manasına almış ve « اقسم » ile ayni şey olduğunu düşünmüş değildir. Bilâkis birincisini «taksim edenler-bölüşenler» diye anlamışlardır. Her halde Buḫârî ʾAbû ᶜUbayda'nin, *sûrat al-ʾArâf*-daki «قاسمهما : حلف لهما»[7] ve *sûrat al-ḥicr*'deki «المقتسمين الذين اقتسموا»[8] tefsirlerini ve bunların ayni kökten oluşlarını göz önünde bulundurarak böyle bir yanlışlık yapmıştır[9].

Bunun diğer misalini *Yûsuf* sûresinde «muttaka» kelimesi (12: 31) için, ʾAbû ᶜUbayda'den iktibas olunan bir ibare[10] teşkil eder.

[1] *Maşâriq al-ʾanwâr* II, 158.
[2] Buḫârî III, 56, st. 2.
[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 225.
[4] Buḫârî VI, 81, st. (alttan) 2-3.
[5] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 290.
[6] Bk. ᶜAynî VIII, 616.
[7] *Macâz al-Qur'ân* I, 212.
[8] *Agn. esr.* I, 355.
[9] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 290.
[10] Buḫârî, VI, 75, st. 13. nr. 118. Burada misâlin zikrinden suret-i mahsusada sarf-i nazar edilmiştir. ʾAbû ᶜUbayda'nin ibaresi için bk. *Macâz al-Qur'ân* I, 308; *Fatḥ al-bârî* VIII, 271.

Ayni kelime için daha önce Mucâhid'den naklolunana tamamiyle muhalif olan bu izahı, kitabın üslûbuna aykırı bulan şârihlerin bir kısmı Buḫârî'yi acaib bir şey yapmış olmakla, bir kısmı taklidle itham etmiş içlerinden biri de çok şiddetli bir lisan kullanmıştır[1].

Diğer bir misal: [2]«والرسول يدعوكم في اخراكم (153 : 3) وهو تأنيث آخركم» ibaresinde yine ʾAbû ʿUbayda'nin tesiri ile meydana gelen bir yanlışlık vardır. *Qur'ân*'daki «اخراكم» kelimesini sadece mâna bakımından «آخركم» diye [3]«اخراكم : آخركم» şeklinde tefsir eden ʾAbû ʿUbayda'nin ifadesine bakılarak, oldukça mühim, nahvî bir yanlışlık yapılmıştır. Zaman zaman, Buḫârî'nin, kitabının bâblarının tanzim ve muhtevasında kendinden evvelki edebiyata uyduğunu söyleyen Kirmânî'ye karşı itiraz eden İbn Ḥacar, burada, ʾAbû ʿUbayda'ye tabi olduğunu kabul etmiştir[4]. ʿAynî de mezkûr yanlışlıkta, Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'ye tabi olduğunu ve zuhul ettiğini söylemiştir[5].

ʾAbû Ubayda'nin «الرفد المرفود (11 : 99) العون المعان» şeklindeki tefsirinin[6] Buḫârî'nin kitabında neden [7]«... العون المعين ...» şeklinde şârihler tarafından merdud addedilen bir hale geldiğini anlamak güçtür. *Ṣaḥîḥ*'in bütün râvilerinin, bunun, kitabın metninde, itiraza uğrayan şekliyle bulunduğu hususunda ittifak etmiş olduklarına[8] göre, Buḫârî'nin, yanındaki *Macâz al-Qur'ân* nüshasında mevcud müstensih hatasının farkına varmadan aldığını mı düşüneceğiz?

Buḫârî metnindeki filolojik hatalardan bir kısmı, şârihlerin tarafından ya kaynaklarına veya müstensihlerine atfedilmiştir. Mühim misâllerinden birine burada işaret edelim: *Šuʿarâ* sûresinin başında «وقال مجاهد» kaydiyle, naklolunan bazı filolojik izahlar esnasında [9]«ليكة والايكة (26 : 176) جمع ايكة وهى جمع شجر» şeklinde bir

1 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 271; ʿAynî VIII, 677.
2 Buḫârî VI, 38, st. (alttan) 7.
3 *Macâz al-Qur'ân* I, 105.
4 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 171.
5 Bk. ʿAynî VIII, 528; Qasṭallânî VI, 61.
6 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 267.
7 Buḫârî VI, 74, st. 5.
8 Bk. Qasṭallânî VI, 164.
9 Buḫârî VI, 111, st. 3-4.

müfred kelimenin yani «ʾayka» kelimesinin yine kendi cem'inden ibaret olduğu bir izah ile karşı karşıya bulunuyoruz. Naklin zahirî manzarası bu yanlışlığın Mucâhid'e aid olduğunu gösteriyor. Metnin şerhi esnasında bunu halletmek mecburiyetinde kalan şârihlerden İbn Ḥacar: *İbarenin birinci kısmı mucâhid'e aiddir, camʿ ʾayka'dan itibaren ʾAbû ʿUbayda-nin sözüdür ve bunda bir sehv vuku bulmuştur... ilh»* diyerek yanlışlığı ʾAbû ʿUbayda'ye maletmek istemekte ve belki de sureti muhsusada, adeti hilâfına, *Macâz al-Qur'ân*'ın ibaresinin naklini ihmal etmektedir[1]. Halbuki ʾAbû ʿUbayda'nin « الايكة وجمعها ايك وهى جاع من الشجر » şeklindeki tefsirinde[2] böyle bir yanlışlık yoktur. Şârih ʾAynî, İbn Ḥacar'i telmihen: *Ne kadar garipdir ki, şârihlerden biri burada hiç bir fikir ileri sürmemiş, sadece, ilk kısmının Mucâhid'in, mütebakisinin ʾAbû ʿUbayda'nin sözü olduğunu söylemiştir. Haşa, Mucâhid ve ʾAbû ʿUbayda, ʾayka, ʿayka'nin cem'idir demekten pek beridirler»*[3] diyerek tenkid etmiştir. Bununla beraber kendisi de müşkili halletmiş değildir.

Buḫârî metnindeki filolojik izahlar arasında mana bakımından oldukça tehlikeli sayılabilecek bir yanlışlık yine ʾAbû ʿUbayda'den «*wa qâlâ ğayrahu*» telmihiyle naklonunan ibarelerden birinde vuku bulmuştur. *ʿAbasa* sûresi (80) inde ʾAbû ʿUbayda'den alınan *Qur'ân*'a aid iki kelime ve bunların tefsirlerinden, birinin tefsirinin diğerine maledilmesi, ikinci kelime ile birinciye aid tefsirin düşürülmesi suretiyle filolojik bir hatadan başka Peygamber için müfessirlerin tecviz etmedikleri bir fi'l, gayri ihtiyarî isnâd edilmiş oluyor. Burada, Buḫarî metnindeki « وقال غيره تصدى تغافل عنه » ibareşini[4] kasdediyorum. *Macâz al-Qur'ân*'daki aslı « تصدى : تعرض له وتلهى : تغافل عنه » ibaresidir[5]. Buḫârî metninde, altı çizilmiş olan kelimeler düşmüş ikinci âyetin tefsiri birinciye malolmuştur. Sûrede geçen «*taşaddâ* fi'linin faili Peygamber olduğuna göre isnâd edilen fiil de değişmiş oluyor. Râvilerden ʾAbû Ẕarr ve diğer bir çok şârihler buna itiraz etmişlerdir[6].

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 381.
[2] *Macâz al-Qur'ân* cild. II, (Şuʿarâ sûresi).
[3] ʿAynî IX, 28.
[4] Buḫârî VI, 166, st. 12.
[5] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 531.
[6] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 521; ʿAynî IX, 245; Qastallânî VI, 395.

Bütün bunlardan başka, *Şaḥîḥ*'de, Buḫârî'yi, kendisine sonradan izafe edilen şartlardan uzaklaştıracak kadar kuvvetli deliller bulmak kabildir. Hatta bunların arasında, Buḫâri'nin, adı geçen iki filologun kitaplarını alıp üzerinde uzun uzadıya düşündüğü, filolojik izaḥlar çıkarmağa çalıştığı keyfiyeti hemen hemen her sûrenin tefsirinde, bazan da kitabın diğer fasıllarında müşahade edilebilir. Bunun yukarıda zikredilenlerinden başka, enteresan misâllerinden birini gözden geçirelim:

Buḫârî *Ma'ida* suresinin başında, « يستقسمون بها وقعلت منه قسمت وقل غيره » telmihiyle filolojik bir ibare « والقسوم المصدر »[1] şeklinde nakletmektedir. « القسوم » kelimesine kadar olan kısmı *Macâz al-Qur-'ân*'da[2] bulmak kabildir. « والقسوم المصدر » şeklinde kendi tarafından yapılan ilâve ise şârihlerin anlayamadıkları ve hayretle karşıladıkları kısımdır. Zira « قسوم » kelimesinin masdar oluşu keyfiyetini hiç bir lugat kitabında tesbit edememişlerdir[3]. *Macâz al-Qur'ân*'ın ifadesi şudur: « ... من قسمت أمرى بأن اجيل القداح لتقسم لى أمرى أأسافر أم أقيم أم اغزو أولا أغزو ونحو ذلك فتكون هى التى تأمرنى وتنهانى ولكل ذلك قدح معروف وقال :

« ولم اقسم فتربثنى القسوم »[4]

Benzer yanlışlıkları da göz önünde bulundurduktan sonra, Buḫârî'nin, ʾAbû ʿUbayda'nin istişhad etmiş olduğu mısradan «القسوم المصدر» diye bir neticeye vardığını tahmin edebiliriz. Mamafih ʾAbû ʿUbayda haddi zatında böyle bir şey kasdetmediği gibi «قسوم»-un masdar olduğu şeklinde bir izaha da hiç bir lugat kitabında raslamak kabil değildir. Hatta bu kelimenin müfred değil bir cem' olduğunu ترېث fiilinin müennnes oluşu da vazıh bir şekilde göstermektedir. Demek ki, Buḫârî kendisine hiç lâzım olmayan bir netice çıkarmağa kalkışmış ve yanılmıştır.

Bütün bu misâllerden sonra, Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda ile olan münasebetini, ona karşı duymuş olduğu ve şârihlerin de zaman zaman ifade etmiş oldukları vechiyle, taklide varan bir hayranlık ile ifade edebiliriz. Bu hayranlık cümlesinden olmak üzere, zaman za-

[1] Buḫârî VI, 53, st. 10.
[2] *Macâz al-Qur'ân* I, 152.
[3] Bk. ʿAynî VIII, 588.
[4] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 208.

man bazı filolojik münakaşaları nakl, müdafaa ve ᵓAbû ᶜUbaydanin, ikinci derecede olmakla beraber Farrâ'nin fikirlerini diğerlerine tercih ettiği görülmektedir. Şu da muhakkaktır ki, Buḫârî bu gibi iktibaslarında, filolojik eserlerle münasebetini saklamamakta ve bu tip meselelerin nakli ve münakaşasını kitabının tabiî mevzuu olarak kabul eder gibi görünmektedir. Filolofik meselelere müdahelesinin ve ᵓAbû ᶜUbayda'yi tercihinin alâka bahş misâllerinden birini Yûsuf sûresindeki iktibasları arasında görüyoruz. Şöyle demektedir: *«Biri: muttaka' yemek yeme veya konuşmak için üzerine oturulan ve dayanılan şeydir, dedi. Bu kelimenin turunç olduğunu söyleyenlerin iddialarını çürüttü. Arabcada (bu kelime mukabili) turunç yoktur. O, bu kelimenin (bir nevi) yastık olduğunu onlara karşı isbat edince, bu sefer, daha fena bir izah yolu tutup bu kelime muttaka muttaka değildir, matk'dir dediler. Matk ise... dır»*[1]. Burada Buḫârî, ᵓAbû ᶜUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'daki fikrini[2] iki zümreye karşı müdafaa ediyor. Bu zümrenin birincisi, ᵓAbû ᶜUbayda'den evvel, fukaha diye zikredilen[3], «Muttaka,» kelimesini turunç diye tefsir eden ᶜAbdallâh b. Masᶜûd ve Mucâhid gibi daha evvel yaşamış olanlar veya Farrâ gibi muasır âlimlerdir, ikincisi ise ᵓAbû ᶜUbayda'den sonra nokta-i nazarını münakaşa edenlerdir. Ṭabarî'nin müteaddit isnâdlarla İbn ᶜAbbâs ve Mucâhidden naklettiği tefsirlerin yanında, Buḫârî'nin, ᵓAbû ᶜUbayda'nin izahını tercihi, onun bir filologa karşı duyduğu hayranlıktan başka *Ṣaḥiḥ*'ine sonradan izafe edilen, isnâddaki şartların mevcut olup olmadığı hususunda insanı haklı olarak şüpheye sevkediyor. Hatta Buḫârî'nin şeyhlerinden biri olan ᵓAbû ᶜUbayd b. Sallâm'ın bizzat bu meselede «fukaha» nın: İbn ᶜAbbâs, İbn Masᶜûd ve Mucâhid gibi sahâbe ve tâbiînden ileri gelen bir çok kimselerin tefsiri karşısında ᵓAbû ᶜUbayda'nin fikrine itimat edilemiyeceğini söylemiş olması da göz önünde bulundurulacak olursa[4], Buḫârî'nin Qur'ân tefsirindeki ve kaynak takdirindeki temayülü hakkında bir fikir edinilmiş olur. Hatta Buḫârî'nin buralarda bir hadis kitabında bulunmaması lâzım gelen kelime ve izahları iltizam etmiş olmasının ve

[1] Buḫârî VI, 75, st. (alttan) 3-5.
[2] *Macâz al-Qur'ân* I, 309.
[3] Bk. Ṭabarî XII, 112.
[4] Bk. ayn. yer.

neden, kendisine ayrılan şeref payesine rağmen, zaman zaman, hiç bir muhaddis hakkında varid olmayan, şiddetli hücumlara maruz kalmış olduğunun[1] sebepleri anlaşılır.

Yukarıda gözden geçirdiğimiz misallerden vazıhen anlaşılıyor ki, Buḫârî, Peygamberin hadis ve sünnetlerini içine alan muhtasar bir kitap meydana getirmek şeklindeki gayesinin dışına çıkarak filolojik eserlerin cazibesine kapılmıştır. Hassaten ᵓAbû ᶜUbayda ve sonra Farrâ'nın fikirlerine, *Ṣaḥîḥ*'inde ehemmiyetli bir yer ayırmıştır. ᵓAbû ᶜUbayda'den naklinin hususiyetlerini hulâsa edecek olursak, Buḫârî bu iş için, ya «*qâla Maᶜmar*» şeklinde tasrihi veya «*qâla gâyruhû*», «*yuqâlu*» gibi müphem ifadeleri gelişi güzel bir şekilde seçer. Hiç bir telmihte bulunmadan aldıkları işe diğerlerinin mecmuundan fazladır. Her halde, muasırlarının kaynaklar hakkındaki vasi bilgilerine terketmiş olduğu bu kısımlarda bile, zaman zaman mutad kaynağından almakta olduğunu garip bir şekilde hissettirir[2]. Onun burada da aleyhine kaydedilecek şey, müteakip nesillerin, kaynaklar hakkında ayni vuzuha sahip olamıyacaklarını hesaba katmamış olmasıdır.

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 271; ᶜAynî VIII, 677.

[2] *Farḍ al-ḫams* faslında «*Bâb al-cizya wa'l-muwâdaᶜa maᶜa ᵓahl aẕ-ẕimma wa'l-ḥarb*» diye ayırmış olduğu unvandan sonra «وقول الله تعالى قاتلوا الذين لا يؤمنون بالله ولا باليوم الآخر ولا يحرمون ما حرم الله ورسوله ولا يدينون دين الله ... الى قوله وهم صاغرون (9 : 29) يعنى أذلاء والمسكنة مصدر المسكين ، اسكن من فلان أحوج منه ولم يذهب الى السكون ... الخ» (Buḫârî IV, 96, not. 5 şeklinde ᵓAbû ᶜUbayda'nin ismine en ufak bir telmihte bulunmadan almış olduğu bu tefsirlerde, ani olarak ~~«wa~~ lam yaẕhab ilâ's-sukûn» diyerek nasıl, bu gibi ~~fikirlerin sahibini~~, ismini bile tasrihelüzum görmeden bir kaynak olarak tanıdığını ifade etmiş oluyor. Fakat kaynaklar hakkında, devrinin bilgisinden mahrum olan müteakip nesiller için «wa lam yaẕhab» sözünün kailinin tayini bir mesele olmuştu. İktibas olunan tefsirlerin sahibinin ᵓAbû ᶜUbayda'dan ibaret bulunduğunu bilen İbn Ḥacar, her halde, kendinden evvelkilere tabi olarak bu sözün kailinin Buḫârî'nin râvisi olduğunu söylemiş (*Fatḥ al-bârî* VI, 184). ᶜAynî bunu çok garip karşılamıştı (ᶜAynî VII, 187). Yedinci asırda *Ṣaḥîḥ*'in en dakik edisyonunu meydana getirmiş olan Yûnînî, bunu muhtelif rivayetlerde mevcut olmasına rağmen, metnin dışında bırakmıştı (Bk. Qasṭallânî V, 221).

FARRÂ'NIN BUḪÂRÎ ÜZERİNDEKİ TESİRİ

Buḫârî'nin, *Macâz al-Qurân*'ın yanında, ikinci bir filolojik kaynak olarak intihab ettiği, Farrâ'nın *Maᶜânî'l-Qur'ân*'ından, birincisinde olduğu gibi, *Ṣaḥîḥ*'inin muhtelif yerlerinde iktibaslarda bulunmuştur. Onun bu iktibasları hemen hemen *Macâz al-Qur'ân*'dan aldıklarının bütün hususiyetlerini muhafaza eder. Kemmî bir ifadeyle, Farrâ'dan alınanlar ᵓAbû ᶜUbayda'den alınanların beşte biri kadardır. Tesbit edebildiğimize göre, Buḫârî, Farrâ'dan, ilk olarak, *Ṣaḥîḥ*'inin «*Kitâb badᵓ al-ḫalq*» faslında nakletmiştir [1]. O, mezkûr faslın «sıfat al canna» bâbını meydana getirirken, Farrâ'nın, *wâqıᶜa* sûresi (56) 'nde cennetin tavsifinde geçen bir kelimenin, *Maᶜânî'l-Qurᵓân*'ındaki uzun bir izahını [2] almak suretiyle, daha evvelkinde olduğu gibi, bu filolojik eserin de muhtevasını çok iyi bildiğini göstermiş oluyor. Fakat onun, *Ṣaḥîḥ*'ine muhtelif kaynaklardan malzeme toplama hususundaki şayan-ı hayret kabiliyetinin yanında, Farrâ'dan aldığı kısımların ilkini teşkil eden tek bu misâlin tedkikinden dahi malzemelerinin kitabının mevzuuyla alâkasının tayini işinde ne dereceye kadar muvaffak olduğu veya böyle bir muvaffakiyetten mahrum kaldığı kolayca görülebilir.

Buḫârî, ᵓAbû ᶜUbayda'den yaptığı iktibasların hususiyetlerine tamamen uygun olarak, Farrâ'dan da ya hiç isim zikretmeden veya «قال» yahut «قال غيره» tabirleriyle, nadiren de «قال يحيى» şeklinde tasrih etmek suretiyle alır. Bunlardan başka, en ufak bir telmihte bulunmadan aldıkları da çoktur. Tesbit edebildiğimize göre, Farrâ'nın adını «قال يحيى» şeklinde ilk olarak «*faḍâ'il ᵓaṣḥâb an-nabî*» faslında zikretmiştir [3]. *Ṣaḥîḥ*'in muhtelif bakımlardan tedkikinin hemen hemen nihaî merhalesine ulaşmış olduğu dokuncu asırda dahi, Buḫârî'nin «Yaḥyâ» diye zikrettiği şahsın kim olduğunu tayin me-

[1] Buḫârî IV, 117, st. 2-4.
[2] bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 228.
[3] Buḫârî V, 10, sonuncu satır.

selesi bir münakaşa mevzuudur. İbn Ḥacar'in, bunu «Farrâ» diye tanımasını[1] şârih ᶜAynî bir hata addeder, Yaḥyâ b. Saᶜîd al-Qaṭṭân (öl. 198) olduğunu söyleyen Kirmânî'yi haklı göstermeğe çalışır[2]. Bununla beraber, şerhinin nihayetlerine doğru, her fırsat düştükçe, Farrâ'nın kitabıyla *Ṣaḥîḥ*'i mukabele edip neticeleri müsbet bir şekilde ortaya koyan İbn Ḥacar'in fikrini kabule mecbur kalır[3]. Hatta bir yerde, evvelki tavrıyla tamamen tezat teşkil edecek şekilde, Farrâ'nın Buḫârî üzerindeki tesirini başkalarına karşı ısrarla müdafaa eder[4].

Maᶜânî'l-Qur'ân'ın, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'i üzerindeki tesiri bir kül olarak mülâhaza edilecek olursa, daha ziyade kendisine, ʾAbû ᶜUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ının bir mütemmimi olarak müracaat edildiği hissolunur. Zira umumiyetle Farrâ'dan alınanlar, üzerinde durulan meselede, ya *Macâz al-Qur'ân*'ın bir şey ihtiva etmediği veya Farrâ'nın kitabına nisbetle muhtasar bulunduğu yerlerde ortaya çıkmaktadırlar. Buna daha vazıh bir hudud çizmek istersek, Farrâ'dan alınanların, umumiyetle Qur'ân'ın küçük sûreleri etrafında toplandığını söyleyebiliriz. Zira, *Maᶜânî'l-Qur'ân*'ın, küçük sureler için ihtiva ettiği izahlar *Macâz al-Qur'ân*'ın ihtiva ettiklerine nisbetle daha mufassaldır. Bu sebepten dolayıdır ki, Buḫârî bazı küçük sûrelerin tefsirlerini münhasıran Farrâ'dan almıştır. Bu mahiyette bazı sûrelerde ne ʾAbû ᶜUbayda'den ve ne de diğer kaynaklardan alınmış olan tek bir kelime bulunmamaktadır. Buḫârî'nin bu gibi iktibaslarına misâl olarak «*Saʾala sâʾilun*» (70)[5] ve «*al-Qâriᶜa*» (101)[6], «*ᶜAṣr*» (103)[7] «*Humaza*»[8] sûrelerini zikredeceğiz.

Buḫârî'nin Farrâ'dan, sûrelerin tefsirinde naklettiklerinden başka, kitabının muhtelif bâblarında pek küçük münasebetler bularak aldıkları, mevzuu ile alâkasından ziyade, adı geçen filoloğa karşı duyduğu hayranlığın bir ifadesi diye mülâhaza edilebilir. Meselâ,

1 *Fatḥ al-bârî* VII, 437.
2 ᶜAynî VII, 610.
3 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 491, ᶜAynî IX, 211, Qasṭallânî VI, 367 ve diğer bir yer için bk. *Fatḥ al-bârî* XIII, 307, ᶜAynî XI, 519 ve Qasṭallânî X, 351.
4 ᶜAynî IX, 191.
5 Buḫârî VI, 160, st. 1-2 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 509-510.
6 Buḫârî VI, 176, st. 14-15 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 560.
7 Buḫârî VI, 177, st. 2 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 560.
8 Buḫârî VI, 177, st. 4 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 560-561.

«*Kitâb aṭ-ṭib*» faslında[1] hemen hemen hiç te zaruret bulunmadığı halde, sadece bir kelime iştikakının temin ettiği pek zayıf bir münasebetten faydalanarak, Farrâ'nın *Ma^cânî'l-Qur'ân*'ından, *Qur'ân* kıraatına dair bir ihtilâfın hem sahibine her hangi bil telmihte bulunulmadan alınmış olması[2] ancak böyle, hududsuz bir takdir ve hayranlığın ifadesi olarak görünmektedir.

BUḪÂRÎ'NİN FİLOLOJİK KAYNAKLARIYLA MÜNASEBETİNE DAİR ŞÂRİHLERİN MÜTALÂALARI

Burada, Buḫârî'nin «şârihleri» sözüyle, daha ziyade, İbn Hacar (öl. 852), ^cAynî (öl. 855) ve Qasṭallânî (öl. 923) 'yi kasdediyoruz. Filhakika, bunlar eserlerini, Buḫârî şerhlerinin kifayetsizliğini İbn Haldûn'un iddia ettiği[3] devirden sonra meydana getirenler ve her halde, kendilerinden evvelki faaliyetten mümkün olduğu kadar çok faydalananlardır. İbn Ḥacar'in *Fatḥ al-bârî*'i, kendinden evvelki literatürden geniş mikyasta istifade etmiş olması ve Buḫârî'nin kaynakları bakımından daha fazla bilgiyi muhtevi bulunması; ^cAynî'nin ^c*Umdat al-qârî*'i, râviler hakkında verdiği bilgi, hadislerin mantıkî münakaşası ve nahvî izahları bakımından; Qasṭallânî'nin *Irşâd al-sârî*'i ise, *Ṣaḥiḥ*'in rivayetlerinin tenkidi bakımından ehemmiyetli olup birbirlerini tamamlarlar. Bunların haricinde, kaynaklar hususunda İbn Ḥacar kadar malûmatlı görünmediği halde, mantıkî münakaşa bakımından Buḫârî şârihlerinin en başında geldiğini söyleyebileceğimiz Kirmânî (öl. 786) yi[4] kaydedeceğiz.

Kitabın bütün şerhi boyunca, muhtelif bakımlardan ileri sürülmüş itirazların red ve kabulü etrafında toplanmış bulunan bir çok münakaşalar vardır. Bu itiraz ve münakaşalar çok zaman şerholunan kitabın malûm şöhretiyle hiç te uzaklaştırılamıyacak kadar şiddetlidir. Birbirlerine muasır olan şârihlerin muayyen bir mesele

[1] Buḫârî VII, 124, st. (alttan) 5.
[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* X, 124.
[3] İbn Ḫaldûn, *Muqaddima* s. 263.
[4] *al-Kawâkib az-zarârî* adlı şerhi için bk. Brock. *Suppl.* I, 262.

üzerindeki, tamamiyle birbirlerine zıt hükümleri, İbn Ḫaldûn'un arzuladığı ideal şerhlerin ortaya konup konmadığı hususunda insanı şüpheye düşürür. Evvelce Buḫârî'nin filolojik kaynaklarının izahında onların noktai nazarlarını kısmen mevzuubahs etmiştik. Burada, Buḫârî'de filolojik malzemenin değerlendirilmesi bakımından onların durumlarından pek muhtasar bir şekilde bahsedeceğiz.

Buḫârî'nin ilk şârihi Ḫaṭṭâbî'nin, kitabın re'sen mevzuu olmadığından bahisle, metnin ihtiva ettiği filolojik malzemenin şerhiyle uğraşmaktan vazgeçtiğini söylemiştik. Mamafih Ḫaṭṭâbî, bu malzemeyi ihtiva etmekle kitabın değerinden bir şey kaybedip etmediği hususunda her hangi bir mütalâa da serdetmiş değildir. Buna mukabil, şerhettiği kitabın muhtelif taraflarını daha inceden inceye ele almağa mecbur olan son şârihler, bu mesele karşısında ara sıra bir fikir serdinden kaçınmış olmakla beraber, umumiyetle mezkûr malzemenin kitabın şöhretine zarar verip vermeyeceği hususunda müsbet veya menfi bir tavır takınmak zaruretini hissediyorlardı. Bunlar, Buḫârî'nin kitabında, bulundukları yerle hiç bir alâkası olmayan filolojik malzemenin mevcudiyetini, hatta bazan bu malzeme arasında da hiç bir rabıta kurulamadığını görünce itiraz seslerini yükseltiyorlardı. Bu itirazların mahiyetini göstermek bakımından şu misal kâfi bir fikir verecek mahiyettedir.

Buḫârî'nin «*'aḥâdîṯ al-'anbiyâ*» kısmında, filologlardan alınmış olan, ayni zamanda kendi aralarında da her türlü rabıtadan mahrum bulunan parçaların şerhi esnasında şarih Kirmânî: «*Bu, kitabın favaidini artırmak değil hacmini büyültmektir*» demişti[1] Buna karşı İbn Ḥacar: *Bir şârihin, şerhine çalıştığı kitaba karşı böyle bir üslûpla itiraz etmesi normal değildir. Hiç şüphesiz Qur'ân'daki garip kelimelerin izahında fayda vardır. Onun (= Kirmânî'nin) burada kitabın faydasını çoğaltmak hususiyetini kabul etmemesi merduttur. Bu kitabın, esas mevzuu sahih hadislerin irâdı ise de bir çok âlimler, onun sahâbe ve tâbiinin veya muhtelif fukahanın sözlerini nakilden maksadının, kitabında rivayet malzemesiyle dirayet malzemesinin bir arada bulunmasını istemesinden ibaret olduğunu anlamışlardır. Dirayet malzemesinin bir nev'i de hadisin garip kelimelerinin izahıdır. Buḫârî, bir hadiste bir garib kelime bulunur ve bunun aslı veya benzeri Qur'ân'da mevcut olursa, Qur'ân'daki kelimenin şer-*

[1] *Fatḥ al-bârî* VI, 259.

hine teşebbüs ve Qur'ân ile hadisin her ikisini birden şerhetmek suretiyle faydayı artırmağa gayreti adet edinmiştir. «Bad'al-ḫalq» veya «qiṣaṣ al-'anbiyâ» gibi kısımlarda kendi şartına uygun hadis bulamadığı takdirde onun yerini Qur'ân'da geçen garip kelimelerle doldurmasının faydası nasıl inkâr edilebilir» diyerek itiraz etmiş [1], ʿAynî, ise Kirmânî'nin ve İbn Ḥacar'in sözlerini naklettikten sonra: *«Evet bunlar faydadan hali değildir, fakat Buḫârî'nin kitabının gayesi hadisleri ortaya koymaktır, lugatları değil»* [2] demiştir.

Görülüyor ki, İbn Ḥacar, Buḫârî şârihlerinin itirazdan en çok kaçınanıdır. Buḫârî'ye itirazı aslâ tevciz etmemektedir ve her itiraz karşısına bir te'vil ile çıkmağı adet edinmiştir. Onun bu pasif durumu en dikkate şayan şekilde, Buḫârî metninde 'Abû ʿUbayde'nin sarih ibarelerinin başkalarına isnâd edilişini gördüğü anlarda bile hiç bir infial göstermemesi suretinde tecelli etmektedir. O, 'Abû ʿUbayda'nin tefsirinin İbn ʿAbbâs'a veya Mucâhid'e yahut diğer sahabe veya tabiînden birine yanlışlık ile isnâd edildiğini ve bunun için bir tevil bulamadığı zamanlarda pek basit bir şey imiş gibi, bunların 'Abû ʿUbayda'ye ait olduğunu söyler. Bunlar hakikatte Buḫârî metninin selâmetini tehlikeye düşürecek beyanlar olduğu halde, şârihlerden İbn Ḥacar'in ve ona muasır olan ʿAynî'nin, muakkıbı Qasṭallânî'nin bu hususta hiç bir şey söylememelerini hayretle müşahede etmemek kabil değildir [3]. Zaman zaman ʿAynî'nin İbn Ḥacar'e itiraz etmiş olmasına mukabil bütün şerhi boyunca, Buḫârî ile *Macâz al-Qur'ân*'ın münasebetlerini gösteren *Fatḥ al-bâri*'i takib ve çok zaman 'Abû ʿUbayda'nin ismine işaret etmiş olan Qasṭallanî, bu garip münasebet üzerinde, anlaşılan pek ciddî bir şekilde düşünmemiştir. Zira Buḫârî'nin adını « وقال معمر » şeklinde tasrihi [4] karşısında bile o:
« هو ابن راشد الصنعانى كما قال الكرمانى أو معمر بن المثنى كما قال ابن حجر »
demektedir [5]. Bu üç şerhin birbirleriyle mukabelesi, 'Abû ʿUbayda ve Farrâ'ya dair, İbn Ḥacar'in verdiği bilginin diğer ikisi tarafın-

[1] *Fatḥ al-bârî* VI, 259.
[2] ʿAynî VII, 310.
[3] Bk. meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 425; ʿAynî IX, 125; Qasṭallânî VI, 309-310.
[4] Buḫârî VI, 44, not. 11.
[5] Qasṭallânî VI. 77.

dan zaman zaman alındığını ve bu hususta yeni bir şey getirmediklerini göstermektedir. *Ṣaḥîḥ*'in filolojik kaynaklarıyla olan münasebetlerini en ciddî bir şekilde mevzuu bahsetmiş olan İbn Ḥacar'in ise, kaynakların araştırılmasında, neticelerinin takdirinde sık sık göze çarpan bir çok yanlışlıkları ve takip ettiği metodun aksak tarafları vardır. Meselâ, şerhinin mukaddimesinde, Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inde mübhem olarak serdedilmiş tefsirlerin tesbiti için ayırmış olduğu bir bâbda muhatasaran verdiği bilgi ile aynı şeye dair şerhindeki izahları birbirini tutmamaktadır. *Mâ'ida* sûresinde kaili mübhem bırakılmış olan böyle filolojik bir tefsirin[1], ʾAbû ʿUbayda'ye ait olduğunu ifade etmiş bulunmasına rağmen, mukaddimesinde[2] bunun Suddî'nin tefsiri olduğunu söyler. Keza, şerhinin sekizinci cildinde[3] geçen bir tefsirin, ʾAbû ʿUbayda'ye ait olduğunu söylediği bir çok tefsirlerin arasında bulunup ta bunun daha evvel geçtiğine işaret ettiği halde, bu tefsirin, işaret edilen yerde[4] Buḫârî'nin olduğunu iddia eder. Bundan başka, Buḫârî tarafından iki ayrı yerde mükerreren alınan bir âyetin tefsiri esnasında, İbn Ḥacar'in birbirlerine zıt hükümlerine de raslamak mümkündür. Meselâ, bir defa *«kitâb bad' al-ḫalq»* de[5] ve bir defa da *«ʾAnfâl»* sûresinin tefsirinde[6] Buḫârî'nin ʾAbû ʿUbayda'den almış olduğu «ذوقوا (8: 51) باشروا وجربوا وليس هذا من ذوق الفم» ibaresinin şerhinde birinci yerde:[7] «لم ير هذا لغير المصنف» yani Buḫârî'den başka bir kimsenin böyle bir tefsire sahip olduğu bilinemiyor, dediği halde, ikincisinde: [8]«هو قول أبي عبيدة» yani «Bu ʾAbû ʿUbayda'nin sözüdür» demiştir[9].

[1] Buḫârî VI, 53, st. 8-9.

[2] *Fatḥ al-bârî* VIII, 239, *Hadyu's-sârî* s. 310.

[3] *Fatḥ al-bârî* VIII, 339.

[4] Buḫârî II, 119, st. 13-14; *Fatḥ al-bârî* III, 256.

[5] Buḫârî IV, 120, st. 11.

[6] Buḫârî VI, 61, st. 9.

[7] *Fatḥ al-bârî* VI, 237.

[8] *Fatḥ al-bârî* VIII, 231; ʿAynî onun sözlerine hiç bir şey ilâve etmiş değildir. (bk. ʿAynî VII, 266, VIII, 623).

[9] Bunun diğer bir nev'ini, İbn Ḥacar tarafından ʾAbû ʿUbayda'den alınmış olduğuna bir kısmının işaret, diğer bir kısmî ise İbn ʿAbbâs'a veya tâbiînden bazı zevata isnâd edilmiş olan ibareler teşkil eder. İbn ʿAbbâs'a isnâd ettikleri arasında, «*ʾaḥâdîs al-ʾanbiyâ*» kısmında ʾAbû ʿUbayda'nin olduğunu iddia etmiş bulunduğu bazı tefsirler bu cümledendir. Meselâ, «lam yatasanmah : lam yatağayyar» şeklindeki tefsirin *Macâz al-Qur'ân*'dan alınmış olduğunu ʾaḥâdîs al-ʾanbiyâ'nın şerhinde (bk. *Fatḥ al-b·rî* VI, 259) iddia ettiği halde *Qur'ân* tefsiri kısmının izahında, bunu İbn ʿAbbâs'a isnâd etmiştir. (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 149).

Şaḥîḥ'de, âyetlerin senedsiz olarak bulunan izahlarını sahâbe ve tâbiîne isnâd imkânlarını arayıp bulmağa karşı pek fazla rağbet gösteren diğer şârihler gibi, İbn Ḥacar de zaman zaman, daha evvelki faaliyete gayri ihtiyarî bir şekilde tabi olmaktan kendini geri alamamıştır. Hatta, Buḫârî'nin kitabıyla yukarıda adları geçen filolojik eserleri mukabele ettiğini sık sık tekrarlayan İbn Ḥacar, bazı kısımların sahâbe ve tâbiînden her hangi birine isnâd edilmiş olduğunu görünce, bu tefsirin bir evvelki ve sonrakilerle birlikte mezkûr filolojik kaynaklarda bulunduğunu tesbit ettiği halde bunu o zevata isnâd etmek hevesinden kendisini geri alamaz. Sadece ᵓAbû ᶜUbayda veya Farrâ'nın da böyle tefsir etmiş olduğunu söylemekle iktifa eder. Onun pek çok olmayan bu kabil isnâdlarından biri, Naḥl sûresi (14) nin başında[1] « روح القدس » kelimesinin, İbn Masᶜûd'a ve « تخوّف » kelimesinin, İbn ᶜAbbâs'a ve Mucâhid'e aid olduğunu söylediği tefsirlerdir[2]. Adı geçen şahısların da bu kelimeleri böyle tefsir etmiş olduklarını red bizim için mümkün olmamakla beraber bu kelimelerin ve tefsirinin daha evvelki ve sonrakilerle birlikte bir bütün halinde ᵓAbû ᶜUbayda'den alınmış olduğunu düşünmek daha uygun görünüyor. Esasen İbn Ḥacar bu filolojik eserlerin Buḫârî üzerindeki tesirini çok zaman bir kül halinde mülâhaza etmemiştir. Nitekim o, Buḫârî'nin ᵓAbû ᶜUbayda'den ardı ardına almış olduğunu itiraf ettiği ibarelerin şerhi ve kaynaklarının izahı esnasında bile bunların arasından bazılarının yakın bir manada şu veya bu müfessir veya muhaddisin kitabında, sahâbe veya tâbiînden birine isnâd edilmiş olduğunu gördüğü zaman, bunun o zatın tefsiri olduğunu, *Macâz al-Qur'ân*'da aynı şeyin bulunduğunu söyler. Bunun bariz misallerinden biri Mâᵓida sûresinin tefsirinde görülmektedir. Sûrenin tefsirinde, bir kaç satırlık bir yer işgal eden ilk ibarelerin ᵓAbû ᶜUbayda'dan alındığını söylediği halde daha ikinci kelimenin tefsirinin, Qatâda'nin olduğunu ᵓAbû ᶜUbayda'nin de ayni şeye kail bulunduğunu ifade eder[3]. İbn Ḥacar, ayni garip durumunu, Buḫârî'nin tamamen ᵓAbû ᶜUbayda'den alıp bir bâb meydana getirdiği kısımların izahında da

[1] Buḫârî VI, 82.
[2] *Fatḥ al-bârî* VIII, 291-292.
[3] *Ayn. esr.* VIII, 201.

muhafaza eder[1]. Bu garabet, bazan Buhârî'nin tamamen filologlardan alıp tek bir hadis bulundurmadığı bâbların te'vilinde daha vazıh bir şekilde görülür. Meselâ, Buhârî'nin tamamen ʾAbû ʿUbayda'den aldığı ve garip kelimelerin izahıyla doldurduğu bir bâbın şerhi esnasında, İbn Ḥacar: *«Muslim'in kitabında bulunan ayni bâbda, ayni âyetin sebeb-i nüzûlüne ait bir hadis vardır... fakat Buhârî şartlarına uymadığından dolayı bu hadisi almamıştır»*[2] demektedir. İbn Ḥacar'in, bir kısmını hazfettiğimiz garip te'viline şaşmamak kabil değildir. Zira bu bâbda, Buhârî *Nisâ* suresinde 84. den 154. cü âyete kadar birbirleriyle hiç münasebetleri bulunmayan bir çok kelimelerin izahını almıştır. İbn Ḥacar'in, Buhârî'nin şartlarına uymadığını söylediği hadis *«istinhaṭ»* kelimesini ihtiva edip sadece bu âyetlerin garip kelimelerinden birine intibak ediyor. Bu da bâbın ilk kelimesi değildir. Böylece İbn Ḥacar, umumiyetle Buhârî'nin, isnâdlı hadisler yerine filologlardan aldıklarını, çok garip bulduğu yerlerde, ya şartlarına uygun hadisler bulamamış olmasıyla izaha çalışır veya bu mümkün olmadığı takdirde metnin arzettiği garabeti râvilere yahut müstensihlere atfederek musannıfı böyle bir şeydan kurtarmak ister. Râvi ve müstensihlere atfetmek istediği kısımlar arasında bazan uzun ibareler de bulunur. Bu gibi yerlerde bazan *«şayet Muşannıfa aitse şu münasebetle almıştır»* diyerek bir te'vil bulmağa çalışır[3]. Hakikatte, onun ikinci ihtimali te'vile kalkışmış olması birinci iddiasının çürüklüğünü göstermeğe kâfidir. İbn Ḥacar'in, şerhindeki, belki en zayıf tarafını, şerhettiği kitabı bir kül halinde düşünmemesi, garip kısımlarının parça parça te'villerini yapmak suretiyle, hepsini kurtarabileceği zannına kapılmış ve mezkûr garabetin tek veya çok az olduğu takdirde kabul edilebilecek te'villerinin hemen her yerde bulunuşunun, hepsini birden çürüteceğini hesaba katmamış olmasıdır. Bu hususta ʿAynî ondan daha realist görünmektedir[4].

[1] Böyle bir bâb için bk. Buhârî VI, 47, st. 7-8 ve *Fatḥ al-bârî* VIII, 193. İbn Ḥacar, işaret edilen yerde, bir çok kelimelerin tefsirinin ʾAbû ʿUbayda'den alındığını itiraf ettiği halde, fırsat buldukça, kendinden evvelki faaliyetin neticelerine tabi olarak bir kısmını İbn ʿAbbâs'a isnâd eder.

[2] *Fatḥ al-bârî* VIII, 193.

[3] Böyle bir te'vili için bk. meselâ *Fatḥ al-bârî* VIII, 213.

[4] Bk. meselâ ʿAynî VIII, 593.

ÜÇÜNCÜ KISIM

AL-CÂMI[c] AŞ-ŞAḤİḤ'İN RİVAYETLERİ

Al-Câmi[c] aş-şaḥîḥ'in, kaynaklarıyla ve hassaten bazı filologlarla münasebetlerinin, metnin muhtelif râviler tarafından gelen rivayetlerine göre muhtelif mahiyet arzettiğini gördük. Ayrıca, metnin selâmetini ciddî bir surette tehlikeye düşüren ve binnetice asırlar boyunca teşekkül etmiş şöhretiyle uzlaştırılamıyacak olan hususiyetlerinin izahında, şârihlerin mütemadiyen cahil müstensihlere maledilen hataları veya râvilerin kitabın ibarelerine müdahalelerini ileri sürdüklerini bazı misâllerle izah ettik. Filhakika Buḫârî'nin, kaynaklarına işaret husundaki hassasiyet ve nakildeki sadakat derecesi muhtelif râvilerin rivayetlerine göre değişmektedir. Daha umumî bir ifade ile, Buḫârî'nin muhtelif bakımlardan etüdü metnin rivayetlerinin hususiyetleriyle sıkı sıkıya bağlıdır. Her halde meşhur altı hadis musannefatı arasında Buḫârî'nin *Şaḥîḥ*'i, rivayetleri bakımından, en çok işlenmiş bulunanını teşkil etmesine rağmen en muğlak olanıdır.

Metnin muhtelif rivayetlerinin aralarında mevcud ihtilâfın derecesi hususundaki hükümler birbirleriyle uzlaştırılamıyacak kadar muhteliftir. Kitabın te'lifinden iki üç asır sonra ileri sürülen hükümler ve hatta asrımızın noktai nazarları böyle bir ayrılık gösterir. *Şaḥîḥ*'in râviler silsilesine dahil olup ayrıca Buḫârî'nin şeyhlerine dair bir eser meydana getirecek kadar kitapla yakın bir alâka sahibi bulunan ʾAbû'l-Walîd al-Bâcî (öl. 474) rivayetlerin ciddî bir şekilde birbirlerinden ayrıldıklarına kani olduğu halde[1] İbn Ḫayr al-ʾİşbîlî (öl. 575) bunların pek mühim olmadıklarını söyler[2]. Buḫârî şârihlerinin, metnin bazı hususiyetlerini izah ederken, sebebi, rivayetlerin ihtilâflarına ve râvilere atfetme hususundaki farklı hükümleri bir tarafa bırakılacak olursa, asrımızda, Buḫârî'nin rivayetlerini ele almış olan iki etüdün de neticeleri birbirine

[1] *Şayâḥ al-Buḫârî* 9 b.
[2] *Fihrist İbn Ḫayr* s. 98.

aykırıdır. Buḫârî'nin eski bir yazmasının küçük bir parçasını matbu nüsha ile mukabele eden A. Mingana bu farkların pek mühim olduğuna kani bulunduğu halde[1], onun mezkûr etüdünü ele alıp tenkit eden Fück, Buḫârî'nin rivayetlerinin ihtilâfı hususunda İbn Ḫayr'in vasıl olduğu neticelerin değişmiyeceğini yani farkların ehemmiyeti meselesinde pek mübalâğalı bir fikre sahip olmanın yersizliğini ileri sürer[2]. Biz de, burada, metnin kaynaklarıyla olan münasebetlerinin tetkikinin neticeleri muvacehesinde ve şârihlerin dolayısıyla muhafaza ettiği malûmattan faydalanarak bu ihtilâfların hususiyet ve ehemmiyetini belirtmeğe çalışacağız.

Ṣaḥîḥ'i, müellifinden doksan bin kişinin dinlediği rivayet edilir[3]. Kitabın nail olduğu rağbetin mübalâğalı bir ifadesi olan bu rakamla, tabiatiyle, hepsi metni sahih bir şekilde rivayete muktedir olan râviler kasdedilmemektedir. Nitekim müellifi takib eden asır, bunların arasından, râvi olarak kabul edilen bin kişiden[4]. ancak beşinin ismini muhafaza edebilmiştir[5]. Buḫârî'nin vefatından bir asır'dan pek fazla olmayan bir zaman sonra, kitabını şerhe teşebbüs eden Ḫaṭṭâbî (öl. 388) metnin ancak iki rivayetinden faydalanmak imkânını bulabilmişti[6]. Keza, Mağribin hadis muhiti ancak kitabın iki rivayetini görebilmişti[7]. Al-Firabrî (öl. 320), an-Nasafî (öl. 294), an-Nasawî (öl. 290), al-Bazdawî (öl. 329) ve al-Maḥâmilî (öl. 330) diye maruf olan bu râvilerden ilk ikisi şu veya bu muhitte münferid bir şekilde bulunan diğer rivayetleri oldukça erken bir devirde unutturmuşlardı. Bunların da birincisi hassaten Buḫârî metninin müteakib nesillere intikalinin yegâne rivayeti olmak imtiyazını kazanmıştı. İlk asırlarda, zaman zaman hadis musannefatını müteakiben mütemmim eserler ortaya koyan otoriteler tarafından, diğer rivayetleri tercih edildiği halde, Firabrî rivayeti, -öğrenebildiğimize göre- altıncı asırdan itibaren, Buḫârî'nin kitabıyla alâkalı, hemen hemen bütün etüdlerin istinad ettiği

[1] *An Important Manuscript of the Traditions of Bakhari* s. 9-15.
[2] *Orientalische Literaturzeitung* (1938), nr. 7, s. 406.
[3] Bk. *Hadyu's-sârî* 492.
[4] Bk. *Maşâriq al-ʾanwâr* I, 6.
[5] Bk. Qasṭallânî I, 38-39.
[6] Ḫaṭṭâbî, *Şarḥ al-Buḫârî* 4 a.
[7] Bk. *Fihrist İbn Ḫayr* 94-95; *Maşâriq al-ʾanwâr* I, 6.

yegâne metin olarak kalmıştır. Diğer taraftan, *Ṣaḥîḥ*'in rivayetleri etrafında toplanan muazzam filolojik bir mesai -ileride izah edeceğimiz sebeplerle- sadece bu rivayetin muhtelif kollarının tedkikiyle meşgul olmuştur. İslâmî rivayetin, metinlerin tenkidî terkibine dair pek dakik bir örneğini teşkil eden bu mesainin, belki tek fakat az ehemmiyetsiz olmayan mahzurlu tarafı, kitabın diğer rivayetlerini unutturacak bir mecraya girmiş olmasıdır. Bunun cidden hüzün verici bir neticesi -ileride izah edileceği vechiyle- ehemmiyetine dolayısıyla muttali bulunduğumuz Nasafî rivayetine, İstanbul Kütüphanelerinin sakladığı beş yüz kadar Buḫârî nüshası arasında hiç raslayamayışımız olmuştur.

Buḫârî'nin hangi tarihte *Ṣaḥîḥ*'ini telif ettiğini bilmiyoruz. Umumiyetle *at-Târîḫ al-kabîrini* ve muhtelif mevzulara dair küçük hacimli kitaplarını te'lifinden sonra *Ṣaḥîḥ*'iyle meşgul olduğunu tahmin ve bunu on altı senede, kaynaklarını birlikte taşımak suretiyle muhtelif ülkelerdeki seyahatları esnasında meydana getirdiğini[1] biliyoruz. Te'lifinin tarihi hakkında biraz şüphe ile göz önüne alınması gereken bir habere malik bulunuyoruz. Şöyle ki, Buḫârî, kitabını te'liften sonra, şeyhlerinden Yaḥyâ b. Maᶜîn (öl. 233), ᶜAlî b. al-Madînî (öl. 235) ve ʾAhmad b. Ḥanbal (öl. 241)'e arzettiği ve onların da dört hadis müstesna hepsini sahih buldukları rivayet olunur[2]. Adı geçen şeyhlerin ölüm tarihleri göz önünde bulundurulursa, *Ṣaḥîḥ*'in te'lifinin en aşağı 233 senesinden evvel olması gerekiyor. Bu tarih ve Buḫârî'nin -kendisinden rivayet edildiğine göre- bütün kitaplarını, üç defa yeni baştan ele aldığı[3] kabul edilecek olursa, vefatına kadar geçen yirmi sene gibi bir zaman zarfında *Ṣaḥîḥ*'de bazı değişiklikler yaptığı tabii olarak hatırlanır ve hiç şüphesiz ki, bize kadar gelen ve gelmiyen rivayetlerin bu geçen zamanın hangi yıllarına rastladığının tayini meselesi ehemmiyet kesbeder. Maalesef, bize kadar gelmeyip karakterini dolayısıyla öğrendiğimiz rivayetlerle, elimizde bol bol bulunan Firabrî rivayetinin ʾayni zamanda kronolojik cepheden mukayesesini yapmak imkânını verecek böyle bir bılgiden mahrum bulunuyoruz. Anlaşıldığınâ göre, *Ṣaḥîḥ*'in rivayetleri, muhtelif bakım-

[1] Bk. *Hadyu's-sârî* s. 490.
[2] *Fihrist İbn Ḫayr* s. 95, *Tahẕîb at-tahẕîb* IX, 54.
[3] Bk. *Hadyu's sârî* s. 488.

lardan, oldukça erken bir devirden itibarın tetkik edildiği halde, metni, meşhur râvilerinin Buḫârî'den ne zaman dinlemiş olduklarının tayini meselesi gerekli alâkayı bulamamıştır. Buḫârî'nin muhtelif memleketlerde geçen -bir dereceye kadar malûm- yıllarıyla meşhur râvilerin bulundukları yerlerin bir arada mülâhazasından çıkarılabilecek neticelerden de mahrumuz. Zira, kaynaklar bu râvilerin hayatları hakkında fazla bir bilgi vermemektedir. Bu hususta sadece bildiğimiz şey, Firabrî'nin bir defa Firabr'de[1] 248 senesinde bir defa da Buḫârâ'da 252 senesinde Buḫârî'den *Ṣaḥîḥ*'i dinlemiş olmasıdır[2]. Bu, dört senelik fasıla ile vukubulan iki «s a m â ʿ» arasında Buḫârî'nin, kitabının metninde ne gibi değişiklikler yapıp yapmadığı, şayed yapmışsa bunların nelerden ibaret olduğu ve Firabrî tarafından nasıl tesbit edildiği, şayet ikinci «s a m â ʿ» da bazı değişiklikler varsa bunları ilk «s a m â ʿ» ının esasını teşkil eden metinler üzerinde tesbit mi ettiği yoksa ikinci «s a m â ʿ» için ayrı bir nüsha mı kullandığı hususunda -müracaat edebildiğimiz- kaynaklar bir şey muhafaza etmemektedir. Buḫârî'nin rivayetleri etrafında toplanan bir çok malûmata rağmen, metinde mevcut bir çok müşkîllerin halli bu istifhamların cevaplandırılmasına bağlıdır. Kitabın şerhlerinden dolayısıyla topladığımız malzeme ise tatminkâr bir halle ulaştırmaktan çok uzaktır ve burada söylenecek söz bir tahminin hududunu aşamıyacaktır. Diğer râvilerin «s a m â ʿ» tarihleri hakkında, Firabrî'den evvel mi yoksa daha sonra mı Buḫârî'den dinledikleri hususunda aydınlatıcı her hangi bir bilgiye sahip bulunmamaktayız.

Buḫârî metninin, râvilerine, son şeklini almış bir nüsha halinde mi yoksa karma karışık bir müsveddesiyle mi intikal ettiği meselesi dahi bir münakaşa mevzuudur. Firabrî kolunun ikinci dereceden râvisi ʾAbû Ẕarr al-Harawî (öl. 434) Firabrî ile kendi arasındaki râvîden ibaret bulunan şeyhi ʾAbû ʾİshâq al-Mustamlî (öl. 374) 'nin: «*Buḫârî'nin kitabını Muḥammad b. Yûsuf al-Firabrî'nin yanında bulunan aslından istinsah ettim, nihâî şeklini almamış olduğunu, bazı yerlerinin boş bırakılmış olduğunu, bazı bâblarda*

[1] Buḫârâ civarında ufak bir kasaba olup ayni zaman da Farabr şeklinde telâffuz olunurmuş (bk. *Muʿcam al-buldân* III, 867).

[2] *Fatḥ al-bârî* I, 2. İbn Ḫayr, *Fihrist*'inde bu ikinci tarihi 253 olarak göstermektedir. (s. 95). Buḫârî'nin, Yunînî rivayetinden müstakil olarak gelen bir çok nüshalarında bu tarih 252 olarak görünmektedir.

bir şey · bulunmadığını, bazı hadislerin, kendilerine has bâblarına nakledilmiş olduğunu gördüm, bunların bazılarını bazılarına ilâve ettik» dediğini rivayet eder. Bu sözü nakleden ʾAbû'l-Walîd al-Bâcî (öl. 474): *«Sözün doğruluğunu şu da gösteriyor ki, ʾAbû ʾİshâq, ʾAbû Muhammad, ʾAbûl-Haysam ve ʾAbû Zayd, nüshalarını ayni asıldan istinsah ettikleri halde rivayetlerinde takdim, te'hir vardır. Bu da onların her birinin her hangi bir yerdeki bir hamişi veya -kitaba yerleştirilmek üzere- eklenmiş bir kâğıdın muhtevasını, kendi takdirlerine göre kitabın bir yerine yerleştirmiş olmalarından ileri geliyor»* demektedir[1]. *Sahîh*'in, Firabrî yanında bulunan ilk aslının pek karışık olduğu hususunda- kitabı bizzat ilk râvisinden istinsah eden Mustamlî'den rivayet olunduğuna göre- her hangi bir şüpheye düşmemek icap ediyor. Şârihlerden İbn Hacar metindeki karışık bâbların izahında sık sık bu habere iltica ettiği halde[2], Qastallânî kitabın, müellifin huzurunda okunduğunu ve her halde ancak müretteb ve muntazam bir şekilde bulunduğunu, intizamsızlığın ilk müsveddeye değil daha sonraki rivayetlere raci olduğunu söyleyerek itiraz etmektedir[3].

Burada karşımıza yeni meseleler çıkmaktadır. Buhârî'nin kitabının yukarıda mevzuu bahsedilen aslından maksat nedir? Bizzat Buhârî'nin el yazısıyla olan nüsha mıdır? Yoksa Buhârî'nin kâtibi tarafından istinsah olunup Buhârî tarafından zamanla tashih edilmiş bulunan nüsha mıdır? veya müstensih tarafından istinsah edilmiş olup, Firabrî tarafından Buhârî'nin huzurunda okunan ve icazeti alınan ve ikinci defa, yani Buhâra'da 252 senesinde bir daha okunuşunda ilk okunuştan sonra geçen dört sene zarfında bizzat Buhârî tarafından metinde meydana getirilen değişikliklerin neticesinin nakledildiği Firabrî'nin nüshası mıdır?. Muasır âlimlerden biri Buhârî'nin kitabının «a s l ı» tabirinden, Buhârî'nin el yazısıyla olan nüshasının, râvilerin yanında bulunduğunu anlayıp elimizdeki metnin veya beşinci asırda mevcud bir nüshasına dayanan metnin

[1] ʾAbû'l-Walîd al-Bâcî, *Şuyûh al-Buhârî* 9 b; *Hadyu's-sârî* s. 6, Qastallânî I, 23.

[2] Bk. meselâ *Fath al-bârî* IV, 255.

[3] Qastallânî I, 23.

böyle bir menşeden geldiğini ve binnetice *Ṣaḥîḥ*'in bize salimen noksansız bir şekilde ulaştığını ifade eder[1].

Yukarıda adı geçen Firabrî nüshasından gelen ve dolayısıyla bu nüshanın hususiyetlerini muhafaza eden eski nüshaların muhassalası mahiyetinde bulunan Yûnînî edisyonu, müteakib, nesillere Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'inin, müellifin elinden çıkan müsveddesi vasıtasıyla değil, kâtib'inin nüshası olduğunu gösteren delilleri muhafaza etmektedir[2]. Bir kaç yerde kitabın râvisi Firabrî, Buḫârî'nin kâtîbi (=varrakı) ᵓAbû Caᶜfar Muḥammad b. ᵓAbî Ḥâtim vasıtasıyla Buḫârî'den bazı şeyler nakletmektedir. Bütün bunlardan anlaşıldığına göre, Firabrî, Buḫârî'ye, varrakı ᵓAbû Caᶜfar tarafından istinsah edilen bir nüshayı okumuş ve rivayet hakkını almıştır. Bu ihtimale göre de mevzuubahs nüshadaki bir çok haşiye ve ilâveler de, ikinci sefer Firabrî tarafından Buḫârî'ye 252 senesinde okunurken veya Buḫârî'den dinlenirken meydana gelen değişikliklerdir. Esasen Buḫârî'nin, imlâ meclisleri teşkil edip kitaplarını yazdırdığını[3], hassatan bu kâtibinin hiç bir zaman yanından ayrılmayıp onun imlâ işiyle meşgul olduğunu biliyoruz[4].

***

Buḫârî'nin kitabının, günümüze kadar gelen yüzlerce nüshasının -bilindiğine göre- tek rivayetini teşkil eden Firabrî kolunu ve onun cidden enteresan bir filolojik tenkide tabi tutulan furûunun izahını biraz daha ileriye bırakarak, onu, böyle yegâne rivayet haline getiren sebepleri, gerçekten böyle bir mevkie yükselmeğe layık olup olmadığını ve bu mevkie hangi devirden itibaren yükseldiğini incelemek istiyoruz. Onu, sadece isimlerini bildiğimiz, fakat ekserisinin hususiyetleri hakkında aydınlatıcı bir bilgiye hemen hemen sahip olmadığımız diğer rivayetlerin hepsiyle değil de sa-

[1] Bu ifadeye L. Provençal tarafından neşrolunan İbn Saᶜâda rivayetine, Muḥammad b. ᶜAbdalḥayy al-Kattânî tarafından yazılan mukaddimede raslanmaktadır. (arapça mukaddime s. 5). *Le Sahih al-Buḫârî* publ. par E. L. Provençal, V. I, Paris, 1928.

[2] Buḫârî I, 23, II, 152, not 3, III, 130, not 6, VI, 189, not 7; *Fatḥ al-bârî* III, 381, V, 76, IX, 54.

[3] *ᵓAdab al-ᵓimlâ* s. 15, 17.

[4] Bk. *Fatḥ al-bârî* IX, 54.

dece Nasafî rivayetiyle -bilvasıta edindiğimiz malûmatın ışığı altında- kısa bir mukayeseye tabi tutacağız.

Ṣaḥîḥ'in te'lifinden bir kaç asır geçtikten sonra, Firabrî kolu, hemen hemen, muhaddisler arasında tedavül eden yegâne rivayet haline gelmiş olmasına rağmen, kitabın ilk bir iki asır zarfında tamamlayıcı mahiyetteki etüdü etrafında halefleri tarafından ortaya konan eserlerin daha ziyade Nasafî rivayetine dayandığını öğreniyoruz.

Buḫârî ve Muslim'i, senedleri ve râvileri bakımından tenkide tabi tutan Dâraquṭnî (öl. 385) 'nin umumi mahiyetteki -ve hangi rivayeti esas olarak aldığını bilemediğimiz- mesaisi bir tarafa bırakılacak olursa, *Ṣaḥîḥ*'in ilk şârihi Ḫaṭṭâbî (öl. 386) 'nin, şerhinde Nasafî rivayetine istinad ettiğini öğreniyoruz [1]. O, Firabrî rivayetini sadece, bütün olarak almaktan nedense mahrum kaldığı Nasafî rivayetinin noksanını tamamlama işinde kullanmış ve dolayısıyla tercihte ikinci dereceye indirmiştir [2]. Buḫârî ve Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'lerinin iştirak ve ihfirad noktalarının tesbiti maksadıyla Humaydî (öl. 488) 'nin meydana getirmiş olduğu *al-Camᶜ bayna'ṣ-ṣaḥîḥayn* [3] ve ᵓAbû Nuᶜaym al-ᵓİṣfahânî (öl. 43) 'nin [4] *al-Mustaḫrac ᶜalâ Ṣaḥîḥ al-Buḫâri* adlı eserlerinde yine Nasafî rivayetlerinin esas olarak alındığını şârihler vâsıtasıyla öğreniyoruz [5] , Nasafî rivayetinin Buḫârî'nin asrınâ nisbetle pek müteahhir sayılmayan bir devirde yaşayan bir çok hadis otoriteleri arasında gördüğü rağbeti, gittikçe ve yedinci asırda Firabrî rivayetinin muhtelif kollarını, şayan-ı hayret denecek bir derecede mukayese ve tenkit eden Yûnînî'den sonra büsbütün kaybetmiş bulunduğu anlaşılıyor. Bilindiğine göre, bu rivayetten en son olarak faydalanan İbn Ḥacar'in [6] ifade ettiği vechiyle, Firabrî rivayetine nisbetle muhtasar oluşunu [7] onun bu rağbeti kaybedişinin bir sebebi olarak düşünemiyeceğiz. İbn Ḥacar'in

[1] Bu malûmatı kitabının mukaddimesinden alıyoruz.

[2] Yanındaki Nasafî rivayetinin «kitâb at-tafsîr» in başında nihayete erdiği anlaşılıyor. (*Şarḥ al-Buḫârî* 4 a, mezkûr yerde şöyle söylemektedir: İbrâhîm b. Maᶜqil'in rivayeti sona erdi. ayn. esr. 297 a).

[3] Bk. Brock. *Suppl.* I, 578.

[4] Bk. *Ayn. esr.* I, 617.

[5] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 122, VIII, 381 ve 537.

[6] *Fatḥ al-bârî* VIII, 197.

[7] Bk. *Fatḥ al-bârî* VII, 122.

şerhinin diğer yerlerinde verdiği malûmatın, Nasafî rivayetinin Firabrî'ninkine nisbetle daha kısa oluşu şeklindeki mülâhazayı nakzedecek bir mahiyette bulunmasından başka, daha çok mukayese ve tercih imkânına sahip ilk şârihler arasında gördüğü rağbet te böyle bir ihtimali ziyadesiyle sarsmaktadır. Şu halde, Nasafî rivayetinin eskiler indinde gördüğü rağbetin garip bir şekilde ortadan silinişine bir sebep bulmak lâzım geliyor.

Nasafî rivayetini umumî olarak tavsif eden kaynaklardan, Nasafî'nin *Ṣaḥîḥ*'in sonlarına doğru, küçük bir kısmını doğrudan doğruya Buḫârî'den dinlemek imkânını bulamadığını, fakat ondan icâzet yoluyla aldığını öğreniyoruz [1]. Kitapların tam bir «samâᶜ» ve «kıraʾât» yoluyla intikaline karşı ifrat derecede rağbet gösterildiği bir devirde, Buḫârî metninin muhtevasını işlemekten ziyade, mücerret olarak onun râvileri arasına girmek isteyenlerce tam bir «samâᶜ» yoluyla gelmiş olan Firabrî kolunun seçilmiş olması pek tabii idi.

Zira *Ṣaḥîḥ*'i doğrudan doğruya Buḫârî'den normal bir «samâ» yolu ile almayıp Buḫârî'nin meclislerinde imlâ ettirmesinden faydalanarak temin eden Maḥāmilî'nin rivayeti hiç rağbet bulmamıştı [2]. *Ṣaḥîḥ*'i Firabrî'den dokuz kişi rivayet ettiği halde Nasafî kolu ancak iki râvi bulmuştu [3]. Biraz evvel izah edildiği vechiyle, Firabrî'nin rivayetinin esasını teşkil eden nüshanın rivâî kanunlar ölçüsüne göre daha müreccah bulunmasına rağmen pek karışık olması ayni nüshaya dayanan ilk kopyelerinin ve ilk rivayetlerin bile birbirinden ziyadesiyle ayrılmasını intaç etmişti. Birbirlerinden ayrılan bu rivayetlerin yekdiğeriyle te'lif edilmesi etrafında, menşee yakın bir devirde bizzat râvilerden biri ʾAbû Ẕarr al-Harawî (öl. 434) tarafından dikkate şayan bir faaliyet ortaya çıkmıştı. İlerde de göreceğimiz gibi, muhtelif safhalarda, yedinci asırda azamî hadde varan bu faaliyetten, Buḫârî'nin kitabının diğer rivayetleri ve bu arada Nasafî rivayeti mahrum kalmıştı. Bu suretle, Firabrî kolu, zahirî bakımdan ve muhtevaya şumulü olmamak şartiyle, en küçük hususiyetlerine bile işaret edilmiş dakik ve Nasafî rivayetini hatırlatmıyacak, ona ihtiyaç göstermiyecek bir rivayet manzarası

[1] *Maşâriq al-ʾanwâr* I, 9; *Fihrist İbn Ḫayr* 97 — 89.
[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 3.
[3] Krş. «4» numaralı şema ve bk. *Damîrî, Ḥayât al-ḥayavân* II, 290.

iktisab etmişti. Şârih İbn Ḥacar'in verdiği bilgiye dayanarak, muhteva bakımından, burada bu iki rivayetin mukayesesine çalışacağız.

Nasafî rivayetinden faydalanan Ḥumaydî (öl. 488) ʾAbû Masʿûd ad-Qimaşqî (öl. 400)'nin al-ʾ*Aṭrâf* adlı kitabında Buḫârî'den naklettiği cahileyeye ait hayli tuhaf bir vak'anın Buḫârî'den nakledildiğini görünce, bunun Buḫârî'nin namına uydurularak bazı nüshalarına sokulduğunu iddia etmişti [1]. Firabri rivayetinin bir çok kollarında mevcut olan bu haberin, Buḫârî metnine sonradan sokulduğunu değil, garaibini de göz önünde bulundurarak, şayet kronolojik bakımdan da takviye imkânına malik bulunsaydık bizzat Buḫârî tarafından kitabından çıkarıldığını, böylece Nasafî rivayetinin daha mütekâmil bir edisyon olduğu tahminini ileri sürerdik. Ḥumaydi'nin ortaya attığı ve Goldziher'in de kolaylıkla kabul ettiği [2], Buḫârî'nin kitabına dışarıdan bir şeyler sokulmuş olması iddiası ise İbn Ḥacar'in de haklı olarak reddettiği vechiyle, rivayetlerinin filolojik tahlilinin verdiği neticeye aykırıdır.

Firabrî rivayetinin bazı yerlerde Nasafî rivayetinden daha mufassal olduğunu bir yerde söyleyen İbn Ḥacar [3] kitabının diğer bir yerinde bir sayfada iki defa Nasafî rivayetinin diğerinden daha doğru olduğunu, ibarelerini mukayese neticesinde tesbit eder [4].

Buḫârî'nin kitabını, kaynaklarına işaret bakımından bazı vuzuhsuzluklara sokan ve bazı yerlerde şöhretini tehlikeye düşürebilen Firabrî rivayetine nisbetle Nasafî rivayetiyle gelen metin bariz bir üstünlük arzeder. Meselâ *Mâʾida* sûresinin tefsirinin başında, kendinden evvel bir ism-î zâhire rücu etmeyen «*wa qâla ğayruhu*» tabiri Nasafî rivayetinde bulunmamaktadır [5]. Onun Firabrî rivayetinden daha mükemmel olduğunu gösteren mühim taraflarından biri kaynaklardan gelen bir çok filolojik malzemenin, Firabrî rivayetinde Buḫârî'ye aid olduğu intibaını uyandıran kısımları ber taraf etmek, bazan da esas kaynaklarına işaret etmiş olmaktır. Meselâ, ʾAbû ʿUbayda ve Farrâ'nın bir araya gelmiş olan

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VII, 122.
[2] *Muh. Stud.* II, 245.
[3] *Fatḥ al-bârî* VII, 122.
[4] *Ayn. esr.* IV, 255.
[5] Bk. *ayn. esr.* VIII, 202.

uzun tefsirleri Nasafî rivayetinde *Tabaraka* sûresinde[1] zikredildiği halde bu tefsirler Firabrî rivayetinde «*qâla ʾAbû ʿAbdallâh*» tabiriyle *Ṣaḥîḥ*'in «*Kitâb al-ʾadab*» kısmında[2] bizzat Buḫârî'nin sözü olarak görünmektedir. Böylece, sarih olarak Farrâ ve ʾAbû ʿUbayda'dan alınıp kitabın her hangi bir yerine gelişi güzel bir şekilde idhal edildiğini gördüğümüz ibarelerin bir kısmı Nasafî rivayetinde, aid olduğu yere nakledilmiş olmaktan başka, ihtiva ettiği «*wa qâla ʾAbû ʿAbdallâh*» kaydından da kurtarılmaktadır[3].

Firabrî rivayetinde, zaman zaman İbn ʿAbbâs'ın veya diğer bir müfessirin daha önce geçmiş olan ibarelerine karışan ʾAbû ʿUbayda'nin ibarelerinin, tefrik maksadıyla önüne «*yuqâlu*» veya benzer kayd konulmaktadır[4]. Bunun biraz başka bir şekli Firabrî rivayetinde «*wa qâla ğayruhu*» diye naklolunan kısımların baş tarafına «*wa qâla Maʿmar*» şeklinde sarih bir kaynak tabirinin geçmiş olmasıdır[5]. Böylece Nasafî rivayeti kaynakların ismini de diğerine nisbetle daha fazla tasrih etmektedir[6].

Nasafî rivayeti'nden İbn Ḥacar'in naklettiği kısımlar göz önünde bulundurulunca, ʾAbû ʿUbayda'nin ibarelerini, Firabri rivayetinde bulunanlardan daha fazla ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. Meselâ, *Qaṣaṣ* sûresinde bu rivayetin *Macâz al-Qur'ân*'dan muhafaza ettiği iki mühim tefsirine, Firabrî rivayetine dayanan Yûnînî edisyonunda[7] raslanmamaktadır[8]. Keza Nasafî rivayeti «*İnfaṭarat*» sûresinde Farrâ ve ʾAbû ʿUbayda'nin Yûnînî'de bulamadığımız bir çok tefsirlerini ihtiva etmektedir[9]. Dolayısıyla Nasafî ve ona tabi olan ʾAbû Nuʿaym daha fazla filolojik rivayetlere sahibdirler[10]. Mamafih Nasafî rivayetinin sadece, Firabrî'de bulunmayan, filolojik unsurları değil, diğer bir çok malzemeyi ihtiva ettiğini sık sık görmek kabildir. Bunun bir kaç misali İbn Hacar tarafından «Nâzi ʿât» sûresi tefsirinin şerhinde naklolunmuştur[11].

[1] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 505-506.
[2] Buḫârî VIII, 32, not 1..
[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 505-506, X, 440-441.
[4] Bk. *ayn. esr.* VIII, 331.
[5] Bk. *ayn. esr.* VIII, 331.
[6] Bk. misalleri için *ayn. esr.* VIII, 388, 529.
[7] Buḫârî VI, 112-113 st. 5 e raslaması lâzımdır.
[8] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 391.
[9] Bk *ayn. esr.* VIII, 534.
[10] Bk. *ayn. esr.* VIII, 507, 509, 529, 557.
[11] *Ayn. esr.* VIII, 529.

Nasafî rivayetinin, diğerine nisbetle daha çok tekâmül ifade ettiğini gösteren delillerden biri, pek garib bir münasebetle kitabın muhtelif bâblarında dağınık bir şekilde bulunan filolojik malzemenin, münasip yerlerine nakledilmiş olmasıdır. Bunun bariz misâlleri için, «*Kitâb al-ʾicâra*» de gelen[1] âyetin tefsirinin, aid olduğu sûreye nakledilmiş olmasına[2], «*Kitâb al-ʾadab*» de gelişi güzel bir şekilde bulunan ve yerleşti ildiği bâbla hiç bir alâkası görülmediği için, Yûnînî tarafından edisyonun haşiyesine terkolunan[3] tefsirlerin, Nasafî rivayetinde mensub olduğu sûreye[4], yine Firabrî rivayetinde «*Kitâb al-mawâqit*'de[5] ve «*Kitâb az-zakât*» da[6] zikrolunanların da münasib bir şekilde «*Mu'minûn*» sûresinin sonuna[7] nakline işaret edeceğiz.

Bütün bunlardan başka, Nasafî rivayetinin diğerine nisbetle en bariz üstünlüğü, belki de, lüzumsuz bir çok tekrarları ihtiva etmemiş olmasıdır[8]. Mamafih, *Ṣaḥîḥ*'in Nasafî rivayetine istinad eden bir metni ele edilinceye, veya bu ele geçmediği takdirde, böyle bir rivayeti esas alan bir çok kaynaklar dakik ve sabırlı bir etüde tabi tutulup bütün hususiyetleri kat'i olarak ortaya konuncaya kadar, bu hususta söylenecekler bir tahminin hududunu aşmayacaktır.

AL-CÂMIʿ AŞ-ŞAḤÎḤ'İN FİRABRÎ RİVAYETİ

Buḫârî'nin kitabının diğer rivayetlerinin garip bir şekilde rağbetten mahrum kalmalarına mukabil, Firabrî rivayetinin nesiller ilerledikçe gelişen filolojik bir etüde mêvzu teşkil ettiğini, belki de diğer rivayetlerin şöhretlerini kaybetmelerinde ve yavaş yavaş ortadan silinmelerinde müessir olduğunu söylemiştik. Burada münha-

[1] Buḫârî III, 89, st. (alttan) 4-5.
[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 366, VIII, 391.
[3] Buḫârî VIII, 32, not. I.
[4] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 505-506, X, 440-441.
[5] Buḫârî I, 123, not. 16.
[6] Buḫârî II, 32, st. 6.
[7] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 339.
[8] Bunun bir misali için bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 255.

Firabrî'nin yanında bulunan «ʾasl» dan gelen rivayetler, -nüshanın vaziyeti icabı- hakikaten birbirinden çok ayrılmış olmalı ki, hemen onları takib eden ve Firabrî'den bir kademe sonra gelen râvilerin bir kısmı kendilerine ulaşan muhtelif «*fer'*» leri birleştirip ihtilâfları ortadan kaldırmak mecburiyetinde kalmışlardı. Qâḍî ʿİyâḍ'ın, arap filolojisinin metinlerin tashihi bakımından baha biçilmez bir değer taşıyan «*al-ʾİlmâʿ ʾilâ maʿrifat ʾuṣûl ar-riwâya wa taqyîd as-samâʿ ... ilh.*»[1] 'ında rivayetlerin ihtilâfının tesbitine tahsis etmiş olduğu bir bâbda, Buḫârî nüshalarının oldukça erken bir devirde mukabelesi hususunda verdiği çok mühim bir haber sayesinde, Firabrî'den bir kademe sonra gelen râvilerin, ihtilâfları ortadan kaldırmak hususunda sarfettikleri gayreti öğreniyoruz. Hatta, onun verdiği malûmattan bu râvilerin metodu hakkında da bir bilgi edinebiliyoruz: «*ʾAbû Muḥammad al-ʾAṣîlî (öl. 392)*'*nin ʾAbû Muḥammad al-Curcânî (öl. 373) rivayetini esas tutup bu ivayetle ʾAbû Zayd al-Marwazî (öl. 371)*'*den aldığı rivayetin farklarını tesbit etmiş olduğu ve kendi el yazısıyla, bir Buḫârî nüshası üzerinde neler yaptığını gördüm. O şayet, ʾAbû Zayd rivayetinde diğerine nisbetle bir şey noksan ise, o noksan olan kısım üzerine bir çizgi çizmek, veya tamamiyle silmek, ikisinden müştereken düşmüş olan kısımlar üzerine de müştereken düşürdüklerini göstermiş olmak için iki çizgi çizmek, şayet bir şeyin okunuşunda ihtilâfa düşerse, üzerine, ait olduğu rivayetin adını yazmak suretiyle ihtilâfları tesbite çalışmıştır. Yalnız, işaretlerin çokluğu ve rivayetlerin ihtilâfı karşısında, kitabın baş tarafında veya zahrında yahut da nihayetinde bunun tesbitini ihmal etmemelidir...*»[2] şeklinde mühim bir bilgi vermektedir.

Kendinden evvelki iki rivayeti birleştiren ʾAṣîlî'den başka yine ayni râviler tabakasına mensup ʾAbû Ẕarr al-Harawî (355-454), Buḫârî'nin Firabrî yanındaki karışık «*asl*» nüshasından gelen üç rivayeti cem'etmiştir. Buḫârî'nin rivayetlerinden bahseden kaynaklarda «*Maşâyiḫ ʾAbi Ẕarr aṯ-ṯalâṯa*» diye geçen[3] ve müteakib edisyonlarda müstakil bir rivayet muamelesi gören bu kolun

[1] Bk. Brock. *Suppl.* I, 632.
[2] Qaḍî ʿİyâḍ, *al-ʾİlmâ* 54 a—55 a.
[3] Bk. Meselâ: *Fatḥ al-bârî* I, 5.

ʾAṣîlî'nin faaliyetini örnek olarak alıp almadığını veya ona başka birinin mi örneklik ettiğini bilemiyoruz. Hatta, umumiyetle kendi metodu ve kullandıkları işaretler hakkında zarurî bilgiyi vermeyi ihmal etmeyen eski editör ve şârihler bu üç fer'in birleşmesinden meydana gelen rivayetin mahiyeti ve hususiyetinin izahından, belki de devirlerinin pek tabiî bilgisi icabı, müstağni kalmışlardır. Bu rivayetten Fâtih kütüphanesinde mahfuz kalan bir nüsha[1], bizim için, bir hayli aydınlatıcı olmuştur. Dört cildden ibaret olduğu anlaşılan fakat ancak II-IV. cildleri kalan bu nüshanın zahrında mevcut «*al-cuzʾ-aṣ-ṣânî min al-Câmiʿ aṣ-ṣaḥîḥ min ḥadîṣ Rasûlil-lâh ṣallaʾllâh ʿalayhi, taṣnîf... al-Buḫârî... riwâyat ʾAbî Muḥammad ʿAbdallâh b. Yûsuf b. Maṭar al-Firabrî ʿanhu riwayat al-maşâyih aṣ-ṣalâṣa... ʾAbî Muḥammad ʿAbdallâh b. ʾAḥmad b. Ḥamûyat as-Saraḫsî wa ʾAbî ʾİsḥâq ʾİbrâhîm b. ʾAḥmad b. ʾİbrâhîm b. ʾAḥmad b. İbrâhîm al-Mustamlî, wa ʾAbîʾl-Hayṣam Muḥammad b. al-Makkî b. Zarrâʿ al-Kuşmayhanî rivâyat aş-Şayḫ ʾAbî Ẕarr ʿAbd b. ʾAḥmad al-Harawî wa ʿanhum rivâyat ʾAbî Maktûm ʿÎsâ b. ʾAbî Ẕarr ʿAbdallâh b. ʾAḥmad al-Harawî ʿanhu riwâyat aş-Şayḫ... ʾAbîʾl-Ḥasan at-Ṭarablusî...*» kaydından sonra, bu ihtilâfların tesbiti için kullanılan remizler hakkında izahat verilmektedir. Bu mufassal izahattan anlaşıldığına göre, ʾAbû Ẕarr'in, şeyhi Saraḫsî için «ḥâ» ve Mustamlî için «sin» Kuşmayhanî için «hâ»; Saraḫsî ile Mustamlî'nin müşterek bulunduğu kısımlar için «*ḥa, sin*» şeklinde kullanılan işaretler yedinci asırda metnin en geniş edisyonunu meydana getiren Yûnînî tarafından olduğu gibi alınmıştır.

Firabrî rivayetinin ihtilâflı nüsha ve kollarının bir kısmını seçerek yeni edisyonlar meydana getirme faaliyeti, zaman geçtikçe daha dakik bir metoda tabi tutuluyordu. Umumiyetle Firabrî'nin yanında bulunan meşhur karışık «aşl» a, rivayetlerini dayayan ikinci kademedeki râvilerin bazılarının rivayetlerini birleştiren ilk editörlere mukabil, yedinci asırda Şağanî (öl. 650) daha mufassal bir terkibe teşebbüs etmişti. O, edisyonunda, Firabrî'nin el yazısını taşıyan ve «*an-Nusḫat al--Bağdâdîyya*» diye adlanan eski bir yazmasıyla[2] yine Firabrî'nin yanında bulunup «*ʾAṣl Kitâb al-*

[1] Fâtih Kütüphanesi nr. 1061-1063 (736 senesinde istinsah edilmiştir).

[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* I. 141—142. İbn Ḥacar'in mezkûr edisyonu gördüğü anlaşılmaktadır (bk. *Fatḥ al-bârî* IV, 255).

Buḫârî» diye adlanan diğer bir karışık nüshadan gelme ikinci kademedeki rivayetlerin bazılarını karşılaştırmak gibi, daha enteresan bir yol tutmuştu. Firabrî tarafından dinlenen nüsha ile diğer nüshadan gelen üç «f ü r û» u yani Ḥamâwî, Kuşmayhanî, ve Mustamlî rivayetlerini birleştirmiş ve bunlar için kullandığı işaretlerde daha evvelki mesaiden faydalanmış olmakla beraber, tamamiyle kendine ait bulunduğu tahmin edilebilen kısımlar vardır ki, yirmi sene kadar sonra bu işi biraz daha mufassal bir şekilde ele alan Yûnînî'nin işini kolaylaştırmıştır. Murad Molla Kütüphanesinin muhafaza ettiği mühim bir nüsha[1], Şağânî tarafından kullanılan işaretleri mufassal bir şekilde izahtan başka, rivayetlerin tercihi hususunda, bu edisyonun Yûnînî üzerinde ne kadar müessir olduğunu göstermeğe yarayacak bir mukayesenin yapılmasını mümkün kılmaktadır.

AL-CAMIᶜ AŞ-ŞAḤÎḤ'İN AL-YÛNÎNÎ TARAFINDAN MEYDANA GETİRİLEN EDİSYONU

Ṣaḥîḥ'in rivayetlerinin etüdü hemen hemen, Firabrî tarafından Buḫârî'den nakledilene ve onun muhrelif fürû'una inhisar etmiş bulunduğu bir devirde, hicrî yedinci asırda ʾAbû'l-Ḥasan ᶜAlî b. Muḥ. b. ᶜAbdallâh al-Yûnînî (öl. 701) kendinden evvelki mesaiyi biraz daha ilerleterek daha dakik bir şekilde muayyen bir rivayetin muhtelif füruu arasındaki farkları kaldırıp metnine daha sabit ve daha kat'i bir şekil vermek istemişti. O, seleflerinin yaptığı gibi, Buḫârî'nin muhtelif nüshaları arasındaki farkların izalesini, ancak Firabrî'den gelen muhtelif kolların hududu içinde düşünmüş ve kendinden evvelki faaliyetten geniş mikyasta faydalanmıştı. Doğrudan doğruya Firabrî'den veya ikinci derecedeki râvilerin rivayetlerinden ziyade, üçüncü dereceli ve daha sonraki râvilerin, kendilerinden evvelkileri karşılaştırıp ihtilâfları ve zorlukları mümkün olduğu kadar azaltan ikili veya üçlü rivayetlerini işlemişti. Curcânî ile Marwazî kollarını birleştiren ʾAṣîlî'nin ve Ḥamawî, Kuşmayhanî, Mustamlî kollarını birleştiren ʾAbû Ẕarr'in ve Kuşmayhanî

[1] Murad Molla Ktb. nr. 213.

ile Ḥamawî rivayetlerini, üçüncü dereceli râvilerden alan ᵓAbû'l-Waqt'in hem Ḥamawî'den gelen rivayetini hem de İbn ᶜAsâkir'in bu ikisini birleştiren faaliyetini esas olarak almış ve bunları dört müstakil rivayet farzetmişti. Bunların her biri için de, ᵓAşîlî'ye delâlet etmek üzere « ص », Abû Ẕarr için « ه », İbn ᶜAsâkir için « س » ve ᵓAbû'l-Waqt'in Ḥamawî'den, şeyhi vasıtasıyla almış olduğu rivayet için de « ط » ramzini kullanmıştı[1]. Bunlardan başka, mezkûr rivayetlerden bir kısmının birbîriyle iştirak hali için de mürekkep işaretler kabul etmişti. Yûnînî, bu işaretlerin istimal ve izahında dahi, kısmen kendinden evvelki faaliyetten faydalanmış veya onlara sadık kalmıştı. O, bu mesaisinde evvelkilerin yaptığından daha geniş bir rivayetler mecmuasını edisyonuna esas ittihaz edinmiş olmaktan başka, tevarüs ettiği faaliyeti, noksanlarını tesbit mahiyetinde yeni bir tenkidden; ve kendine rivayet yoluyla gelen metinlerin tesbiti esnasında arap dil ve gramerinin kaidelerine uyup uymadığını zamanının nahviyyunundan İbn Mâlik (öl. 672)'e bir bir sormuş olmakla filolojik ikinci bir tenkidden faydalanmıştı[2]. Bu kollektif çalışma neticesinde İbn Mâlik, Buḫârî'nin i'rab bakımından izaha muhtaç kısımlarını mevzu edinen «*Şawâhid at-tawḍîḥ wa't-taṣḥîḥ limuşkilât al-Câmiᶜ aṣ-ṣaḥîḥ*[3] adıyla filolojik bir eser, Yûnînî de adı geçen rivayetlerin farklarını dakik bir şekilde, muhtelif rumuz ve renkler kullanmak suretiyle tesbit eden tenkidî bir metin ortaya koymuştu. Gerek hadisleri filolojik mesaiye delil mahiyetinde bir unsur olarak kabul eden İbn Mâlik'in[4] Buḫârî metnini arap dil ve gramer kaidelerine göre tam bir tenkide tabi tutup tutmadığı ve gerekse Yûnînî'nin, çizmiş olduğu sınırlar dahilinde ulaştığı muvaffakiyet derecesi, rivayetlerle sabit Buḫârî metnini İbn Mâlik'in nahvî itirazlarına, ne dereceye kadar uyarak tashih

---

[1] Yûnînî, bu metodun izahı için, müstakil bir risâle yazmıştır (tafsilât için bk. Qasṭallânî I, 40). Bildiğimize göre, bu risalenin biri Rampur II, 118, diğeri Câmi ᵓal-azhar kütüphanesinde olmak üzere, iki nüshası asrımıza intikal etmiştir. Birinci nüsha için bk. Brock. *Suppl.* I, 262.

[2] Bk. Qasṭallânî I, 39—40.

[3] Bk. Brock. *Suppl.* I, 262.

[4] Bk. *Ḫizânat al-ᵓadab* I, 5—7.

ettiği meselesi münakaşaya değer birer mevzudurlar[1]. Yukarıda, Buḫârî'nin filologlarla olan münasebeti bahsinde gördüğümüz arap dil ve gramer kaidelerine aykırı kısımların hiç birinin İbn Mâlik'in kitabında mevzuu-bahs edilmeyişi bu muvaffikiyetin derecesi hususunda kâfî bir fikir verebilir. İlâveten şunu söyleyebiliriz ki, bu gibi yanlışlıkları bulmak hususunda İbn Mâlik, Qâḍî ʿİyâḍ'ın, *Maşâriq al-ʾanwâr*'ında tesbit edebildiği kadarını kendi hesabına görememiştir. Şârihler, metnin bu gibi müşkillerinin halli hususunda, İbn Mâlikten faydalanmak imkânını bulamamışlardır. Yûnînî'nin muvaffakiyet derecesinin tayinine gelince, buna, tetkikiyle meşgul olduğumuz metnin bir çok hususiyetleri, muhtelif râvilerin rivayetine göre ayrı manalar kazandığından ve Yûnînî'nin faaliyetine rağmen metinde ne gibi yanlışlıkların kaldığı hususunda umumî bir fikir edinme bakımından ihtiyaç hissediyoruz.

Yûnînî'nin meydana getirdiği edisyonun tarihçesi, gördüğü rağbet ve kendi yazısıyla olan nüshanın bir müddet için kayboluşu hakkında Qasṭallanî bize ehemmiyetli bir bilgi vermektedir[2]. Bizzat Qasṭallânî, şerhine esas olarak, bu metni almıştır. İbn Ḥacar, Yûnînî'nin mezkûr nüshasını gördüğü halde[3] ʾAbû Ẕarr rivayetini tercih etmiştir[4]. Bugün bize kadar ulaşan Buḫârî nüshalarının yarısından fazlasını Yûnînî edisyonundan yapılan kopyeler teşkil etmektedir. Köprülü Kütüphanesindeki[5], ʾAḥmad b. ʿAbdalwahhâb an-Nuwayrî (öl. 732) 'nin Yûnînî *asl*'ından beşinci defa istinsah etmiş olduğu bir kopyesi, ne kadar az bir zaman zarfında büyük bir şöhret kazandığını göstermek için kâfidir. Sonradan her hangi bir şekilde İstanbul Kütüphanelerine intikal eden ve Yûnînî'nin el yazısıyla olan nüshanın 1313 senesindeki baskısına esas teşkil etmek üzere Sultan ʿAbdulhâmid tarafından, Kahire'ye gönderilmiş olduğu, mezkûr baskının baş tarafında kat'i

[1] İbn Mâlik'in itirazlarına rağmen, Yûnînî bazan rivayetlerin birbirleriyle mütabık kalmalarını göz önünde bulundurarak münferid fakat sahih rivayetini haşiyede bırakmıştır. Meselâ, Nisâ suresindeki «ḫattâl» kelimesi (4 : 34) 'nin tesbitinde böyle olmuştur. ʾAṣîlî'nin münferid kalan «ḫâl» rivayetini kenarda bırakmıştır. Yûnînî bu hususta İbn Mâlik'e tabi olmadığını bizzat söylemektedir. Bk. Qasṭallânî VII, 79; Buḫârî metnindeki yeri için VI, 45, st. 13—14.

[2] Qasṭallânî I, 39—40.

[3] *Hadyu's-sârî* s. 219; Qasṭallânî VII, I.

[4] *Fatḥ al-bârî* I, 5.

[5] Köprülü Ktb. nr. 362.

bir şekilde belirtilmekte ise de daha evvel hangi kütüphanede bulunduğu zikredilmemektedir. Bu mühim nüshanın akibetini aydınlatmak hususundaki bütün gayretler ve İstanbul Kütüphanelerindeki araştırmalar müsbet bir netice vermemiştir[1]. Mezkûr yazmanın, bütün hususiyetlerini muhafaza ederek ortaya konan baskısı, Yûnînî'nin metodunun, yapılacak tenkidini mümkün kılmaktadır.

Yûnînî'nin, büyük bir gayretle meydana getirdiği metinde, kendinden evvelki mesaiden, biraz daha serbest hareket ettiği takdirde, ortadan kaldırılabileceği bazı vuzuhsuzluklar vardır. Meselâ, *Mâ'ida* suresinin tefsirinde[2] dokuzuncu satırdaki «*wa qalâ ğayruhu*» telmihindeki zamirin, daha evvel zikri geçmiş bir *ism-i zâhir* bulunmadığından nereye rücu ettiğini anlamak kabil değildir. Şârihlerin ifadesine göre[3], *Nasafî rivayeti* vasıtasıyla bu ibhamı gidermek mümkündür. Mezkûr rivayete göre, bir satır sonra gelecek «wa qâla İbn ʿAbbâs» ibaresini öne almak suretiyle kolaylıkla halledilebilir. Bu hususiyet daha ziyade, Yûnînî'nin itimad ettiği Firabrî rivayetinde kitabın muhtelif yerlerinde pek zayıf münasebetleriyle gelişi güzel bir şekilde bulunan *Qur'ân* tefsiriyle alâkalı kısımların, Nasafî rivayetinde, esas yerine nakledilmek suretiyle düzeltilen kısımlarında iyice görülmektedir. Fakat Nasafî rivayetini esas ittihaz edinmiyen Yûnînî, bir çok rivayetlerle sabit olmasına rağmen, bulunduğu bâbla münasebet derecesini göz önüne alarak bu tip tefsirleri metnin haşiyesinde bırakmıştır. Buna iyi bir misâl olarak *Ṣaḥîḥ*'in *kitâb al-ʾadab* kısmında «*ʾikrâm aḍ-ḍayf*» bâbında gayet garib bir münasebetle, Farrâ'nın *Maʿânî'l-Qurʾân*'ı ile ʾAbû ʿUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ından alınmış ibareler[4] gösterilebilir. Yûnînî, bunu, ʾAbû Ẕarr, Mustamli ve ʾAbû'l-Waqt rivayetlerinde bulunmuş olmasına rağmen, kitabın kenarında bırak-

[1] Buḫârî metninin 1313 de bu nüshadan tabedildiğine mu tali olmayan L. Provençal, Fas'da, Zawiya-i Nasiriya'da bulunduğunu, mübhem bir habere dayanarak tahmin ediyor. (Bk. *Le Ṣaḥîḥ d'al-Buḫârî* ed. L. Provençal. mukadd. s. 11). *İslâm ansiklopedisi*'nin türkçe edisyonunda bu nüshanın Kahire'de Akboğa Kütüphanesinde bulunduğu şeklindeki bir iddia hiç bir esasa dayanmamaktadır. Kahire de bugün mevcut bile olmayan bir kütüphaneye nasıl bir yanlışlıkla işaret edildiğini anlamak kabil değildir.

[2] Buḫârî VI, 50, st. 8—10.

[3] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 202; ʿAynî VIII, 575; Qasṭallânî VI, 97.

[4] Buḫârî VIII, 32, notu.

mıştır. Ayni rivayetin daha evvel ait olduğu sûrenin tefsirinde Nasafi ve ʾAbû Nuʿaym tarafından tesbit edilmiş olduğunu şârih İbn Hacar'den öğreniyoruz [1].

Yûnînî'nin esas olarak aldığı râviler arasında en az ʾAbû Ẕarr'a itimat ettiği görülmaktedir. Zira, onun vasıtasıyla kendisine kadar gelen bir çok filolojik malzemeyi kenarda bırakmaktadır. Bununla beraber, ʾAbû Ẕarr'in teferrüd ettiği rivayetler cümlesinden, kenarda bırakılanlar filologlara münhasır kalmayıp sahâbe ve tâbiînin de adı ve sözleri zaman zaman ayni muameleye tabi tutulmaktadır [2].

Yûnînî, muhtelif rivayetlerden, metninin konstrüksiyonunu meydana getirişinde ṣ a ḥ î ḥ 'leri sakime tercih ederken, umumiyetle, fevkalâde bir muvaffakiyet göstermiş olmakla beraber, varyantların tesbiti işinde daima ayni takdiri muhafaza etmemiştir. Meselâ, kitapta mükerreren geçen fakat muhtelif varyantlar arzeden bazı kelimelerin sevabının tercihi işinde, bu mükerrerleri birbiriyle kontrole bazan tabi tutmamış ve ayni şey ikisinin tashihinde tercih sebebi olmamıştır. Ezcümle, «*ʾaḥâdîs̱ al-ʾanbiyâ*» kısmında geçen «*farcaghumâ*» kelimesi [3] daha *ṣaḥîḥ* olduğu halde [4] sadece ʾAbû Ẕarr rivayetinde bulunduğu için kenarda bırakılmış, ayni kelime diğer bir seferinde «*ʾAʿrâf*» sûresinin tefsirinde [5] ʾAbû Ẕarr rivayetinde değil de sadece diğer rivayetlerde bulunduğu halde, evvelce kenarda bırakılan şekliyle metne idhal edilmiştir. Bunun başka bir misali: «*ʾAḥâdîs̱ al-ʾanbiyâ*» da münasib bir şekilde metne giren «*ʿadaduhu*» kelimesi [6] *ʾAʿrâf* sûresinin tefsirinde [7] ʾAbû Ẕarr'in rivayetinden ibaret olduğu için kenarda bırakılmış yerine ekseriyetin yanlış rivayeti tercih edilmiştir.

Yûnînî'nin bazı kaynak isimlerini, edisyonunun kenarına terkederken ne gibi bir esasa dayandığını anlamak kabil olmamaktadır. Meselâ, ʾAbû'l-waqt ve ʾAbû Ẕarr'in (ṣ a ḥ î ḥ kaydiyle gelen) rivayetlerine rağmen «*Maʿmar*» kelimesini keyfi bir şekilde kenarda

[1] *Fatḥ al-bârî* VIII, 505—506.
[2] Buḫârî VI, 82.
[3] *Ayn esr.* IV, 131. st. (alttan) 5.
[4] Bunun daha ṣaḥîḥ oluşu kaynaklarındaki aslına uygun bulunmasındandır.
[5] Buḫârî VI, 58 st. (alttan) 6.
[6] Buḫârî IV, 131, st. (alttan) 4.
[7] *Ayn esr.* VI, 58, st. (alttan) 5.

bırakılmıştır[1]. Anlaşıldığına göre, Yûnînî, edisyonunu meydana getirirken, Buḫârî'yi, kendisine sonradan izafe edilen şartlardan uzaklaştıracak kısımlardan mümkün olduğu kadar kurtarmağa çalışmıştır. Meselâ, «*qâla İbn ᶜAbbâs ve Ruʾba*» şeklinde kaynak zikrinden sonra gelen bir filolojik rivayetin isnâdında, İbn ᶜAbbâs'la Rûʾba'nin müştereken zikrine razı olmamış, ʾAbû Ẕarr ve ʾAṣîlî'nin (ṣaḥîḥ kaydını havi) rivayetlerine rağmen metnin dışında bırakmıştır[2]. Bizzat Buḫârî'nin faydalandığı kaynaklarda zikri geçen İbarenin Rû'ba'den rivayet edildiğini biliyoruz[3]. Keza bütün bir sûrenin tefsiri hemen hemen kendisine isnâd edilen Farrâ'nın bazı nüshalarda geçen adını ne metne idhal etmiş ve ne de kenarda bırakmıştır[4]. Buralarda tamamiyle sübjektib bir hareket takib ettiği aşikârdır. Buḫârî'nin, metnini zaman zaman böyle sübjektif bir şekilde hareket ederek tasfiyeye çalışırken çok isabetli neticelere de ulaştığı vakidir. Rivayetlerde sık sık görülen ve Buḫârî'nin şahsî görüşlerine işaret makamındaki «*qâla ʾAbû ᶜAbdallâh*» tabirlerini mümkün olduğu kadar metnin dışında bırakmıştır. Meselâ, o, Buḫârî'nin, hemen hemen bütün rivayetlerinde sabit olan filolojik bir izahın[5] sadece İbn ᶜAsâkir'in rivayetinde, Buḫârî'ye mal olan şekliyle bulunmamış olmasını[6] kâfî görerek metnin dışında bırakmıştır. Diğer bir yerde, ayni şekilde «qâla ʾAbû ᶜAbdallâh» kaydiyle filolojik kaynaklardan gelen bir izah[7] ʾAbû Ẕarr ve Mustamlî rivayetlerine rağmen[8] yine kenarda bırakılmıştır[9].

Bazen bütün rivayetlerin karşısında sadece bir nüshayı göz önüne alan Yûnînî[10] bazen mühim rivayetleri tamamiyle ihmal etmiştir. Meselâ, «يزجي» kelimesinin[11] okunuşunda, metinde ibka

[1] *Aynı esr.* VI, 44, st. 12, not. 11.
[2] *Aynı esr.* IV, 107, not. 16.
[3] *Macâz al-Qur'ân* 2. cild (35 : 21).
[4] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 525; ᶜAynî IX, 227; Qasṭallânî VI, 289. Buḫârî'nin VI, 164 st. 2 ye raslar.
[5] Buḫârî IV, 79, not. 5.
[6] Bk. Qasṭallânî V, 176.
[7] Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 53—54.
[8] Buḫârî IV, 31 not. 4.
[9] Diğer misali için bk. Buḫârî III, 149, not. 3.
[10] Bk. *Hadyu's-sârî* s. 219.
[11] Buḫârî VI, 63, st. (alttan) 2.

edilen rivayetlerden ayrılan Mustamli ve Curcânî rivayetiyle ve onu en doğru şekilde İbn as-Sakan'in «توعى» şeklindeki rivayetinden faydalanmamıştır[1]. Bundan başka, Yûnînî'nin ne metinde ve ne de de kenarda işaret etmemiş olduğu bazı nüsha rivayetleri de vardır. Bunun iyi bir misali «*Barâ'a*» sûresinin başında[2] şârihler tarafından naklolunup, Yûnînî'nin metin ve kenarında bulunmayan kısımlarda görülmektedir[3]. Meselâ, *Fatḥ* sûresinin başında[4] İbn Ḥacar'in Mucâhid'den rivayet ettiği[5] bir tefsir ne metinde ve ne de kenarda bulunmamaktadır.

Yûnînî, bütün dikkatine rağmen, bazı mühim rivayet farklarına işaret etmemektedir. Meselâ, metne[6] ekseriyetin muhalif kaldığını ancak şârihler vasıtasıyla öğrendiğimiz[7] bir rivayeti idhal etmiş olduğu halde, bu varyantı muhtevi bulunmayan diğer rivayetleri hiç zikretmemektedir.

Yûnînî, Mucâhid ve İbn ʿAbbâs'ın adını, metninde zikre o kadar kıymet vermiştir ki, edisyonunun diğer yerlerinde ʾAbû Ẕarr rivayetine çok az itimad ettiği halde, onun «Mucâhid» kaydını diğer râviler hilâfına, tek başına ihtiva eden bir rivayetini metnine idhal etmiştir[8]. Mucâhid'e bu şekilde tercihen maledilen tefsir ʿAbû ʿUbayda'nin ibaresidir. Mucâhid'e diğer kaynaklarda *ṣaḥîḥ* senedlerle ayni âyete dair isnâd edilen tefsir ise tamamen başka bir şeydir[9]. O, diğer bir çok yerlerde, İbn ʿAbbâs ve Mucâhid gibi sahâbe ve tâbiîne bazı rivayetlerce isnâd edilmiş olan, daha müteahhir filologlara ait izahları yanlış isnâdlardan mahirane bir şekilde kurtarmış olmakla beraber[10], bazı yerlerde bu dikkati gösterememiştir[11].

1 Bk. *Maşâriq al-ʾanwâr* (Kahire) I, 15; *Fatḥ al-bârî* VIII, 235.
2 Bk. Buḫârî VI, 63.
3 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 235. ʿAynî VIII, 630.
4 Buḫârî VI, 134, st. (alttan) 2 de bulunması gerekirdi.
5 *Fatḥ al-bârî* VIII, 446.
6 Buḫârî VI. 130, st. 2.
7 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 434, ʿAynî X, 135.
8 Buḫârî VI, 130, st. 2.
9 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 434.
10 Buḫârî VI, 126. Yûnînî, burada (sonuncu satırda) bazı râvilerin zikretmiş olduğu «ʾAbû ʿAbdallâh» ı bırakıp yerine «*wa yaqûlu*» varyantını tercih etmekle bu mehareti göstermiştir. (bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 425).
11 Meselâ bk. «*Badʾ al-ḫalq*» (IV, 107 alttan st. 2.) ve «*Kitâb at-tafsîr*» (VI, 122, alttan st. 4), gösterilen yerdeki filolojik ibareyi İbn ʿAbbâs'a isnâd eden rivayetin tercih edilmiş olması böyle bir dikkatten mahrumiyeti ifade eder (Bunun için bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 213).

Ṣaḥîḥ'in, sadece iki mühim kaynağının mukabelesi neticesinde elde edilebilen bir çok misâllerinden, burada, bazılarının zikriyle, tabi tutulduğu devamlı bir filolojik tenkide rağmen tek bir riva yetiyle işlenen metninde, yapılacak daha çok şeyler olduğuna işaret etmek istiyoruz.

ṢAḤÎḤ'İN METNİNE RÂVİ VE MÜSTENSİHLERİN MÜDAHELESİ

Ṣaḥîḥ'in, yukarıda hususiyetlerine işaret ettiğimiz bazı garip kısımları yahut yanlışları ile râvi ve müstensihlerin alâka ve münasebetlerinin tayini keyfiyeti, üzerinde durulmağa değer bir münakaşa mevzuudur. Şârihlerden bazılarının ve hususiyle İbn Ḥacar'in, bir çok müşkillerin hallinde, müstensihlerin müdahelesini mevzuubahs ederek işin içinden sıyrılmak istemelerinin diğer bazı şârih ler tarafından zaman zaman reddedildiğini görmüştük. Müstensihlere yalnız hata değil ayni zamanda, metne ehemmiyetli miktarda ibareler idhal ettikleri iddiası mevcuttur. Bu kabil iddialar Goldziher tarafından kolaylıkla tervic edilmiştir[1].

Ancak, böyle bir iddiayı, -yukarıda izah ettiğimiz vechiyle- Buḫârî metninin tarihî tenkidiyle te'lif etmek imkânsızdır. *Ṣaḥîḥ*, yedinci asırda en geniş edisyonu meydana getirilinceye kadar, emin ve nakle sadık âlimler tarafından rivayet edilmiştir. Bu âlim râviler daha bidayetten itibaren metnin ihtilâflarının sebeplerini araştırmışlar ve mümkün olduğu kadar aslına uygun şekilde rivayet edebilmek için ilmî bir tenkide tâbi tutmuşlardır. Bu sebeple -küçük bazı beşerî hatalar istisna edilirse- *Ṣaḥîḥ*'in metnine ehemmiyetli sayılabilecek bazı şeylerin girmiş olması varid değildir. *Ṣaḥîḥ*'in münhasıran âlim müstensihler tarafından nakledildiğini ifade etmek istemiyoruz. Ancak, telifinden az sonra pek büyük bir ehemmiyet iktisab eden eserin muteber edisyonlarının âlim râviler tarafından meydana getirildiğini ve müteakip râvilerin -cahil dahi olsalar- tesbit edilen metni tahrif etmelerinin imkân haricinde bulunduğunu kasdediyoruz.

[1] *Muh. Stud.* II, 245.

Buhârî'nin metninde mevcut ihtilâfların sebeplerini, *Firabrî*'nin yanında bulunan orijinalin pek karışık olmasına atfeden noktai nazarı kabul fakat bu orijinaldeki hataların mezkûr orijinalin, Buhârî'nin, *Sahîh*'e verdiği nihaî şekli olmaması keyfiyetinden neş'et ettiğini tahmin ediyoruz. Filhakika, bir bütün olarak zamanımıza intikal etmemekle beraber, dolayısıyla bazı hususiyetlerine muttali olduğumuz Nasafî rivayetinin, Firabrî rivayetinin ihtiva ettiği hatalardan kısmen beri ve ona nazaran daha mütekâmil ve sahih bulunması böyle bir tahmini tevlid etmektedir. Buhârî metninin, bazı aksaklık ve yanlışlıklarla zamanımıza intikal etmesine, kifayetsizliğine işaret ettiğimiz *Firabrî rivayeti*'nin daha bidayette isabetsiz olarak tercih ve intihab edilip taammümü âmil olmuştur. Hareket noktasının yanlışlığına rağmen, *Firabrî rivayet*'inin muhtelif kollarının işleniş tarzı, yabancı unsurların metne girmesine imkân vermemesi bakımından, cidden takdire şayân bir mahiyet arzetmektedir. Ancak nadiren aksayan bazı hususiyetlerine işaret edelim:

Firabrî'nin yanında bulunan, Buhârî metninin karışık orijinalinde, râvilerin kendi takdir ve anlayışlarına göre, yaptıkları ilk rivayetler birbirlerinden ehemmiyetli denebilecek bir derecede ayrılmaktadır. Bu ilk *'aşl*'dan gelen dokuz müteferri rivayetin aralarındaki ayrılıkları hissedip, ikişer üçer rivayeti birbiriyle birleştirmek suretiyle ortadan kaldırmağa çalışan daha sonraki râviler sayesindedir ki, müteakip nesiller, Buhârî'nin *Firabrî rivayet*'inden tereddütsüz bir şekilde faydalanmak imkânını bulabilmişlerdir. Rivayetlerin birleştirilmesi sûretiyle meydana getirilen edisyonlar dışında, bize kadar gelen münferid rivayetlerin bir kısmı diğerlerinden bir hayli tertip ayrılıkları göstermektedir. Meselâ, *'Aşîlî* tarafından, *Curcânî rivayeti*'yle birleştirilip, daha sonra *Yûnînî* tarafından diğerleriyle büyük bir gayret neticesinde bir araya getirilen *Marwâzî rivayeti*'nin bize kadar gelmiş olan pek eski bir nüshasını[1] diğerleriyle bizzat mukabeleye teşebbüs ettiğimiz takdirde, bu-

[1] Bu eski nüsha A. Mingana kolleksiyonunda bulunmakta olup (nr. 255) bir çok hususiyetlerini havi dokuz sayfası «*An Important Manuscript of the Traditions of Bukharî*» adı altında bir etüd ile birlikte neşrolunmuştur. (Cambridge, 1936). Bu eski nüshayı müşarün ileyhe borçlu olmakla bereber islâmî rivayetin bazı hususiyetlerine aşina olmamasından dolayı pek garip mülâhazalar ileri sürmüştür. Fück, Orientalistische *Literaturzeitung* (1938, nr. 7, s. 401-407) 'da neşrettiği bir makalede haklı olarak bunları reddetmiştir.

nun ne kadar güç bir iş olduğunu idrak edeceğiz[1]. Meselâ, *ᵓAbû Ẕarr edisyonu*'nu esas alan İbn Ḥacar, bunun, *Saraḫsî* (Ḥamawî) *rivayeti*'yle bir yerde ne kadar tertib ayrılığı arzettiğini tebarüz ettirmiştir[2].

ᶜAyni «*ᵓaṣl*» dan gelen muhtelif fer'i rivayetler arasındaki farklar, *Yûnînî edisyonu* vasıtasıyla, umumî bir kontrole tabi tutulacak olursa hadislerin senedlerinden ve hatta metinlerinden ziyade, Buḫârî'nin «*tarâcim*» adı verilen, yani bâbların isimleriyle mütemmim malûmat şeklinde iyrad edilen kısımlar arasında görülmektedir. Meselâ, Peygamber'in Hiraql'a yazmış olduğu mektubu ihtiva eden ve matbu kitapta iki sayfa kadar yer tutan hadisin metnine dair *Yûnînî*'nin tesbit etmiş oldukları, bir kaç basit varyantı ve bir kaç harf değişikliğini geçmemektedir[3].

Yûnînî'nin bize râvilerin faaliyetinden muhafaza ettiği kısımların tetkikinden anlaşıldığına göre, râviler, musannıfın kaleminden sehven çıkmış bazı basit hataları düzeltmeği kendi hakları olarak addetmişlerdir. Meselâ, ᵓAbû Ẕarr, böyle bir yanlışlığın bir âyet ile alâkalı olduğunu görünce tashih, fakat aslına da işaret etmek ihtiyacını hissetmiştir[4]. Bundan başka, râvilerin harflerin bazı noktalarını değiştirmekle izale edebilecekleri bazı yanlışlıklar metinde bulunmaktadır. Meselâ, Buḫârî'nin filologlarla münasebetlerini araştırırken, yazının yanlış okunmasından ileri gelen, bu tip yanlışlıklara raslanıyor ki, bunların acaba Buḫârî tarafından mı yoksa *Ṣaḥîḥ*'in râvileri tarafından mı böyle okunduğunu tahmin mümkün değildir. Bunun için ᵓAbû ᶜUbayda'den almış olduğu bir çok tefsirler arasında rasladığımız « الريع الايفاع من الأرض وجمه ريعة وأرياع واحد الريعة »[5] şeklinde almış olduğu bir tefsire işaret edelim. «الريع» in «أيفاع» ile yani müᶜredin cem' ile varid garip tefsirine şârihlerin «كذا فيه» diyip şüphe izharından başka bir şey yapmadıkları[6] bu

[1] Bize kadar münferid halde gelen diğer bazı nüshalara, nadir olmakla beraber İstanbul kütuphanelerinde raslanmaktadır. Meselâ Murad Molla Ktb. 209, 217, 218 ve Pertev Paşa Ktb. 138, Fatih Ktb. 1064 de müstakil *Saraḫsî rivayeti* bulunmaktadır.

[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 157.

[3] Buḫârî VI, 35-36.

[4] ᶜ*Ayn. esr.* I, 74, not. 3.

[5] ᶜ*Ayn. esr.* VI, 111, st, 6-7.

[6] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 382; ᶜAynî IX, 78.

ibarenin *Macâz al-Qur'ân*'ın « الارتفاع (والطريق) والجمع الأرياع ... الخ » şeklindeki ibaresinin yanlış bir okunuşu olarak kabul edebileceğiz. Şu kadar var ki, yanlış okuyanın musannıfın mı, yoksa râvilerden birinin mi olduğu hususunda bir şey sö, leyemiyeceğiz. Mamafih, *Ṣaḥîḥ*'in metnindeki filolojik hatalardan bazılarının da, râvilerine ait olduğu husunda bır hükme varabilmek için kâfî sebepler de mevcuttur. Meselâ, « الصرح (27 : 44) كل ملاط اتخذ من القوارير ... الخ »[1] ibaresindeki «ملاط» kelimesinin *Macâz al-Qur'ân*'daki « بلاط » ın muharrefi olduğunu ve her halde bu yanlışlığın Buḫârî'ye değil, râvilerinden birine veya bazılarına raci olduğunu düşünebiliriz. Zira şârihler; bizə bazı râvilerin bu kelimeyi «ba» harfi ile *Macâz al-Qür'ân*'dakine uygun bir şekilde rivayet ettiklerini bildirmektedirler[2].

Râvilerin Buḫârî metnindeki tasarrufunun hududundan bahsettiğimiz bir sırada, bunun çok dar bir çerçeve dahilinde kalmak şartiyle bazı misâılerine işaret edelim:

Buḫârî'nin, şeyhlerinden *«ḥaddaṣanâ Muḥammad»* kaydiyle mübhem bırakmış olduğu bir isim, Firabrî'den sonra gelen İ b n a s - S a k a n 'in rivayetinde lağvolunup yerine *«an-Nufaylî»* konulmuştur. Şârihler bunun failinin İ b n a s - s a k a n olduğunu söylerler[3]. Hatta, *İbn as-Sakan*'in böyle bir tasarrufuna başka bir yerde de işaret imkânını bulurlar[4]. Buḫârî'nin, muhaddislerin âdetine tabi olarak yerini boş bıraktığı ve sözün siyakı bakımından kolayca hatırlanabilecek, biraz müstehcen bir kelimenin bazı râviler tarafından mahalli mahsusuna yerleştirildiği vakidir[5]. Bunlardan başka, ᾿A b û Z a r r r i v a y e t i'nde, filolojik kaynaklardan gelen kısımların baş tarafında zikrolunan *«wa qâla ğayruhu»* kaydı bulunmaz. Bu kaydın diğer râviler tarafından kendi rivayetlerine ilâve edilmiş olmasından ziyade, ᾿Abû Zarr'in, kendi rivayetinden çıkarmış olmak ihtimali daha kolaylıkla kabul edilebilir.

1 Buḫârî VI, 112, st. 8.
2 Bk. *Fatḥ al-bârî* VI, 268, VIII, 387, IX, 82.
3 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 153.
4 Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 191, *Tahzîb at-tahzîb* IV, 245.
5 *Fatḥ al-bârî* VIII, 141.

Bu bahsin sonunda, Buẖârî metnindeki bazı yanlışlıklara delâlet eden kelimelerin, kitabın dışında uğradığı tashih tarzına kısaca temas etmek ve bu hususta Qâḍî ᶜİyâḍ'ın *Maşâriq al-ᵓanwâr* adıyla meydana getirdiği şayan-ı hayret mesaisine işaret etmek istiyoruz. O, İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'ı ile Buẖârî ve Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'lerine tahsis etmiş olduğu bu kitabında takib ettiği filolojik tenkit tarzı, her halde, mezkûr musannefatın şârihlerinden her hangi birinin tek başına başarabildiğinden çok müsmirdir. Zirâ, râvilerin hepsinin bir kelime veya ibarenin rivayetinde ittifak ettiği hallerde bile, mantıkî tenkit yolundan hareket ederek hepsine muhalefet etmekte bir be's görmemiştir. Meselâ, Buẖârî'nin İbn ᶜAbbâs'dan naklettiği[1] « وقال ابن عباس : سورة انزلناها (24 : 1) بيناها » şeklindeki bir tefsiri yanlış bulmuş « وكذا فى النسخ والصواب انزلناها وفرضناها بيناها ، فقوله بيناها تفسير فرضناها » demiştir[2]. İfadesinden, bunun kaynağını görmeden mantıkî yoldan tenkidine teşebbüs ettiği anlaşılıyor. Bunu, Ṭabarî'nin[3] ᶜAlî b. ᵓAbî Ṭalḥa kanalıyla İbn ᶜAbbâs'dan rivayet edilenle karşılaştırdığımız zaman, tamamiyle isabet ettigini görürüz[4]. Yine onun, rivayetlerin tercihinde umumiyetle isabetli ihtiyarı insanı hayrete düşürecek mükemmeliyettedir. Meselâ, bir çok kelimelerin râviler tarafından muhtelif şekilde okunan, birbirlerinden vazıh olarak ayrılmayan rivayetlerinden sadece lisana karşı derin vukufunun vermiş olduğu sezişe dayanarak bu yanlış okunan kelimelerin aslını esas kaynaktakine mütabık bir şekilde, hayret verici bir isabet ile ihtiyar etmektedir. Meselâ Buẖârî'nin (9 : 49) « لاتفتنى » âyetinin[5] *Macâz al-Qur'ân*'dan alıp, râvilerin harflerin noktaları yüzünden muhfelif şekillerde okumuş oldukları[6] « لا تؤثمنى » şeklindeki tefsirini[7] bu maharetle seçmiştir.

[1] Buẖârî, VI, 99, st. 8.
[2] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 339; ᶜAynî IX, 50.
[3] *Tafsîr aṭ-Ṭabarî* VIII, 46.
[4] Bk. ᶜAynî IX, 50.
[5] Buẖârî VI, 63, st. 17.
[6] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 238.
[7] *Maşarîq al-ᵓanwâr* I, 19.

ŞAḤÎḤ'İN TE'LİFİNİN İSTİNAD ETTİĞİ PRENSİPLER (= ŞARTLAR)

Buraya kadar bazı hususiyetlerini incelediğimiz *Şaḥîḥ*'e muhteva ve mahiyetiyle uzlaştırılamıyacak olan bir takım ş a r t'lar -yani kitabın tel'ifinde musannıfı tarafından ittihaz olumuş ve daima sadık kalınmış prensipler- izafe edilir. Buḫârî'nin kitabıyla birlikte diğer meşhur ḥadis musanefatının da mefruz şartları mevzuu bahsedilir. Bilindiğine göre, bu şartları ilk defa mevzuu-bahs edip «*Şurûṭ al-ʾaʾimmat fî'l-qırâʾa wa's-samâʿ wa'l-munâwala wa'l-ʾicâza*» adıyla müstakil bir eser meydana getiren kimse ʾAbû ʿAbdallâh b. Manda (öl. 395) olmuştur[1]. Daha sonra, Muḥammad b. Ṭâhir al-Maqdisî (öl. 507) meşhur altı hadis musannıflarını kasdederek «*Şurûṭ al-aʾimmat as-sitta*»[2], ʾAbû Bakr al-Ḥâzimî (öl. 584) de İbn Mâca'yi bir tarafa bırakıp «*Şurûṭ al-ʾaʾimmat al-ḫamsa*»[3] adlı birer risâle meydana getirmişlerdir. ilki hakkında fazla bir bilgiye sahip olmadığımız bu risâlelerden, bize kadar gelmiş olan son ikisi, müelliflerinin, mevzuubahs ettikleri hadis mecmualarını en dakik şartların çerçevesinde mülâhazaya değil, onlara gelişi güzel bir şekilde izafe edilmiş olan bu şartları münakaşa ve izafe edilmiş bulundukları kitapların muhtevasına uygun olmadığını ispata çalıştıklarını göstermektedir. Bu her iki risâlenin muhtevasından anlaşıldığı vechiyle, Buḫârî ve Muslim'e, kitaplarının muhtevasına uygun olmayan şartları ilk defa izafe eden kimse al-Ḥâkim an-Nîsâbûrî (öl. 405) olmuştur. Ona göre, gerek Buḫârî ve gerekse Muslîm, kitaplarında, ancak kendilerine asgarî ikişer ikişer veya daha fazla, Peygamber'e kadar râviler zinciriyle giden hadisleri almışlardır. Yani, bir hadisi kitaplarına sokmak için onun en aşağı iki senedinin bulunmasını şartkoşmuşlardır[4]. Hâkim'in, ken-

[1] *Şurûṭ al-ʾaʾimmat al-ḫamsa* s. 2 (haşiye). Naşîr Muḥammad Zâhid al-Kawṣarî, haşiyede kaydetmekte olduğu bu malûmat için kaynak göstermemektedir.

[2] Bk. Brock. *Suppl.* I, 603 ve bk. Bibliyografya.

[3] Bk. *Ayn. esr.* I, 605.

[4] Ḥâkim an-Nisâbûrî'nin bu fikirlerini havi «*al-Madḫal ʾilâ maʿrifat kitâb al-ʾiklîl*» adlı eseri bize kadar gelmiştir (bk. Brock. *Suppl.* I, 276, Şehid Ali Paşa Ktb. nr. 346) ve bk. *Şurûṭ al-ʾaʾimmat al-sitta* s. 15, *Şurût al-ʾaʾimmat al-ḫamsa* s. 31 vd.

dinden sonra pek az, kimse tarafından benimsenen bu hükmün[1] kitapların muhtevasıyla hiç bir alâkası bulunmadığını, daha doğrusu mücerred ve mutasavver bir hüküm olduğunu, Muḥammad b. Ṭâhir al-Maqdisî (öl. 507) 'den Suyûṭi (öl. 911) 'ye kadar bir çok kimseler belirtmişlerdir[2]. Hatta, İbn Ḥacar'in ifadesine göre bu, *Ṣaḥîḥan*'ı etüd etmemiş olan kimsenin hükmüdür[3]. Esasen Buḫârî, Muslim ve onları takib eden diğer hadis musannıflarının hiç biri, kitaplarında hadis «i h r a c» 'ının şartlarını zikretmiş veya onlardan böyle bir şey nakledilmiş değildir. Onların mefruz şartları kitaplarının mevzu ve muhtevasına bakılarak sonradan izafe edilmiştir[4]. Hatta bu kitapların çoğu bir mukaddime de ihtiva etmemekte ve doğrudan doğruya hadis serdine geçmiş bulunmaktadır. Bunların arasında, yapacağı işi önceden vazıh olarak belirten Muslim'in mukaddimesinde dahi kitabın şartlarının zikrine raslanmamaktadır. Hatta, onun mukaddimesinde zikretmiş olduğu «*Ṣaḥîḥ ḥadîṣ*» tabiri dahi[5] çok umumî bir mâna ifade etmekte olup, *muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ* kitaplarının tarifine uymamaktadır. Yaptığı işi belki daha çok planlaştırmış olan Muslim'de dahi «*ṣaḥîḥ al-ḥadîṣ*» tabiri sonrakilerin ayni kelimede buldukları manadan bir hayli farklı olunca, Buḫârî'nin kitabında daha vazıh bir ifadesini bulamıyacağımız tabiidır. Esasen Buḫâri'de buna delâlet edecek kelime, kitabın kapağında «*al-Câmiᶜ aṣ-ṣaḥîḥ al-muḫtaṣar min ᵓumûr Rasûlillâh .. ilh*» şeklinde mahfuz kalan isminde mevcuddur[6]. Oysa ki, Buḫâri'nin kullandığı bazı hadis ıstılâhları bile, diğerlerinin istimaline uymamaktadır. Meselâ, o, «m u r s a l» yerine «m u n q a ṭ iᵓ» ve «m u t t a ṣ ı l» yerine «m u s n a d» diyordu[7].

[1] Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 17.
[2] Bk. *Şurût al ᵓa ᵓimmat as-sitta* s. 14, *Şurût al-ᵓa ᵓimmat al-ḫamsa* 31 vd.; *Tadrîb ar-râwî* s. 17; *Taᶜlîq ât as-Suyûṭî ᶜala'l-Buḫârî* 1b—2a.
[3] Bk. *Tadrîb ar-râwî* s. 17.
[4] Bk. *Şurût al-ᵓa ᵓimmat as-sitta* s. 10.
[5] Muslim I, 6.
[6] *Taᶜlîqât as-Suyûṭî ᶜala'l-Buḫârî* 2a.
[7] Bk. Buḫârî VI, 189 st. (alttan) 2 ve bk. *Fatḥ al-bârî* IX, 54; ᶜAynî IX, 323, Qasṭallânî VIII, 454.

BUḪÂRÎ'NİN TENKİDİ

Buḫâri'nin *Ṣaḥiḥ*'i, te'lifinden az bir zaman sonra kazanmış olduğu takdir ve itibara rağmen, hadiste, yeni musnad, sunan ve câmi'ler meydana getirme devrinin hemen hemen sona ermeğe başladığı bir zamandan itibaren, kendilerini daha evvelkilerin tetkikine hasreden muhaddislerin tenkidinden de kurtulamamıştı. Bu tenkid devri aşağı yukarı aynı musannefatın şerh, izah ve ikmaline başlandığı devirdir. Buḫâri ve Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'lerinin etrafında ortaya çıkan tenkit daha ziyade hadis senedlerindeki râvi, nisbet ve künyeleri mevzu olarak seçmiştir[1]. Muhaddislerin hatalarını ilk olarak toplayıp münakaşa eden ᵓAbû ᶜSulaymân al-Ḫaṭṭâbî (öl. 388), kitabına[2] Buḫâri'nin *Ṣaḥiḥ*'inin muhtevasından, müteakip şârihlerin nazarı dikkatini celbeden kısımları almamıştır. Hatta bunların hemen hemen hepsinin, Buḫâri'nin kitabının ilk şerhi olan *ᵓIᶜlâm al-sunan*[3] 'inde gözünden kaçtığı anlaşılmaktadır.

Buḫâri ve Muslim'in *Ṣaḥîḥ*'lerini daha ziyade râvi ve senedleri bakımından tenkid eden ilk eseri ᵓAbû'l-Ḥasan ad-Dâraquṭnî (öl. 385) ortaya koymuştur. Daha sonra ayni faaliyeti ᵓAbû ᶜMasᶜûd ad-Dimaşqi (öl. 400) ve ᵓAbû ᶜAli al-Ğassâni (öl. 498) inkişaf ettirmişlerdir[4]. ᵓAbû'l-Walid al-Bâci (öl. 474) 'nin verdiği bir haberden, Buḫârî'nin kitabının üçüncü tabaka râvilerinden ᵓAbû Ẕarr al-Harawî (öl. 434) 'nin de *ᵓİlzâmât al-Buḫârî* adında bir eser meydana getirerek, rivayet ettiği kitabı, şeyhleri bakımından tenkide tabi tuttuğunu öğreniyoruz[5]. ᵓAbû ᶜAlî al Ğassânî'nin *Taqyîd al-muhmal*[6] 'inden gayrı, *Ṣaḥîḥan*'i tenkid eden bu eserlerden hiç biri bize kadar gelmemiştir. Bundan başka İbn ᶜAbdalbarr (öl. 463) 'in de Buḫâri'nin garip karşılanan bazı taraflarını ele alan *al-Masâ'il al-mustağraba min al-Buḫârî* adında bir eser vücude getirdiğini öğreniyoruz[7]. Buḫâri ve Muslim'in 200 kadar hadisini

[1] Bu ayni zamanda Qâḍî ᶜIyâḍ'ın fikridir (bk. *Maşâriq al-ᵓanwâr*, I, 6).
[2] Bk. Brock. *G.* I², 174, *Suppl.* I, 275.
[3] Brock. *Suppl.* I, 261.
[4] Nawawî, *Şarḥ Muslim* I, 40-41.
[5] Bâcî, *Şayûḫ al-Buḫârî* 9b.
[6] Brock. *Suppl.* I, 629.
[7] Zurqânî I, 69.

tenkid eden Dâraquṭnî'nin *al-ʾİstidrakât wa't-tatabbuʿ* adlı eserinin mahiyetini, İbn Ḥacar tarafından iktibas edilen büyük bir kısmı[1] vasıtasıyla öğrenebiliyoruz. İbn Ḥacar bütün bunları teker teker cevaplandırıp tenkidleri hafifletmeğe çalışmıştır.

Buḫâri'nin *Ṣaḥîḥ*'indeki bazı yanlışlıklar, kitabın tenkidi etrafında ilk eserlerin ortaya çıktığı bir devirde, Ḫaṭîb Bağdâdi (öl. 463) tarafından «ğ a l a ṭ» diye adlandırıldığı halde[2] bunu veya «t a ṣ ḥ i f» tabirini Buḫâri hakkında kullanmayı İbn Ḥacar tecviz etmemektedir. Ona göre, bu hususta «w a h m» kelmesini istimal daha muvafıktır[3]. Mamafih o, Buḫâri'nin tenkidinden pek memnun olmamasına rağmen, şerhinde şârihlerin, hassaten Kirmâni'nin, zaman zaman şiddetli itirazlarını, cevaplandırmak gayesiyle bile olsa, nakletmek mecburiyetinde kalmıştır.

Buḫâri'nin her şeyden önce kitabına başlayış tarzı tenkid edilmiştir[4]. Onun, *Ṣaḥîḥ*'ine almış olduğu ilk iki hadisden birinin, bulunduğu bâbla alâkası olmadığına, diğerinin ise noksan bırakıldığına itiraz edilmiştir[5]. Üçüncü hadisinde de «*muṣṭalaḥ al-ḥadîṣ*»-de «ʾi d r â c» diye adlanan bir yanlışlığı tesbit etmişlerdir[6]. Hazret-i ʿÂʾişa'den rivayet edilen bir hadisin metni arasında geçen «*taḥannuṣ*» kelimesinin sanki ʿÂʾişa tarafından şerhedildiği ve tekrar hiç bir tefrike tabi tutulmadan hadise devam edildiği görülmektedir. Ayni hadisin diğer bir defa «*Kitâb at-tafsîr*» kısmında[7] zikri esnasında, mevzuu-bahs izahın ʿAişa'nin olmadığı, hadis metnine sonradan girdiği açık bir şekilde görülmektedir[8]. Onun filologlarla olan münasebetlerinin izahında şârihlerin tenkidlerinden bir kısmını mevzuu-bahs etmiştik. Onların dışında «*al-Mudrac*» adlı kitabında[9] zaman zaman Buḫâri'yi vehm ile itham eden Ḫaṭîb Bağdâdi'nin, muhtevayı daha ziyade mantıki yoldan tenkid eden Qâḍi ʿİyâḍ'ın adını zikretmek gerekiyor.

[1] *Hadyu's-sârî* 344-381.
[2] *Târîḫ Bağdâd* XIII, 102.
[3] *Fatḥ al-bârî* VI, 12.
[4] Bk. *Ayni esr.* I, 5-6.
[5] Ḫaṭṭâbî, *Şarḥ al-Buḫârî* 4a; *Fatḥ al-bârî* I, 13.
[6] Buḫârî I, 7, st. 4.
[7] *ʿAyn. esr.* VI, 173, st. 10.
[8] Bk. *Fatḥ al-bârî* I, 21, VIII, 550; Qasṭallânî I 61.
[9] Ḫaṭîb Bağdâdî, *al Mudrac*, Topkapu Sarayı, III, Ahmed Ktb. nr. 612 (Bk. bibliyografya).

Ḫaṭîb Bağdâdi'nin *«al Mudrac»* adlı kitabında, Buḫâri'yi ne şekilde tenkid ettiğini gösterebilmek için burada sadece bir misal vereceğim:

Buḫârî'nin, mevsul olarak, kitabında üç yerde[1] iyrâd etmiş olduğu bir hadis hakkında, Ḫaṭib Bağdâdi şöyle demektedir: «Buḫâri Masrûq kanaliyle ʾÂişa'nin annesiyle ʾUmmu Rummân'dan *«ʾifk»* hadisinin bir kısmını naklediyor. Bu bir vehmden ibarettir. Masrûq ʾUmm Rummân'dan hadis duymamıştır. Zira ʾUmm Rummân Peygamber'in hayatta bulunduğu sırada vefat etmiştir. Vefatı sırasında da Masrûq altı yaşındaydı. İşin bu tarafı Buḫâri'ye kapalı kalmıştır. Zannedersem Muslim bu işin farkına varmış ve hadisin naklinden vazgeçmiştir»[2].

Ḫaṭîb Bağdâdî'nin bu gibi itirazları çoktur. Diğer bütün tenkidler gibi bunları da İbn Ḥacar redde çalışmaktadır[3]. Bütün bu tip tenkidlerden başka, Buḫârî'de bazı hadisler, mantıken kabulünün imkânsızlığı ileri sürülerek reddedilmiştir. Meselâ, senedlerine itiraz imkânı bulunmayan bir hadis hakkında İmâm Bâqillânî; *«Bu hadisin kabulü caiz değildir ve Peygamberin bunu söylemiş olması mümkün değildir.»* demiştir. İmâm Ḥaramayn ve İmâm Ġazzâlî de bu hadisi şiddetle reddederken senedine hiç ehemmiyet vermiş değillerdir[4].

Buḫârî'nin tenkide uğrayan taraflarından biri de, hadislerin tekrarı, ve bâblarla ihtiva ettikleri hadisler arasında çok defa bir münasebetin bulunmamasıdır.

Her halde, hadis edebiyatının şöhretin zirvesine çıkarmış olduğu bu esere karşı, diğer taraftan tevcih ettiği tenkid burada üzerinde duramayacağımız ayrı bir tetkik mevzuudur.

***

Buḫârî'nin kitabı, gerek senedleri gerek kaynaklarıyla olan münasebetleri ve gerekse metodu bakımından bir çok tenkidlere uğramış olmasına rağmen islâmî edebiyatta, Allâhın kitabından sonra

[1] Buḫârî IV. 150, VI, 76, 105; *Fatḥ al-bârî* VI, 299, VIII, 274.
[2] al-*Mudrac* 102a; *Hadyû's-sârî* s. 371.
[3] Bk. *Hadyû's-sârî* s. 346-381.
[4] Bk. *Fatḥ al-bârî* VIII, 255; ᶜAynî VIII, 651.

en çok değer ve itibar kazanmış bir eser mertebesine erişmiştir[1]. Bu mertebeye, muhtevasıyla ciddî bir şekilde karşı karşıya gelen âlimlerin tenkidlerinden pek zarar görmeyerek ümmetin «icmâ» 'ı ile yükselmiştir[2]. Te'lifinden bir kaç asır geçtikten sonra, hemen hemen münakaşa edilmez bir hale gelen bu mevkie yükselmiş olmasının bir tarihçesi vardır. Buḫârî'nin zamanla kazanmış olduğu şöhret, bu tarihçenin başlangıcında, *Ṣaḥîḥ*'iyle başka eserler arasında paylaşılıyordu.

Daha Buḫârî'nin kitabının te'lifinden belki elli sene kadar önce, İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭâ*'ının, tilmizi Şâfi'î tarafından, *Allahın kitabından sonra en üstün mertebede bulunduğu*» ilân edilmişti[3]. Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'i ve diğer hadis musannefatının ortaya konmasından iki asır kadar sonra bile *Muwaṭṭâ*'ı emsali tasavvur edilemiyecek bir kitap olarak tanıyanlar vardı[4]. Bahusus bir çok mağribli âlimler nazarında *Muwaṭṭâ* ilk asıl «*al-ʾaṣl al-ʾawwal*», Buḫârî'nin kitabı ise «*al-ʾaṣl aṯ-ṯânî*» idi[5]. Bir çok muhaddislerin nazarında «*Ṣaḥîḥ* nev'inin de ilk musannıfı İmâm Mâlik'ti[6].

Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'i, şöhretini sonradan, daha ziyade Muslim'in kitabıyla paylaşmak mecburiyetinde kalmıştı. Çünkü, Muslim, kitabına sahih hadislerden başka bir şey karıştırmamıştı. Mukaddimesinden sonra muhtevasını sadece sahih hadisler teşkil ediyordu[7]. Daha evvel Buḫârî'nin kitabını gören muslim[8] tekrardan şiddetle kaçınmıştı[9]. Hadisleri, kendileriyle ilgili bâblara tam bir dikkat ve titizlikle yerleştirmişti. Bir hadis arandığı takdirde hemen bulunabilecek bir kolaylık arzediyordu. Halbuki, Buḫâri'de bir hadisi, hadis ilminde bir hayli nasibi olan kimseler bile kolay kolay bulamıyorlardı[10]. Mamafih, evleviyyet mertebesini Muslim'e vermek isteyen kimselerin nazarında bütün bu hususiyetlerin bir sebebi vardı. Muslim kitabını ikamet ettiği yerde, kaynaklarının yanı başında ve

[1] Bk. meselâ *Tadrîb ar-râwî* s. 25.
[2] İbn Ḫaldûn, al-*Muqaddima* s. 264.
[3] *Kaşf al-muğaṭṭâ* s. 54
[4] İbn ʿAbdalbarr, *K. at-taqaṣṣî* s. 9; *ʾAḥâdîṯ al-Muwaṭṭâ*, (mukaddime) s. 5.
[5] *Şarḥ at-tirmiḏî* I, 5.
[6] Zurqânî I, 9.
[7] *Hadyu's-sârî* s. 8; *Tadrîb ar-râwî* s. 27.
[8] İbn Haldûn, *al-Muqaddima* s. 262.
[9] Muslim I, 3; *Taʿlîqât as-Suyûṭî* 2 b.
[10] Nawawî, *Şarḥ al-Buḫârî* 23 a.

şeyhlerinin hayatta bulunduğu bir sırada meydana getirmişti. Hadislerin arasında başka söz serdinden kaçınıyor, kitabın üslûbuna, siyakına gayret gösteriyor, Buḫârî gibi muhtelif bâblarda hadisleri parçalamağa mecbur kalacak şekilde ahkâm istinbatına çalışmıyor, muhtelif hadis zincirlerini bir yerde toplayabiliyor, «m a w q u f» hadislere ehemmiyet vermeyip sadece «m u s n a d» lerle ilgileniyordu... Bütün bunlara rağmen, onu Buḫârî'ye tercih etmemek lâzımdı[1].

Buḫârî'nin kitabı için, bir kaç asır zarfında daha başka rakibler de vardı. Muasırı ʾAbû Dâwud as. Sicistânî (öl. 275) 'nin «*Sunan*» i din ilminde emsâli tasnif olunmamış bir kitaptı[2]. Tilmizlerinden ʾAbû ʿÎsâ't-Tirmizî (öl. 279) 'nin kitabı bile, bazan ona tercih edilirdi[3]. Zira, daha kullanışlıydı[4]. Diğer taraftan şartları bakımından Nasâ'î (öl. 303) 'nin kitabını diğerlerine tercih edenler vardı[5]. Buḫârî'nin muasırı ʾAbû Ḥâtim ar-Râzî'nin nazarında da ʾAbû'l-Walid aṭ-Ṭayâlisî (öl. 227) 'nin kitabından daha sahih olanı yoktu[6]. Hakikatte bunların hepsinin kendilerine has bir meziyeti vardı[7]. Daha, şöhretlerin kat'i olarak taayyün etmemiş bulunduğu hicri dördüncü asırda, Buḫârî'nin kitabını Fi[r]abri'den rivayet eden râvilerden Saʿid b. as-Sakan (öl. 353), etrafında toplanıp çoğalan hadis kitaplarının en iyilerini tavsiye etmesini isteyen halka, evine girip dört kitab çıkarmış ve: «*İşte bunlar, Buḫârî'nin, Muslim'in, ʾAbû Dâwûd'un ve Nasâʾî'nin kitabları İslâmın esaslarıdır*» demişti.[8]. Fakat Buḫâri ve Muslim'in kitapları, rağbetin tevcihinde mütereddit bulunan bu ilk devri arkada bıraktıkça rakiplerini de hemen hemen unutturacak bir şekilde geride bıraktılar ve «*Ṣaḥîḥan*» adını kazandılar. İkisinden birinin tercihi gerekince de daha çok tutulanı ve daha fazla taraftar toplayanı Buḫâri olmuştur.

[1] *Hadya's-sârî* s. 10.
[2] *Şarḥ at-Tirmiẕî* I, 5-6.
[3] *Ḫaṭṭabî, Maʿâlim as-sunan* I, 3.
[4] *Şurûṭ al-ʾaʾimmat as-sitta* s. 16.
[5] *Ayn. esr.* 18.
[6] *Tahẕîb at-tahẕîb* XI, 47.
[7] *at-Taẕkira bima ʿrifat ricâl al-kutub al aşara* 2a.
[8] *Şurût al-ʾaʾimmat as-sitta* s. 16.

DÖRDÜNCÜ KISIM

I. LÂHİKA

«BUḪÂRÎ'NİN KAYNAKLARI»

«1» numaralı **lâhika**, *Ṣaḥîḥ*'de geçen nusnad hadislerin kaynaklarını araştırmak maksadıyla girişilen bir denemenin neticelerini ihtiva ediyor. Daha ziyade, Buḫârî'nin kitabına has bulunan «muᶜallaq» hadis ve haberler ise mezkûr denemeye tabi tutulamamıştır.

Buḫârî'nin kitabındaki bütün **musnad** hadislerin rivayet senedlerinin fişlenmesi, sonuncu râvileri müşterek olan rivayetlerin bir araya getirilmesi, menşee doğru râviler arasında iştirak noktaları aranması, «*Buḫârî'nin kaynakları*» adlı fasılda (s. 42-68), yukarıda izah edildiği vechiyle, denemenin esasını teşkil ediyor. Kanaatımızca, Buḫârî pek mütenevvi bir literatüre müracaat ettiğinden, rivayet zincirleri geniş bir dağılma arzetmektedir. Hatta, şemalarda görüldüğü üzere, bazı râvilerin isimleri *Ṣaḥîḥ*'de sadece bir defa geçmektedir. Bu taktirde, o râvi vasıtasıyla alınmış hadisin kaynağı hususunda, diğer hadis kitaplarında da ayni ameliye yapılıp neticelerinden faydalanmak imkânı hasıl oluncaya kadar, kat'i bir şey söylenemeyecektir. Şemâlarda, kendisinden sonraki isimler dağılma arzeden râvi ise, Buḫârî'nin, *Ṣaḥîḥ*'in te'lifinde faydalandığı kitabın sahibi olarak kabul edilecektir.

Parantez içindeki rakamlar, rivayet edilen hadislerde râvinin isminin ne kadar hadiste geçtiğini göstermektedir.

Sonuncu râviler esasına göre hazırlanan şemaların tertibinde alfabetik sıraya riayet edilmiştir. *Ṣaḥîḥ*'de mevcut bir haberin kaynağını öğrenmek isteyen okuyucu, alfabetik şemaya kolayca baş-

vuracaktır. *Şaḥîḥ*'de her hangi bir râvinin durumunu öğrenmek istediği taktirde, umumî indekse müracaat edecek, şemalardaki yerlerini tesbit sûretiyle, o râvinin, Buḫârî'nin kaynaklarından birinin sahibi mi yoksa sadece kaynağın rivayet hakkını uhdesinde bulunduran kimse mi olduğunu anlayabilecektir.

Sonuncu râvilerin ölüm tarihlerinin tesbitine çalışılmış, (Rs) kısaltması ile gösterilen «*Ricâl aş-şaḥiḥayn*» ve (Tt) kısaltması ile gösterilen «*Tahẕîb at-tahẕîb*» deki yerlerine işaret edilmiştir.

1

ᶜAbbâd b. Yaᶜqûb ar-Rawâcinî[1] (1)
|
ᶜAbbâd b. al-ᶜAwwâm (1)
|
ʾAbû Isḥâq aş-Şaybânî (1) al-Walîd b. ᶜAyzâr
|
ʾAbû ᶜAmr aş-Şaybânî (1)
|
ᶜAbdallâh b. Masᶜûd (1)

2

ᶜAbbâs b. al-Ḥusayn (3) ʾAbû'l-Faḍl[2] (2)
- Mubaşşir (1)
- Yaḥyâ b. ʾÂdam (1)

3

ᶜAbdalʾ aᶜla b. Ḥammâd[3] (14) b. Naşr al-Bâhilî
- Yaḥyâ b. Maᶜîn (1)
- Wuhayb (3)
- Yazîd b. Zurayᶜ (10)
  |
  Saᶜîd (10)
  |
  Qatâda (10)

[1] Öl. 250. Rs 333; Tt V, 109.
[2] Öl. 240. Rs 363; Tt V, 116.
[3] Öl. 237. Rs 331; Tt VI, 93.

4

ᶜAbdalᶜazîz b. ᶜAbdallâh b. ʾUways[1] (92)

- ʾÎbrâhîm b. Saᶜd (50)
- Sulaymân b. Bilâl (16)
- Mâlik b. ʾAnas (8)
- Muḥ. b. Caᶜfar (7)
- Layṯ (4)
- Yûsuf b. al-Mâcişûn (2)
- Sulaymân b. Şarîk (1)
- Îbn ʾAbî Ḥâzim (2)
- Îbn ʾAbî'l-Mawâlî (1)
- ʾÎbrâhîm b. Şihâb (1)

5

ᶜAbdalğaffâr b. Dâwûd b. Mihrân ʾAbû Şâliḥ al-Ḥarrâni[2] (2)

|

Yaᶜqûb b. ᶜAbdarraḥmân az-Zuhrî (2)

|

ᶜAmr Mawlâ al-Muṭṭalib (2)

|

ʾAnas b. Mâlik (2)

[1] Rs 311; Tt IV, 345.
[2] Öl. 228. Rs 329; Tt VI. 366.

7

ʿAbdallâh b. ʿAmr b. al-Ḥâriṯ ʾAbû Maʿmar[2](61)

ʿAbdalwâriṯ b. Saʿîd ʾAbû ʿUbaydat al-Baṣrî[3] (61)

— ʿAbdalʿazîz b. Suhayb (22)
— ʾAyyûb b. ʾAbî Tamîma (12)
— al-Ḥusayn b. al-Muʿallim (12)
— Ḥumayd b. Hilâl (2)
— ʾAbû't-Tayyâḥ (2)
— Quṭn ʾAbû'l-Hayṯam (1)
— Yazîd b. ʾAbî Yazîd (1)
— Kuṯayyir b. Şinẓîr (1)
— Şuʿayb b. al-Ḥabḥâb (1)
— Ğazrat b. Ṯâbit (1)
— Yaḥyâ b. ʾAbî ʾIsḥâq (2)
— ʾAbû ʿUṯmân (1)
— Ḫâlid al-Ḥaẕẕâ (2)
— Saʿîd b. ʾAbî ʾUrwa (1)

6

ʿAbdallâh b. ʿAbdalwahhâb al-Ḥacabî[1](18

— Ḥammâd b. Zayd (12)
— Ḫâlid b. al-Ḥâriṯ (8)
— ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (2)
— Ḥâtim b. İsmâʿîl (2)
— Yazîd b. Zurayʿ (1)
— İbn ʿUlayya ʾİsmâʿîl (1)
— Bişr b. al-Mufaḍḍal (1)

1 Öl. 228 Rs 266; Tt V, 304.
2 Öl. 224 Rs 257; Tt V, 335.
3 Öl. 179 Rs; Tt VI, 441.

9 ʿAbdallâh b. Maslama b. Qaʿnab[2] (131)

- Mâlik b. ʾAnas (101)
- ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (12)
- Ḥâtim b. ʾİsmâʿîl (4)
- Yazîd b. Zurayʿ (3)
- ʾAflaḥ b. Ḥumayd (2)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (2)
- Layṣ (1)
- Sulaymân b. bilâl (1)
- Sufyân (1)
- Yazîd b. ʾİbrâhîm at-Tustarî (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Salama (1)
- ʿAlî b. ʾAbî Ẕiʾb (1)
- Fuḍayl b. ʿİyâḍ (1)

8 ʿAbdallâh b. ʾAbî Şayba[1] (18) (b. Muḥ.)

- ʾAbû Usâma (6)
- Yaḥyâ b. Saʿîd (3)
- Caʿfar b. ʿAwn (1)
- ʿAbdallâh b. İdrîs (1)
- Wakîʿ b. al-Carrâḥ (1)
- ʾAbû Bakr b. ʿAyyâş (1)
- ʾAbû ʾAḥmad Muḥ. b. ʿAbdallâh (1)
- ʿAbdarraḥman (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- İbn Numayr (1)
- ʿUbaydallâh (1)
- Yûnus. b. Muḥ (1).

[1] Öl. 235 Rs 259; Tt VI, 2.
[2] Öl. 221, Rs 260, Tt VI, 31.

11

ᶜAbdallâh b. Muḥ. b. ʾAbîʾl-ʾAswad[2] (14)

- Muᶜāẕ (2)
- ʾAbû ʾUsāma (1)
- Qurayş b. ʾAnas (1)
- Ḥumayd b. al-ʾAswad ve Yazîd b. Zurayᶜ (1)
- ᶜAbdalᶜazîz b. ᶜAbdişşamad (1)
- al-Faḍl b. al-ᶜAlâʾ (1)
- Ḥaramayy (1)
- ᶜAbdalvâḥid (1)
- Yaḥyâ (1)
- Muᶜtamir (2)
- ʾAbû Ḍamra (1)
- ʾİsmâᶜîl (1)

10

ᶜAbdallâh b. Muḥ. b. ʾAsmâ[1] (11)

- Mâlik (5)
- Nāfiᶜ (6)

[1] Öl. 231. Rs 259; Tt VI, 5.
[2] Öl. 223. Rs 266; Tt VI, 6.

12

ʿAbdallâh b. Muḥ. al-Cuʿfî[1] (197)

- Hişâm b. Yûsuf (37)
- Sufyân b. ʿUyayna (42)
- ʿAbdarrazzâq (19)
- Wahb b. Carîr (13)
- ʾAbû ʿĀmir ʿAbdalmalîk b ʿAmr (15)
- Muʿâwiyat b. ʿAmr. (14)
- Yaḥyâ b. ʿÂdam (16)
- Yûnus b. Muḥ. al-Bağdâdî (6)
- ʿUsmân b. ʿUmar (6)
- ʿAbdaşşamad (3)
- ʾAbû ʿÂşim (3)
- ʿAzhar b. ʿAwn (2)
- ʿAbdalmalik b. ʿAmr (1)
- ʿArim (1)
- İbn Mahdî (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- Şabâba (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʿAsadî (1)
- ʾAbû Ḥafş ʿAmr (1)
- Yaḥyâ b. Maʿîn (1)
- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- Yazîd (1)
- Hâşim b. al-Qâsim (2)
- İsḥâq al-ʿAzraq (1)
- ʿAbdalʿazîz b. maslama (1)
- Marwân b. Muʿâwiya (1)
- Ḥibbân (1)
- Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm ʾ(1)
- Ḥaramayy b. ʿAmmâra (1)
- ʿAmr b. ʿAwn (1)
- ʾİbrâhîm b. ʾAbî'l-Wazîr (1)
- ʿAbdalmalîk b. ʿAmr (1)
- ʾAbû ʾAḥmad az-Zubayrî (1)

1 Öl. 229. Rs 266; Tt VI, 9.

13

ʿAbdallâh b. Munīr al-Marwazî[1] (14)

- ʾAbû'n-Naḍr (4)
- ʿAbdallâh b. Bâkr (2)
- Yazîd b. Zurayʿ (2)
- Yazîd al-ʿAdawî (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- an-Naḍr (1)
- Hârûn b. ʾİsmâʿîl (1)
- ʾAbû Ḥâtim al-ʾAṣhal (1)

14

ʿAbdallâh b. Racā b. al-Muṣanâ[2] (11)

- ʾİsrâʾîl (10)
- Şuʿba (1)

15

ʿAbdallâh b. Saʿîd al-Kindi[3] (1)

- ʿUqbat b. Ḫâlid (1)
  - ʿUbaydallâh (1)

[1] Öl. 243. Rs 267; Tt 43.
[2] Öl. 219. Rs 251; Tt V, 209.
[3] Öl. 255. Rs 252; Tt 236.

16

ʿAbdallâh b. aṣ-Ṣabbâh al-Hâşimî[1] (6)

- Muʿtamir b. Sulaymân (3)
- ʾAbû ʿAlî al- Ḥanafî (2)
- Maḥbûb b. al-Ḥasan (1)

17

ʿAbdallâh b. Yazîd al-Muqrî[2] (12)

- Saʿîd b. ʾAbî ʾAyyûb (5)
- Ḥaywa (5)
- Layṡ (1)
- Kahmas b. al-Ḥasan (1)

18

ʿAbdallâh b. Yûsuf al-Tanaysî[3] (335)

- Mâlik (272)
- Layṡ (57)
- İbn Wahb (4)
- Yaḥyâ b. Ḥamza (1)
- ʿAbdallâh b. Sâlim al-Humṣî (1)

[1] Öl. 251. Rs 253; Tt V. 264.
[2] Öl. 213. Rs 262; Tt VI, 83.
[3] Öl. 218. Rs 268; Tt VI, 88.

19

ʿAbdallâh b. az-Zubayr al-Ḥumaydî[1] (33)

- Sufyân (27)
- al-Walîd b. Muslim (4)
- Marwan b. Muʿâwiya (1)
- ʾİbrâhîm b. Saʾd (1)

20

ʿAbdalmutaʿâl b. Ṭālib[2] (1)

- İbn Wahb (1)
  - ʿAmr b. al-Ḥâriṣ (1)
    - Qatâda (1)
      - ʾAnas (1)

21

ʿAbdalquddûs b. al-Ḥaccâc (2)

- ʾAbû'l-Muğîra[3]
  - ʾAwzâʾî (2)

1 Öl. 219. Rs 265 ; Tt V, 216.
2 Öl. 226. Rs 329 ; Tt VI, 379.
3 Öl. 212. Rs 323 ; Tt VI, 369.

22

ᶜAbdalquddûs b. Muḥammad[1] (1)

|

ᶜAmr b. ᶜÂṣim (1)

|

Hammâm b. Yaḥyā (1)

|

ʾIsḥâq b. ᶜAbdallâh
b. ʾAbî Ṭalḥa (1)

|

ᶜAnas (1)

23

ᶜAbdarraḥîm al-Muḥāribî[2] (1)

|

Zâʾida

|

Ḥumayd aṭ-Ṭawil (1)

|

ʾAnas (1)

24

ᶜAbdarraḥmân
b. Ḥammad[3] (1)

|

Ibn ᶜAwn (1)

|

Muḥ. (1)

[1] Rs 323; Tt 370.
[2] Öl. 21¹. Rs 265; Tt V, 216.
[3] Öl. 213. Rs 291; Tt VI, 164.

25

ᶜAbdarraḥmân b. ʾIbrâhim ad-Dimašqî[1] (1)

al-walîd (1)

al-ʾAwzâᶜî (1)

26

ᶜAbdarraḥmân b. al-Mubarâk[2] (8)

- ᶜAbdalwâriṯ (2)
- Yaḥyâ b. Saᶜîd (1)
- Sufyân (1)
- Ḥammâd b. Zayd (1)
- Ḥabîb b. ʾAbî ᶜAmra (1)
- Faḍl (1)
- Ḥazm (1)

27

ᶜAbdarraḥmân b. ᶜAbdalmalîk b. Šayba[3] (2)

- Ibn ʾAbî'l-Fudayk
- ᶜAbdarraḥmân b. al-Muğîra (1)

1 Öl. 245. Rs 291; Tt VI, 131.
2 Öl. 228. Rs 293; Tt VI. 131.
3 Rs 292; Tt VI, 221.

28

ᶜAbdarraḥmân b. Yûnus [1] (2)

|

Ḥâtim b. ʾIsmâᶜîl (2)

├ al-Caᶜd (1)

└ Muḥ. b. Yûsuf (1)

29

ᶜAbdassalâm b. Muṭahhir [2] (1)

|

ᶜUmar b. ᶜAlī (1)

|

Maᶜn b. Muḥ. al-Ǧaffârî (1)

30

ᶜAbdalwâḥid b. Ǧiyâs̱ [3] (1)

|

ᶜAmr b. Maymûn (1)

|

Sulaymân b. Yassâr (1)

[1] Öl. 248. Rs 293; Tt VI, 263.
[2] Öl. 224. Rs 324; Tt VI, 325.
[3] Öl. 238. Tt VI, 438.

33 ʾÂdam b. ʾAbî ʾIyas[3] (281)

- Şuʿba (137)
- Ibn ʾAbî Ẕiʾb (31)
- Şaybān (5)
- Isrâʾîl (2)
- Layṯ (2)
- Sulaymān b. al-Muğîra (1)
- Ḥafs b. Maysara (1)
- Warqâʾ (1)

32 ʿAbdat b. ʿAbdallâh[2] (6)

- ʿAbdaşşamad (3)
- Yaḥyâ b. ʾĀdam (2)
- Ḥusayn al-Cuʿfî (1)

31 ʿAbdân b. ʿUṯmân b. Cabala[1] (111)

- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (65)
- ʿUṯmân b. Cabala (19)
- ʾAbû Ḥamza (24)
- Yazîd b. Zurayʿ (3)

1 Öl. 220. Rs 255; Tt V, 313.
2 Öl. 257. Rs 336; Tt VI, 460.
3 Öl. 229. Rs 39; Tt I. 196.

34

ʿAffân b. Muslim[1] (1)
|
Dâwûd b. ʾAbî'l Furât (1)
|
ʿAbdallâh b. Burayda (1)
|
ʾAbû'l-ʾAswad (1)

35

ʾAḥmad[2] (1)
|
ʿUbaydallâh b. Muʿâẕ (1)
|
Muʿâẕ (1)
|
Şuʿba (1)

36

ʾAḥmad b. ʿAbd.[3] (1)
|
Rawḥ (1)
|
ʿAwf (1)

37

ʾAḥmad b. ʿAbdalmalik b. wâqid[4] (4)
|
Ḥammâd b. Zayd (4)
|
Ṣâbit (2) — ʾAyyûb (2)

1 Öl. 220. Rs 407. Tt VII, 230.
2 Bu râvinin künyesi tesbit edilememiştir. Bk. Tt. VII, 7.
3 Öl. 252. Rs 11; Tt I, 48.
4 Öl. 222. Rs 11; Tt II, 45.

38

ʾAhmad b. ʾAbî ʿAmr [1] (2)
|
ʾAbû ʿAmr (2)
|
ʾİbrâhîm (2)
— al-Ḥaccâc (1)
— Yûnus (1)

39

ʾAḥmad b. Abî Bakr ʾAbû musʿab [2] (3)
— Muîrat b. ʿAbdarrâhmân (1)
— Muḥ. b. ʾİbrâhîm b. Dînâr (2)

40

ʾAhmad b. ʾAbî Dâwûd ʾAbû Caʿfar al-Munâdî [3] (1)
|
Rawh (1)
|
Saʿîd b. ʾAbî ʿArûba (1)

41

ʾAḥmad b. al-Ḥaccâc [4] (1)
|
ʾAnas b. ʿİyāḍ (1)
|
ʿUbaydallâh (1)
|
Nâfiʿ (1)
|
İbn ʿUmar

1. Öl. 260. Rs 9; Tt I, 24.
2. Öl. 242. Rs 8; Tt I, 20.
3. Öl. 272. Rs 12; Tt I<, 326.
4. Öl. 222. Rs 9, Tt I, 22.

42

ʾAḥmad b. Ḥumayd (1)
|
ʿUbaydallâh al-ʾAşcaʿî (1)
|
Sufyān

43

ʾAḥmad b. al-Hasan[2] (1)
| ʾAbû'l-Ḥasan
ʾAḥm. b. Muḥ. b Ḥanbal (1)
|
Muʿtamîr b. Sulaymān (1)

44

ʾAḥmad b. ʿÎsâ (5)
| b Ḥassān[3]
İbn Wahb (ɔ)
|
— ʿAmr (3)
— Yûnus (2)

45

ʾAḥmad b. ʾÎsḥâq as-Sulamî[4] (6)
|
— ʿUbaydallâh b. Mûsā (2)
— ʿAmr b. ʿÂṣim (2)
— ʿUsmân b. ʿUmar (1)
— Yaʿlâ b. ʿUbayd (1)

Öl. 220. Rs 9; Tt I, 26.
Öl. 250. Rs 9; Tt I, 24.
Öl. 243. Rs 7; Tt I, 64.
Öl. 242. Rs 8; Tt I, 13.

46

- ʾAḥmad b. ʾIṣkâb[1] (3)
  - Muḥ. b. Fuḍayl[2] (3)
    - al-ʿAlâ (1)
    - Fuḍayl (1)
    - ʿAmmârat b. al-Qaʿqâʿ (1)

47

- ʾAḥmad b. al-Miqdâm al-ʿIclî[3] (9)
  - al-Fuḍayl b. Sulaymân (6)
  - Muḥ. b. ʿAbbarraḥmân aṭ-Ṭafawî (2)
  - Ḫâlid b. al-Ḥâriṯ (1)

48

- ʾAḥmad b. Muḥ. al-Makkî[4] (5)
  - ʿAmr b. Yaḥyâ b. Saʿîd (3)
  - ʾIbrâhîm b. Saʿd (2)

[1] Öl. 217. Rs 8; Tt I, 16.
[2] Öl. 194. Rs 447; Tt IX, 401.
[3] Öl. 253. Rs 12; Tt I, 81.
[4] Öl. 212. Rs 11; Tt I, 9.

51

ʾAḥmad b. Saʿîd
ʾAbû ʿAbdallâh [4] (6)

- ʾİsḥâq b. manṣûr (2)
- Bişr b. ʿAmr (1)
- Hammâm (1)
- Wahb b. Carîr (2)

50

ʾAḥmad b. ʾAbî Racâ [3] (13)

- an-Naḍr (6)
- Yaḥyâ b. Âdam (2)
- ʾAbû ʿUsâma (2)
- ʾİsḥâq b. Sulaymân (1)
- Salamat b. Sulaymân (1)
- Muʿâwiyat b. ʿAmr (1)

49

ʾAḥmad b. Muh. al-Marwazî [1] (17)

ʿAbdallâh b. al-Mubarāk [2] (17)

- az-Zuhrî (3)
- ʾİsmâʿîl b. ʾAbî Ḫâlid (2)
- al-ʾAwzâʿî (2)
- Hişâm b. ʿUrwa (2)
- Yaḥyâ b. Saʿîd (1)
- İbn Curayc (1)
- ʿÂṣim (1)
- Şuʿba (1)
- Yûnus (1)
- Sufyân (1)
- Ḥumayd aṭ-Ṭawîl (1)
- Mûsâ b. ʿUqba (1)

[1] Öl. 335. Rs 11; Tt I, 77.
[2] Öl. 181. Rs 260; Tt V, 382.
[3] Öl. 232. Rs 11; Tt I, 46.
[4] Öl. 246. Rs 6; Tt I, 30.

52

ʾAḥmad b. Sinân [1] (1)

Yazîd b. Hârûn (1)

Warqâ (1)

53

ʾAḥmad b. ʾAbî Şurayḥ [2] (3)

— ʾUbaydallâh b. Mûsâ (1)
— Şabâba (2)

54

ʾAḥmad b. Şâliḥ al-Mışrî [3] (28)

— ʿAnbasa (2)
— ʿAbdallâh b. Wahb (26)

55

ʾAḥmad b. Şabîb b. Saʿîd [4] (4

Şabîb b. Saʿîd (4)

Yûnus (4)

[1] Öl. 259. Rs 7; Tt I, 34.
[2] Öl. 240 dan sonra. Rs 10; Tt. I, 44.
[3] Öl. 248. Rs 10; Tt I, 39.
[4] Öl. 229. Rs 10; Tt I, 36.

56

ʾAḥmad b. ʾAbîʾt-Ṭayyib[1] (1)

ʾİsmâʿîl b. Mucâlid (1)

Bayân b. Bişr (1)

57

ʾAḥmad b. ʿUs̱mân b. Hakîm[2] (10)

Şurayḥ b. Maslama (10)

ʾİbrâhîm b. Yûsuf (10)

ʾİsḥâq (10)

ʾAbû ʾİsḥâq (10

58

ʾAḥmad b. Yaʿqûb al Kûfî[3] (4)

- İbn al-Ğaṣîl (1)
- ʾİshâq b. Saʿîd b. ʿAmr (3)

59

ʾAḥmad b. Yûnus (65)

- Zâʾida (2)
- ʿÂṣim b. Muḥammad (3)
- ʾAbdalʿazîz b. ʾAbî Salama (3)
- Lays̱ (4)
- İbn ʾAbî Ẕiʾb (4)
- ʾAbû Şihâb (8)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (11)
- Zubayr (25)

[1] Rs. 11; Tt I, 44.
[2] Öl. 261. Rs 7; Tt I, 61.
[3] Öl. 213. Rs 12; Tt I, 91.

60

al-ᶜAlâ b. ᶜAbdalcabbâr[1] (1)
- ᶜAbdalᶜazîz b. Muslim (1)
- ᶜAbdallâh b. Dînâr (1)

61

ᶜAlî b. ᶜAbdallâh al-Madînî[2] (294)
- Sufyân b. ᶜUyayna (196)
- Yaᶜqûb b. ᵓİbrâhîm (8)
- Carîr b. ᶜAbdalḥamîd (7)
- al-Walîd b. Muslim (5)
- Yaḥyâ b. Saᶜîd (9)
- Bişr b. al-Mufaḍḍal (5)
- ᵓAbû ᵓUsâma (3)
- ᵓAzhar b. Saᶜd (4)
- ᶜAbdarrazzâq (3)
- ᵓAbû Safwân ᶜAbdallâh b. Saᶜîd (2)
- İsmâᶜîl b. ᵓİbrâhîm (5)
- Muᶜâẕ b. Hişâm (2)
- Yazîd b. Zurayᶜ (3)
- Maᶜn b. ᶜÎsâ (2)
- Şabâba (2)
- ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî (3)
- Hişâm b. Yûsuf (3)
- Muḥ. b. Ḥâzim (2)
- Marwân b. Muᶜâwiya (1)
- Muḥ b. Bişr (1)

1 Öl. 212. Rs 379; Tt VIII, 185.
2 Öl. 234. Rs 356; Tt VII, 357.

61

- Muḥ b. ʿAbdarraḥmân ʾAbû'l-Munẕir (1)
- Marḥûm b. ʿAbdalʿazîz (1)
- Saʿîd b. ʿÂmir (1)
- ʾİbrâhîm (1)
- ʿYûsuf b. al-Mâcişûn (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (1)
- Muh. b. az-Zibriqân (1)
- Ḥaşîn (1)
- ʾİsḥâq b. Saʿîd (1)
- Mâlik b. Saʿîr (1)
- ʿAbdallâh b. Yazîd (1)
- Ḥâtim b. Wardân (1)
- Ḥaramayy b. ʿAmmâra (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdaṣṣamad (1)
- Bişr b. as-Sariy (1)
- Aḍ-Ḍaḥḥâk b. Maḫlid (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- al-Faḍl b. ʿAnbasa (1)
- İbn ʿUlayya (1)
- Muʿtamir (1)
- ʾAnas b. ʿİyâḍ (1)
- Muḥ b. Çaʿfar (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Hâşim b. al-Qâsim (1)
- ʿAbdal ʾaʿlā (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (1)
- ʾAbû Bakr b. ʿAyyâş (1)

1 Öl. 234. Rs. 356; Tt. VII, 349.

64 ʿAlî b. Ḥafṣ[4] (3)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (2)
- Bişr b. Muḥ. (1)

63 ʿAlî b. al-Caʿd[2] (13) — Şuʿbat b. al-Ḥaccâc[3] (13)
- Qatâda (2)
- al-ʾAʿmaş (2)
- Manşûr (1)
- Maʿbad b. Ḫâlid (1)
- Muḥ. b. Cuḥâda (1)
- ʿAnas b. Sîrîn (1)
- Sayyâr (1)
- ʿAbû Ẕubyân (1)
- ʾAbû Ḥamza (1)
- ʾAyyûb (1)
- ʾAbû Camra (1)

62 ʿAlî b. ʿAyyâş[1] (6)
- ʾAbû Ġassân (3)
- Şuʿayb b. ʾAbî Ḥamza (2)
- Ḥurayz (1)

1 Öl 218. Rs 357; Tt VIII, 368.
2 Öl. 230. Rs 355; Tt VII, 291.
3 Öl. 160. Rs 218; Tt IV. 238.
4 Öl. 229. Rs 356; Tt VII. 309.

65

ʿAbî b. al-Ḥakam al-ʾAnṣârî [1] (2)
|
ʾAbû ʿAwâna [2] (2)
|
— Raqaba (1)
— Saʿîd b. Masrûq (1)

66

ʿAlî b. al-Ḥasan b. Šaqîq [3] (1)
|
ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)
|
Ibn ʿAwn (1)
|
Nâfiʿ

67

ʿAlî b. ʾAbî Hâšim [4] (1)
|
Hušaym (1)
|
al-ʿAwâm b. Ḥawšab (1)
|
ʾIbrâhîm b. ʿAbdarraḥmân (1)

68

ʿAlî b. al-Haysam [5] (1)
|
Muʿallâ (1)
|
Hušaym (1)
|
Ḥumayd (1)
|
ʿAnas (1)

[1] Öl. 226. Rs 356; Tt VII, 310.
[2] Öl. 170. Rs 546; Tt IX, 116.
[3] Öl. 215. Rs 353; Tt VII, 298.
[4] Rs 357; Tt VII, 393.
[5] Rs 357; Tt VII, 394.

69

ᶜAlî b. Ḥucr [1] (2)
- ᶜÎsâ b. Yûnus (1)
- ʾİsmâᶜîl b. Ḥucr (1)

70

ᶜAlî b. ʾİbrâhîm [2]
— Rawḥ (1)
— Şuᶜba (1)
— Sulaymân (1)
— Zakwân (1)
— ʾAbû Hurayra (1)

71

ᶜAlî b. Muslim [3] (5)
- ᶜAbdallâh b. Numayr (1)
- Yaḥyâ b. Zakariyâ (1)
- Ḥibbân (1)
- ᶜAbdaşşamad (1)
- Huşaym (1)

72

ᶜAlî b. Salama [4] (1)
— Mâlik b. Saᶜîr (1)
— Hişâm (1)
— ᶜUrwa (1)
— ᶜÂʾişa (1)

[1] Öl. 244. Rs 354; Tt VII, 293.
[2] Öl. 262. Rs 355; Tt VII, 281.
[3] Öl. 253. Rs 357; Tt VII, 382.
[4] Öl. 252. Tt VII, 328.

75 ᶜAmr b. ᶜAwn[3] (12)

- Ḫâlid b. ᶜAbdallâh (5)
- Huşaym (4)
- Ḥammâd b. Zayd (3)

74 ᶜAmr. b. ᶜAlî b. Baḥr al-Bâhilî[2] (50)

- Yaḥyâ b. Saᶜîd (19)
- ʾAbû ᶜÂṣim (11)
- Muḥ. b. Fuḍayl (2)
- ʾAbû Qutayba (2)
- ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî (2)
- Muᶜtamir b. Sulaymân (1)
- ᶜAbdalwahhâb (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- ʾAzhar b. Saᶜd (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Fuḍayl b. Sulaymân (1)
- Muḥ. b. Caᶜfar (1)
- ᶜAbdallâh b. Dâwûd (1)
- Ḫâlid b. Ḥâriṯ (1)
- ᶜAbdalʾaᶜlâ (1)
- İbn ʾAbî ᶜAdî (1)
- Muᶜâẕ b. Muᶜâẕ (1)
- Muᶜâẕ b. Hişâm (1)
- Muᶜâẕ b. Hânî (1)

73 ᶜAmr b. ᶜAbbâs[1] (15)

- ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî (13)
- Muḥ. b. Caᶜfar (2)

1 Öl. 235. Rs 371; Tt VIII, 60.
2 Öl. 249. Rs 367; Tt VIII, 80.
3 Öl. 225. Tt VIII, 86.

76

ʿAmr b. ʿÂṣim b. ʿUbaydallâh[1] (1)
- Ḥammâm (5)
  - Qatâda (5)
    - ʾAnas (5)

77

ʿAmr b. Ḫâlid b. Farrûḫ[2] (21)
- Zuhayr (14)
- Layṯ (7)

78

ʿAmr b. ʿÎsâ b. Suwayd[3] (2)
- Muḥ. b. Sawwâr (1)
- ʿAbdaʿazîz b. ʿAbdaṣṣamâd (1)

79

ʿAmr b. Muḥ b. Ḥasan[4] (16)
- Muḥ. b. Ḥasan
- Huṣaym (3)
- Yaʿqûb b. ʾIbrâhîm (2)

1 Öl. 213. Rs 367; Tt VIII, 58.
2 Öl. 229. Rs 371; Tt. VIII, 25.
3 Rs 371; Tt VIII, 87.
4 Öl. 232. Rs 368; Tt VIII, 36.

80

ᶜAmr b. ar-Rabîᶜ b. Ṭâriq[1] (1) — Layṣ (1) — İbn ʾAbî Mulayka (1) — ʾAbû ᶜAmr (1) — ᶜÂʾişa (1)

81

ᶜAmr b. Zurâra[2] (14)
- ʾİsmâᶜîl b. ᶜUlayya (5)
- ᶜAbdalᶜâzîz b. Ḥâzm (2)
- al-Qâsim b Mâlik (2)
- Huşaym (3)
- ᶜAbdalwâḥid b. Wâşil (1)
- Ziyâd (1)

82

ʾAşbağ b. al-Farac al-Mıṣrî[3] (21) — ᶜAbdallâh b. Wahb[4] (21)
- Yûnus (9)
- ᶜAmr b. al-Ḥâriṣ (9)
- Muḥ. b. ᶜAbdarraḥmân (1)
- ʾAbû Yaḥyâ Fulayḥ b. Sulaymân (1)
- Saᶜîd (1)

1 Öl. 219. Rs 364; Tt VIII, 33.
2 Öl. 238. Rs 365; Tt VIII, 35.
3 Öl. 225. Rs 51; Tt I, 362.
4 Öl. 197. Rs 260; Tt VI, 71.

83

ʿÂṣim b. ʿAlî[1] (7)

Ibn ʾAbî Ḏiʾb[2] (7)

- az-Zuhri (2)
- Saʿid al-Maqburi (4)
- Muḥ. b. al-Munkadir (1)

84

ʿAyyâš b. al-Walîd[3] (23)

- ʿAbdal ʾaʿlâ (18)
- Muʿtamir (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- Wakîʾ (1)
- al-Walîd b. Muslim (1)
- ʿAbdalwâḥid (1)

85

ʾAyyûb b. Sulaymân[4]

ʾAbû Bakr b. ʾAbî ʾUways

Sulaymân b. Bilâl

Ṣâliḥ b. Kaysân

- Zuhrî (1)
- al-ʾAʿrac (1)
- ʿUrwa (1)

1 Öl. 221. Rs 384; Tt V, 50
2 Öl. 159. Rs 444; Tt IX, 303.
3 Öl. 226. Rs 403; Tt VIII, 199.
4 Öl. 224. Rs 35; Tt I. 404.

86

Badal b. al-Muḥabbir[1] (5)

Şu^cba (5)

- ^cAmr (1)
- Qaṭâda (1)
- al-Ḥakam (2)
- Sa^cîd b. ^ɔIbrâhîm (1)

87

Bayân b. ^cAmr[2] (3)

- an-Naḍr b. Şumay^l (1)
- Yaḥyâ b. Sa^cîd (2)

88

Bişr b. ^ɔÂdam[3]

^cAlî b. Mushir[4]

- Hişâm b. ^cUrwa (1)
- ^cUbaydallâh (1)

89

Bişr b. al-Ḥakam[5] (2)

Sufyân b. ^cUyayna[6] (2)

- ^ɔIsḥâq b. ^ɔAbdallâh b. ^ɔAbî Ṭalḥa (1)
- Sâlim ^ɔAbû^ɔn-Naḍr (1)

1 Öl. 215. Rs 63; Tt I, 424.
2 Öl. 222. Rs 60; Tt I, 506.
3 Öl. 254. Rs 53; Tt I, 442.
4 Öl. 189. Rs 355; Tt VII, 384.
5 Öl. 238. Rs 52; Tt I, 447.
6 Öl. 198. Rs 195; Tt IV, 117.

92

Bişr b. Muh. as Saḫtiyânî[3] (19)
— ᶜAbdallâh b. al-Mubârak (19)
- Maᶜmar (6)
- Yûnus (6)
- Muᶜâwîyat b. ᵓAbi Muzarrad (2)
- Saᶜîd b. ᵓAbî ᶜArûba (1)
- ᶜAṣim (1)
- Şuᶜba (1)
- Mûsâ b. ᶜUqba (1)
- al-Ḥusayn al-Mukattib (1)

91

Bişr b ᶜUbays b. Marḥûm[2] (3)
- Ḥâtim b. ᵓİsmâᶜîl (2)
- Yaḥyâ b. Sulaym (1)

90

Bişr b. Ḫâlid[1] (14)
— Muḥ. b. Caᶜfar (Ğundar) (14)
— Şuᶜba
— Sulaymân al-ᵓAᶜmaş
- ᵓAbû Wâᵓil (6)
- ᵓAbûᵓḍ-Ḍuḥâ (4)
- ᵓİbrâhîm (2)
- ᵓAbdallâh b. Murra (1)
- Saᶜd b. ᶜUbayda (1)

[1] Öl. 255. Rs 52; Tt 1, 448.
[2] Öl. 238. Rs 53; Tt 1, 454.
[3] Öl. 224. Rs 54; Tt 1, 452.

93

Cumᶜat b. ᶜAbdallâh[1] (1)
|
Marwân (1)
|
Hâşim b. Hâşim (1)
|
ᶜÂmir b. Saᶜd (1)
|
Saᶜd (1)

94

Dâwûd b. Şabîb[2] (1)
|
Hammâm b. Yaḥyâ (1)
|
Qatâda (1)
|
ʾAnas (1)

95

aḍ-Ḍaḥḥak b. Maḫlid ʾAbû ᶜÂşim[3] (45)

- İbn Curayc (21)
- Mâlik (4)
- Yazîd b. ʾAbî ᶜUbayd (5)
- al-ʾAwzâᶜî (2)
- ᶜUmar b. Saᶜîd (4)
- Ḥaywat b. Şurayḥ (2)
- ᶜAzrat b. Şâbit (1)
- Zakaryâ b. ʾİsḥâq (2)
- ᶜUmar q. Muḥ. (1)
- al-Fuḍayl b. Sulaymân (1)
- Şawr b. Yazîd (1)
- İbn ᶜAwn (1)

[1] Öl. 233. Rs 79; Tt II, 110.
[2] Öl. 222. Rs 131; Tt III, 187.
[3] Öl. 212. Rs 228; Tt IV, 450.

96

al-Faḍl b. Dukayn ʾAbû Nuʿaym[1] (175)

— Sufyân (Ṣawrî, İbn ʿUyayna) (62)
— Ṣaybân (21)
— Zakariyyâ (14)
— ʿAbdalʿâzîz b. ʾAbî Salama (5)
— Sayf b. ʾAbî Sulaymân (5)
— Misʿar (8)
— ʿAbdarrahmân b. ʾAyman (5)
— Mâlik (5)
— Hammâm (4)
— ʿUmar b. Ẕarr (4)
— al-ʾAʿmaş (4)
— ʿAbdarrâhmân b. al-Ğaşîl (5)
— ʾAflaḥ b. Ḥumad (3)
— Zuhayr (4)
— Hişâm (2)
— Saʿîd b. ʿUbayd (2)
— Muḥ. b. Ṭâlḥâ (2)
— ʾİbrâhîm b. Nâfiʿ (2)
— ʾİsrâʾîl (2)
— Nâfiʿ b. ʿUmar (1)
— Maʿmar b. Yaḥyâ (1)
— ʿÂşim b. Muḥ. b. Zayd (2)
— Warqâ (1)
— ʾAbûʾl-ʿUmays (1)
— ʾAbû Şihâb (1)
— al-Mâcışûn (1)
— ʿAzrat b. Ṣâbit (1)
— ʾİsḥâq b. Saʿîd (1)
— ʿAbûʾl-ʾAşhab (1)
— İbn ʾAbî ʿAnbasa (1)
— İbn ʾAbî Ẕiʾb (1)
— ʿAbdassalâm (2)
— Zuhayr (1)

1 Öl. 219. Rs 412; Tt VIII, 270.

97

al-Faḍl b. Sahl[1] (3)

- ʾAbû'n Naḍr (1)
- Ḥasayn b. Muḥammad (1)
- al-Ḥasan b. Mûsâ (1)

98

al-Faḍl b. Yaʿqûb[2] (5)

- ʿAbdallâh b. Caʿfar ar-Raqiy (2)
- al-Ḥaccâc b. Muḥammad (1)
- al-Ḥasan b. Muḥammad (1)
- Muḥ. b. Sâbiq (1)

99

Farwat b. ʾAbî i-Mağrâ[3] (13)

- ʿUbaydat b. Ḥumayd (1)
  - ʿAbdalmalik b. ʿUmayr (1)
    - Miṣʿab b. Saʿd (1)
      - Saʿd (1)
- ʿAlî b. Mushir (12)
  - Hiṣâm b. ʿUrwa (12)
    - ʿUrwa (12)

1 Öl. 255. Rs 412; Tt VIII, 277.
2 Öl. 248. Rs 413; Tt VIII, 289.
3 Öl. 225. Rs 415; Tt VIII, 265.

100

Hârûn b. al-ʾAşʿaṣ[1] (1)
|
ʾAbû Saʿîd Mawlâ Banî Hâşim (1)
|
Şaḫr b. Cuwayriya (1)
|
Nâfiʿ (1)
|
İbn ʿUmâr (1)

101

al-Hayṣam b. Ḥarica[2] (1)
|
Ḥafṣ b. Maysara (1)
|
Hişâm b. ʿUrwa (1)
|
ʿUrwa (1)

102

Hişâm b. ʿAbdalmalîk ʾAbûʾl-Walîd[3] (112)

- Şuʿba (78)
- Layṣ (10)
- Hammâm b. Yaḥyâ (4)
- Silm b. Zurayr (4)
- İbn ʿUyayna (3)
- ʾAbû ʿAwâna (3)
- Zâʾida (2)
- ʿÂşim b. Muḥ. (2)
- Bişr b. al Mufaḍḍal (1)
- ʾİsḥâq b. Saʿîd b. ʿAmr (1)
- Mâlik (1)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (1)
- Mahdî (1)
- ʿAbdarrḥmân b. Sulaymân b. al-Ğaşîl (1)

[1] Rs. 551; Tt XI, 4.
[2] Öl. 217. Rs 555; Tt XI, 93.
[3] Öl. 227. Rs 548; Tt XI, 346.

105

- Haccâc b. al-Minhâl
  - as-Sulamî [4] (53)
    - Şuʿbat b. al-Haccâc (30)
    - ʿAbdallâh b. ʿUmar an-Numayrî (6)
    - Hammâm b. Yahyâ (7)
    - Huşaym b. Başîr (3)
    - Sufyân b. ʿUyayna (1)
    - Cuwayriya (1)
    - Carîr b. Hâzim (1)
    - ʾAbû ʿAwâna (1)
    - Muʿtamir b. Sulaymân (1)
    - Yazîd b. Ibrâhîm (1)
    - ʿAbdalʿazîz al-Mâcişûn (1)

104

- Hudbat b. Hâlid [2] (17)
  - Hammâm b. Yahyâ [3] (17)
    - Qatâda (15)
    - ʾAbû Hamza (1)
    - ʾAbû Camra (1)

103

- Hişâm b. ʾAmmâr [1] (2)
  - Şadaqat b. Hâlid (1)
  - Yahyâ b. Hamza (1)

1. Öl. 245. Rs 549; Tt XI, 51.
2. Öl. 238. Rs 556; Tt XI, 24.
3. Öl. 165. Rs 553; Tt XI, 71.
4. Öl. 217. Rs 99, Tt II, 207.

106

Ḥafṣ b. ʿUmar b. al-Ḥâriṣ[1] (62)

- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc 45)
- Hişâm b. ʾAbdallâh (6)
- Hammâm b. Yaḥyâ (6)
- Yazîd b. ʾİbrâhîm (3)
- Ḫâlid b. ʿAbdallâh (2)

107

al-Ḥakâm b. Mûsâ b. ʾAbî Zuhayr[2] (1)

Yaḥyâ b. Ḥamza (1)

ʿAbdarrâḥmân b. Câbir (1)

al-Qâsim b. Muḫaymira (1)

ʾAbû Burda (1)

108

al-Ḥakam b. Nâfiʿ ʾAbû'l-Yamân[3] (257)

Şuʿayb b. ʾAbî Ḥamza[4] (257)

- az-Zuhri (200)
- ʾAbû'z-Zinâd (51)
- ʾAbdallâh b. ʾAbî Hâşim (5)
- Nâfiʿ (1)

109

Ḥamdân b. ʿUmar[5] (1)

ʾAbûʾn-Naḍr (1) Hâşim b. al-Qâsim

ʿUbaydallâh al-ʾAşcaʿî (1)

Sufyân (1)

Muḫâriq (1)

Ṭârîq (1)

ʿAbdallâh (1)

[1] Öl. 225. Rs 93; Tt II, 405.
[2] Öl. 232. Rs 101; Tt II, 439.
[3] Öl. 222. Rs 102; Tt II, 440.
[4] Öl. 162. Rs 210; Tt IV, 351.
[5] Öl. 258. Rs 11; Tt I, 63. Adı « ʾAḥmad b. ʿUmar» olup Buḫârî'de « Ḥamdan » lâkabıyla zikrolunmuştur.

110

Ḥâmid b. ʿUmar b. Ḥafṣ[1] (5)
- ʾAbû ʿAwâna Waḍḍaḥ (1)
- Bişr b. al-Mufaḍḍal (2)
- Ḥammâd b. Zayd (2)

111

Ḥammâd b. Ḥumayd[2] (1)
- ʿUbaydallâh b. Muaẕ (1)
- Muʿâẕ b. Waşr (1)
- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (1)
- Saʿd b. ʾİbrâhîm (1)
- Muḥ. b. al-Munkadir (1)

112

al-Ḥasan[3] (2)
- ʾİsmaʿîl b. Halîb (1)
- Qurrat b. Ḥabîb (1)

113

al-Ḥasan b. ʿAbdalʿâzîz ʾAbû ʿAlî[4] (3)
- Yaḥyâ b. Ḥassân (1)
- ʿAbdallâh b. Yaḥyâ (2)

1 Öl. 233. Rs 115; Tt II, 169.
2 Rs. 104; Tt III, 6.
3 Künye ve nisbeti malûm değildir. Bk. Rs 84; Tt II, 32°.
4 Öl. 257. Rs 83; Tt II, 291.

114

al-Ḥasan b. ᶜAlî al-Huẕalî[1] (1)
|
ᶜAbdaṣṣamâd b. ᵓAbdalwâriṡ (1)
|
Sulaym b. Ḥibbân (1)
|
Marwân al-ᵓAṣğar (1)

115

al-Ḥasan b. Bişr b. Silm[2] (2)
|
Muᶜâfâ b. ᶜİmrân b. Nufayl[3] (2)
|
- a) al ᵓAwzâᶜî (1)
- b) ᶜUṡmân b. al-ᵓAswad (1)

116

al-Ḥasan b. Ḫalaf b. Ziyâd[4] (1)
|
ᵓİsḥâq b. Yûsuf (1)
|
ᵓAbû Bişr Warqâ (1)
|
İbn ᵓAbî Nacîḥ (1)
|
Mucâhid (1)
|
ᵓAbdarraḥmân b. ᵓAbî Laylâ (1)

117

al-Ḥasan b. ᵓİsḥâq b. Ziyâd al-Mârwazî[5] (2)
|
Muḥ b. Sâbiq at-Tamîmî[6] (2)
|
- a) Mâlik b. Miğwal (1)
- b) Zâᵓida b. Qudâma (1)

1 Öl. 242. Rs 81; Tt II, 30?.
2 Öl. 221. Rs 83; Tt II, 255.
3 Öl. 206. Tt X, 199.
4 Öl. 246. Rs 83; Tt II, 273.
5 Öl. 241. Rs 83; Tt II, 255.
6 Öl. 213. Rs 44; Tt IX, 174.

118

al-Ḥasan b. Manṣûr b. ᵓİbrâhîm al-Bağdâdî[1] (2)

- ᵓsAbâţ b. Muh. (1)
- Ḥaccâc b. Muḥ. (1)

119

al-Ḥasan b. Mudrik[2] (7)

Yaḥyâ b. Ḥammâd[3] (7)

ᵓAbû ᶜAwanâ al-Waḍḍâḥ[4] (7)

- ᵓAbû Bişr (4)
- ᶜÂṣim al-ᵓAḥwal (2)
- Sulaymân aş-Şaybânî (1)

120

al-Ḥasan b. Muḥ. b. Şabbâḥ az-Zaᶜfârânî[5] (9)

- Haccâc b. Muḥ. al-ᵓAnṣârî (4)
- Yaḥya b. ᶜAbbâd ᵓAbû ᶜAbbâd (2)
- Muḥ. b. ᶜAbdallâh al-ᵓAnṣârî (2)
- ᶜUbaydat b. Ḥumayd (1)

121

al-Ḥasan b. ar-Rabiᶜ b. Sulaymân[6]

ᵓAbû'l-ᵓAḥwaş Sallâm b. Sulaym[7] (6)

- ᵓAşᶜas̱ b. ᵓAbî'ş-Şaᶜşâ (2)
- ᶜÂṣim b. Sulaymân (2)
- al-ᶜAᵓmaş (2)

[1] Rs 84; Tt II, 322.
[2] Rs 84; Tt II, 321.
[3] Öl. 215. Rs 559; Tt XI, 199.
[4] Öl. 176. Rs 545; Tt XI, 116. ᵓAbû ᵓAwâna'nın kitabına, senedlerinden birinde (I, 73) şöyle işaret etmektedir. «Ḥaddas̱anâ'l-Ḥasan b. al-Mudrik, qâla ḥaddas̱anâ Yaḥyâ b. Ḥammâd qâla ᵓaḫbaranâ ᵓAbû ᶜAwâna ismuhu'l-Waḍḍâḥ min kitâbih... ilh.»
[5] Öl. 259. Rs 84; Tt II, 318.
[6] Öl. 221. Rs 81; Tt II, 277.
[7] Öl. 179. Rs 197; Tt IV, 282.

122

al-Ḥasan b. ʿUmar b. Ṣaqîq[1] (5)

- Yazîd b. Zurayʾ (2)
- Muʿtamir b. Sulaymân (3)

123

al-Ḥasan b. Ṣabbâḥ al-Bazzâr al-Wâsiṭî[2] (9)

- Ṣabâba b. Sawwâr (1)
- Caʿfar b. ʿAwn (1)
- Sufyân b. ʿUyayna (1)
- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- ar-Rabîʿ b. Nâfiʿ (1)
- ʾIsḥâq al-ʾAzraq (1)
- Muh. b. Sâbiq (3)

124

Ḥassân b. ʿAbdallâh al-Wasiṭî[3] (1)

al-Mufaḍḍal b. Faḍâla (1)

ʿAqil ʿUqayl b. Ḫâlid 1

Ibn Şihâb az-Zuhrî (1)

ʾAnas (1)

125

Ḥassân b. Ḥassân al-Wasiṭi b. ʾAbî ʿAbbâd[4] (5)

Hammâm b. Yaḥyâ (5)

- ʿAṭâ (1)
- Nâfiʿ (1)
- Qatâda (3)

[1] Öl. 232. Rs 84; Tt II, 308.
[2] Öl. 249. Rs 83; Tt II, 289.
[3] Öl. 222. Rs 94; Tt II, 250.
[4] Öl. 213. Rs 94; Tt II, 249.

126

Ḥibbân b. Mûsâ [1] (22)
|
ᶜAbdallâh b. al-Mubârak [2] (22)

- Yûnus b. Yazîd (8)
- Maᶜmar b. Râşid (6)
- Ḥâlid b. Saᶜid (2)
- Şuᶜbat b. al-Ḥaccâc (1)
- ᶜÂşim al-ʾAḥwal (1)
- İbn Curayc (1)
- ᶜAbdallâh b. ᶜAwn (1)
- ᶜUmar b. Saᶜîd (1)
- Zakaryâ b. ʾİsḥâq (1)

127

al-Ḥusayn [3] (1)
|
ʾAḥmad b. Maniᶜ (2)
|
Marwân b. Şuᶜbâ (1)
|
Sâlim al-ʾAfṭas (1)
|
Saᶜîd b. Cubayr (1)
|
İbn ᶜAbbas (1)

128

Ḥusayn b. Ḥurayṡ b. al-Ḥasan [4] (1)
|
al-Faḍl b. Mûsâ (1)
|
Cuᶜayd b. ᶜAbdarraḥman (1)
|
ᶜÂʾişa bint Saᶜd (1)
|
Saᶜd (1)

---

1 Öl. 231. Rs 116; Tt II, 175.

2 Öl. 181. Rs 259; Tt V, 382.

3 Bu râvinin künye ve nisbeti kat'î olarak tayin edilememiş, bir kısmı bunun "al-Ḥusayn b. Muḥ. b. Ziyâd an-Nisâbûrî„ diğer bir kısmı ise al-Ḥusayn b. Yaḥyâ b. Caᶜfar al-Bikandî„ olduğunu söylemişlerdir. bk. Rs 88; Tt II. 276.

4 Öl. 244. Rs 87; Tt II, 333.

129

Husayn b. ᵓÎsâ b. Ḥumrân aṭ-Ṭâᵓîᵓ[1] (1)
|
Yûnus b. Muḥammad (1)
|
Fulayḥ b. Sulaymân (1)
|
ᶜAbdallâh b. ᵓAbî Bakr b. Ḥazm (1)
|
ᶜAbdallâh b. Zayd.

130

Ḫalaf b. Ḫâlid al-Qurašî[2] (1)
|
Bakr b. Muḍar (1)
|
Caᶜfar b. Rabîᶜa (1)
|
ᶜIrâk b. Mâlik (1)
|
ᶜUbaydallâh b. ᶜAbdallâh b. Masᶜûd (1)
|
ᵓIlm ᶜAbbâs (1)

131

Ḫâlid b. Ḫaliyy Âbû'l-Qâsim[3] (1)
|
Muh. b. Ḥarb Hâtib Muḥ. b. al-Walîd (1)
|
az-Zubaydî (1)
|
az-Zuhrî
|
ᵓAbû Salama (1)
|
ᵓAbû Qatada (1)

132

Ḫâlid b. Maḫlid al-Qaṭawânî[4] (28)
— ᶜAlî b. Mushir (1)
— Muğîrat b. ᶜAbdarraḥmân (1)
— Sulaymân b. Bilâl (26)

1 Öl. 247. Rs 87; Tt II, 363. Rs: «Rawâ ᶜanhuᵓl-Buḫârî fî'l-wuḍû ḥadîṯan waḥidam fî *Musnâd* ᵓAbdallâh b. Zayd».
2 Öl. 230. Rs 125; Tt III, 150.
3 Rs 122; Tt III, 86.
4 Öl. 213. Rs 121; Tt III, 116.

133

Ḫâlid b. Yazîd al-Kâhili ʾAbûʾl-Haysam[1] (4)

- ʾIsrâʾîl b. Yûnus (2)
- ʾAbû Bakr b. ʿAyyâş (2)

134

Ḫalîfa b. Ḫayyâṭ b. Ḫalîfa[2] (4)

- Muʿtamir b. Sulaymân (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (1)
- ʿUmar b. ʿAlî (1)
- Muʿâẕ b. Muʿâẕ (1)

135

Ḫallâd b. Yaḥyâ b. Ṣafwân[3] (24)

- ʿÎsâ b. Ṭahmân (1)
- Mâlik b. ʾAnas (1)
- ʿUmar b. Ẕar (1)
- Nâfiʿ b. ʿUmar (1)
- ʾIbrâhîm b. Nâfiʿ (2)
- ʿAbdalwâḥid b. ʾAyman (4)
- Misʿar b. Ḥabîb (7)
- Sufyân aṯ-Ṯawrî (7)

136

Ḫaṭṭâb b. ʿUṯmân ʾAbû ʿAmr[4] (1)

Muḥ. b. Ḥimyar (1)

Ṯâbit b. ʾIclân (1)

Saʿîd b. Cubayr (1)

Ibn ʿAbbâs (1)

[1] Öl. 215. Rs 122; Tt III, 125.
[2] Öl. 240. Rs 126; Tt III, 160.
[3] Öl. 217. Rs 128; Tt III, 174.
[4] Rs. 128; Tt III, 146.

137

ʾİbrâhîm b. Ḥamza b. Muḥ. ʾAbû ʾİsḥâq [1] (18)

— İbn ʾAbî Ḥâzim (13)
— Ḥâtim b. ʾİsmaʾîl (3)
— ʾİbrâhîm b. Saʿd (2)

138

ʾİbrâhîm b. al-Ḥâriṣ b. ʾİsmâʿîl al-Bağdâdî [2]

Yaḥyâ b. ʿAbdallâh b. Bukayr [3] (1)

— ʾİsrâʾîl b. Yûnus (1)
— Zuhayr b. Muʿâwiyat al-Cuʿfî ()

139

ʾİbrâhîm b. al-Munẕir ʾAbû ʾİsḥâq [4] (62)

— ʿAnas b. ʿİyâḍ (20)
— Maʿn b. ʿÎsâ (8)
— ʾAbû Ḍamra (=ʾAnas b. ʿİyâd) (13)
— Muḥ. b. Fuḍayl (12)
— al-Walîd b. Muslim (4)
— İbn ʾAbîʾl-Fudayk (2)
— ʾAbû Bakr b. ʾAbî ʾUways (1)
— Muḥ b. Maʿn (1)
— İbn Vahb (1)

1 Öl. 230. Rs 20; Tt I, 216.
2 Öl. 265. Rs 20; Tt I, 112 ve bk. Târih Bağdâd VI, 54.
3 Öl. 209. Rs 563; Tt XI, 237 ve bk. Târih Bağdâd XIV, 56.
4 Öl. 236. Rs 20; Tt I, 166.

140

ʾIbrâhîm b. Mûsâ b. Yazîd b. Zâdân[1] (78)

- Hiṣâm b. Yûsuf (62)
- ʿÎsâ b. Yûnus (6)
- ʾAbdalwahhâb (3)
- al-Walîd b. Muslim (3)
- Ibn ʾAbî Zâʾida (2)
- ʿAbdat b. Sulaymân (1)
- Yazîd b. Zurayʿ (1)

141

ʿImrân b. Maysara ʾAbûʾl-Ḥasan al-Baṣrî[2] (13)

- ʿAbdalwariṣ b. Saʿîd at-Tamîmî (8)
- Muḥ. b. Fuḍayl (4)
- ʿAbbâd b. al-ʿAwwâm (1)

142

ʾIsḥâq b. ʾIbrâhîm b. ʿAbdarraḥmân al-Baġawî[3] (1)
|
Ḥusayn b. Muḥ. (1)
|
Ṣaybân b. ʾAbdarraḥmân at-Tamîmî (1)
|
Qatâda (1)
|
ʾAnas (1)

1 Öl. 220. Rs 18; Tt I, 170.
2 Öl. 213. Rs 389; Tt VIII, 143.
3 Öl. 259. Rs 31; Tt I, 214.

143

ʾIsḥâq b. ʾÎbrâhîm b. Naṣr al-Buḫârî[1] (89)

— ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm (25)
— ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (16)
— Carîr b. ʾAbdalḥamîd (8)
— Rawḥ b. ᶜUbâda (6)
— Yaḥyâ b. ʾAdam (5)
— Ḥusayn al-Cuᶜfî (3)
— Muḥ. b. Fuḍayl (3)
— al-Muᶜtamir b. Sulaymân (2)
— Muḥ. b. ᶜUbayd (2)
— an-Naḍr b. Şumayl (2)
— ᶜÎsa b. Yûnus (2)
— ᶜAbdallâh b. ʾÎdrîs (2)
— Muᶜâẕ b. Hişâm (2)
— Muḥ. b. Bişr (2)
— Yaᶜqûb b. ʾÎbrâhîm (1)
— ᶜAbdalᶜazîz b. ᶜAbdaşşamad (1)
— Ḫâlid b. al-Ḥâriṯ (1)
— al-Walid b. Muslim (1)
— Yaḥyâ b. Şâliḥ (1)
— ʾÎsḥâq al-ʾAzraq (1)
— al-Faḍl b. Mûsâ (1)
— Ḥafs b. Ğiyâṯ (1)
— Şuᶜayb b. Îsḥâq (1)

[1] Öl. 242. Rs 31; Tt. I, 19

144

ʾIsḥâq b. ʾIbrâhîm b. Râhûya
ʾAbû Yaʿqûb al-Ḥanẓalî[1] (101)

— Yaʿqûb b. ʾIbrâhîm (16)
— ʿAbdaṣṣamad b. ʿAbdalwâriṯ (10)
— ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (8)
— Ḥabbân b. Hilâl (10)
— an-Naḍr b. Šumayl (8)
— Rawḥ b. ʿUbâda (1)
— Wahb b. Carîr (5)
— Ḫâlid b. ʿAbdallâh (10)
— Yaḥyâ b. Sâlih (3)
— ʾAbû ʿÂṣim (2)
— ʿAffân b. Muslim (2)
— Bišr b. Šuʿayb (2)
— ʿUbaydallâh (2)
— ʿÎsâ b. Yûnus (2)
— ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (2)
— ʿAbdallâh b. Numayr (3)
— Yazîd b. Hârûn (3)
— Muḥ. b. Yûsuf (2)
— Carîr b. ʿAbdalwâḥid (1)
— Muʿtamir b. Sulaymân (1)
— ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (1)
— Muḥ. b. al-Mubârak (1)
— ʾAbû'l-Muǧîra (1)
— ʿAbdat b. Sulaymân (2)
— ʾAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (1)
— Hârûn b. ʾIsmâʿîl (1)
— Wakîʿ b. al-Carrâḥ (1)

1 Öl. 238, Rs. 28; Tt. 216.

145

ʾİsḥâq b. ʾİbrâhîm aş-Şawwâf al-Başrî[1] (1)
|
Yûsuf b. Yaʿqûb (1)
|
Sulaymân b. at-Taymî Mawlâ Banî Sadûs
|
ʾAbû Miclaz (1)
|
Qays b. ʿUbâd (1)
|
ʾAlî b. ʾAbî Ṭalib (1)

146

ʾİsḥâq b. ʾAbî ʿİsâ[2] (1)
|
Yazîd b. Hârûn (1)
|
Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (1)
|
Qatâda (1)
|
ʾAnas b. Mâlik (1)

147

ʾİsḥâq b. Manşûr b. Bahrâm at-Tamîmî[3] (23)

- Rawḥ b. ʿUbâda (6)
- ʿAbdaşşamad b. ʿAbdalwâris (3)
- ʾAbû ʾUsâma (4)
- ʿAbdarrazzâq b. Hammam (3)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm (1)
- ʾan-Naḍr b. Şumayl (1)
- Caʿfar b. ʿAwn (1)
- ʿAbdallâh b. Numayr (1)
- Ḥusayn al-Cuʿfî (1)
- ʾAbdallâh b. Bakr b. Ḥabîb (1)

[1] Öl. 253. Rs 32; Tt I, 216.
[2] Bu râwi ayrıca ʾİsḥâq b. Cibrîl diye tanınmıştır. Bk. Rs 32; Tt I, 228.
[3] Öl. 251. Rs 30; Tt I, 249.

148

ʿIsḥâq b. Şâhîn ʾAbû Bişr al-Wâsiṭî[1] (10)
- Ḫâlid b. ʿAbdallâh b. ʿAbdarraḥmân al-Wâsıṭî[2] (10
  - Bayân b. Başîr (2)
  - Ḫâlid al-Ḥaḏḏâ (8)

149

ʾIsḥâq b. Wahb b. Ziyâd al-ʿAllâf[3] (1)
- ʿUmar b. Yûnus (1)
  - Yûnus al-Qasim (1)
    - ʾIsḥâq b. ʾAbi Ṭalḥat al-ʾAnşârî (1)
      - ʾAnas b. Mâlik (1)

150

ʾIsḥâq b. Yazîd[4] (4)
- Şuʿayb b. ʾIsḥâq (1)
- Yaḥyâ b. Ḥamza (3)

151

ʾIsmâʿîl b. ʾAbbân al-Warrâq al-ʾAzdî[5] (5)
- ʿÎsâ b. Yûnus (1)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)
- ʾAbû'l-ʾAḥwaş Sallâm b. Sulaym (1)
- ʿAbdarraḥmân b. Sulaymân b. al-Ğaşîl (2)

[1] Öl. 250 yılından sonra. Bk. Rs 32; Tt I, 236.
[2] Öl. 177. Rs 119; Tt III, 100.
[3] Öl. 255. Rs 33; Tt I, 253.
[4] Bu râvinin adı «tarâcim al-ʾaḥwâl kitaplarında «ʾIsḥâq b. Yazîd» ve «ʾIsḥâq b. Yazîd ʾAbû'n-Naḍr ad-Dımışqî olmak üzere iki yerde geçer. Buḫârî iki yerde (II, 107; V, 152) «ʾIsḥâq b. Yazîd, iki yerde de (IV, 42; V, 57) «ʾIsḥâq b. Yazîd ad-Dimaşqî» şeklinde kaydetmiştir. Malûmat için bk. Rs. 31; Tt I, 219, 256. (Öl. 227).
[5] Öl. 216. Rs 27; Tt I, 269.

152

ʾİsmâʾîl b. Ḫalîl ʾAbû ʿAbdallâh al-Kûfî[1] (6)

- ʿAlî b. Mushir (5)
- Salamat b. Racâʾ (1)

153

ʾİsmâʿîl b. ʾAbî ʾUways al-Madanî[2] (207)

- Mâlik b. ʾAnas (146)
- ʾAḫûhu ʾAbû Bakr (39)
- Sulaymân b. Bilâl (12)
- ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm b. ʿUqbâ (5)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (5)
- İbn Waḥb (8)
- ʿAbdalḥamîd b. ʾAbî ʾUways (1)
- ʿAbdalʿâzîz b. ʾAbî Ḥâzim (1)

154

ʾİṣâm b. Ḫâlid al-Ḥaḍramî ʾAbû ʾİsḥâq[3] (1)

- Ḥarîz b. ʿUsmân (1)
  - ʿAbdallah b. Busr (1)

[1] Öl. 225. Rs 24; Tt I, 294.
[2] Öl. 226. Rs 26; Tt I, 310.
[3] Öl. 211 ila 215 yılları arasında. Bk· Rs 407; Tt VII, 195.

155

Maḥmûd b. Ğaylân al-ʿAdawî[1] (41)

- ʿAbdarrazzâd b. Hammâm (23)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (6)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (4)
- Şabâba b. Sawwâr (2)
- Sufyân (2)
- Wahb b. Carîr b. Ḥâzim (1)
- Saʿîd b. ʿÂmir (1)
- ʾAbû'n-Naḍr Hâşim b. al-Qâsim (1)
- an-Naḍr b. Şumayl (1)

156

Maḫlîd b. Mâlik b. Câbir ʾAbû Caʿfar ar-Râzî[2] (1) — Yaḥya b. Saʿîd al-ʾUmawî (1) — İbn Curayc (1) — ʿAmr b. Dînâr (1) — ʿİkrima (1) — İbn ʿAbbâs (1)

157

Makkî b. ʾİbrâhîm b. Başîr at-Tâmimî[3] (30)

- ʾİbn Curayc (9)
- Yazîd b. ʾAbî ʿUbayd (11)
- Hişâm (Hişâm b. Ḥassân, Hişâm ad-Dastuwâʿî) (3)
- al-Cuʿayd b. ʿAbdarraḥmân (2)
- Ḥanzalat b. ʾAbî Sufyân (3)
- ʿAbdallâh b. Saʿîd b. ʾAbî Hind (1)
- Hâşim b. Hâşim (1)

[1] Öl. 249. Rs 505; Tt X, 65.
[2] Öl. 213. Rs 507; Tt X, 76.
[3] Öl. 215. Rs 520; Tt X, 295.

158

Mâlik b. ʾÎsmâʿil b. Ziyâd ʾAbû Ğassânî[1] (25)

- ʾÎsmâʿîl b. Yûnus (8)
- Zuhayr b. Muʿâwiya (9)
- Sufyân b. ʿUyayna (7)
- Carîr b. Ḥâzim (1)

159

Marrâr b. Ḥammûya ʾAbû ʾAḥmad al-Hamadânî[2] (1)

Muḥ. b. Yaḥyâ ʾAbû Ğassân al-Kinânî (1)

Mâlik b. ʾAnas (1)

Nâfiʿ (1)

İbn ʿUmâr (1)

160

Maṭar b. al-Faḍl al-Marwazî[3] (6)

- Yazîd b. Hârûn (2)
- Rawḥ b. ʿUbâda (3)
- Şabâbat b. Sawwâr (1)

161

Muʿâẕ b. ʾAsad b. ʾAbî Saḥbarat al-Ğanawî (8

- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (6)
- al-Faḍl b. Mûsâ'ṣ-Sînânî (2)

---

[1] Öl. 219. Rs 481; Tt X, 3.

[2] Buhârî'nin, kitabında (III, 192) yalnız bir defa «Ḥaddaṯanâ ʾAbû ʾAḥmad» tarzında rivayet ettiği hadisin son râvisi «ʾAbû ʾAḥmad» in tayininde ihtilâf vaki olmuştur: «Faqîla inna ʾAbâ ʾAḥmad hâẕâ huwa Marrâr hâẕâ waqîla huwa Muh. b. ʿAbdalwahhâb al-Farrâʾ waqîla Muḥ. b. Yûsuf al-Biykandi...» Bk. Rs 523; Tt X, 80. Marrâr'ın ölümü: 254.

[3] Öl. 250 yılından sonra. Bk. Rs. 523; Tt X, 170.

[4] Öl. 220 civarı. Bk. Rs 488; Tt X, 185.

162

Mu^câz b. Faḍâla ʾAbû Zayd[1] (26)

- ʾAbû ^cUmar Ḥafṣ b. Maysara (2)
- Hişâm ad-Dastawâʾî (24)

163

Mu^callâ b. ʾAsad ʾAbû'l-Hayṯam al-Bâṣrî[2] (35)

- ^cAbdallâh b. al-Muṯannâ (1)
- Yazîd b. Zuray^c (1)
- ^cAbdalwâḥid b. Ziyâd (2)
- ^cAbda^cazîz b. Muḫtâr (7)
- Wuhayb b. Ḫâlid (24)

164

Muʾammal b. Hişâm ʾAbû Hişâm al-Yaşkurî[3] (6)

ʾİsmâ^cîl b. ʾİbrâhîm al-Ma^crûf bi'bn ^cUlayya[4] (6)

- ʾAyyûb b. ʾAbî Tamîma (2)
- ʾAwf al-ʾA^crâbî (4)

165

Mu^câwiyat b. ^cAmr b. al-Muhallab b. ^cAmr al-ʾAzdî[5] (1)

Zâʾidat b. Qudâma (1)

Ḥasayn b. ^cAbdarraḥmân (1)

Sâlim b. ʾAbî'l-Ca^cd (1

Câbir b. ^cAbdallâh (1)

1 Öl. 210 civarı Bk. Rs 488; Tt X, 193.
2 Öl. 219. Rs 507; Tt X, 236.
3 Öl. 253. Rs 523; Tt X, 383.
4 Öl. 194. Rs 23; Tt I, 279.
5 Öl. 214. Rs 491; Tt X, 215.

166

Muḥ. b. ʾAbân b. Wazîr al-Balḫî ʾAbû Bakr[1] (2)

Ğundar Muḥ. b. Caʿfar (2)

Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (2)

ʾAbû't-Ṭayyâḥ (2)

— Ḥumrân b. ʾAban (1)

— ʾAnas b. Mâlik (1)

167

Muḥ. b. ʿAbbâd b. Mûsâ ʾAbû Caʿfar al-Bağdâdî (1)

Sufyân b. ʿUyayna (1)

İbn al-ʾİşbahânî ʿAbdarraḥmân b ʿAbdallâḥ (1)

İbn Maʿqil ʿAbdallâh (1)

ʿAlî b. ʾAbî Ṭâlib (1)

168

Muḥ. b. ʿAbdalʿazîz b. Muḥ. ʾAbû ʿAbdallâh âr-Ramlî[3] (2)

ʾAbû ʿUmar Ḥafş b. Maysara (2)

Zayd b. ʾAslam (2)

ʾAṭâ b. Yassâr (2)

ʾAbû Saʿîd al-Ḥudrî (2)

[1] Buḫârî'nin, şeyhlerinden naklettiği hadislerin ta'dadıyla uğraşan müellifler arasında, bu şeyhten nakledilenler hususunda bariz bir ihtilaf vardır. *Kitâb az-Zuhra* müellifine göre mezkûr hadislerin sayısı otuz sekiz, ʾAbû'l-Walîd al-Bâcî'-ye göre ise «bir» dir. İbn Ḥacar bu büyük farka işaret etmekte fakat hangi tadadın doğru olması lâzım geldiğini söylemektedir. Bizim tesbitimize göre Buḫârî mezkûr şeyhinden iki hadis nakletmiştir. (Buḫârî I, 121, 141). Öl. 244. Rs 457; Tt IX, 3. [2] Öl. 234. Rs 445; Tt XI, 245. [3] Rs 462; Tt IX, 313.

169

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. Ḥavşab aṭ-Ṭâʾifî[1] (10)

- ʿAbdalwahhâb aṣ-Ṣaqafî (6)
- Huşaym b. Başîr (2)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (1)
- ʾAsbâṭ ʾAbû'l-Yasaʿ al-Başrî (1)

170

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. ʾİsmâʿîl b. ʾAbî's-Salc[2] (1)

Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (1)

İbn ʿAwn ʿAbdallâh (1)

al-Qâsim b. Muḥ (1)

Âʾişa (1)

171

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. al-Mubârak ʾAbû Caʿfar al-Bağdâdî[3] (2)

- Qurâd ʾAbû Nûḥ ʿAbdarraḥmân b. Ğazwân (1)
- Ḥucayn b. al-Muṣannâ al-Yamâmî (1)

172

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. Muḥ. b. ʿAbdalmâlik ar-Raqâşî[4] (2)

Muʿtamir b. Sulaymân (2)

Sulaymân b. Ṭırhân (2)

ʾAbû Miclaz Lâḥiq b. Ḥumayd (2)

- Qays b. ʿUbâd (1)
- ʿAlî b. ʾAbî Ṭâlib (1)

[1] Rs 460; Tt IX, 253.
[2] Öl. 254. Rs 461; Tt IX, 247.
[3] Öl. 255. Rs 461; Tt IX. 272.
[4] Öl. 220. Rs 442; Tt IX. 278.

174

Muḥ. b. ʿAbdallâh b. ʿUmayr ʾAbû ʿAbdarraḥmân al-Kûfî[2] (15)

- Muḥ b. Bişr (2)
- Yaʿlâ b. ʿUbayd (1)
- ʿAbdallâh b. Numayr (2)
- ʾİshâq b. Manşûr (1)
- Wakîʿ b. al-Carrâh (1)
- İbn ʾİdrîs ʿAbdallâh (2)
- Muḥ. b. ʿUbayd (1)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (1)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)

173

Muḥammad b. ʿAbdallâh b. al-Muṣannâ ʾAbû ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî[1] (21)

- ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (11)
- ʿÂṣim b. ʿAlî (1)
- Saʿîd b. ʾAbî Maryam (1)
- Ḥumayd aṭ-Ṭawîl (1)
- Muḥammad b. Sâbiq (1)
- ʿAbdalʿâzîz b. ʿAbdallâh (1)
- Ḥusayn b. Muḥ (1)
- ʿUṣmân b. ʿUmar b. Fâris (1)
- Muḥ. b. ʿUbayd (1)
- Ḥammâd b. Masʿadâ (1)

[1] Öl. 214. Rs 441; Tt IX, 275.

[2] Öl. 234. Rs 442; Tt IX, 282.

176 Muḥ. b. al ʿAlâ b. Kurayb al-Hamadânî[2] (5)

- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (5)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (2)
- Muḥ. b. Fuḍayl (1)
- ʾAbû Muʿâwiya aḍ-Ḍarîr (1)
- ʾİbrâhîm b. Yûsuf b. ʾAbî ʾİsḥâq (1)

175 Muḥ. b. ʿÂbdarraḥîm b. ʾAbî Zuhayr al-ʿAdawî[1] (27)

- Saʿîd b. Sulaymân (6)
- Rawḥ b. ʿUbâda (3)
- Zakaryâ b. ʿAdî (2)
- Saʿîd b. ar-Rabîʿ al-Harawî (1)
- ʾAbû Yaḥyâ'l-Bağdâdî (1)
- Muʿâwiyat b. ʿAmr (1)
- Ḥafṣ b. ʿUmar ʾAbû ʿUmar (1)
- ʾAbû Bakr Şucâʿ b. al-Walîd (1)
- Hârûn b. Maʿrûf (1)
- ʾAbû Salamat al-Ḫuzâʿî (1)
- ʿAffân b. Muslim (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- ʾAbû Maʿmar ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm (1)
- Dâwûd b. Râşid (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh ʾAbû ʾAḥmad (1)
- Şabâbat b. Sawwâr (1)
- Muʿallâ b. Manşûr (1)
- ʾİsmâʿîl b. Caʿfar (1)
- Surayc b. Yûnus (1)

[1] Öl. 255. Rs 461; Tt IX, 311.
[2] Öl. 248. Rs 447; Tt IX, 385.

179 Muḥ. b. ʾAbî Bakr b. ʿAlî al-Muqaddamî[3] (28)

- al-Muʿtamir b. Sulaymân (7)
- Fuḍayl b. Sulaymân (12)
- ʿUmar b. ʿAlî al-Muqaddamî (3)
- Yazîd b. Zurayʿ (1)
- Hişâm b. ʿUrwâ (1)
- Yûsuf b. Yazîd ʾAbû Maʿşar (1)
- Ḥaramay b. ʿAmmâra (1)
- Ḫâlid b. al-Ḥâriṣ (1)

178 Muḥ. b. ʿArʿara b. al-Birind as-Sâmî[2] (19)

- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (17)
- ʿUmar b. ʾAbî Zâʾida (2)

177 Muḥ. b. ʿAmr as-Sawwâq ʾAbû ʿAbdallâh al-Balḫî[1] (2)

- Makkî b. ʾİbrâhîm (1)
- ʾAbû Salama (1)

[1] Öl. 236. Rs 462; Tt IX, 379.
[2] Öl. 213. Rs 447; Tt IX, 343.
[3] Öl. 234. Rs 454; Tt IX, 79.

180

Muḥ. b. Baṣṣâr b. ʿUṣmân b. Dâwûd b. Kaysân[1] (183)

- Ğundar Muḥ. b. Caʿfar (112)
- Muḥ. b. ʿAbî ʿAdî (21)
- ʿAbdalwahhâb aṣ-Ṣaqafî (11)
- Yaḥyâ b. Saʾîd (13)
- ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (8)
- ʿUṣmân b. ʿUmar (5)
- Caʿfar b. ʿAwn (2)
- ʿAbdalʾaʿlâ b. ʿAbdalʾaʿlâ (1)
- ʾAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (1)
- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- Muʿâẓ b. Baṣṣâr (1)
- Muʿâẓ b. Muʿâẓ (1)
- Muʿâẓ b. Hiṣâm (1)
- ʿAbdalmalik b. Ṣabbâḥ (1)
- ʿAbdaṣṣamad b. ʿAbdalwâriṣ (1)
- Ḥaramay b. ʿAmmâra (1)
- ʾAbû Bakr al-Ḥanafî (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (1)

181

Muḥ. b. al-Faḍl as-Sadûsî ʾAbû'n-Nuʿmân al-Maʿrûf bi'ʿÂrim (92)

- Ḥammâd b. Zayd (59)
- ʾAbû ʿAwâna Waḍḍâḥ (9)
- Carîr b. Ḥâzim (9)
- Muʿtamir b. Sulaymân (5)
- ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (4)
- Ṣâbit b. Yazîd (2)
- Mahdî b. Maymûn (3)
- Huṣaym b. Başîr (1)

[1] Öl. 252. Rs 435; Tt IX. 70. Buḥârî, yalnız bu şeyhinden, kitabının bir yerinde (VIII, 137) "Kataba ilayya Muḥ. b. Baṣṣâr" diyerek «mukâtaha» tarzında hadis nakletmiştir.

[2] Öl. 223. Rs 448; Tt IV. 402. Buḥârî, bu şeyhinin adını doksan yerde sadece "ʾAbû'n-Nuʿmân" olarak bir yerde (I, 22) "ʾAbû'n-Nuʿmân b. al-Faḍl" bir yerde de (IX, 15) "ʾAbû'n-Nuʿmân Muḥ. b. al-Faḍl" olarak kaydetmiştir.

182

Muḥ. b. ʾAbî Ğâlib ʾAbû ʿAbdallâh aṭ-Ṭayâlisî[1] (2)

— Muḥ. b. ʾİsmâʿîl b. ʾAbî Samîna (1)
— İbrâhîm b. al-Munẕir (1)

183

Muḥ. b. Ğurayr b. al-Walîd b. ʾİbrâhîm az-Zuhrî[2] (3)

Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm b. Saʿd[3] (3)

ʾİbrâhîm b. Saʿd b. ʾİbrâhîm[4] (3)

Ṣâliḥ b. Kaysân al-Madanî[5]

— Nâfiʿ Mawlâ İbn ʿUmar (1)
— İbn Şihâb (2)

184

Muḥ. b. Hişâm b. ʿÎsâ b. Sulaymân ʾAbû ʿAbdallâh al-Marwazi[6] (1)

Huşaym b. Başîr (1)

ʾAbû Bişr Caʿfar b. ʾAbî Waḥşiya (1)

Mucâhid (1)

ʿAbdarraḥmân b. ʾAbî Layla (1)

[1] Rs 466; Tt IX, 395. Ölüm tarihine dair, biri (224) diğeri de (250) olmak üzere iki muhtelif rivayet vardır.
[2] Rs. 463; Tt IX, 396.
[3] Öl. 208. Rs 588; Tt IX, 380.
[4] Öl. 183. Rs 16; Tt I, 121.
[5] Öl. 140 dan sonra. Rs 220; Tt IV, 399.
[6] Öl. 251. Rs 464; Tt IX, 496.

185

Muḥ. b. al-Ḥakam al-Marwazî[1] (2)

an-Naḍr b. Şumayl[2] (2)

ʾİsrâʾîl b. Yûnus[3] (2)

— ʾAbû Ḥâşim (1)
— Saʿd aṭ-Ṭaʿî (1)

186

Muḥ. b. Ḥarb b. Ḥirmân an-Nişâʾî[4] (2)

ʾAbû Marwân Yaḥyâ b. ʾAbî Zakariyâ b. Ğassân (2)

Hişâm b. ʿUrwa (2)

ʿUrwat b. az-Zubayr (2)

— ʾUmm Salama (1)
— ʿÂʾişa (1)

187

Muḥ. b. Ḥâtim b. Bazîʿ al-Bâṣrî ʾAbû Bakr[5] (3)

Şaẕân al-ʾAswad b. ʿÂmir[6] (3)

— ʿAbdalʿâzîz b. ʾAbî Salama (1)
— Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (2)

188

Muḥ. b. ʾAbi Ḥusayn Caʿfar as-Simnânî[7] (2)

— ʿUmar b. Ḥafş (1)
— Muḥ b. Fuḍayl (1)

[1] Öl. 223. Rs 458; Tt IX, 124.
[2] Öl. 204. Rs 530; Tt X, 437.
[3] Öl. 160. Rs 42; Tt I, 261.
[4] Öl. 250 yılından sonra. Rs 437; Tt IX, 108.
[5] Öl. 24?. Rs 458; Tt IX, 100.
[6] Öl. 208. Rs 38; Tt I, 340.
[7] Tt IX, 99. Buḫârî, kitabında bir defa (V, 131) şeyhinden "Muḥ. b. ʾAbîʾl-Ḥusayn" tesmiyesiyle hadis nakletmiş olup (84) defa, hadis naklettiği şeyhi «ʿUmar b. Ḥafş b. Ğiyâs (öl. 222) 'in rivayetine vasıta olarak kullanmış. (Bk Rs 340; Tt VII, 435), bir defa da (III, 163) «Muḥ. b. Caʿfar ʾAbû Caʿfar» unvanıyla kaydetmiştir.

189

Muḥ. b. al-Ḥusayn b. ʾİbrâhîm al-ʿÂmirî ʾAbû Caʿfar[1] (3)

- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- Ḥusayn b. Muḥ. al-Marwazî (1)
- al-Ḥusayn b. ʿİbrâhîm al-ʿÂmirî (1)

190

Muḥ. b. Ḥalaf b. Ṭârîq ʾAbû Bakr[2] (1)

- ʾAbû Yaḥyâ'l- Ḥimmânî ʿAbdalḥamîd b. ʿAbdarraḥmân
  - Burâyd b. ʿAbdallâh b. ʾAbî Burda (1)
    - ʾAbû Burda (1)
      - ʾAbû Hurayra
        - ʾAbû Mûsâ (1)

191

Muḥ. b. Kaṣîr al-ʿAbdî ʾAbû ʿAbdallâh[3] (61)

- Sulaymân b. Kaṣîr ʾAbî Dâwûd (1)
- ʾİsrâʾil b. Yûnus b. ʾAbî ʾİsḥâq (1)
- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (3)
- Sufyân aṣ-Ṣawrî (56)

192

Muḥ. b. Maḥbûb ʾAbû ʿAbdallâh[4] (8)

- Ḥammâd b. Zayd (1)
- ʾAbû ʿAwâna Waḍḍâḥ (2)
- ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (5)

[1] Öl. 261. Ps. 458; Tt IX, 122.
[2] Öl. 261. Rs 458; Tt IX, 148.
[3] Öl. 223, Rs 448; Tt IX, 418.
[4] Öl. 223. Rs 4:4; Tt IX, 328.

193

Muḥ. b. Ma'mar 'Abû 'Abdallâh al-Baḥrânî[1] (2)

- Rawḥ b. 'Ubâda (1)
- 'Abû 'Âṣim aḍ-Ḍaḥḥâk b. Maḫlîd (1)

194

Muḥ. b. Minhâl al-'Aṭṭâr al-Mıṣrî[2] (3)

Yâzîd b. Zuray' at-Tamîmî[3] (3)

'Umar b. Muḥ. b. Zayd b. 'Abdallâh b. 'Umar[4] (3)

- Nâfi' Mawla İbn 'Umar (1)
- Zayd b. 'Abdal-lâh (2)

195

Muḥ. b. Mihrân al-Cammâl 'Abû Ca'far ar-Râzî[5] (2)

al-Walid b. Muslim al-Quraşî[6] (2)

- 'Abdarraḥmân b. 'Amr al-'Awzâ'î (1)
- 'Abdarraḥmân b. Numayr (1)

1 Öl. 2:0. Rs 452; Tt IX, 466.
2 Öl. 231. Rs 451; Tt IX, 476.
3 Öl. 189. Rs 573; Tt XI, 325.
4 Öl. 145. Rs 342; Tt VII, 495.
5 Öl. 231. Rs 451; Tt IX, 475.
6 Öl. 194. Rs 537; Tt XI, 151.

196

Muḥ. b. Miskîn b. Nuwayla ʾAbû al-Ḥasan [1] (3)

- Yaḥyâ b. Ḥassân b. Ḥibbân (2)
- Bişr b. Bukayr (1)

197

Muḥ. b. Muqâtil al-Marwazî ʾAbû'l-Ḥasan [2] (79)

- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (71)
- al-Haccâc Muḥ. (2)
- Wâkiʿ b. al-Carrâḥ (1)
- ʾAsʿhâṭ b. Muḥ.
- an-Naḍr b. Şumayl (2)
- Yaʿlâ b. ʿUbayd (1)
- Hâlid b. ʿAbdallâh al-Wâsiṭî (1)

198

Muḥ. b. Musâ'l-Qaṭṭân ʾAbû Caʿfar al-Wâsıṭî [3] (1)

|

ʾAbû Sufyân al-Ḥimyarî Saʿîd b. Yaḥyâ (1)

|

ʿAwf b. ʾAbî Camîla (1)

|

Muḥ. b. Sîrîn (1)

|

ʾAbû Hurayra (1)

---

[1] Öl. 289. Rs 451; Tt IX, 439 ve Târiḫ Bağdâd III, 301.

[2] Öl. 226. Rs 463; Tt IX, 469.

[3] Rs 451; Tt IX, 481.

199

Muḥ. b. al-Muṯannâ b. ʿUbayd b. Qays b. Dînâr[1] (107)

- Yaḥyâ b. Saʿîd (40)
- ʿAbdalwahhâb aṯ-Ṯaqafî (16)
- Ġundar Muḥ. b. Caʿfar (10)
- Muḥ. b. ʾAbî ʿAdî (10)
- Muʿâḏ b. Hišâm (4)
- Muʿâḏ b. Muʿâḏ (1)
- ʿUṯmân b. ʿUmar (2)
- Yazîd b. Hârûn (2)
- Ḫâlid b. al-Ḥâriṯ (2)
- ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (2)
- ʿAbdalʾaʿla b. ʿAbdalʾaʿlâ (2)
- ʾAbû ʾAḥmad az-Zubayrî (2)
- ʾÎshâq b. Yûsuf (2)
- Wakîʿ b. al-Carrâḥ (1)
- Wahb b. Carîr (1)
- Faḍl b. Musâwir (1)
- ʿAbdalʿazîz b. ʿAbdaṣṣamad (1)
- ʾAbû ʿÂmir al ʿAqadî (1)
- ʿAbdallâh b. ʿAbdalwâḥid (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh (1) al-ʾAnṣârî
- al-Walîd b. Muslim (1)
- Muḥ. b. Ḥâzim (1)
- Yaḥyâ b. Kaṯîr ʾAbû Ġassân (1)
- Ḥusayn b. al-Ḥasan (1)
- ʾAbû ʿÂṣim aḍ-Ḍaḥḥak b. Maḫlid (1)

[1] Öl. 252. Rs 451; Tt IX, 475.

200

Muḥ. b. an-Naḍr[1] (1)

ʿUbaydallâh b. Muʿâẕ (2)

Muʿâẕ b. Muʿâẕ (1)

Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (1)

ʿAbdalḥamîd Şaḥib az-Ziyâdî (1)

ʾAnas b. Mâlik (1)

201

Muḥ. b. Rafîʿ b. ʾAbî Zayd al-Quşayrî (3)

— Şabâbat b. Sawwâr (1)

— Surayc b. an-Nuʿmân (2)

202

Muḥ. b. Sâbiq ʾAbû Caʿfar at-Tamîmî (1)

Şaybân ʾAbû Muʿâwiya (1)

Firâs b. Yaḥyâ (1)

aş-Şaʿbî (1)

Câbir b. ʿAbdallâh (1)

[1] Buḫârî'nin kitabında sadece bir yerde (VI, 491) ve nisbetini tasrih etmeden hadis naklettiği bu şeyhinin tayininde ihtilâf vaki olmuştur. Bk. Rs. 494; Tt IX, 491.

[2] Öl. 245. Rs 438; Tt IX, 160.

[3] Öl. 214. Rs 439; Tt IX, 175. Buḫârî, kitabının sadece bir yerinde (IV, 14) bu şeyhinden vasıtasız nakletmiş »Ḥaddaṯanâ Muḥ. b. Sâbiq ʾaw al-Faḍl b. Yaʿqûb ʿanhu» şeklinde şüphe izhar etmiştir. Kitabının muhtelif yerlerinde, Muḥ. b. Sâbiq'ten diğer şeyhleri vasıtasıyla nakletmiştir. Bk. Fatḥ al bârî V, 310.

203

Muḥ. b. Saʿîd b. Sulaymân (1)
ʾAbû Caʿfar[1] (1)
↓
ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)
↓
Maʿmar b. Râşid (1)
↓
Hammâm b. Munabbih[2] (1)
↓
ʾAbû Hurayra (1)

204

Muḥ. b. Saʿîd b. al-Walîd al-Ḫuzâʿî[3] ʾAbû ʿAmr (3)
↓
— ʿUsmân b. ʿUmar (1)
— Ziyâd b. ar-Rabîʿ (1)
— ʿAbdalʾaʿlâ b. ʾAbdalʾaʿlâ (1)

[1] Öl. 220. Rs 459; Tt IX, 188.

[2] Hammâm b. Munabbih'in ʾAbû Hurayra'den rivayet ettiği hadisleri muhtevi *Şaḥîfa* devrimize kadar mahfuz kalmıştır. Buḫârî ve Muslim'in mezkûr *Şaḥîfa*'nın büyük bir kısmını iktibas ettikleri anlaşılıyor. Muslim'in ekseriyetle ilk kaynağına müracaat etmiş olmasına mukabil, Buḫârî, umumiyetle, ondan iktibas eden şeyhleri vasıtasıyla faydalanmıştır. (Bk. F. Sezgin, *Hadis musannefatının mebdei ve Maʿmar b. Râşid'in Câmiʿi*, Türkiyat mecm. XII, 116—131).

[3] Öl. 230. Rs 459; Tt IX, 190. Buḫârî, bir yerde (VIII, 26) bu şeyhinden «Muḥ. wa ʾAḥmad b. Saʿîd» tabiriyle nakletmiştir.

205

Muḥammad b. Sallâm
ʾAbû ʿAbdallâh al-Biykandî[1] (119)

- ʾAbû Muʿâwiya (16)
- ʿAbdalwahhâb as-Saqafî (16)
- ʿAbda b. Sulaymân (19)
- Maḥlid b. Yazîd (13)
- Wakîʿ b. al-Carrâḥ (7)
- Muḥ. b. Fuḍayl (5)
- al-Fazârî ʾAbû ʾIsḥâq (7)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (4)
- ʾIsmâʿîl b. Caʿfar (3)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (3)
- ʾAbû'l-ʾAḥwaṣ Sallâm b. Sulaymân (2)
- İbn ʿUyayna (3)
- ʿAbdalʿaʾlâ b. ʿAbdalʿaʾlâ (2)
- ʿAttâb b. Başîr (2)
- ʿAbdallâh b. Numayr (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Muḥ. b. al-Ḥasan al-Wâsiṭî (1)
- ʿUmar b. ʿUbayd aṭ-Ṭanâfisî (1)
- ʾIsmâʿîl b. ʿUlayya (2)
- ʾAbû Tumayla Yaḥyâ b. Wâḍiḥ (1)
- Yaʿlâ b. ʿUbayd
- Huşaym b. Başîr (1)
- al-Muḥâribi ʿAbbarraḥmân b. Muḥ. (1)
- ʿAbidat b. Ḥumayd (1)
- ʿAbdallâh b. ʾIdrîs (1)
- ʾAḥmad b. Başîr (1)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- Surayc b. an-Nuʿmân (3)

[1] Öl. 227. Rs 459; Tt IX, 212.

206

Muḥ. b. Sinân al-Bâhilî[1] (25)

- Fulayḥ b. Sulaymân (17)
- Hammâm b. Yaḥyâ (3)
- Huşaym b. Başîr (3)
- Sulaym b. Ḥibbân (2)

207

Muḥ. b. aş-Şabbâḥ ad-Dawlâbî ʾAbû Caʿfar al-Bağdâdî[2] (9)

- ʾİsmâʿîl b. Zakariyâ (8)
- Huşâym b. Başîr (1)

208

Muḥ. b. aş-Şalt al-Başrî ʾAbû Yaʿlâ[3] (1)

- al-Walîd b. Muslim ʿAbdarraḥmân (1)
  - al-ʾAwzâʿî (1)
    - ʾAtû Qilâba ʾAbdallâh b. Zayd (1)
      - ʾAnas b. Mâlik (1)

209

Muḥammad b. aş-Şalt b. al-Ḥaccâc ʾAbû Caʿfar[4] (1)

- ʾAbdallâh b. al-Mubârak (1)
  - Yûnus b. Yazîd (1)
    - az-Zuhrî İbn Şihâb (1)
      - Ḥamza b. ʿAbdallâh (1)

---

[1] Öl. 226 h. yılı civarı. Rs 459; Tt IX, 205.
[2] Öl. 227. Rs 440; Tt IX, 229.
[3] Öl. 228. Rs 460; Tt IX, 234.
[4] Öl. 222. Rs 460; Tt IX, 234.

210

Muḥ. b. ʿUbâda al-Buḥturî al-ʾAsadî[1] (2) — Yazîd b. Hârûn b. Zâdân[2] (2)

- Sulaymân b. Ḥibbân (1)
- Sulaym b. Ḥayyân al-Huẕalî (1)

211

Muḥ. b. ʿUbayd b. Maymûn al-Madanî[3] (9) — ʿÎsâ b. Yunus b. ʾAbî ʾIsḥâq[4] (9)

- ʿUmar b. Saʿîd (4)
- Hişâm b. ʿUrwa (2)
- ʿUbaydallâh b. ʿUmar (2)
- al-ʾAʿmaş Sulaymân b. Mihrân (1)

212

Muḥ. b. ʿUbaydallâh b. Muḥ. b. Zayd ʾAbû Sâbit[5] (8)

- ʾAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (3)
- ʾÎbrâhîm b. Saʿd (2)
- ʿAbdallâh b. Wahb (1)
- ʾUsâmat b. Ḥafş âl-Madnî (1)
- Ḥâtim b. ʾÎsmâʿîl (1)

1 Rs 462; Tt IX, 246.
2 Öl. 206. Rs 576; Tt XI, 366.
3 Rs. 462; Tt IX, 332.
4 Öl. 187. Rs 392; Tt VIII, 237.
5 Rs. 462; Tt IX, 324.

213

Muḥ. b. ʿUqba b. al-Muğîrat aş-Şaybânî ʾAbû ʿAbdallâh[1] (2)

— ʾAbû ʾIsḥâq al-Fazârî (1)
— al-Fuḍayl b. Sulaymân an-Numayrî (1)

214

Muḥ. b. ʿUs̱mân b. Karâmâ ʾAbû ʿAbdallâh al-Kûfî[2] (1)

— Ḫâlid b. Maḫlid (2)
— Mûsâ b. Ṭalḥa (1)

215

Muḥ. b. al-Walîd b. ʿAbdalḥamîd al-Qurașî[3] (4)
|
Muḥ. b. Caʿfar al-Huẕalî[4] (4)
|
Şuʿbaṭ b. al-Ḥaccâc[5] (4)

— Ḫâlid al-Ḥaẕẕâ (1)
— Tawbat al-ʿAnbarî (4)
— Sayyâr ʾAbû'l-Ḥakam (1)
— ʿUbaydallâh b. ʾAbî Bakr (1)

[1] Öl. 215. Rs 363; Tt IX, 346.
[2] Öl. 256. Rs 462; Tt IX, 338.
[3] Öl. 250 yılından sonra. Rs 452; Tt IX, 503.
[4] Öl. 194. Rs 436; Tt IX, 69.
[5] Öl. 160. Rs 218; Tt IV, 338.

216

Muḥ. b. Yaḥyâ b. ʿAbdallâh az-Zuhlî[1] (16)

- ʾAḥmad b. Şâliḥ (1)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd
- ʿUsmân b. ʿUmar (1)
- ʾAḥmad b. ʾAbî Şabîb (1)
- ʾAḥmad b. ʾAbî Salamat (1)
- Yaḥyâ b. Şâliḥ (1)
- ʿUmar b. Ḥâfş (1)
- ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (1)
- ʿAffân b. Muslim (2)
- ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (1)
- ʿAbdaşşamad b. ʿAbdalwâriṡ (1)
- ʿAbdallâh b. Yazîd al-Muqrî (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnşârî (1)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- Muḥ. b. Mûsâ b. ʾAʿyan

217

Muḥ. b. Yaḥyâ b. ʿAbdalʿazîz al-Yaşkurî[2] (1)

Şâẕân ʿAbdalʿazîz b. ʿUsmân (1)

ʿUsmân b. Cabala (1)

Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (1)

Hişâm b. Zayd (1)

ʾAnas b. Mâlik (1)

---

[1] Buḫârî, kitabının hiç bir yerinde bu şeyḫinin ismini «Muḥ. b. Yaḥyâ» olarak ẕikretmemiş ya «Muḥammad» veya «Muḥammad b. Ḫâlid» (Buḫârî III, 35, VII, 132, IX, 148) veya «Muḥ. b. Ḫâlid az-Zuhlî» (IX, 66) şeklinde kaydetmiştir. Öl. 252. Rs 465, IX, 511.

[2] Öl. 252. Rs 478; Tt IX, 516.

218

Muḥ. b. ʾAbî Yaʿqûb al-Kirmânî[1] (3)
|
Ḥasan b. ʾÎbrâhîm al-Kirmânî[2] (3)
|
Yûnus b. Yazîd al-Quraşî (3)[3]
|
İbn Şihâb az-Zuhrî (3)
— ʿÂʾişa (1)
— ʿUrwat (1)
— Sâlim (1)

219

Muḥ. b. Yazîd al-Kûfî[4]
|
al Walid b. Muslim (1)
|
al-ʾAwzâʿî (1)
|
Yaḥyâ b. ʾAbî Kaşîr (1)
|
Muḥ. b. ʾÎbrâhîm (1)
|
ʿUrwa (1)
|
ʿAbdallâh İbn ʿUmar (1)

220

Muḥ. b. Yûnus al-Buḫârî ʾAbû ʾAḥmad ʾl-Bîykandî[5] (87)
— Sufyân as-Şawrî (66)
— al-Warqâ b. ʿUmar (6)
— al-ʾAwzâʿî (6)
— Sufyân b. Uyayna (3)
— ʾÎsrâʿîl b. Yûnus (2)
— ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (1)
— ʾAḥmad b. Yazîd b. ʾÎbrâhîm (1)
— ʾAbû Mushir ʿAbdalʾaʿlâ (1)
— Mâlik b. Miğwal (1)

[1] Buḫârî'nin, kitabında üç defa (III, 56, VI, 55, IX, 66) hadis naklettiği bu şeyhinin adı «Muḥ. b. ʾÎshâq b. Manşûr» dur. Bk. Rs 457; Tt IX, 38, 533.
[2] Öl. 186. Rs 94; Tt II, 245.
[3] Öl. 149. Rs 584; Tt XI, 452.
[4] Rs 464; Tt IX, 528.
[5] Rs 464; Tt IX, 538.

221

al-Munzir b. al-Walîd b. ʿAbdarraḥmân al-Cârûdî[1] (2)

- al-Walîd b. ʿAbdar-raḥmân al-Cârûdî (1)
  - Şuʿbaṭ b. al-Ḥaccâc(1)
    - Mûsâ b. ʾAnas (1)
      - ʾAnas b. Mâlik (1)
- Silm ʾAbû Qutayba(1)
  - Mâlik b. ʾAnas (1)
    - Nâfiʿ Mawlâ İbn ʿUmar (1)
      - İbn ʿUmar (1)

222

Muqaddam b. Muḥ. b. Yaḥyâ al-Hilâlî[2] (1)

al-Qâsim b. Yaḥyâ b. ʿAṭâ (2)

ʿUbaydallâh b. ʿUmar al-ʿUmarî (2)

Nâfiʿ Mawlâ İbn ʿUmar (2)

ʿAbdallâh b. ʿUmar (2)

[1] Rs 503; Tt X, 304.
[2] Rs 524; Tt X, 288.

224 Mûsâ b. Masʿûd ʾAbû Ḥuzayfat an-Nahdî[2] (3)

— Sufyân as-Sawrî (2)
— Zâiʾdat b. Qudâma (1)

223 Mûsâ b. ʾIsmâʿîl at-Tabûzakî (239) ʾAbû Salama[1]

— ʾAbû ʿAwâna, Waḍḍâḥ (52)
— Wuhayb b. Ḫâlid (41)
— ʾAbdalwâḥid b. Ziyâd (34)
— Hammâm b. Yaḥyâ (20)
— ʾIbrâhîm b. Saʿd (20)
— Cuwayriyat b. ʾAsmâ (28)
— Carîr b. Ḥâzim (9)
— ʾAbdalʿazîz b. Muslim (13)
— Muʿtamir b. Sulaymân (6)
— ʾAmr b. Yaḥyâ b. Saʿîd (3)
— Mahdî b. Maymûn (4)
— Sallâm b. ʾAbî Muṭîʿ (3)
— Sâbit b. Yazîd (2)
— Dawûd b. ʾAbîʾl-Furât (2)
— ʾAbdalwâris b. Saʿîd (2)
— ʾAbû ʾÂṣim Ḍaḥḥâk b. Maḫlid (1)
— Hârûn b. Mûsâ ʾAbû ʿAbdallâh (1)

[1] Öl. 223. Rs 484; Tt X, 333.
[2] Öl. 220. Rs 484; Tt X, 370.

225

Musaddad b. Musarhad b. Musarbal b. Musarbal
ʾAbû'l-Ḥasan [1] (381)

- Yaḥyâ b. Saʿîd (191)
- Ḥammâd b. Zayd (27)
- Yazîd b. Zurayʿ (24)
- ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm (21)
- Bişr b. al-Mufaḍḍal (20)
- ʿAbdalwâriṯ b. Saʿîd (16)
- ʾAbû ʿAwâna Waḍḍâḥ (13)
- Ḫâlid b. ʿAbdallâh (13)
- ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (13)
- ʿAbdalʾaʿlâ b. ʿAbdalʾaʿlâ (11)
- Sufyân (5)
- ʾAbû'l-ʾAḥwaṣ Sallâm b. Sulaym. (7)
- ʿAbdallâh b. Dâwûd (4)
- al-Muʿtamir b. Sulaymân (2)
- Ḥuṣayn b. Numayr (2)
- ʿAbdalʿâzîz b. Muḫtâr (2)
- ʿÎsâ b. Yûnus (2)
- Huşaym b. Başîr (2)
- ʾAbû Muʿâwiya Muḥ. b. Ḫâzim (1)
- Marḥûm b. ʿAbdalʿâzîz (1)
- ʿAbbâd b. ʾAbbâd (1)
- Cuwayriyat b. ʾAsmâ (1)
- ʿAbdallâh b. Yaḥyâ b. Kaṯîr (1)
- Yûsuf b. al-Mânṣûr (1)

1 Öl. 228. Ks 523; Tt X, 108. Tt: "Yuqâl ʾinnahu ʾawwal man ṣannafa'l-musnad bi'l-Baṣra".

226

Muslim b. ʾİbrâhîm al-ʾAzdî al-Farâhidî[1] (83)

- Hişâm b. ʾAbî ʿAbdallâh (30)
- Şuʿbat b. al-Ḥaccâc (30)
- Wuhayb b. Ḫâlid (11)
- Carîr b. Ḥâzim (3)
- Hammâm b. Yaḥyâ (2)
- Qurra b. Ḫâlid (2)
- ʾAbû ʿAqîl Başir b. ʿUqba (2)
- Sallâm b. Miskîn (1)
- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)
- ʿAbdallâh b. al-Muşannâ b. ʿAbdallâh (1)

227

Muṭarraf b. ʿAbdallâh b. Muṭarraf ʾAbû Mişʿab[2] (2)

ʿAbdarraḥman b. ʾAbîʾl-Mawâlî (2)

Muḥ. b. al-Munkadir (2)

Câbir b. ʿAbdallâḥ (2)

228

Naşr b. ʿAlî b. Naşr b. ʿAli al-ʾAzdî[3] (4)

- ʿAbdallâh b. Dâwûd (1)
- ʿAbdalʾaʿlâ b. ʿAbdalʾaʿlâ (1)
- ʾAbû ʾAḥmad Muḥ. b. ʿAbdallâh b. az-Zubayr (2)

[1] Öl. 220. Rs 493; Tt X, 121.

[2] Öl. 220. Rs 503; Tt X, 175. Muṭarraf'ın rivayet ettiği iki haberin (Buḫârî I, 80; VIII, 81), muhtemelen kaynağı sahâbe'den Câbir b. ʿAbdallâh'ın *Şaḥîfa*'sidir. Câbir'in hadislerini ihtiva eden *Şaḥîfa*'sine pek eski kaynaklar tarafından işaret edilmiştir. Bk. F. Sezgin, *Hadis musannefatının mebdei, Türkiyat Mecm.* XII, 121).

[3] Öl. 250. Rs 531; Tt X, 430.

229

Nuʿaym b. Ḥammâd b. Muʿâwiya b. al-Ḥâriṣ al-Ḫuzâʿî [1] (4)

- ʿAbdallâh b. al-Mubârak (3)
- Huşaym b. Başîr (1)

230

Qabîşat b. ʿUqba b. Muḥ. b. Sufyân as-Suwâʿî [2] (47)

Sufyân aṣ-Ṣawrî [3] (47)

- al-ʾAʿmaş Sulaymân (8)
- Manşûr b. Şafiyya (4)
- ʿAmr b. Dînâr (3)
- ʾAbû'z-Zinâd (2)
- Zayd b. ʾAslam (2)
- İbn ʾAbî Nacîḥ (3)
- ʾAşʿaṣ b. ʾAbî'ş-Şaʿṣâ (2)
- İbn Curayc (2)
- Hişâm b. ʿUrwâ (2)
- ʿAbdalmalîk b. ʿUmayr (2)
- Saʿîd b. Masrûq (2)
- Wâşil b. Ḥayyân (1)
- Muʿâwiya b. ʾİsḥâq (1)
- Muḥ. b. al-Munkadir (1)
- ʾAbû Qays ʿAbdarraḥmân b. Ṣarwân (1)
- ʿÂşim al-ʾAḥwal (1)
- Saʿîd b. ʾİbrâhîm (1)
- ʿUbaydallâh b. ʿAmr (1)

[1] Öl. 228. Rs 538; Tt X, 458. İbn Ḥacar'e göre, Buḫârî, bu şeyhinden sadece, muhaddislerin «maqrûn» dedikleri tarzda nakletmiştir. (Bk. Tt X, 458). Filhakika, *Şaḥîḥ*'deki üç rivayet (I, 87, V, 160, IX, 73) İbn Ḥacar'in fikrini teyid ediyorsa da dördüncü rivayet (V, 44) "maqrûn" tarzına uymayıp müstakil bir rivayetten ibaret bulunmaktadır.

232

Qutayba b. Saʿîd b. Camîl[2] (304)

- Layṣ b. Saʿd (66)
- ʾİsmâʿîl b. Caʿfar (32)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (45)
- Sufyân b. ʿUyayna (32)
- Mâlik b. ʾAnas (20)
- Yaʿqûb b. ʿAbdarraḥmân (17)
- Ḥâtim b. ʾİsmâʿîl (12)
- ʿAbdalwahhâb aṣ-Ṣaqafî (11)

231

Qays b. Ḥafṣ b. al-Qaʿqâʿ ad-Dârimî[1] (1)

- ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (1)
- Ḥâlid b. al-Ḥâriṣ (3)
- ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm (1)

230

- Ḥâlid al-Ḥaẕẕâ (1)
- ʾAbû Hâşim Yaḥyâ b. Dînâr (1)
- İbn Ẕakwân ʿAbdallâh b. ʾAḥmad (1)
- Târiq b. ʿAbdarraḥmân (1)
- ʿAbdallâh b. Dînâr (1)
- ʿAbdarraḥmân b. ʿÂbis (1)
- Sulaymân al-ʿAḥwal (1)
- ʿAmr b. ʿÂmir (1)

---

[2] Öl. 213, Rs 422; Tt VIII, 349.

[3] Buḥârî'nin umumiyetle, sadece "Sufyân„ olarak kaydettiği bu muhaddisin "Sufyân b. ʿUyayna„ mi yoksa "Sufyân aṣ-Ṣawrî„ mi olduğunu tayin mümkün değildir. Her ikisi muasır olup müşterek şeyhlerden rivayet etmişlerdir. (Bk. Rs 194, 195; Tt IV, 111, 117). Buḥârî'nin her ikisinin kitabından, şeyhi "Qabîṣa„ vasıtasıyla faydalandığı anlaşılmaktadır.

[1] Öl. 227. Rs 418; Tt VIII, 390.

— Ḥammâd b. Zayd (12)
— ʾAbû ʿAwâna Waḍḍâḥ (8)
— ʿAbdalʿâzîz b. ʾAbî Ḥâzim (10)
— Muğîrat b. ʿAbdarraḥmân (6)
— Muḥ. b. Fuḍayl (3)
— al-Mufaḍḍal b. Faḍâla (2)
— Bakr b. Muḍar (3)
— Yazîd b. Zurayʿ (4)
— ʾAbû Ṣafwân ʿAbdallâḥ b. Saʿîd (2)
— ʾAbû'l-ʾAḥwaṣ Sallâṃ b. Sulaym (2)
— ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (2)
— ʿAbbâd b. ʿAbbâd (1)
— Sahl b. Yûsuf (1)
— Bişr b. al - Mufaḍḍal (1)
— Huşaym b. Başîr (1)
— ʾAbû Muʿâwiya Muḥ. b. Ḫâzim (1)
— ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (1)
— ʿAbdarraḥmân b. ʾAbî'l-Mawâlî (1)
— Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnṣârî (2)
— ʾAbû Ḍamra ʾAnas (1)
— ʾAyyûb b. an-Naccâr (1)
— Ḥaccâc b. Muḥ. al-ʾAʿwar (1)
— ʾAbû Bişr ʾÎsmâʿîl b. ʾÎbrâhîm ʾAsadî (1)
— Ḥumayd b. ʿAbdarraḥmân (1)
— Dâwûd b. ʿAbdarraḥmân al-ʿAṭṭâr (1)

232

ª Öl. 240. Rs 426; Tt VIII, 358.

233

ar-Rabîᶜ b. Yaḥyâ ʾAbû'l-Faḍl al-Baṣrî[1] (3)

|

Zaʾida b. Qudâma ʾAbû'ṣ-Ṣalt[2] (3)

|— ᶜAbdalmalik b. ᶜUmayr (1)

|— Hiṣâm b. ᶜUrwa (2)

234

Rawḥ b. ᶜAbdalmuʾmin al-Huẕalî[3] (1)

|

Yazîd b. Zurayᶜ (1)

|

Saᶜîd b. ʾAbî ᶜArûba (1)

|

Qatâda (1)

|

ʾAnas (1)

235

Saᶜd b. Ḥafṣ ʾAbû Muḥ. al-Kûfî[4]

|

Ṣaybân b. ᶜAbdarraḥmân ʾAbû Muᶜâwiya[5]

|— Yaḥyâ b. ʾAbî Kaṯîr (8)

|— Manṣûr b. al-Muᶜtaṣim

236

Sahl b. Bakkâr b. Biṣr ad-Dârimî[6] (3)

|

Wuhayb b. Ḫâlid al-Bâhilî[7]

|— ʾAyyûb b. ʾAbî Tamîma (1)

|— ᶜAmr b. Yaḥyâ (2)

1 Öl. 224. Rs 134; Tt. I,I, 252.
2 Öl. 176. Rs 155; Tt II, 307.
3 Öl. 233. Rs 138; Tt I I, 296.
4 Öl. 210. Rs 161; Tt III, 468.
5 Öl. 164. Rs 214; Tt IV, 373.
6 Öl. 228. Rs 187; Tt IV, 247.
7 Öl. 165. Rs 542; Tt XI, 169.

237

Saʿîd b. al-Ḥakam b. Muḥ. al-Maʿrûf bi'bn ʾAbî Maryam[1] (61)

- Muḥ. b. Caʿfar (21)
- ʾAbû Ğassân Muḥ. b. Muṭarraf (20)
- Nâfiʿ b. ʿUmar (7)
- Yaḥyâ b. ʾAyyûb (2)
- al-Layṯ (6)
- ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Ḥâzim (1)
- ʾÎsmâʿîl b. ʾÎbrâhîm b. ʿUqba (1)
- Sulaymân b. Bilâl (1)
- ʿAbdallâh b. Wahb (1)
- ʾÎbrâhîm b. Suwayd (1)

238

Saʿîd b. Marwân b. ʿAlî ʾAbû ʿUṯmân al-Bağdâdî[2] (1)

|

Muḥ. b. ʿAbdalʿazîz b. ʾAbî Rizma (1)

|

ʾAbû Ṣâliḥ Salmûya Sulaymân (1)

|

ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)

|

Yûnus b. Yazîd (1)

|

Îbn Şihâb az-Zuhrî (1)

|

ʿUrwâ (1)

|

ʿÂʾişa (1)

239

Saʿîd b. Muḥ. b. Saʿîd al-Carmî[3] (4)

|

Yaʿqûb b. ʾÎbrâhîm b. Saʿd[4] (4)

|

ʾÎbrâhîm b. Saʿd b. ʾÎbrâhîm[5] (4)

- al-Walîd b. Kaṯîr (1)
- Ṣâliḥ b. Kaysân (3)

---

1 Öl. 224. Rs 164; Tt IV, 17.
2 Öl. 252. Rs 174; Tt IV, 80.
3 Rs 168; Tt IV, 76.
4 Öl. 208. Rs 588; Tt XI, 380.
5 Öl. 189. Rs 16; Tt I, 121,

240

Sa^c^îd b. an-Naḍr al-Bağdâdî ʾAbû ^c^Usmân[1] (1)
|
Huşaym b. Başîr (1)
|
ʾAbû Bişr Ca^c^far b. ʾÎyâs (1)
|
Mucâhid (1)
|
Îbn A^c^bbâs (1)

241

Sa^c^îd b. ar-Rabî^c^ ʾAbû Zayd al-Harawî[2] (8)
— ^c^Alî b. al-Mubârak (3)
— Şu^c^bat b. al-Ḥaccâc (5)

242

Sa^c^îd b. Sulaymân aḍ-Ḍabbî ʾAbû ^c^Usmân[3] (5)
— ^c^Alî b. al-Mubârak (1)
— ^c^Abbâd b. al-^c^Awwâm 2)
— al-Lays b. Sa^c^d (2)

243

Sa^c^îd b. Şuraḥbîl al-Kindî[4] (2)
|
al-Lays b. Sa^c^d[5] (2)
— Sa^c^îd al-Maqburî (1)
— Yazîd b. ʾAbî Ḥabîb^c^ 1)

[1] Öl. 234. Rs 173; Tt IV, 93.
[2] Öl. 211. Rs 165; Tt IV, 27.
[3] Öl. 215. Rs 165; Tt IV, 43.
[4] Öl. 212. Rs 173; Tt IV, 48.
[5]. Öl. 175. Rs 433; Tt VIII, 459.

244

Sa'îd b. Talîd
'Abû 'Usmân[1] (6)

- 'Abdarraḥmân b. al-Qâsim (2)
- 'Abdallâh b. Wahb (4)

245

Sa'îd b. 'Ufayr b. Muslim
'Abû 'Usmân[2] (43)

- Ya'qûb b. 'Abdarraḥmân (2)
- 'Abdallâh b. Wahb (8)
- al-Lays b. Sa'd (33)

246

Sa'îd b. Yaḥyâ b.
Sa'îd al-Bağdâdî[3] (5)
|
Yaḥyâ b. Sa'îd
al-Bağdâdî[4] (5)

- Mis'âr b. Kidâm (1)
- İbn Curayc (2)
- al-'A'maş Sulaymân (2)

247

Salîm b. Ḥayyân b.
Bisţâm al-Huzalî[5] (1)
|
Sa'îd b. Mînâ (1)
|
'Abû Hurayra (1)

[1] Öl. 219. Rs 173; Tt IV, 71. Buhârî'nin "Sa'îd b. Talîd" diye kaydettiği bu şeyhinin esas adı «Sa'îd b. 'Îsâ b. Talîd» dir.

[2] Öl. 226. Rs 168; Tt IV. 74. Buhârî'nin, kitabında 43 defa "Sa'îd b. 'Ufayr» diye kaydettiği bu şeyhinin esas adı «Sa'îd b. Kasîr b. 'Ufayr» dir.

[3] Öl. 249. Rs 171; Tt IV, 97.

[4] Öl. 194. Rs 562; Tt XI, 213.

[5] Rs 206; Tt IV, 168.

248

Sîdân b. Muḍârib b. ʾAbî Muḥ. al-Bâhilî[1] (1)

ʾAbû Maʿşar al-Başrî Yûsuf b. Yazîd al-Barrâ (1)

ʿUbaydallâh b. al-ʾAḫnas ʾAbû Mâlik (1)

İbn ʾAbî Mulayka (1)

İbn ʿAbbâs (1)

249

Sulaymân b. Dawûd ʾAbu'r-Rabîʿ[2] (5)

- ʾAḥmad b. Yûnus (1)
- Sufyân b. ʿUyayna (1)
- Fuḍayl b. Sulaymân (3)
- ʾİsmâʿîl b. Caʿfar (3)

250

Sulaymân b. Ḥarb al-ʾAzdî ʾAbû ʾAyyûb[3] (133)

- Muḥ b. Ṭalḥa (1)
- Carîr b. Ḥâzim (3)
- Wuhayb b. Ḫâlid (3)
- Şuʿbaţ b. al-Ḥaccâc (60)
- Ḥammâd b. Zayd (66)

[1] Öl. 224. Rs 209; Tt IV, 293.
[2] Öl. 234. Rs 182; Tt IV, 190.
[3] Öl. 224. Rs 181; Tt IV, 314.

251 Ṣâbit b. Muḥammad ʾAbû Muḥ.[1] (3)

- Sufyân aṣ Ṣawrî (2)
- Misʿar b. Kidâm b. Zuhayr (1)

252 Ṣadaqat b. al-Faḍl[2] (42)

- Sufyân b. ʿUyayna (19)
- Yaḥyâ b. Saʿîd (6)
- ʿAbda b. Sulaymân (6)
- ʾİsmâʿîl b. ʿUlayya (2)
- al-Walîd b. Muslim (2)
- ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (2)
- Sulaymân b. Ḥayyân (1)
- Muḥ. b. Caʿfar (1)
- Ḥaccâc b. Muḥ. (1)
- ʿAbdalwahhâb b. ʿAbdalmacîd (1)
- ʾAbû Muâwiya Muḥ. b. Ḥâzim (1)

253 aṣ-Ṣalt b. Muḥammad b. ʿAbdarraḥmân b. ʾAbi'l-Muġîra[3] (14)

- Mahdî b. Maymûn (4)
- Yazîd b. Zurayʿ (3)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (2)
- Ḥammâd b. Zayd (1)
- ʾAbû ʿAwanâ Waḍḍâḥ (1)
- al-Muġîrat b. ʿAbdarraḥmân (1)
- ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm (1)
- ʿAbdalwâḥid b. Ziyâd (1)

1 Öl. 215. Rs 66; Tt II, 14.
2 Öl. 220. civarı. Rs 225; Tt IV, 417.
3 Rs 225. Tt IV, 435.

254

Şihâb b. ʿAbbâd al-Kûfî ʾAbû ʿAmr[1] (5)
|
ʾİbrâhîm b. Ḥumayd ar-Ruʾâsî[2] (5)
|
ʾİsmâʿîl b. ʾAbû Ḫâlid[3] (5)
|
Qays b. ʾAbî Ḥâzim[4] (5)
|
— ʾAbû Hurayra (1)
— al-Muğîrat b. Şuʿba (1)
— ʿAbdallâh b. Masʿûd (1)

255

Şucâʿ b. al-Walîd ʾAbu'l-Layṯ[5] (1)
|
an-Naḍr b. Muḥ. al-Yamâmî (1)
|
Şaḫr b. Cuwayriya (1)
|
Nâfiʿ Mawlâ İbn ʿUmar (1)

256

Ṭalq b. Ġannâm b. Ṭalq b. Ġannâm[6] (3)
|
Zâʾida b. Qudâmat aṯ-Ṯaqafî[7] (3)
|
— Ḥuṣayn b. ʿAbdarraḥmân (1)
— Hişâm b. ʿUrwa (1)
— ʾAbû ʾİsḥâq aş-Şaybânî (1)

257

ʿUbayd b. ʾİsmâʿîl ʾAbû Muḥ. al-Kûfî[8] (1)
|
ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma[9] (44)
|
— ʿUbaydallâh b. ʿAbdallâh (12)
— Hişâm b. ʿUrwa (32)

1 Öl. 224. Ps 219; Tt IV, 368.
2 Öl. 178. Rs 15; Tt I, 117.
3 Öl. 146. Rs 25; Tt I, 291.
4 Öl. 84. Rs 417; Tt VIII, 386.
5 Rs 213; Tt IV, 214.
6 Öl. 211. Rs 235; Tt V, 35.
7 Öl. 161. Rs 155; Tt III, 306.
8 Öl. 250. Rs 331; Tt VII, 59.
9 Öl. 201. Rs 103; Tt III, 3.

258

ʿUbaydallâh b. Mûsâ b. ʾAbiʾl-Muḫtâr[1] (33)

- ʾİsrâʾîl b. Yûnus (15)
- Ḥanzala b. ʾAbî Sufyân (4)
- Hişâm b. ʿUrwa (3)
- Sulaymân al-ʾAʿmaş (3)
- Şaybân b. ʿAbdarraḥmân (2)
- al-ʾAwzâʿî (1)
- İbn Curayc (1)
- Zakariyâ b. ʾAbî Zâʾida (1)
- ʾİsmâʿîl b. ʾAbî Ḫâlid (1)
- Maʿrûf b. Ḫarbûẕ (1)
- ʿUsmân b. al-ʾAswâd (1)

259

ʿUbaydallâh b. Saʿd b. ʾİbrâhîm b. ʿAbdârraḥmân az-Zuhrî[2] (4)

- Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm b. ʿAbdarraḥmân (3)
- Saʿd b. ʾİbrahîm b. ʿAbdarraḥmân (1)

260

ʿUbaydallâh b. Saʿîd b. Yaḥyaʾl-Yaşkurî[3] (15)

- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (9)
- Muḥ. b. Bakr (2)
- ʿAffân b. Muslim (1)
- ʾAbû ʿÂmir al-ʿAqadî (1)
- ʿAbdallâh b. Numayr (1)
- ʿAbu'n-Nuʿmân al-Ḥakam b. ʿAbdallah (1)

[1] Öl. 213. Rs 304; Tt VI, 50. Tt: Qâla'l-Buḫârî: «ʿindahu *Câmiʿ* Sufyan wayastaşġiru fih.»
[2] Öl. 260. Rs 306; Tt VI, 15.
[3] Öl. 241. Rs 301; Tt VI, 16.

261

ʿUbaydallâh b. ʿUmar b. Maysarat al-Qawârîrî[1] (1)

|

Ḫâlid b. al-Ḥâriṯ (1)

|

ʿUbaydallâh b. ʿUmar (1)

|

Nâfiʿ Mawlâ İbn ʿUmar (1)

|

İbn ʿUmar (1)

262

ʿUmar b. Ḥafṣ b. Ġiyâṯ al-Kûfî[2] (84)

|

Ḥafṣ b. Ġîyâṯ al-Kûfî[3] (84)

|

Sulaymân b. Mihrân al-ʾAʿmaş[4] (84)

- ʿAbû Ṣâliḥ (16)
- Şaqîq b. ʾAbî ʿAbdallâh Ẕakwân (19)
- ʾİbrâhîm at-Taymî (18)
- Masrûq b. ʿAbdarraḥmân (8)
- ʿAmr b. Murra (4)
- al-Maʿrûr b. Suwayd (3)
- ʾAbû Maʿmar ʿAbdallâh b. Saḫbara (3)
- Zayd b. Wahb (3)
- ʿAbdallâh b. Murra (2)
- Sâlim b. ʾAbî Caʿd (1)
- Saʿîd b. ʿUbayda (1)
- Ḫayṯama b. ʿAbdarraḥmân (1)
- Mucâhid (1)
- ʿÂmir aş-Şaʿbî (1)
- ʿAdîy b. Ṯâbit (1)
- Câmiʿ b. Şaddâd (1)

1 Öl. 194. Rs 92; Tt VI, 415. «... عن علي بن المديني قال سمعت يحيى بن بن سعيد يقول أوثق أصحاب الأعمش حفص بن غياث فانكر ذلك ثم قدمت الكوفة بآخرة فاخرج الى عمر بن حفص كتاب أبيه الأعمش ... الخ (Tt II, 416)

2 Öl. 222. Rs 340; Tt VII, 435. Buḫârî bu şeyhinden iki hadisi, Muḥ. b. ʾAbi'l-Ḥusayn as-Şimnânî vasıtasıyla nakletmiştir. Bk. nr. 186.

3 Öl. 194. Rs 92; Tt VI, 415.

4 Öl. 148. Rs 179; Tt IV, 222.

263

ʿUmar b. Muḥ. b. al-Ḥasan al-ʾAsadî[1] (1)

Muḥ. b. al-Ḥasan al-ʾAsadî (1)

ʾİbrâhîm b. Ṭahmân (1)

Muḥ. b. Ziyâd (1)

ʾAbû Hurayra (1)

264

ʾUmayyat b. Bistâm b. al-Muntaşir[2] (3)

Yazîd b. Zurayʿ[3] (3)

— Ḥabib al-Muʿallim (1)
— Rawḥ b. al-Qâsim (2)

265

ʿUsman b. al-Haysâm b. Cahm b. ʿÎsâ[4] (7)

— İbn Curayc (3)
— ʿAwf b. ʾAbî Camilat al-ʾAʿrâbî (4)

266

ʿUsmân b. Şâliḥ b. Şafwân as-Sahmî[5] (2)

— ʿAbdallâh b. Wahb (1)
— Bakr b. Muḍar (1)

[1] Öl. 250. Rs 343; Tt VII, 495.
[2] Öl. 231. Rs 46; Tt I, 370.
[3] Öl. 182. Rs 573; Tt II, 325.
[4] Öl. 220. Rs 351; Tt VII, 157.
[5] Öl. 219. Rs 350; Tt VII, 122.

267

ʿUsmân b. ʾAbî Şayba
= İbn Muḥ. b.
ʿİbrâhîm[1] (60)

- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (44)
- ʿAbda b. Sulaymân (11)
- Huşaym b. Başîr (2)
- Ṭalhat b. Yaḥyâ (1)
- al Qâsim b. Mâlik (1)
- ʿUbayd b. ʿAbdarraḥmân (1)

268

ʿUsmân b. ʿUmar b. Fâris al-ʿAbdî[2] (1)

ʿAlî b. al-Mubarak (1)

Yahyâ b. Saʿîd (1)

ʿİkrima (1)

ʾAbû Hurayra (1)

269

al-Walîd b. Şâliḥ an-Naḥḥâs aḍ-Ḍabbî[3] (1)

ʿÎsâ b. Yûnus (1)

ʿUmar b. Saʿîd b. ʾAbî Ḥusayn al-Makkî (1)

ʾİbn ʾAbî Mulayka (1)

İbn ʾAbbâs (1)

270

Yaḥyâ b. ʾAbdallâh b. Ziyâd as-Sulamî[4] (1)

ʿAbdallâh b. al-Mubârak (1)

Carîr b. Ḥâzim (1)

az-Zubayr b. al-Ḫirrît (1)

ʿİkrima (1)

ʾİbn ʿAbbâs (1)

---

1 Öl. 239. Rs 349; Tt VII, 149.

2 Öl. 209. Rs 348; Tt VII, 142. Buḫârî'nin, bu şeyhinden, kitabında (II, 170) bir hadis rivayet ettiği hususuna kaynaklarda işaret olunmamaktadır.

3 Rs. 537; Tt I, 137.

4 Rs. 567; Tt XI, 239.

271

Yaḥyâ b. ʿAbdallâh b. Bukayr al-Quraşî[1] (176)

- Lays̱ b. Saʿd (164)
- Yaʿqûb b. ʿAbdarraḥmân al-Qâriʾ (5)
- Mâlik b. ʾAnas (5)
- Bakr b. Muḍar (3)

272

Yaḥyâ b. Bişr b. Kas̱îr al-Ḥarîrî[2] (2)

- Rawḥ b. ʿUbâda (1)
- Şabâba b. Sawwâr (1)

273

Yaḥyâ b. Caʿfar b. ʾAʿyan ʾAbû Zakariya[3] (8)

- Wakîʿ b. al-Carrâḥ (3)
- ʿAbdarrazzâq b. Hammâm (2)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- ʾAbû Muʿâwiya Muḥ. b. Ḥâzim (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh al-ʾAnşârî (1)

274

Yaḥyâ b. Ḥammâd b. ʾAbî Ziyâd aş-Şaybânî[4] (3)

ʾAbû ʿAwâna al-Waḍḍâḥ b. ʿAbdallâh al-Yaşkurî[5] (3)

- Bayân b. Bişr (1)
- Sulaymân al-ʾAʿmaş (2)

1 Öl. 231. Rs 563; Tt XI, 237.
2 Öl. 232. Rs 558; Tt XI, 189.
3 Öl. 243. Rs 567; Tt XI, 193.
4 Öl. 215. Rs 559; Tt XI, 199.
5 Öl. 176. Rs 545; Tt XI, 116.

275

Yaḥyâ b. Maᶜîn b. ᶜAwn b. Ziyâd b. Bisṭâm[1] (1)

|

Muḥ. b. Caᶜfar (1)

|

Şuᶜba b. al-Ḥaccâc (1)

|

Wâqid b. Muḥammad (1)

|

Muḥammad b. Zayd (1)

|

İbn ᶜUmar (1)

276

Yaḥyâ b. Muḥammad b. as-Sakan b. Ḥabîb al-Quraşî[2] (2)

- Muḥ b. Caḥdam (1)
- Ḥibbân b. Hilâl ʾAbû Ḥabîb (1)

277

Yaḥyâ b. Mûsâ b. ᶜAbdirabbîh b. Sâlim[3] (42)

- Wakîᶜ b. al-Carrâḥ (21)
- ᶜAbdarrazzâq b. Hammâm (12)
- Manşûr b. Şafiyya (2)
- Yazîd b. Hârûn (2)
- Muḥ. b. Bakr (1)
- Saᶜîd b. Manşûr (1)
- Sulaymân al-ʾAᶜmaş (1)
- al-Layş b. Saᶜd (1)
- ʾAbû Muᶜâwiya Muḥ. b. Ḥâzim (1)

[1] Öl. 233. Rs 564; Tt XI, 280.
[2] Rs 568; Tt XI, 272.
[3] Öl. 240. Rs 568; Tt IX, 265.

278

Yaḥyâ b. Qazaᶜat al-Qurašî[1] (26)
- ʾİbrâhîm b. Saᶜd (12)
- Mâlik b. ʾAnas (14)

279

Yaḥyâ b. Sulaymân b. Yaḥyâ b. Saᶜîd al-Cuᶜfî[2] (36)

ᶜAbdallâh b. Wahb b. Muslim al-Qurašî[3] (36)
- ᶜAmr. b. al-Ḥâris̱ (16)
- ᶜUmar b. Muḥammad (7)
- Yûnus b. Yazîd (5)
- Ḥaywat b. Šurayḥ (3)
- Mâlik b. ʾAnas (3)
- İbn Curayc (1)
- Sufyân as̱-S̱awrî (1)

280

Yaḥyâ b. Ṣâliḥ ʾAbû Ṣâliḥ aṣ-Ṣâmî[4] (6)

Fulayḥ b. Sulaymân b. ʾAbi'l-Muġîra[5] (6)
- Saᶜîd b. al-Ḥâris̱ (4)
- Hilâl b. ᶜAlî (2)

281

Yaḥyâ b. Yaḥyâ b. Bukayr al-Ḥanẓalî[6] (3)
- Mâlik b. ʾAnas (1)
- Sulaymân b. Bilâl (1)
- Carîr b. ʾAbdalḥamîd (1)

1 Rs 568; Tt XI, 265.
2 Öl. 237. Rs 467; Tt XI, 227.
3 Öl. 197. Rs 260; Tt VI, 70.
4 Öl. 222. Rs 562; Tt XI, 229.
5 Öl. 168. Rs 416; Tt VIII, 303.
6 Öl. 226. Rs 565; Tt XI, 296.

282

Yaḥyâ b. Yaʿlâ b. al-Ḥâriṯ al-Muḥâribî[1] (1)

Yaʿlâ b. al-Ḥâriṯ al-Muḥâribî (1)

ʾİyâs b. Salamat b. ʿAmr (1)

Salamat b. ʿAmr b. al-ʾAkwaʿ (1)

283

Yaḥyâ b. Yûsuf b. ʾAbî Karîma[2] (4)

ʾAbû Bakr b. ʿAyyâş (4)

ʾAbu'l-Ḥaṣîn al-Filisṭînî (4)

ʾAbû Ṣâliḥ (4)

ʾAbû Hurayra (4)

284

Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm b. Kaṯîr b. Zayd al-ʿAbdî[3] (33)

- ʾİsmâʿîl b. ʿUlayya (12)
- Ḥuşaym b. Başîr (8)
- ʾİbrâhîm b. Saʿd (2)
- Rawḥ b. ʿUbâda (2)
- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd b. ʾUsâma (2)
- ʾAbû ʿÂṣim aḍ-Ḍaḥḥâk (1)
- Yaḥyâ b. Saʿîd (1)
- Şuʿayb b. Ḥarb (1)
- Bahz b. ʾAsad (1)
- ʾİsmâʿîl b. ʾİbrâhîm (1)
- Yazîd b. Hârûn (1)
- Yaḥyâ b. ʾAbî Bukayr (1)

[1] Öl. 216. Rs 565; Tt XI, 303.

[2] Öl. 229. Rs 568; Tt XI, 307.

[3] Öl. 252. Rs 589; Tt XI, 381. Buḥârî'nin, bir yerde nisbetsiz olarak yalnız "Yaʿqub" diye kaydettiği bu şeyhinin tayininde ihtilâf vaki olmuş, bazı muhaddislerce bunun «Yaʿqûb b. Ḥumayd» olduğu fikri ileri sürülmüştür. Bk. Rs 589; Tt XI 383.

285

Yasarat b. Şafwân
b. Camîl
ʾAbû Şafwân[1] (5)

— ʾÎbrâhîm b. Saʿd (4)

— Nâfiʿ b. ʿUmar (1)

286

Yûsuf b. Yaʿqûb
aş Şaffâr
ʾAbû Yaʿqûb[2] (1)

ʾÎsmâʿîl b. ʿUlayya (1)

ʾAyyûb (1)

Ḥumayd b. Hilâl (1)

ʾAnas (1)

287

Yusûf b. Bahlûl at-Tamîmî
ʾAbû Yaʿqûb[3] (1)

ʿAbdallâh b. ʾÎdrîs (1)

Ḥaşîn b. ʿAbdarraḥmân (1)

Saʿd b. ʿUbayda (1)

ʾAbû ʿAbdarraḥmân
as-Sulamî (1)

ʿAlî b. ʾAbî Ṭâlib (1)

288

Yûsuf b. Muḥ. b. Sâbiq
al-ʿUşfûrî[4] (1)

Yaḥyâ b. Sulaym (1)

ʾÎsmâʿîl b. ʾUmayya (1)

Saʿîd b. ʾAbî Saʿîd (1)

ʾAbû Hurayra (1)

[1] Öl. 216. Rs 591; Tt XI, 37.
[2] Öl. 231. Rs 581; Tt XI, 432.
[3] Öl. 218. Rs 582; Tt XI, 409.
[4] Rs 582; Tt XI, 423.

289

Yûsuf b. Mûsâ b. Râşid b. Bilâl[1] (23)

- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (11)
- al-Walîd b. Muslim (2)
- ʿÂşim b. Yûsuf (2)
- al-Faḍl b. Dukayn (1)
- ʿUbaydallâh b. Mûsâ (1)
- ʾAbû Ḫâlid al-ʾAḥmar (1)
- ʾAbû Mûsâ Muḥ. b. al-Musannâ (1)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (1)
- ʾAhmad b. ʿAbdallâh (1)
- Muḥ. b. ʿAbdallâh ʾAbû ʾAḥmad az-Zubayrî (1)
- Wakîʿ b. al-Carrâḥ wa Yazîd b. Hârûn (1)

290

Zakariyâ b. Yaḥyâ b. ʿAmr al-Kûfî[2] (12)

- ʾAbû ʾUsâma Ḥammâd (5)
- ʿAbdallâh b. Numayr (5)
- Ḥâtim b. Wardân (1)
- ʾAbdarraḥmân al-Muḥâribî (1)

291

Zayd b. ʾAḫzam ʾAbû Ṭâlib al-Makkî[3] (1)
|
ʾAbû Qutayba Silm b. Qutayba (1)
|
Muslim b. Qutayba (1)
|
Musannâ b. Şaʿîd (1)
|
ʾAbû Ḥamza (1)
|
ʾİbn ʾAbbâs (1)

[1] Öl 253. Rs 583; Tt XI, 425. Buḫârî, bu şeyhini kitabının bazı yerlerinde «Yûsuf b. Râşid» bazı yerlerinde de «Yûsuf b. Mûsâ» şeklinde kaydetmektedir.
[2] Öl. 251. Rs 152; Tt III, 337.
[3] Öl. 250. Rs 145; Tt III, 393.

292

Ziyâd b. ʾAyyûb b. Ziyâd al-Bağdâdî[1] (3)
|
Huşaym b. Başîr (3)
|
ʾAbû Bişr Caʿfar b. ʾAbî Waḥşiya (3)
|
Saʿîd b. Cubayr (3)
|
İbn ʿAbbâs (3)

393

Zuhayr b. Ḥarb b. Şaddâd al-Ḥaraşî[2] (12)

- Muḥ. b. Fuḍayl (2)
- Wahb b. Carîr (1)
- Carîr b. ʿAbdalḥamîd (3)
- Yaʿqûb b. ʾİbrâhîm (6)

1 Öl. 252. Rs 149; Tt III, 355.
2 Öl. 234. Rs 153; Tt III, 342.

Buḫârî'nin künye veya nisbetleriyle zikrettiği şeyhleri[1]

ʾAbû ʾAḥmad: Marrâr b. Ḥammûya, bk. nr. 159.
İbn ʾAbî'l-ʾAswad: ʿAbdallâh b. Muḥammad, bk. nr. 11.
ʾAbû ʿÂṣim: aḍ-Daḥḥâk b. Maḫlid, bk. nr. 95.
ʾAbû Bakr al-Muqaddamî: Muḥammad b. ʾAbî Bakr b. ʿAlî, nr. 179.
al-Ḥumaydî: ʿAbdallâh b. Zubayr b. ʿÎsâ, bk. nr. 19.
ʾAbû Kurayb: Muḥammad b. al-ʿAlâ, bk. nr. 176.
ʾAbû Maʿmar: ʿAbdallâh b. ʿAmr, bk. nr. 7.
İbn ʾAbî Maryam: Saʿîd b. al-Ḥakam, bk. nr. 11.
ʾAbu'l-Muğîra: Muḥammad b. ʿAbdallâh, bk. nr. 21.
ʾAbû Nuʿaym: al-Faḍl b. Dukayn, bk. nr. 96.
ʾAbu'n-Nuʿmân: Muḥammad b. al-Faḍl, bk. nr. 181.
İbn Numayr: Muḥammad b. ʿAbdallâh, bk. nr. 174.
ʾAbû Qasim: Ḫâlid b. Ḫaliyy, bk. nr. 131.
ʾAbû Qutayba: al-Munẕir b. al-Walîd al-Cârûdî, bk. nr. 221.
ʾAbu'r-Rabîʿ: Sulaymân b. Dâwûd, bk. nr. 273.
ʾAbu'l-Walîd: Hişâm b. ʿAbdalmalik, bk. nr. 102.
ʾAbu'l-Yamân: al-Ḥakam b. Nâfiʿ, bk. nr. 108.

[1] Burada, «Buḫârî'nin künye veya nisbetleriyle zikrettiği şeyhleri» yle sadece rivayetler zincirinin sonuncu halkalarını teşkil eden üstadlarını kasdediyoruz ki, Lâhika'da «Buḫârî'nin kaynakları» olarak, şemalarla tesbit edilen şeyhler arasında, isimleriyle alfabetik olarak kaydolunmuşlardır. Onun diğer muhaddisler gibi rivayet zincirlerinde, künye ve nisbetleriyle zikrettiği sair râviler bu guruba dahil değildirler.

II. LÂHİKA

«II» numaralı lâhika Buḫârî'nin *Ṣaḥîḥ*'iyle İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭa*'ı arasındaki müşterek kısımlara dair umumî bir fikir vermek maksadıyla tertib olunmuştur. «Buḫârî'nin kaynakları» adıyla ayrılmış olan fasılda [1], Buḫârî'nin, kendinden evvelki devrin, musannaf yâni malzemelerini sistematik bir şekilde tasnif eden kitaplarını hülâsaya teşebbüs ettiğini izaha çalışmıştık. *Muwaṭṭa*, anlaşıldığına göre, *Ṣaḥîḥ*'e en çok malzeme bahşeden musannaf hadis kitabı olmuştur.

Ṣaḥîḥ'in senedlerinde İmâm Mâlik'in adını ihtiva eden hadislerin çok zaman *Muwaṭṭa*'ın ayni veya ilgili bâblarında bulunmuş olması ilk nazarda Buḫârî'nin doğrudan doğruya *Muwaṭṭa*'ı kaynak olarak kullandığı zehabını uyandırıyor. Fakat bir hadis kitabının rivayet zincirlerinden faydalanarak kaynaklarını araştırma hususunda girişilen bir deneme Buḫârî'nin, umumiyetle, doğrudan doğruya *Muwaṭṭa*'a kaynak olarak başvurmadığı daha ziyade, *Muwaṭṭa*'dan iktibas eden şeyhlerinin kitaplarından faydalandığı neticesini ortaya koymaktadır.

Filhakika Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'ine İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭa*'ından almış olduğu altı yüz kadar hadis [2] hususunda kitabın rivayet hakkını uhdeşinde bulunduran bir veya iki râvisine müracaat yerine, muhtelif otuz şeyhinden [3] faydalanmış görünmektedir.

[1] Krş. s. 47-68.

[2] Bu rakamla «*Muwaṭṭa*'ın altı yüz hadisini kasdetmiyoruz. Hakikatte *Muwaṭṭa*'ın üç yüz kadar hadisi *Ṣaḥîḥ*'in muhtelif fasıllarına mükerreren alınmak suretiyle mezkûr 'adede baliğ olmuştur. Esasen *Muwaṭṭa*'da bulunan musned hadislerin sayısı altı yüz kadardır (Bk. Zurqânî I, ٥).

[3] Anlaşıldığına göre, Buḫârî'nin *Muwaṭṭa*'dan muhtelif râwiler vasıtasiyle almış olması keyfiyeti üzerinde ciddî bir şekilde durulmamıştır. Meşhur muhaddislerin *Muwaṭṭa*'ın birer râvisine meselâ İbn Ḥanbal'in ʿAbdarraḥmân b. Mahdî (öl. 208), Buḫârî'nin ʿAbdallâh b. Yûsuf at-Tanaysî (öl. 218), Muslim'in Yaḥyâ b. Yaḥyâ b. Bukayr (öl. 220) ʾAbû Dâwûd'un ʿAbdallah b. Maslamat al-Qaʿnabî (öl. 221), Nasaʾî'nin Qutayba b. Saʿîd (öl. 250) rivayetini ihtiyar ettiği kanaati mevcuddur (Bk. Zurqânî I, 8).

«3» numaralı şemada da müşahede olunacağı üzere, bazı rivayetlerde *Muwaṭṭa*ʾdan yapılan iktibaslarda Buḫârî kendisiyle İmâm Mâlik arasında iki mütevassıt râvi adı zikretmektedir. Bu keyfiyet hadislerin rivayetinde mümkün olduğu kadar az râvi adı zikretmek, hadislerin en eski rivayet ve kaynaklarına sahib olmak[1] şeklinde hadis edebiyatında pek revaçta bulunan bir an'aneye de aykırı bulunmaktadır. Bütün bu iki râvi adını ihtiva eden hadislerin dahi elimizdeki *Muwaṭṭa*ʾ metninde mevcut oluşu Buḫârî'nin yanındaki *Muwaṭṭa*ʾ edisyonunda aradığını bulamadığı takdirde diğer rivayetlere müracaat ettiği şeklindeki bir ihtimali de bertaraf etmektedir. Onun Mâlik'le kendi arasında izhar ettiği iki râvi adı, nisbeten genç olup doğrudan doğruya İmâm Mâlik'ten *Muwaṭṭa*'ın rivayet hakkını alamayıp râvilerine müracaat eden şeyhlerinin kitaplarından faydalanmış bulunmasının bir neticesi olarak görünüyor.

Buḫârî'nin *Muwaṭṭa*ʾ menşe'li hadisleri arasında sık sık tekerrür edenler vardır. Hattâ bu hadislerden biri, kitapta beş defa tekerrür etmiş, her defasında ayrı bir bâbın malzemeleri arasına girmiştir[2]. Bu mükerrerlerin, her defasında ayrı bir râvinin adıyla bulunuşu Buḫârî'nin *Muwaṭṭa*ʾ menşeli o hadisi, arada râvi olarak zikrettiği şeyhinin kitabının alâkalı bâbından aldığını ifade eder. Bâzen bu mükerrerler, *Ṣaḥîḥ*'de pek kısa mesafelerle iki ayrı şeyhten alınmak suretiyle geçer. Bâzı hallerde Buḫârî'nin her iki rivayet ara-

[1] Bu keyfiyet hadis edebiyatında «al-ʾisnâd al-ʿAlî» diye maruftur. Hattâ muhaddislerin İslâm âleminin muhtelif yerlerine yaptıkları seyahatları ifade eden "ṭalab al-ʿilm" müessesesi hadislerin yüksek isnâdlarını temin etme zaruretinden doğmuştur. (Bk. *Tadrîb ar-Râwî* s. 183 v.d.) Hadislerin yüksek isnâdı ise Peygamber'le, sonuncu halkası arasında en az râvi adı ihtiva eden rivayetlerle gelmiş olmaları keyfiyetidir. Bu yüzdendir ki, ilk asırların hadis kitaplarında mevcud bu kabil isnâdlı hadisleri, diğerlerinden tefrik işi daha sonraki asırlar için alâka-bahş bir mesâi mevzuu olmuştur. Meselâ, Buḫârî'nin üç râvili hadisleri, bu maksatla, bilâhere «*Ṣalâṣiyât al-Buḫârî*» adı altında toplanmıştır; (Bk. Br. *G I*², 166, *Suppl*. I, 264).

[2] Bunun iyi bir misâlini *Muwaṭṭa*'da (s. 398, st. 19) ʾİsḥâq b. ʿAbdallâh b. ʾAbî Ṭalḥa'den rivayet olunan uzun bir hadis teşkil eder. Buḫârî mezkûr hadisi *Kitâb az-zakât*'ta (II, 119) şeyhi ʿAbdallâh b. Yûsuf'tan, *Kitâb al-wakâla*'de (III, 102) Yaḥyâ b. Yaḥyâ'dan, *Kitâb al-waqf* (IV, 11) ve *Kitâb al-ʾaşriba* (VIII, 109)'de ʿAbdallâh b. Maslama'den, *Kitâb at-tafsîr* (VI, 37) 'de ʾİsmâʿîl b. ʾUways'den olmak üzere beş yerde nakletmiştir.

sında mevcut bir farka işaret etmek istediği ihtimalini hatırlatırsa da bâzen mükerrer olarak aldıkları arasında en küçük bir ihtilâf bulunmaması böyle bir ihtimali bertaraf eder[1]. Bâzen muayyen bir hadis bir sahifede birbirini takip eden iki bâbın muhtevasında iki ayrı şeyhin rivayetiyle bulunur[2]. Hattâ *Muwaṭṭa'a* âit bir hadisin, *Ṣaḥîḥ*'in muayyen bir bâbında tekerrür ettiği ve iki seferinde de ayni şeyhten rivayet edildiği vâkidir[3]. Bu gibi yerlerde Buḫârî'nin o hadisi kitabında iki defa rivayet edip aradaki basit farkı göstermek istiyen şeyhine tabi olduğu anlaşılıyor.

Buḫârî'nin İmâm Mâlik'ten naklettikleri arasında rivayet zincirleri hazfedilerek «Qâla Mâlik» diyerek taᶜlîq tarzında aldığı da vâkidir. Maamafih bunlar diğerlerine nisbetle pek küçük bir ekalliyette kalırlar. Buḫârî'nin Mâlik'ten taᶜlîqan aldıklarını, uhdesinde rivayet hakkı bulunmayan kitaplarda, *Muwaṭṭa*'dan yapılmış olan iktibasların *Ṣaḥîḥ*'e nakli zaruretinin bir neticesi olarak mülâhaza ediyoruz.

Buḫârî'nin -umumiyetle doğrudan doğruya faydalanmamış olmasına rağmen- rivaî kaynaklarının en başında gelmiş olmasından dolayı *Muwaṭṭa*'dan aldığı kısımları bir cedvel halinde bu lâhika da vermeği faydalı buluyoruz. Gerek Buḫârî'nin indeksinin ve gerekse *Muwaṭṭa*'ın indeksi ve hadislerinin alfabetik bir tasnifinin yapılmamış olmasından dolayı her iki kitap arasındaki mevzuu bahs mukabelenin güçlüğünü ve binnetice bâzı kısımların dikkatten kaçmış olması ihtimalinin mevcudiyetini göz önünde bulundurmalıdır. Ayrıca, *Muwaṭṭa*'ın müteakip nesillere muhtelif rivayetlerle intikal etmiş olması ve rivayetlerinin birbiriyle mukabelesi âdeta mümkün olamayacak şekilde ayrılmış bulunması Buḫârî'nin senedlerinde Mâlik ismini ihtiva eden hadislerin bir kısmının *Muwaṭṭa*'da tesbitini imkânsız kılmıştır. Hassaten kitabın rivayet hakkını muhtelif râvilere verme hususunda İmâm Mâlik'in

[1] Bunun bariz bir misâlini *Kitâb al-buyûᶜ*un «ḍamān al-kalb» bâbında (III. 84) ve *Kitâb aş şufᶜa*'nin «kasb al-bağy» bâbında iki ayrı şeyhi vasıtasıyla almış olduğu hadis teşkil eder (Bk. *Muwaṭṭa* s. 254).

[2] Meselâ, İmâm Mâlik'in *Muwaṭṭa*'da «as-sunna fî'ş-şirb wa munawalatih ᶜan al-yamîn» bâbında (s. 374, st. 21) serdettiği bir hadisi Buḫârî, *Ṣaḥîḥ*'inin «hibat al-wâḥid li'l-camâᶜa» bâbında (III, 161, st. 8) şeyhi Yaḥyâ b. Qazaᶜa rivayetiyle «al-hibat al-maqbûḍa wa ğayr al-maqbûḍa» bâbında (II, 374, st. 16) şeyhlerinden Qutayba b. Saᶜîd rivayetiyle almıştır.

[3] Bk. Buḫârî, VI, 40, st. 10, 17, *Muwaṭṭa* s. 40, st. 4.

bir hayli müsamahakâr olduğu[1] ve *Muwaṭṭa*'ın bini mütecaviz râvi tarafından rivayet edildiği söylenir. Hattâ al-Ḫaṭīb al-Bağdâdî ve al-Qâḍî ʿİyâḍ'ın, *Muwaṭṭa*'ın râvilerine dair birer müstakil kitap meydana getirdiklerini öğreniyoruz[2]. *Muwaṭṭa*'ın muhtelif rivayetlerinin farklarını tesbit etme hususunda müstakil eserler de meydana getirilmiştir. Bunların en mühimlerinden biri Yaḥyâ b. Yaḥyâ rivayetinde bulunmayan hadislerin İbn ʿAbdalbarr tarafından tesbit edilmiş olanıdır[3].

Bu lâhika da neticeleri verilen mukabeleye, *Muwaṭṭa*'ın Yaḥya b. Yaḥyâ'ya âid olup Tunus'ta 1280 yılında tab'olunan edisyonu esas olarak alınmıştır. Birbiriyle karşılaştırılan her iki kitabın müşterek hadisleri için sadece sahife ve başlangıç satırlarının verilmesiyle iktifa olunmuştur. Mezkûr tab'da hadislerin kolayca tefrik edilemiyecek şekilde tertibi yüzünden mukabelenin güçleştiğine, daha iyi bir tab'ı ele geçirildiği takdirde *Muwaṭṭa*ʾ hanesinde boş olarak kalan yerlerin bir kısmının daha doldurulabileceği hususuna işaret edelim.

[1] Bk. *al-Kifâya* s. 133.

[2] Bk. *Tanwîr al-hawâlik* I, 9

[3] Onun bu mesaisi *at-Taqaṣṣî* adlı eserinin zeylinde, Kahire'de 1350 yılında basılmıştır. Bk. Br. *Suppl.* I, 298.

Kitabın mevzuu bahs ihtilâfları modern tetkiklere zaman zaman mevzu teşkil etmiştir. Yaḥyâ b. Yaḥyâ ile Muḥammad aş-Şaybânî rivayetlerinin birbirinden ne kadar ehemmiyetli bir şekilde ayrıldığını göstermek hususunda, Goldziher tarafından mevziî bir mukabele yapılmıştır (Bk. *Muh. Stud.* II, 223-6).

Buhârî I. cüz		Muwaṭṭa'		Buhârî I. cüz		Muwaṭṭa'	
S. 6	St. 7	S. 68	St. 5	S. 65	St. 21	S.	St.
13	3	390	2	67	4	19	21
13	15			68	20	20	4
14	2	390	10	69	3	19	23
15	5			73	4		
16	13	38	8	74	1	17	13
18	8	59	12	79	15	48	22
20	15			80	19		
24	5	385	8	81	3	47	1
26	14			81	6		
28	4			86	1		
31	20			86	8	38	25
35	5			89	17	66	8
38	10			90	5	66	2
40	8	151	9	90	7	66	4
41	9	65	20	91	12	56	10
43	21	6	8	91	17		
44	15	121	9	92	8		
45	8	10	6	94	12	62	23
45	18	10	15	94	17		
47	15	40	2	95	7		
48	3	63	22	96	16	54	12
48	14			96	19	53	21
52	9			100	6		
52	14	8	8	102	7	386	8
52	2	39	3	102	13	58	13
54	15			105	1	52	9
54	17			107	5	150	13
56	15			108	8	51	24
56	17			108	21		
59	7			109	11	57	11
64	14			115	3	3	9
64	21	16	23	115	10		

Buḫârî I. cüz		*Muwaṭṭa*ʾ	
S. 115	St. 12	S.	St.
115	20	57	14
120	8		
120	12	3	18
121	4		
121	4		
125	10		
125	15		
126	4		
126	14		
127	1	24	3
127	4	42	12
127	7		
131	2	43	1
131	7	42	22
132	3	43	9
132	19	53	21
134	12		
134	15	58	8
136	15		
137	21		
139	16	45	4
139	19		
142	9	44	17
144	14	30	20
144	21		
145	13		
148	2	24	7
148	21	53	11
150	7	62	22
152	19	25	9
153	3	25	8
156	5	28	13
156	8		
156	11	28	14

Buḫârî I. cüz		*Muwaṭṭa*ʾ	
S. 157	St. 1	S.	St.
158	18	28	17
159	4	71	15
165	5	29	8
169	1	65	3
171	16		
171	19		
173	1		
173	6	67	4
Buḫârî II. cüz			
2	8		
3	3	34	1
3	10	33	14
4	7		
4	15		
5	19	34	1
13	3	36	5
13	10		
20	12	123	12
24	9		
24	13	40	2
25	16	41	3
29	7		
29	11		
29	20		
33	9	65	3
34	14	62	10
36	9	63	11
37	3	62	3
37	14	63	21
38	5	63	11

Buḫârî II. cüz		*Muwaṭṭa’*	
S. 47	St. 6	S. 45	St. 4
48	6	45	24
48	9		
50	5		
50	8	37	19
52	12	59	18
53	1		
53	9	39	18
56	12		
57	10	39	25
60	18	66	16
61	11	66	20
62	2	40	2
64	10		
67	15	32	4
67	18		
68	9	30	20
69	9	33	7
72	16	76	12
73	18		
78	16	227	25
80	11	79	11
81	11		
89	6	76	12
90	19		
99	19	81	10
116	3	82	21
119	9	82	24
119	20	398	18
122	17		
123	1	400	3
125	4		
126	12		
127	10		
127	16	100	6

Buḫârî II. cüz		*Muwaṭṭa’*	
S. 130	St. 1	S. 85	St. 5
130	20		
131	3	101	2
132	2	133	15
134	7	120	15
135	11	153	4
136	19		
137	7		
138	15	121	2
140	2	155	15
142	9	122	
143	2	148	20
145	1		
146	8	135	5
153	7		
154	14		
155	15		
156	13	155	15
159	14	155	16
161	18	123	12
162	1		
162	6	141	2
162	14	150	16
163	9	148	8
164	10	151	9
167	13		
169	13	124	21
171	2		
174	4	148	5
174	8	149	8
175	14	160	3
179	20	156	2

Buhârî III. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 2	St. 3	S. 127	St. 19
6	2	139	23
7	7		
8	7	393	
8	16	134	3
10	3	134	3
10	9		
14	4		
16	2	117	14
17	5		
18	11	133	16
20	20		
21	5		
21	11	362	9
22	5	363	18
24	12	112	4
25	9		
27	2	101	21
27	4		
29	18		
31	4	103	21
33	20		
34	2		
34	12	105	11
36	18	102	16
37	13	107	16
38	17		
42	11		
42	18		
43	15		
44	1	107	2
44	3		
44	19		
45	6		
45	14	39	18

Buhârî III. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 48	St. 2	S. 116	St. 4
49	3		
54	4		
61	2	206	12
63	3		
63	10		
63	17	388	12
64	15	260	21
65	17	267	2
67	10	246	24
68	3	361	11
68	18	246	24
69	11	266	12
69	20	266	23
70	1	253	8
70	10		
71	1	266	13
71	10		
72	20	266	22
73	6	311	5
73	14		
74	3	245	2
74	15	243	11
75	13	239	12
75	15	239	12
75	19		
76	2		
77	3	237	3
77	13		
77	21	239	1
78	7	236	25
79	5		
84	15	254	10
90	8		
93	19	254	10

Buhârî III. cüz		Muwaṭṭa'	
S. 94	St. 13	S. 262	St. 6
98	21	239	1
100	21	197	9
102	11	124	22
102	15	398	19
103	17		
106	11		
110	6	296	3
112	7		
113	6	162	13
113	15	301	3
122	10		
124	18		
126	6		
130	7	374	21
132	2		
132	6		
132	19	376	2
135	13		
137	14	376	7
144	16	308	6
148	12	227	3
149	12		
151	6		
152	8		
155	4		
157	19		
161	8	374	21
161	16	374	21
163	1		
164	19	100	6
165	17		
175	5	229	19
179	18	59	12

Buhârî III. cüz		Muwaṭṭa'	
S. 180	St. 7	S. 284	St. 6
189	13		
192	12	311	21
192	20		

Buhârî IV. cüz		Muwaṭṭa'	
2	4		
3	1		
4	1		
6	12		
7	7		
8	19		
9	1		
11	7	398	19
12	18	398	6
16	2	171	9
18	20		
21	12		
24	1	169	16
24	12		
28	5	172	14
29	13	390	17
29	15	162	13
40	19	129	9
42	18		
48	3		
49	6		
53	1		
56	15	163	11
58	11	393	11
58	14		

Buhârî IV. cüz S.	St.	Muwaṭṭaʾ S.	St.
58	16		
59	4	378	6
67	12		
71	14	401	9
79	12		
81	8	398	6
82	14	229	19
85	20	162	10
86	11		
90	2		
92	8		
94	20		
100	9		
114	15	28	18
117	15		
121	7		
123	16	391	17
126	4	70	2
127	16	390	2
129	12		
130	5		
130	17		
145	3	362	21
146	6		
146	11	55	18
150	8		
173	18		
175	1		
185	16		
187	20	372	10
189	16		
191	2	39	19
192	9	10	6
193	8		
206	10		
208	3	162	13

Buhârî V. cüz S.	St.	Muwaṭṭaʾ S.	St.
7	19		
37	11		
57	16		
66	6	363	5
67	1		
84	13		
103	9	362	21
107	3		
113	20	61	17
124	2		
126	4	68	2
127	14	134	3
130	13		
131	12		
135	19		
138	8	168	25
138	18		
140	12		
148	5		
151	8		
154	17		
166	1	376	
175	3	155	6
177	19	122	8
178	3		
178	15		

Buhârî VI. cüz S.	St.	Muwaṭṭaʾ S.	St.
7	3		
16	3		
17	9	28	13
20	11		

Buḫârî VI. cüz S.	St.	*Muwoṭṭaʾ* S.	St.
23	6		
37	1	398	19
41	10	40	2
41	17	40	2
50	8		
49	5		
81	1		
90	1	162	13
91	9		
104	14	68	24
105	7		
105	20		
109	14		
115	5		

Buḫârî VII. cüz S.	St.	*Muwoṭṭaʾ* S.	St.
8	14		
8	18	390	18
8	21	212	12
12	10	201	8
21	4		
24	17	206	9
25	8	206	10
26	13		
31	3	62	23
35	9		
40	14		
41	1		
42	10		
47	16	212	12
53	11		
53	20		

Buḫârî VII. cüz S.	St.	*Muwaṭṭaʾ* S.	St.
56	4		
57	7	225	5
57	16	220	6
59	7	227	25
62	4		
62	6		
68	17	206	12
69	3		
71	12	375	18
72	2		
77	11	393	11
78	17	206	12
78	20		
79	5	206	12
87	8		
89	1	129	9
89	6		
92	11		
95	11		
96	6		
97	3		
104	8	343	8
105	2		
105	8	344	2
105	17		
109	12	398	19
111	1		
111	4	374	19
115	6		
116	18	363	5
122	1	363	5
129	6		
129	8	381	11
135	17		
138	7	395	9

Buhârî VII. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 141	St. 1	S.	St.
141	15	370	23
144	15		
146	3		
146	5		
148	3	371	13
153	17	121	9
154	3	118	17
154	11		
154	13	371	13
156	6	378	15
161	5	372	9
161	12	148	21
164	7		
164	8		
165	3		
167	4	388	13

Buhârî VIII. cüz			
9	7		
9	10		
9	17	376	2
10	11		
19	14	369	1
21	6		
21	8		
21	3		
26	12	394	17
28	12		
29	11	16	23
30	7		
37	12		

Buhârî VIII. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 37	St. 20	S.	St.
41	11		
57	15	386	4
61	3		
63	11	171	9
64	20	396	14
67	2	71	23
71	6		
74	11	72	2
74	14		
77	12		
82	8	70	24
85	18	71	3
86	13		
91	3		
102	12		
102	19		
107	9		
111	9		
114	4	367	3
123	7		
129	12	70	12
131	14	178	2
132	2		
134	4		
140	2	176	4
142	3	176	4
142	15		
143	16		
145	12	361	13
145	18	398	6
150	7		
150	9		
153	16		
153	18		

Buḫârî VIII. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 154	St. 9	S. 312	St. 6
155	7	337	12
161	11		
171	20	332	4
172	11		
172	18		
173	7		
173	17		

Buḫârî IX. cüz			
11	8		
20	19		
24	11		
24	13		
24	15	267	2
26	18		
32	20		
33	18		
34	9		
49	11		
53	4	390	2
58	6	82	3
61	2	363	18
62	1		
69	4		
72	7		
75	7	357	19
77	9		
77	16		
78	6		
79	2	361	24
79	10	361	24

Buḫârî IX. cüz		*Muwaṭṭa'*	
S. 82	St. 2	S. 43	St. 1
82	17	169	14
87	10		
87	13	66	8
88	1	344	2
91	17	394	5
94	12	63	22
94	18		
98	2		
103	10	361	24
104	20	361	11
105	5	362	21
105	9	66	16
109	9	162	13
114	14	70	12
119	1		
124	4		
126	10	57	15
135	7		
136	3	162	10
137	7	162	10
142	6	57	15
143	16		
145	7		
145	10		
151	3		
159	1		

III. ve IV. LAHİKA

III ve IV numaralı lâhikalar Buḫârî'nin, filolojik iki mühim kaynağından iktibas ettiği kısımlara tahsis olunmuştur.

Buḫarî'nin, filolojik kaynakları bahsinde, birinci derecede ᵓAbû ᶜUbayda'nin *Macâz al-Qur'ân*'ından ikinci derecede olmak üzere Farrâ'nın *Maᶜânî'l-Qurᵓân*'ından faydalandığı hususunu izaha çalışmıştık[1]. Onun, her iki kaynağından iktibas ettiği kısımları aynen bu lâhikalarda vermekle okuyucunun daha vazıh bir hükme varabileceğini ümid ediyoruz.

Buḫârî'nin *Qur'ân* tefsirine dair iki filolojik kaynağından iktibas ettiği kısımların, *Ṣaḥîḥ*'in bâblarıyla münasebet derecesi hususunda bir fikir temini maksadıyla, bulundukları fasıl ve bâblardaki yerleri gösterilmektedir.

İktibaslardan kolaylıkla müşahede olunacağı üzere, *Ṣaḥîḥ*'de, ᵓAbû ᶜUbayda ve Farra'dan, tamamiyle fıkhın amel ve ibâdat ile alâkalı malzemelerine tahsis olunması gereken fasıllarında dahi bir çok filolojik izahlar iktibas edilmiş olup bunlar idhal edildikleri bâblârla, umumiyetle herhangi bir irtibattan mahrum bulunmaktadır.

Daha evvelce işaret olunduğu veçhiyle, Buḫârî'nin filolojik kaynakları modern tetkiklerin mevzuu olmamıştır. Bir kaç sene önce Mısır'da «*Muᶜcam Ğarîb al-Qur'ân mustaḫrac min Ṣaḥîḥ al-Buḫârî*»[2] adıyla yayınlanıp Buḫârî'deki filolojik iktibasları ᶜAbdallâh b. ᶜAbbâs'a isnâd eden kitabın neticeleri, bu tetkikin vasıl olduğu neticelere tamamiyle aykırı bulunmaktadır. Kitabın müellifi, Buḫârî'nin filolojik kaynaklarının münakaşası bakımından en verimli devri teşkil eden hicrî dokuzuncu asır şârihlerinin vardığı neticelerden de hiç faydalanmamış görünüyor.

Buḫârî'nin, ᵓAbû ᶜUbayda ve Farrâ'dan yaptığı iktibasları kitabının muhtelif fasıllarında tesbit ve bunları esas kaynaklarına irca etmek hususunda zikri geçen devrin şârihlerine, hassaten İbn

[1] Bk. s. 124 v. dd.

[2] Müellifi Muḥammad Fuâd ᶜAbdalbâqî olup 1950 yılında Kahire, Dâr ᵓİḥya'-al-Kutub al-ᶜArabiyya'da basılmıştır.

Ḥacar'a çok şey borçlu olduğumuzu kaydetmeden geçemiyeceğiz. Bahusus Buḫârî'nin, filolojik kaynaklarında tefsir edilmiş herhangi bir garip kelimenin şerhini alıp *Ṣaḥîḥ*'in gelişi güzel bir bâbına yerleştirmiş olması ve o kelimenin adı geçen kaynaklarda mükerreren bulunması hallerinde, iktibas edilen yerin tesbiti hususunda karşılaşılan güçlükler İbn Ḥacar'in mesaisi sayesinde ehemmiyetli denilebilecek bir derecede azalmıştır.

Lâhikada tesbit edilen iktibaslar, Buḫârî'nin fasılasız bir araya getirdiği ibareler birer gurup addedilmek suretiyle numaralanmıştır. *Kitâb at-tafsîr*'in dışında kalan kısımlara sûre ve âyet numarası, *Kitâb at-tafsîr*'dekilere ise yalnız âyet numarası verilmiştir.

Mezkûr filolojik iktibasların, *Ṣaḥîḥ*'de, iktibas edildikleri bâblardaki yerlerinin gösterilmesi esasına göre tesbîti alfabetik bir tertibe göre sıralanmaktan bizim için daha mühim ve faydalı görünmüştür. Filhakika, *Ṣaḥîḥ*'de mevcud filolojik malzemenin, tedkikimize ilâvesinde, müellifinin kendinden evvelki musannefatla münasebeti ve kitabının sentezinde ne dereceye kadar muvaffak olduğu hususunda bir fikir verme arzusu, mezkûr malzemeden faydalanma şeklinde amelî bir maksada tekaddüm etmiştir[1]. Esasen mezkûr malzemenin kaynaklarına işaret edilmekle, Buḫâri bu hususta merci olmak vasfını kaybetmiş bulunuyor.

Buḫârî'nin filolojik iktibaslarına İbn Ḥacar'in *Fatḥ al-bârî*'inde, ᶜAynî'nin *ᶜUmdat al-qârî*'inde ve Qasṭallanî'nin *ʾİrşâd as-sârî*'sinde, işaret edilen yerler lâhikada kaydolunmaktadır. Ayrıca *Macâz al-Qur'ân*'ın birinci cildine raslayan yerler işaret edilmiş, gerek henüz basılmamış bulunan ikinci cildi ve gerekse Farra'nın *Maᶜânî'l-Qur'ân*'ın'daki yerlerinin mukabelesini temin maksadıyla âyetler numaralanmıştır.

III. Lâhika, Buḫârî'nin, ʾAbû Ubayda'nın *Macâz al-Qur'ân*'ın'dan, IV. Lâhika Farrâ'nın *Maᶜanî'l-Qur'ân*'ından iktibas ettiği kısımlara tahsis olunmuştur.

[1] *Macâz al-Qur'ân* ve *Maᶜânî'l-Qur'ân* nâşirleri için, Buḫârî'nin iktibaslarından her iki şekilde de faydalanmak imkânı mevcuttur.

III. LÂHÎKA

Birinci Cüz

كتاب الايمان

1 وقال ابن عباس : « شرعة ومنهاجاً » (٥ : ٤٨) سبيلاً وسنة.

كتاب الصلاة

2 قال ابو عبدالله : القنو العذق والاثنان « قنوان » والجماعة أيضا قنوان مثل صنو و « صنوان » (١٣ : ٤).

3 وقوله « ان الصلاة كانت على المؤمنين كتاباً موقوتاً » (٤ : ١٠٣) موقتا وقته عليهم.

4 « السامر » . (٢٣ : ٦٧) من السمر والجميع السمار والسامر ههنا فى موضع الجميع .

[1] Buḫârî I, 11, st. 7: Yûnînî metninde ʿAbdallâh b. ʿAbbâs'a isnâd olunan bu tefsir nr. 96 da görüleceği vechile «Kitâb at-tafsîr» de bir defa daha fakat her hangi bir kimseye isnâd edilmeden iktibas olunmaktadır. İbn Ḥacar, ikinci iktibasın şerhinde ʾAbû ʿUbayda'nin tefsiri olduğunu söylemektedir (bk. *Fatḥ* VIII, 203, *Macâz* I, 168).

[2] Buḫârî I, 91, st. 7: İbn Ḥacar, bunun ʾAbû ʿUbayda'nin tefsiri olduğuna işaret etmemişse de (bk. *Fatḥ* I, 431), *Macâz* (I, 322) 'ın ibaresine tamamiyle uymaktadır. Ayrıca ʿİbn Ḥacar ikinci bir yerde Buḫârî tarafından iktibas olununca (bk. nr. 121 bunun ʾAbû ʿUbayda'nin tefsiri olduğunu söylemiştir (bk. *Fatḥ* VIII, 283).

[3] Buḫârî (I, 110 st. 16), ʾAbû ʿUbayda'nin bu tefsirini bir defa daha İktibas etmiştir (Bk. nr. 90) İbn Ḥacar ancak ikinci seferinde bunun ʾAbû ʿUbayda'nın tefsiri olduğuna işaret etmiştir (bk. *Macâz* I, 139; *Fatḥ* VIII, 192, ve ʿAynî VIII, 557; Qasṭallânî VI, 84).

[4] Buḫârî I, 123. not 16: Bunu bir defa daha iktibas etmiştir (Bk. nr. 141) İbn Ḥacar sadece ikinci yerde ʾAbû ʿUbayda'den alındığına işaret etmiştir (Bk. *Fatḥ* VIII, 339).

İkinci Cüz

5 «كصيب المطر» (٢ : ١٩) وقال غيره صاب وأصاب يصوب.

كتاب الزكاة

6 «تجأرون» (١٦ : ٥٣) ترفعون أصواتكم كما تجأر البقرة.

Üçüncü Cüz

كتاب الحج

7 يقال «عدل» (٥ : ٩٥) ذلك مثل فاذا كسرت عدل فهو زنة ذلك. «قياماً» (٥ : ٤) قواماً. «يعدلون» (٦ : ١) يجعلون عدلاً.

كتاب البيوع

8 «الفلك» (١١ : ٣٧) السفن الواحد والجمع سواء.

9 «واذا كالوهم أو وزنوهم يخسرون» (٨٣ : ٣) يعني كالوا لهم ووزنوا لهم كقوله يسمعونكم يسمعون لكم.

[5] Buḫârî II, 32, st. VI: *Macâz* I, 33, bk. *Fatḥ* II, 431.

[6] Bunu Buḫârî (II, 119, st. 13) bir defa daha iktibas etmiştir (bk. nr. 142). İbn Ḥacar birincisinde sarih olarak Buḫârî'nin izahı olduğunu söylediği halde (*Fatḥ* III, 256) ikinci yerin şerhinde ʾAbû ʿUbayda'nin tefsiri olduğunu ifade eder (Bk. *Fatḥ* VIII, 339 ve *Macâz* I, 361).

[7] Buḫârî III, 11, st. 16-17: Bk. *Macâz* I, 176, bk. *Fatḥ* IV, 18.

[8] Buḫârî (III, 67, st. 7-8) bunu bir defa da Kitâb at-tafsîr'de iktibas etmiştir (bk. nr. 116). İbn Ḥacar birinci iktibas esnasında (*Fatḥ* IV, 256) değil de sadece ikincisinde ʾAbû ʿUbayda'den alındığına işaret etmiştir (*Fatḥ* VIII, 267, bk. *Macâz* I, 288).

[9] Buḫârî III, 67, st. 7-8 ve notu: Bk. *Fatḥ* IV, 289.

10 يأجر فلاناً يعطيه أجراً ومنه فى التعزية آجرك الله .

11 « الأجاج » (٥٣ : ١٢) المر. « فراتاً » (٥٣ : ١٢) عذباً .

12 « مقنعى رؤسهم » (١٤ : ٤٣) رافعى ، المقنع والمقمح واحد
ويقال مسرعين . « لايرتد اليهم طرفهم وأفئدتهم هواء » (١٤ : ٤٣)
يعنى جوفا لاعقول لهم .

13 « ذى القربى » (٤ : ٣٦) القريب و « الجنب » (٤ : ٣٦) الغريب،
الجار الجنب يعنى الصاحب فى السفر .

Dördüncü Cüz

كتاب الوصايا

14 « عثر » (٥ : ١١٠) أظهر أعثرنا أظهرنا.

كتاب الجهاد والسير

15 يقال احد « الثبات » (٤ : ٧١) ثبة وثقات واحد .

16 قال ابو عبدالله « امدا » غاية فطال عليهم الأمد (٥٧ : ١٦) .

[10] Buhârî III, 89, st. 16-17 ve notu: Bk. *Fatḥ* IV, 266, VIII 398.

[11] Buhârî III, 109, st. 15 ve notu: Bk. *Fatḥ* V, 22; ᶜAynî VI, 2.

[12] Buhârî III, 127, 16-17; *Macâz* I, 343, bk. *Fatḥ* V, 69; ᶜAynî VI, 2.

[13] Buhârî III, 149, st. 6-7 ve notu: *Macâz* I, 126, bk. *Fatḥ* V, 126; ᶜAynî VI, 234.

[14] Buhârî IV, 13, not 10: *Macâz* I, 181, bk. *Fatḥ* V, 307; ᶜAynî VI, 234.

[15] Buhârî IV, 23, st. 17-18: *Macâz* I, 132, bk. *Fatḥ* VI, 28.

[16] Buhârî IV, 31, not 4: *Fatḥ* VI, 53; Qasṭallânî V, 76.

17 « التجسس » (٤٩ : ١٢) التبحث .

18 « بياتا » (٧ : ٤) ليلا .

19 قال ابو عبدالله : « اعتراك » (١١ : ٥٤) افتعلت من عروته فاصبته ومنه يعروه واعترانى .

20 « هم صاغرون » (٩ : ٢٩) يعنى اذلاء . « والمسكنة » (٢ : ٦١) مصدر المسكين اسكن من فلان احوج منه ولم يذهب الى السكون .

21 « والذمة » (٩ : ٨) العهد و « الال » (٩ : ٨) القرابة .

كتاب بدء الخلق

22 « هين » (١٩ : ٩) وهين مثل لين ولين وميت وميت وضيق وضيق .

23/24 و « جن » (٦ : ٧٦) اظلم . « الحرور » (٣٥ : ٢١) بالنهار مع الشمس وقال ابن عباس ورؤبة : الحرور بالليل والسموم بالنهار . يقال : « يولج » (٢٢ : ٦١) يكور . « وليجة » (٩ : ١٦) كل شى ادخلته فى شى .

25 « قاصفا » (١٧ : ٦٩) تقصف كل شى . « لواقح » (١٥ : ٢٢)

[17] Buḫârî IV, 59, st. 12 ve notu: Bk. *Fatḥ* VI, 100.

[18] Buḫârî IV, 61, st. 3: *Macâz* I, 210, bk. *Fatḥ* VI, 102.

[19] Buḫârî IV, 79, not 5: Bk. *Fatḥ* VI, 141; ᶜAynî VII, 124.

[20] Buḫârî IV, 96, st. 8 ve notu: Bk. *Fatḥ* VI, 183; ᶜAynî VII, 182.

[21] Buḫârî IV, 98, st. 2-3: *Macâz* I, 259, bk. *Fatḥ* VI, 192.

[22] Buḫârî IV, 105 st. 7 ve notu: Bk. *Fatḥ* VI, 204; ᶜAynî VII, 211.

[23/24] Buḫârî IV, 107, st 16, 18-19: *Macâz* I, 198, 254, bk. *Fatḥ* VI, 288; ᶜAynî VII, 219.

[25] Buḫârî IV, 109, st. 2-3: *Macâz* I, 82, 102, 217, 348, 385, bk. *Fatḥ* VI, 219; ᶜAynî VII, 225; Qasṭallânî V, 251.

ملاقح ملقحة . « اعصار » (٢ : ٢٦٦) ريح عاصف تهب من الارض الى السماء كعمود فيه نار . « صر » (٣ : ١١٧) برد . « نشر » (٧ : ٥٦) متفرقة .

26 « غسلين » (٦٩ : ٣٦) كل شى غسلته فخرج منه شىء فهوغسلين فعلين من الغسل من الجرح والدبر . « حصب جهنم » (٢١ : ٩٨) حطب بالحبشية ، وقال غيره « حاصباً » (١٧ : ٦٨) الريح العاصف والحاصب ما ترمى به الريح ومنه « حصب جهنم » يرمى به فى جهنم هم حصبها ويقال حصب فى الارض ذهب والحصب مشتق من حصباء الحجارة . « صديد » (١٤ : ١٦) قيح ودم . « خبت » (١٧ : ٩٨) طفئت . « تورون » (٥٦ : ٧١) تستخرجون اوريت اوقدت .

27 يقال « ذوقوا » (٨ : ٣٥) باشروا وجربوا وليس هذا من ذوق الفم . « مارج » (٥٥ : ١٥) خالص من النار مرج الامير رعيته اذا خلاهم يعدو بعضهم على بعض مريج ملتبس مرج امر الناس اختلط ، « مرج البحرين » (٥٥ : ١٩) ومرجت دابتك تركتها .

28 مريدا « متمرداً » (٤ : ١١٧) . « بتكة » (٤ : ١١٧) قطعة . « واستفزز » (١٧ : ٦٤) استخف . « بخيلك » (١٧ : ٦٤) الفرسان والرجل الرجالة واحدها راجل مثل صاحب وصحب وتاجر وتجر « لأحتنكن » (١٧ : ٦٢) لاستأصلن .

[26] Buḫârî IV, 120, st. 4-7: *Macâz* I, 385, 391, 338, bk. *Fatḥ* VI, 237.

[27] İbn Ḥacar (*Fatḥ* VI, 237) Buḫârî'nin (IV, 120, st. 10-12) ʾAbû ʿUbayda'dan almış olduğu (bk. *Macâz* I, 246) bu ibarenin şerhinde, Buḫârî'den başka bir kimsenin ayni şekilde bir izahta bulunduğunun bilinmediğini söylediği halde, *Ṣaḥîḥ*'in ikinci bir yerinde geçen (VI, 61, st. 8-9) ayni ibarenin şerhi esnasında onun ʾAbû ʿUbayda'den muktabes olduğuna işaret etmektedir (Bk. nr. 108).

[28] Buḫârî IV, 121, st. 19-20: *Macâz* I, 384, bk. *Fatḥ* VI, 239.

29/30 « مصرفا » (١٨ : ٥٣) معدلا . يقال الحيات اجناس « الجان » (٢٧ : ٣١) والافاعى والاساود . « آخذ بناصيتها » (١١ : ٥٦) فى ملكه وسلطانه يقال . « صافات » (٦٧ : ١٩) بسط اجنحتهن. « يقبضن » (٦٧ : ١٩) يضربن بأجنحتهن .

31 « مرت به » (٧ : ١٨٩) استمر بها الحمل فأتمته. « أن لا تسجد » (٧ : ١٢) أن تسجد .

32 « فى كبد » (٩٠ : ٤) فى شدة خلق .

33 وقال غيره « الرياش » (٧ : ٢٦) والريش واحد وهوما ظهرمن اللباس.

34 « لازب » (٣٧ : ١١) لازم .

35 « فأزلهما » (٢ : ٣٦) فاستزلهما . و « يتسنه » (٢ : ٢٥٩) يتغير. آسن متغير و « المسنون » (١٥ : ٢٦) المتغير . « حمأ » (١٥ : ٢٦) جمع حمأة وهوالطين المتغير . « يخصفان » (٧ : ٢٢) اخذ الخصاف من ورق الجنة يؤلفان الورق ويخصفان بعضه الى بعض . « سوآتهما » (٧ : ٢٢) كناية عن فرجهما . « ومتاع الى حين » (٧ : ٢٤) ههنا الى يوم القيامة والحين عند العرب من ساعة الى مالا يحصى عدده . « قبيله » (٧ : ٢٧) جيله الذى هومنهم .

[29/30] Buḫârî IV, 127, st. 5, 6-7: *Macâz* I, 290, 403, bk. *Fatḥ* VI, 247.

[31] Buḫârî IV, 131, st. 6-7: *Macâz* I, 236, 211, bk. *Fatḥ* VI, 233.

[32] Buḫârî IV, 131, st. 8: *Macâz* I, 213, bk. *Fatḥ* VI, 258.

[33] Buḫârî IV, 131, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VI, 258.

[34] Buḫârî IV, 131, st. 11: Bk. *Fatḥ* VI, 258; ᶜAynî VI, 310; Qasṭallânî V, 339.

[35] Buḫârî IV, 131, st. 12-16,: *Macâz* I, 38, 80, 350, 351, 212, 213, bk. *Fatḥ* VI, 259; ᶜAynî VI, 310; Qasṭallânî V, 309.

36 « حسوماً » (٦٩ : ٧) متتابعة . « فترى القوم فيها صرعى كأنهم أعجاز نخل خاوية » (٦٩ : ٧) أصولها . « فهل ترى لهم من باقية» (٦٩ : ٨) بقية .

37 « خرجاً » (١٨ : ٩٤) اجراً . « قال انفخوا حتى اذا جعله ناراً قال آتونى افرغ عليه قطرا » (١٨ : ٩٦) اصبب عليه رصاصا ويقال الحديد ويقال الصفر . « فما اسطاعوا أن يظهروه » (١٨ : ٩٧) يعلوه استطاع استفعل من اطعت له فلذلك فتح اسطاع يسطيع وقال بعضهم استطاع يستطيع وما استطاعوا له نقباً . « قال هذا رحمة من ربى فاذا جاء وعد ربى جعله دكاء » (١٨ : ٩٨) ألزقه بالارض وناقة دكاء لا سنام لها والدكداك من الارض مثله حتى صلب من الارض وتلبد .

38 « تركنوا » (١١ : ١١٣) تميلوا . « فأنكرهم » و « نكرهم » (٢٧ : ٤١) واستنكرهم واحد . « يهرعون » (٣٧ : ٧٠) يسرعون. « دابر » (١٥ : ٦٦) آخر. « صيحة » (١٥ : ٧٣) هلكة . « للمتوسمين » (١٥ : ٧٥) للناظرين . « لبسبيل » (١٥ : ٧٦) لبطريق.

39 واما « حرث حجر حرام » (٦ : ١٣٨) وكل ممنوع فهو حجر محجور ... ويقال للانثى من الخيل « الحجر » (٨٩ : ٥) ويقل للعقل حجر وحجى .

40 ويقال « خلصوا نجياً » (١٢ : ٨٠) اعتزلوا نجياً والجميع انجية يتناجون. « تلقف » (٧ : ١١٧) تلقم .

[36] Buḫârî IV, 137, st. 4-5: Bk. *Fatḥ* VI, 267; ʿAynî VII, 267.
[37] Buḫârî IV, 138, st. 2-7: *Macâz* I, 415, bk. *Fatḥ* VI, 272.
[38] Buḫârî IV, 148, st. 7 9: *Macâz* I, 354, bk. *Fatḥ* VI, 269.
[39] Buḫârî IV, 148, st. 11-14; krş. nr. 105: *Macâz* I, 207, bk. *Fatḥ* VI, 268.
[40] Buḫârî IV, 151, st. 13-14: *Macâz* I, 225, 315, bk. *Fatḥ* VI, 302.

41 « آنست » (٢٨ : ٢٩) أبصرت .

42 « ردءاً كي يصدقني » (٢٨ : ٣٤) ويقال مغيثا أومعينا . « يبطش » (٤٤ : ١٦) ويبطش « يأتمرون » (٢٨ : ٢٠) يتشاو رون و « الجذوة » (٢٨ : ٢٩) قطعة غليظة من الخشب ليس فيهالهب . « سنشد [عضدك] » (٢٨ : ٣٥) سنعينك كلما عززت شيئا فقد جعلت له عضدا . [« عقدة »] (٢٠ : ٢٧) وقال غيره كلما لم ينطق بحرف اوفيه تمتمة اوفأفاة فهى عقدة . « أزرى » (٢٠ : ٣١) ظهرى . « فيسحتكم » (٢٠ : ٦١) فيهلككم . « المثلى » (٢٠ : ٦٣) تأنيت الامثل، يقول بدينكم، يقال خذ المثلى . « ثم ائتوا صفا » (٢٠ : ٦٤) يقال هل اتيت الصف اليوم يعنى المصلى الذى يصلى فيه . « فأوجس » (٢٠ : ٦٧) اضمر خوفا فذهبت الواو من خيفة لكسرة الخاء . « فى جذوع النخل » (٢٠ : ٧١) على جذوع.. « خطبك » (٢٠ : ٥٩) بالك. « مساس » (٢٠ : ٩٧) مصدر ماسه مساساً . « لننسفنه » (٢٠ : ٩٧) لنذرينه . [« ولا تضحى »] ٢٠ : ١١٩) الضحاء الحر . « قصيه » (٢٨ : ١١) اتبعى أثره وقد يكون ان نقص الكلام « نحن نقص عليك » (١٨ : ١٣). « عن جنب » (٢٨ : ١١) عن بعد وعن جنابة وعن اجتناب واحد.

43 « طوفان » (٧ : ١٣٣) من السيل يقال للموت الكثير طوفان . « القمل » (٧ : ١٣٣) الحمنان يشبه صغارالحلم. « حقيق » (٧ : ١٠٥) حق . « سقط » (٧ : ١٤٩) كل من ندم فقد سقط فى يده .

[41] Buḫârî IV, 152, st. 4:Bk. *Fatḥ* VI, 302.
[42] Buḫârî IV, 152, st. 6-13: Bk. *Fatḥ* VI, 303-4
[43] Buḫârî IV, 154, st. 3-4: *Macâz* I, 204, 224, 228 bk. *Fatḥ* VI, 308.

44 « لا ذلول » (٢ : ٧١) لم يذلها العمل . « تثير الارض » (٢ : ٧١) ليست بذلول تثير الارض ولا تعمل فى الحرث. « مسلمة » (٢ : ٧١) من العيوب . « لاشية » (٢ : ٧١) بياض . « صفراء (٢ : ٦٩) ان شئت سوداء ويقال صفراء كقوله : «جمالات صفر » (٧٧ : ٣٣). « فادارأتم » (٢ : ٧٢) اختلفتم .

45 يقال « الفرحين » (٢٨ : ٧٦) المرحين . « ويكأنالله » (٢٨ : ٨٢) مثل « ألم تر انالله يبسط الرزق لمن يشاء ويقدر » (٣٧ : ٣٠) ويوسع عليه ويضيق. « والى مدين اخاهم شعيبا » (١١ : ٨٤) الى اهل مدين لان مدين بلد ومثله « واسأل القرية » « واسأل العير » يعنى اهل القرية واهل العير. « وراءكم ظهرياً » (١١ : ٩٢) لم تلتفتوا اليه يقال اذا لم يقض حاجته ظهرت: حاجتى وجعلتنى ظهريا قال والظهرى ان تأخذ معك دابة اووعاء تستظهر به . « مكانتهم » (٦ : ١٣٥) ومكانهم واحد . « يغنوا » (٧ : ٩٢) يعيشوا « يأيس » (٥ : ٢٦) يحزن . « آسى » (٧ : ٩٣) احزن .

46 « يعدون فى السبت » (٧ : ١٦٣) يتعدون يجاوزون « فى السبت اذ تاتيهم حيتانهم يوم سبتهم شرعا » (٧ : ١٦٣) شوارع . « الزبر » (٢٦ : ١٩٦) الكتب واحدها زبور زبرت كتبت .

47 « ان اعمل سابغات » (٣٤ : ١١) الدروع .

48 « افرغ » (١٨ : ٩٦) انزل. « بسطة » (٢ : ٢٤٧) زيادة وفضلا.

49 « ان هذا أخى له تسع وتسعون نعجة » (٣٨ : ٢٣) يقال للمرأة

[44] Buḫârî IV, 157, st. 10-12: *Macâz* I, 44, 45, bk. *Fatḥ* VI, 315; Qasṭallânî V, 385.

[45] Buḫârî IV, 158, st. 16-20: *Macâz* I, 297, 298, 221, bk. *Fatḥ* VI, 323; ʿAynî VII, 414; Qasṭallânî V, 391.

[46] Buḫârî IV, 159, st. 18-19: *Macâz* I, 230, bk. *Fatḥ* VI, 325, 6.

[47] Buḫârî IV, 160, not 3: Bk. *Fatḥ* VI, 326.

[48] Buḫârî IV, 160, st. 3: *Macâz* I, 77, bk. *Fatḥ* VI, 326.

[49] Buḫârî IV, 161, st. 7-8: Bk. *Fatḥ* VI, 328.

نعجة ويقال لها ايضاً شاة « ولى نعجة واحدة » . فقال « ا كفلنيها » (٣٨ : ٢٣) مثل « وكفلها زكرياء » (٣ : ٣٧) ضمها . « وعزنى » (٣٨ : ٢٣) غلبنى صار أعز منى ، جعلته عزيزاً فى الخطاب .

50 « عتيا » (١٩ : ٦٩) عصيا وبعتو عتا .

51 « الأكمه » (٣ : ٤٩) ... وقال غيره : من يولد اعمى .

52 قال ابو عبيد : « كلمته » (٤ : ١٤١) كن فكان وقال غيره : « وروح منه » (٤ : ١٧١) احياه فجعله روحاً .

53 « مرقوم » (٨٣ : ٩) مكتوب من الرقم .

54 « شططاً » (١٨ : ١٤) افراطاً . « الوصيد » (١٨ : ١٨) الفناء وجمعه وصائد ووصد ويقال الوصيد الباب مؤصدة مطبقة آصد الباب واوصد. « بعثناهم » (١٨ : ١٢) احييناهم . « ازكى » (١٨ : ١٩) اكثر.

55 « رجماً بالغيب » (١٨ : ٢٢) لم يستبن .

56 [« الميمنة ... المشأمة »] (٥٦ : ٨–٩) سميت اليمين لانها عن يمين الكعبة والشأم عن يسار الكعبة والمشأمة الميسرة واليد اليسرى الشؤمى والجانب الايسر الأشأم .

[50] Buḫârî IV, 163, st. 10: Bk. *Fatḥ* VI, 337.
[51] Buḫârî IV, 164, st. 15: *Macâz* I, 93, bk. *Fatḥ* VI, 340.
[52] Buḫârî IV, 165, st. 5-6: *Macâz* I, 143, 144, bk. *Fatḥ* VI, 342.
[53] Buḫârî IV, 172, st. 10: Bk. *Fatḥ* VI, 365.
[54] Buḫârî IV, 172, st. 8-10: *Macâz* I, 397, bk. *Fatḥ* VI, 366.
[55] Buḫârî IV, 172, st. 10: *Macâz* I, 398, bk. *Fatḥ* VI, 366.
[56] Buḫârî IV, 179 st. 6-7: Bk. *Fatḥ* VI, 387.

Beşinci Cüz

57 « تريحون » (١٦ : ٢) بالعشى تسرحون بالغداة .

58 قال ابو عبدالله: « بلاء من ربكم » (٢ : ٤٩) ما ابتليتم به من شدة وفى موضع البلاء الابتلاء والتمحيص من بلوته ومحصته اى استخرجت ماعنده . « يبلو » (١٢ : ٣٠) يختبر . « مبتليكم » (٢ : ٢٤٩) مختبركم . واما قوله « بلاء ... عظيم » (٢ : ٤٩) النعم وهى من ابتليه وتلك من ابتليته .

59 « هادوا » (٥ : ٤٤) صاروا يهود واما قوله « هدنا » (٧ : ١٥٦) تبنا ، هائد تائب .

60 « وتودون ان غير ذات الشوكة تكون لكم » (٨ : ٧) الشوكة الحد .

61 « اذ تحسونهم باذنه » (٣ : ١٥٢) تستأصلونهم قتلاء باذنه .

Altınçı Cüz

كتاب التفسير

62 ماجاء فى فاتحة الكتاب وسميت ام الكتاب انه يبدأ بكتابتها فى المصاحف ويبدأ بقراءتها فى الصلاة و « الدين » (١ : ٤) الجزاء فى الخير والشر كما تدين تدان .

[57] Buhârî V, 4, not 2: *Macâz* I, 356, bk. *Fatḥ* VII, 9.
[58] Buhârî V, 50, not 8: *Macâz* I, 40, bk. *Fatḥ* VII, 145.
[59] Buhârî V, 70, st. 11: *Macâz* I, 166, bk. *Fatḥ* VII, 214.
[60] Buhârî V, 72, not 15: *Macâz* I, 241, bk. *Fatḥ* VII, 223.
[61] Buhârî V, 93, not 6: *Macâz* I, 104, bk. *Fatḥ* VII, 268.
[62] Buhârî VI, 17, st. 1-3: *Macâz* I, 20-22, bk. *Fatḥ* VIII, 118; ʿAynî VIII, 458; Qasṭallânî VI, 3.

سورة البقرة (٢)

63 وقال غيره «يسومونكم» (٤٩) يولونكم. «الولاية» (١٨ : ٤٤) مفتوحة مصدر الولاء وهى الربوبية اذا كسرت الواو فهى الامارة .

64 وقال غيره «يستفتحون» (٨٩) يستنصرون. «شروا» (١٠٢) باعوا.

65 «لايجزى» (١٢٣) لايغنى . «خطوات» (١٦٨) من الخطو والمعنى آثاره .

66 «رغداً» (٣٥) واسع كثير .

67 «مثابة» (١٢٥) يثوبون يرجعون .

68 «واذ يرفع ابرهيم القواعد من البيت واسمعيل ربنا تقبل منا انك انت السميع العليم» القواعد (٢٧٢) اساسه واحدتها قاعدة والقواعد من النساء واحدها قاعد .

69 «شعائر» (١٥٨) علامات واحدتها شعيرة وقال ابن عباس :

[63] Buhârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 40, 405, bk. *Fatḥ* VIII, 123; ʿAynî VIII, 463; Qasṭallânî VI, 9.

[64] Buhârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 47-8, *Fatḥ* VIII, 124; ʿAynî VIII, 463; Qasṭallânî VI, 9.

[65] Buhârî VI, 18, not 7: *Macâz* I, 53, bk. *Fatḥ* VIII, 124.

[66] Buhârî VI, 19, st. 1: *Macâz* I, 38, bk. *Fatḥ* VIII, 125; Qasṭallânî VI, 10.

[67] Buhârî VI, 20, st. 2: *Macâz* I, 54, bk. *Fatḥ* VIII, 128; ʿAynî VIII, 470.

[68] Buhârî VI, 20, st. 9-11: *Macâz* I, 54, bk. *Fatḥ* VIII, 129.

[69] Buhârî VI, 23, st. 4-6: metninde bu ibare kısmen ʿAbdallâh b. ʿAbbas'a isnâd edilmiş bulunuyor. Ṭabari tefsir (III, 42) 'inden anlaşıldığı vechiyle İbn ʿAbbâs'ın ibaresi « الصفوان الحجر » den ibarettir. İbarenin geri kalan kısmı *Macâz* (I, 82 'dan alınmıştır. Bk: *Fatḥ* VIII, 132; ʿAynî VIII, 476.

« الصفوان » (٢٦٤) الحجر ويقال الحجارة الملس التى لاتنبت شيئاً والواحدة صفوانة بمعنى الصفا والصفا للجميع .

70 « ومن الناس من يتخذ من دون الله أنداداً » (١٦٥) اضداداً واحدها ند .

71 « العاكف » (١٢٥) المقيم .

72 « وانفقوا فى سبيل الله ولا تلقوا بايديكم الى التهلكة واحسنوا ان الله يحب المحسنين » (٩٥) التهلكة والهلاك واحد .

73 « يعفون » (٢٣٧) يهبن.

74 يقال « بسطة » (٢٤٧) زيادة وفضلاً . « افرغ » (٢٥٠) انزل. « ولا يؤده » (٢٥٥) لايثقله آدنى اثقلنى والاد والايد القوة . « السنة » (٢٥٥) نعاس. « يتسنه » (٢٥٩) يتغير. « فبهت » (٢٥٨) ذهبت حجته . « خاوية » (٢٥٩) لا انيس فيها . « عروشها » (٢٥٩) ابنيتها . « السنة » (٢٥٥) نعاس . « ننشزها » (٢٥٩) نخرجها . « اعصار » (٢٦٦) ريح عاصف تهب من الارض الى السماء كعمود فيه نار .

75 « فصرهن » (٢٦٠) قطعهن .

76 « لايسألون الناس الحافاً » (٢٧٣) يقال الحف على والح على واحفانى

[70] Buhârî VI, 23, st. 15: *Macâz* I, 34, bk. *Fath* VIII, 132.
[71] Buhârî VI, 26, st. 1: *Macâz* I, 54, bk. *Fath* VIII, 137.
[72] Buhârî VI, 27, st. 8-9: *Macâz* I, 68, bk. *Fath* VIII, 138.
[73] Buhârî VI, 29, st. 15: *Macâz* I, 76, bk. *Fath* VIII, 144.
[74] Buhârî VI, 31, st. 1-4: *Macâz* I, 77, 78, 79, 80, 82, bk. *Fath* VIII, 149; ᶜAynî VIII, 504.
[75] Buhârî VI, 31 not 9: *Macâz* I, 80, bk. *Fath* VIII, 150.
[76] Buhârî VI, 32, st. 4-5: *Macâz* I, 83, bk. *Fath* 151; ᶜAynî VIII, 507.

بالمسئلة . « فيحفكم » (٤٧ : ٣٧) يجهد كم .

77 « يمحق الله الربا » (٢٧٦) يذهبه .

78 ويقال « غفرانك » (٢٨٥) مغفرتك فاغفرلنا .

سورة آل عمران (٣)

79 « تقاة » (٢٨) وتقية واحدة . « صر » (١١٧) برد . « شفا حفرة » (١٠٣) مثل شفا الركية وهو حرفها . « تبوئ » (١٢١) تتخذ معسكرا . « المسوم » (١٢٥) الذى له سيماء بعلامة أو بصوفة اوبما كان . « ربيون » (١٤٦) الجميع والواحد ربى . « تحسونهم » (١٥٢) تستأصلونهم قتلاء . « غزا » (١٥٦) واحدها غاز . « سنكتب » (١٨١) سنحفظ . « نزلا » (١٩٨) ثوابا ويجوز ومنزل من عندالله كقولك أنزلته .

80 . « أليم » (٧٧) مؤلم موجع من الالم وهوفى موضع مفعل .

81 « والرسول يدعوكم فى أخراكم » (١٥٣) وهو تأنيث آخركم .

82 «القرح » (١٤٠) الجراح : « استجابوا » (١٧٢) أجابوا ، « يستجيب » (٦ : ٣٦) يجيب .

[77] Buḫârî VI, 32, st. 11: *Macâz* I, 83, bk. *Fatḥ* VIII, 152.

[78] Buḫârî VI, 33, st. 6: *Macâz* I, 83, bk. *Fatḥ* VIII, 154.

[79] Buḫârî VI, 33, st. 10-12: *Macâz* I, 90, 98, 102, 103, 104, 106, 110, 112, bk. *Fatḥ* VIII, 155; ʿAynî VIII, 520; Qasṭallânî VI, 47.

[80] Buḫârî VI, 34, st. 9: *Macâz* I, 32, bk. *Fatḥ* VII, 159.

[81] Buḫârî VI, 38, st. 14: Bu ibarenin esas kaynağı olan «*Macâz*» da «ta'nîṯ» kelimesi bulunmamaktadır. Mezkûr kelimenin ilâvesiyle arap dilinin bünyesine aykırı bir izah ortaya çıkmıştır. Bk. *Macâz* I, 105, bk. *Fatḥ* VIII, 171; ʿAynî VIII, 528; Qasṭallânî VI, 61.

[82] Buḫârî VI, 39, st. 1, bk. *Macâz* I, 104, 110, 112 ve *Fath* 171.

83 « سيطوقون » (١٨٠) كقولك طوقته بطوق .

سورة النساء (٤)

84 وقال غيره : « مثنى وثلاث » (٣) يعنى اثنتين وثلاثا واربعا ولا تجاوز العرب رباع .

85 « وبدارا » (٦) مبادرة . « اعتدنا » (١٨) اعددنا أفعلنا من العتاد .

86 وقال معمر : « موالى » (٣٢) أولياء ورثة < عاقدت أيمانكم > هو مولى اليمين وهو الحليف والمولى ايضاً ابن العم والمولى المنعم المعتق والمولى المعتق والمولى المليك والمولى مولى فى الدين .

87 « ان الله لا يظلم مثقال ذرة » (٤٠) يعنى زنة ذرة .

88 « المختال » (٣٦) والختال واحد . « نطمس » (٤٧) نسويها حتى تعود كاقفائهم ، طمس الكتاب محاه . « سعيراً » (٥٥) وقودا .

89 « أولى الامر منكم » (٥٨) ذوى الامر .

[83] Buḫârî VI, 39. st. 7: *Macâz* I, 110, bk. *Fatḥ* VIII, 173.

[84] Buḫârî VI, 42, st. 18: *Macâz* I, 114-115, bk. *Fatḥ* VIII, 178; ʿAynî VIII, 541; Qastallânî VI, 71.

[85] Buḫârî VI, 43, st. 13: *Macâz* I, 117-120, bk. *Fatḥ* VIII, 180.

[86] Buḫârî VI, 44, st. 12-13 ve notu: *Macâz* I, 124, bk. *Fatḥ* VIII, 186; ʿAynî VIII, 547; Qasṭallânî VI, 77.

[87] Buḫârî VI, 44, st. 18: *Macâz* I, 127, bk. *Fatḥ* VIII, 188.

[88] Buḫârî VI, 45, st. 13-14: *Macâz* I, 127, 129, bk. *Fatḥ* VIII, 188; Qasṭallânî VI, 79.

[89] Buḫârî VI, 46, st. 3: *Macâz* I, 130, bk. *Fatḥ* VIII, 193; ʿAynî VIII, 551.

90 « المراغم » (١٠٠) المهاجر ، راغمت هاجرت قومى . « موقوتاً » (١٠٣) موقتاً وقته عليهم .

91 « فئة » (٨٨) جماعة .

92 « أذاعوا به » (٨٣) أفشوه . « يستنبطونه » (٨٣) يستخرجونه . « حسيباً » (٨٦) كافياً . « الا اناثاً » (١١٧) الموات حجرا او مدرا وما اشبهه . « مريدا » (١١٧) متمردا . « فليبتكن » (١١٩) بتكه قطعه . « قيلاً » (١٢٢) وقولا واحد . « طبع » (١٥٤) ختم .

93 و « الكلالة » (١٢) من لم يرثه اب او ابن وهو مصدر من تكلله النسب .

سورة المائدة (٥)

94 « حرم » (١) واحدها حرام . « فبما نقضهم » (١٤) بنقضهم . « التى كتب الله » (٢١) جعل الله . « تبوء » (٢٩) تحمل . « دائرة » (٥٢) دولة .

95 « اجورهن » (٥) مهورهن .

[90] Buhârî VI, 47, st. 1-2: *Macâz* I, 138, bk. *Fatḥ* VIII, 193; ʿAynî VIII, 557; Qasṭallânî VI, 84.

[91] Buhârî VIII, 47, st. 3: *Macâz* I, 139, bk. *Fatḥ* VIII, 193.

[92] Buhârî VIII, 47, st. 7-8: *Macâz* I, 133, 134, 135, 142, bk. *Fatḥ* VIII, 193.

[93] Buharî VIII, 50, st. 5-6: bk. *Macâz* I, 118 ve *Fatḥ* VIII, 201; ʿAynî VIII,

[94] Buhârî VI, 50, st. 9: *Macâz* I, 145, 142, 160, 161, bk. *Fatḥ* VIII, 201-2; ʿAynî VIII, 574; Qasṭallânî VI, 96.

[95] Buhârî VI, 50, st. 10: *Macâz* I, 154, 168, bk. *Fatḥ* VIII, 203.

96 « مخمصة » (٣) مجاعة . « شرعة ومنهاجاً » (٤٨) وسنة .

97 « فتيمموا صعيداً » (٤ : ٤٣) طيباً تيمموا تعمدوا . « آمين » (٢) عامدين أممت وتيممت واحد .

98 « الأزلام » (٣) . . . وقال غيره الزلم القدح لاريش له وهو واحد الأزلام ان يجيل القداح فان نهته انتهى وان امرته فعل ما تأمره .

99 و « الاستقسام » (٣) يستقسمون بها وفعلت منه قسمت والقسوم المصدر .

100 « واذ قال الله » (١١٦) يقول قال الله واذ ههنا صلة . « المائدة » (١١٢) اصلها مفعولة كعيشة راضية وتطليقة بائنة والمعنى ميد بها صاحبها من خير يقال مادنى يميدنى .

101 « والسائبة » (١٠٣) كانوا يسيبونها لآلهتهم لا يحمل عليها شئ

سورة الأنعام (٦)

102 « ينأون » (٢٦) يتباعدون .

103 « مسفوحاً » (١٤٥) مهراقاً . « أبلسوا » (٧٠) اويسوا وابسلوا

[96] Buhârî VI, 50, not 7: *Macâz* I, 153, bk. *Fatḥ* VIII, 203.
[97] Buhârî VI, 50, st. 15: *Macâz* I, 146, 128, bk. *Fatḥ* VIII, 204.
[98] Buhârî VI, 53, st. 8-9: *Macâz* I, 152, bk. *Fatḥ*. VIII, 208.
[99] Buhârî VI, 53, st. 9-10: *Macâz* I, 153, bk. *Fatḥ* VIII, 208.
[100] Buhârî VI, 54, st. 15-17: *Macâz* I, 182, 183, bk. *Fatḥ* VIII, 212.
[101] Buhârî VI, 54, st. 19: *Macâz* I, 178, bk. *Fatḥ* VIII, 213.
[102] Buhârî VI, 56, st. 1: *Macâz* I, 189, bk. *Fatḥ* VIII, 216.
[103] Buhârî VI, 56, st. 3-9: *Macâz* I, 185, 194, 196, 207, 189, 191, 193, 196, 197, 198, 201, 202, bk. *Fatḥ* VIII, 216; (bir kısmı) ᶜAynî VIII, 600; Qasṭallânî VII, 111.

أسلموا . « سرمداً » (٢٨ : ٧١) دائما . « استهوته » (٧١) اضلته . « يمترون » (٢) يشكون . « وقر » (٢٥) صمم واما الوقر الحمل . « أساطير » (٢٥) واحدها اسطورة واسطارة وهى الترهات. « البأساء » (٤٢) من البأس ويكون من البؤس . « جهرة » (٤٧) معاينة . « الصور » (٧٣) جماعة صورة كقوله سورة وسور . « ملكوت » (٧٥) ملك مثل رهبوت خير من رحموت ويقول ترهب خير من ان ترحم . « جن » (٧٦) اظلم . [« حسبانا »] (٩٦) يقال على الله حسبانه اى حسابه ويقال « حسباناً » مرامى ورجوماً للشياطين . « مستقر » (٩٨) فى الصلب « ومستودع » (٩٨) فى الرحم . « القنو » (٩٩) العذق والاثنان قنوان والجماعة ايضا قنوان مثل صنو وصنوان وصنوان .

104 وقال غيره : « هادوا » (١٤٦) صاروا يهودا واما قوله « هدنا » (٧ : ١٥٦) تبنا وهائد تائب .

105 « وكيل » (١٠٢) حفيظ ومحيط به . « قبلاً » (١١١) جمع قبيل والمعنى انه ضروب للعذاب كل ضرب منها قبيل . « زخرف » (١١٢) كل شىء حسنته ووشيته وهو باطل فهو زخرف . « وحرث حجر » (١٣٨) حرام وكل ممنوع فهو حجر محجور والحجر كل بناء بنيته ويقال للانثى من الخيل حجر ويقالى للعقل حجر وحجى واما الحجر فموضع ثمود وما حجرت عليه من الارض فهو حجر ... « هلم شهداءكم » (١٥٠) لغة اهل الحجاز هلم للواحد والاثنين والجميع .

[104] Buhârî VI, 57, st. 12: *Macâz* I, 42, bk. *Fath* VIII, 222 ve krş. nr. 59.

[105] Buhârî VI, 57, st. 18-20; 58 1-5: *Macâz* I, 203, 204, 205, 207, 208, bk. *Fath* VIII, 223.

وفى غيره « عفوا » (٩٥) كثروا وكثرت اموالهم . « الفتاح » (٣٤ : ٢٦) القاضى ، « افتح بيننا » (٨٩) اقض بيننا . « نتقنا » (١٧١) رفعنا . « أنبجست » (١٦٠) انفجرت . « متبر » (١٣٩) خسران . « آسى » (٩٣) احزن . « تأس » (٥ : ٢٦) تحزن . وقال غيره « ما منعك ان لا تسجد » (١٢) يقول ما منعك ان تسجد . « يخصفان » (٢٢) اخذا الخصاف من ورق الجنة يؤلفان الورق بعضه الى بعض . « سوآتهما » (٢٢) كناية عن فرجيهما . « ومتاع الى حين » (٢٤) ههنا الى القيامة والحين عندالعرب من ساعة الى ما لا يحصى عددها . الرياش « والريش » (٢٧) واحد وهو ماظهر من اللباس . « قبيله » (٢٧) جيله الذى هومنهم . « اداركوا » (٣٨) اجتمعوا . ومشاق الانسان والدابة كلهم يسمى سموما واحدها « سم » (٤٠) وهى عيناه ومنخراه وفمه واذناه ودبره واحليله . « غواش » (٤١) ما غشوا به . « نشراً » (٥٦) متفرقة . « نكداً » (٥٨) قليلاً . « يغنوا » (٩٢) يعيشوا . « حقيق » (١٠٥) حق . « استرهبوهم » (١١٦) من الرهبة . « تلقف » (١١٦) تلقم . « طائرهم » (١٣٠) حظهم . « طوفان » (١٣٣) من السيل ويقال للموت الكثير : الطوفان . « القمل » (١٣٣) الحمنان يشبه صغار الحلم . « عروش » (٢ : ٢٥٩) وعريش بناء . « سقط » (١٤٩) كل من ندم فقد سقط فى يده . « الأسباط » (١٦٠) قبائل بنى اسرائيل . « يعدون فى السبت » (١٦٣) يتعدون له يجاوزن . « تعد » (١٨ : ٢٨) تجاوز . « شرعاً » (١٦٣) شوارع . « بئيس » (١٦٥) شديد . أخلد (١٧٦) قعد وتقاعس . « سنستدرجهم » (١٨٢) نأتيهم من مأ منهم كقوله تعالى « فأتاهم الله من حيث لم يحتسبوا ». [106]

[106] Buhârî VI, 58-59, st. 11-19, st. 1-5: *Macâz* I, 222, 220, 232, 230, 227, 222, 211, 212, 213, 214, 217, 221, 224, 225, 226, 230, 231, 233, 234, 236, 237, 238, 239, bk. *Fatḥ* VII, 225-226, krş. nr. 35.

« من جنة » (١٨٤) من جنون . « فمرت به » (١٨٩) استمر بها الحمل فأتمه . « ينزغنك » (٢٠٠) يستخفنك . « طيف » (٢٠١) ملم ، به لمم ويقال طائف وهو واحد . « يمدونهم » (٢٠٢) يزينون . « وخيفة » (٢٠٥) خوفاً . « وخفية » (٥٥) من الاخفاء . « والآصال » (٢٠٥) واحدها اصيل ما بين العصر الى المغرب كقوله بكرة واصيلاً . « أيان مرساها » (١٨٦) متى خروجها .

سورة الأنفال (٨)

107 « الشوكة » (٧) الحد . « مردفين » (٩) فوجاً بعد فوج ، ردفني وأردفني جاء بعدى . « ذوقوا » (٣٥) باشروا وجربوا وليس هذا من ذوق الفم . « فيركمه » (٣٧) يجمعه . « شرد » (٥٧) فرق . « وان جنحوا » (٦١) طلبوا . « يثخن » (٦٧) يغلب . « السلم » (٦٢) والسلم والسلام واحد .

108 « استجيبوا » (٢٤) . اجيبوا . « لما يحييكم » (٢٤) يصلحكم .

سورة براءة (٩)

109 « وليجة » (١٦) كل شيء ادخلته في شيء . « الشقة » (٤٢) السفر . « الخبال » (٤٧) الفساد والخبال الموت . « ولا تفتني » (٤٩) لا توبخني . « كرهاً » (٥٣) وكرهاً واحد . « مدخلاً » (٥٧) يدخلون فيه . يجمحون » (٥٧) يسرعون . « والمؤتفكات » (٧٠) انقلبت

[107] Buḫârî VI, 61, st. 8-9: *Macâz* I, 241, 246, 248, 250, bk. *Fatḥ* VIII, 230.
[108] Buḫârî VI, 61, st. 14: *Macâz* I, 24, bk. *Fatḥ* VIII, 231.
[109] Buḫârî VI, 63-64, st. 17-18, 1-6: *Macâz* I, 254, 260, 261, 262, 263, 265, 267, 269, 270, bk. *Fatḥ* VIII, 235-37.

بها الارض . « أهوى » (٥٣ : ٥٣) القاه فى هوة . « عدن » (٧٢) خلد ، وعدنت بأرض اى اقمت ومنه معدن ويقال : فى معدن صدق ، فى منبت صدق . « الخوالف » (٨٧) الخالف الذى خلفنى فقعد بعدى ومنه يخلفه فى الغابرين ويجوز ان يكون النساء من الخالفة وان كان جمع الذكور فانه لم يوجد على تقدير جمعه الا حرفان فارس وفوارس وهالك وهوالك . « الخيرات » (٨٨) واحدها خيرة وهى الفواضل « مرجؤن » (١٠٦) مؤخرون . « الشفا » (١٠٩) شفير وهوحده. « والجرف » (١٠٩) ماتجرف من السيول والاودية . « هار » (١٠٩) هائر . « لأواه » (١١٤) شفقاً وفرقاً وقال :

اذا ما قمت أرحلها بليل * تأوه آهة الرجل الحزين

110 « اذ يقول لصاحبه لا تحزن ان الله معنا » (٤١) أى ناصرنا .

111 « جهدهم » (٧٩) وجهدهم طاقتهم .

سورة يونس (١٠)

112 يقال « تلك آيات » (١) يعنى هذه اعلام القرآن ومثله . « حتى إذا كنتم فى الفلك وجرين بهم » (٢٢) المعنى بكم . « دعواهم » (١٠) دعاؤهم . « احيط بهم » (٢٢) دنوا من الهلكة أحاطت به خطيئته . « فأتبعهم (٩٠) وأتبعهم واحد . « عدواً » (٩٠) العدوان .

113 « ننجيك » (٩٢) نلقيك على نجوة من الارض .

[110] Buḫârî VI, 66, not 6: *Macâz* I, 270, bk. *Fatḥ* VIII, 245.
[111] Buḫârî VI, 67, st. 9: *Macâz* I, 264, bk. *Fatḥ* VIII, 249.
[112] Buḫârî VI, 72, st. 6-8 (krş. nr. 250): *Macâz* I, 272, 275, 277, 281, bk. *Fatḥ* VIII, 261; ᶜAynî XI, 661; Qasṭallânî VII, 157.
[113] Buḫârî VI, 72, st. 12: *Macâz* I, 281, bk. *Fatḥ* VIII, 262; ᶜAynî VIII, 661.

سورة هود (١١)

114 وقال غيره : « وحاق » (٨) نزل يحيق ينزل . « يؤوس » (٩) فعول من يئست .

115 « اعتراك » (٥٤) افتعلت من عروته أى أصبته ومنه يعروه واعترانى . « آخذ بناصيتها » (٥٦) أى فى ملكه وسلطانه . « عنيد » (٥٩) وعنود وعاند واحد هوتأكيد التجبر . « استعمركم » (٦١) جعلكم عماراً، أعمرته الدار فهى عمرى جعلتهاله . « نكرهم » (٧٠) وأنكرهم واستنكرهم واحد . « حميد مجيد » (٧٣) كأنه فعيل من ماجد، محمود من حمد . « سجيل » (٨٢) الشديد الكبير سجيل وسجين واللام والنون أختان وقال تميم بن مقبل :

ورجلة يضربون البيض ضاحية * ضربا تواصى به الأبطال سجينا

« والى مدين أخاهم شعيباً » (٨٣) الى أهل مدين لان مدين بلد ومثله واسأل القرية واسأل العير يعنى أهل القرية . « وراءكم ظهريا » (٩٢) يقول لم تلتفتوا اليه ويقال اذا لم يقض الرجل حاجته ظهرت بحاجتى وجعلتنى ظهريا والظهرى ههنا أن تأخذ معك دابة أو وعاء تستظهر به . « أراذلنا » (١١) سقاطنا . « اجرامى » (٣٥) هو مصدر من أجرمت وبعضهم يقول جرمت . « الفلك » (٣٧) والفلك واحد وهى السفينة والسفن . « مجراها » (٤١) مدفعها وهو مصدر أجريت وأرسيت حبست، ويقرأ « مرساها » (٤١) من رست هى ومجراها من جرت هى ومجريها ومرسيها من فعل بها . « الراسيات »

[114] Buḫârî VI, 73, st. 2-3: *Macâz* I, 285, 286, bk. *Fatḥ* VIII, 263.

[115] Buḫârî VI, 73-74, st. 16-20 1-7: *Macâz* I, 290, 293, 296, 298, 288, 289, 286, bk. *Fatḥ* VIII, 265-8.

(٣٤ : ١٣) ثابتات . « ويقول الأشهاد هؤلاء الذين كذبوا على ربهم الا لعنة الله على الظالمين » (١٨) واحد الأشهاد شاهد مثل صاحب وأصحاب .

116 « وزلفاً » (١١٤) ساعات بعد ساعات ومنه سميت المزدلفة ، الزلف منزلة بعد منزلة وأما زلفى فمصدر من القربى ، ازدلفوا اجتمعوا ، أزلفنا جمعنا .

سورة يوسف (١٢)

117 وقال غيره « غيابة » (١٠) كل شيء غيب عنك شيئاً فهو غيابة . « والجب » (١٠) الركية التى لم تطو . « بمؤمن لنا » (١٧) بمصدق . « أشده » (٢٢) قبل أن يأخذ فى النقصان يقال بلغ أشده وبلغوا أشدهم وقال بعضهم واحدها شد . « والمتكأ ما اتكأت عليه لشراب أو لحديث أو لطعام وأبطل الذى قال الاترج وليس فى كلام العرب الاترج فلما احتج عليهم بأنه المتكأ من نمارق فروا الى شر منه فقالوا انما هو المتك ساكنة التاء وانما المتك طرف البظر ومن ذلك قيل لها متكأ فان كان ثم أترج فانه بعد المتكأ . « شغفها » (٣٠) يقال الى شغافها وهو غلاف قلبها وأما شعفها فمن المشعوف . « أصب » (٣٣) أميل . « أضغاث أحلام » (٤٤) ما لا تأويل له والضغث ملء اليد من حشيش وما أشبهه ومنه وخذ بيدك ضغثاً لا من قوله أضغاث أحلام واحدها ضغث . « نمير » (٦٥) من الميرة . « ونزداد كيل بعير » (٦٥) ما يحمل بعير . « آوى اليه » (٦٩) ضم اليه . « السقاية » (٧٠)

116 Buḫârî VI, 75, st. 1-2: *Macâz* I, 115, bk. *Fatḥ* VIII, 268.
117 Buḫârî VI, 75-76, st. 11-17 1-3: *Macâz* I, 302, 303, 305, 308, 309, 311, 312, 314, 316, 317, 319, bk. *Fatḥ* VIII, 270-3; ᶜAynî VIII, 676; Qasṭallânî VII, 166.

مكيال . « تفتؤ » (٨٥) لا تزال . « حرضاً » (٨٥) محرضا يذيبك الهم . « تحسسوا » (٨٧) تخبروا . « مزجاة » (٨٨) قليلة. « غاشية » من عذاب الله عامة مجللة . « استيأسوا » (٨٠) يئسوا لاتيأسوا من روح الله، معناه الرجاء . « خلصوا نجياً » (٨٠) اعتزلوا نجيا والجميع أنجية يتناجون الواحد نجى والاثنان والجميع نجى وأنجية .

118 « قال بل سولت لكم أنفسكم أمراً » (١٨) سولت زينت .

119 « مثواه » (٢١) مقامه . « وألفيا » (٢٥) وجدا ، « ألفوا آباءهم » (٣٧ : ٦٩) ، « ألفينا » (٢ : ٧٠) .

120 « حاشى لله » (٣١) وحاش، وحاشى تنزيه واستثناء « حصحص » (٥١) وضح.

سورة الرعد (١٣)

121 وقال غيره : سخر ذلك متجاورات متدانيات وقال غيره « المثلات » (٦) واحدها مثلة وهى الأشباه والأمثال وقال الا مثل أيام الذين خلوا . « بمقدار » (٨) بقدر . « معقبات » (١١) ملائكة حفظة تعقب الاولى منها الاخرى ومنه قيل العقيب يقال عقبت فى أثره . « المحال » (١٣) العقوبة . « كباسط كفيه الى الماء » (١٤) ليقبض على الماء . « رابياً » (١٧) من ربا يربو . « أو متاع زبد » (١٧ »

[118] Buḫârî VI, 76, st. 11: *Macâz* I, 303, bk. *Fatḥ* VIII, 274.

[119] Buḫârî VI, 77, st. 4-5: *Macâz* I, 304, 307, bk. *Fatḥ* VIII, 275.

[120] Buḫârî VI, 77, st. 12: *Macâz* I, 310, 314, bk *Fatḥ* VIII, 276.

[121] Buḫârî VI, 78, st. 9-16: *Macâz* I, 320, 322, 323, 324, 325, 327, 328, 329, 330, 332, 333, 334, bk. *Fatḥ* VIII, 280-4, (bir kısmı) Qasṭallânî VII, 175.

المتاع ما تمتعت به . « جفاء » (١٧) أجفأت القدر اذا غلت فعلاها الزبد ثم تسكن فيذهب الزبد بلا منفعة فكذلك يميز الحق من الباطل . « المهاد » (١٨) الفراش . « يدرءون » (٢٥) يدفعون درأته دفعته . « سلام عليكم » (٢٦) أي يقولون سلام عليكم . « واليه متاب » (٣٠) توبتي . « أفلم ييأس » (٣١) لم يتبين . « قارعة » (٣١) داهية . « فأمليت » (٣٢) أطلت ، من الملي والملاوة ومنه مليا ويقال للواسع الطويل من الارض ملي من الارض . « أشق » (٣٤) أشد من المشقة . « معقب » (٤١) مغير .

122 « الله يعلم ما تحمل كل أنثى وما تغيض الأرحام » (٨) غيض نقص.

سورة ابراهيم (١٤)

123 « تأذن ربكم » (٧) أعلمكم آذنكم ... ردوا أيديهم فى أفواههم » (٩) هذا مثل كفوا عما أمروا به . « مقامى » (١٤) حيث يقيمه الله بين يديه . « من ورائه » (١٦) قدامه . « لكم تبعاً » (٢١) واحدها تابع مثل غيب وغائب . « بمصرخكم » (٢٢) استصرخني استغاثني يستصرخه من الصراخ . « ولا خلال » (٣١) مصدر خاللته خلالاً ويجوز أيضا جمع خلة وخلال . « اجتثت » (٢٦) استؤصلت .

124 « ألم ترالى الذين بدلوا نعمة الله كفراً » (٨) ألم تعلم كقوله : ألم تركيف ، وألم ترالى الذين خرجوا . « البوار » (٢٨) الهلاك بار يبور ، بوراً هالكين .

122 Buḫârî VI, 79, st. 2: *Macâz* I, 323, bk. *Fatḥ* 126, VIII, 286.
123 Buḫârî VI, 79, st. 9-13: *Macâz* I, 335, 336, 337, 339, 341, 340, bk. *Fatḥ* VIII, 285-7.
124 Buḫârî VI, 80, st. 4-6: *Macâz* I, 340, bk. *Fatḥ* VIII, 287.

سورة الحجر (١٥)

125 قال غيره : « كتاب معلوم » (٤) أجل . « لوما تأتينا » (٧) هلا تأتينا . « شيع » (١٠) أمم وللاولياء ايضاً شيع . « للمتوسمين » (٧٥) للناظرين . « سكرت » (١٥) غشيت . « بروجاً » (١٦) منازل للشمس والقمر . « لواقح » (٢٢) ملاقح ملقحة . « حماء » (٢٦) جماعة حمأة وهوالطين المتغير . و « المسنون » (٢٦) المصبوب . « توجل » (٥٣) تخف . « دابر » (٦٦) آخر . « لبامام مبين » (٧٩) الامام كل ما ائتممت واهتديت به . « الصيحة » (٧٣) الهلكة .

126 « المقتسمين » (٩٠) الذين حلفوا ومنه : « لا أقسم » (٧٥ : ١) أى أقسم وتقرأ لأقسم؛ « قاسمهما » (٧ : ٢١) حلف لهما ولم يحلفا له .

سورة النحل (١٦)

127 « روح القدس » (١٠٢) جبريل . « فى ضيق » (١٢٧) يقال أمر ضيق وضيق مثل هين وهين ولين ولين وميت وميت .

128 وقال غيره : « فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله » (٩٨) هذا مقدم ومؤخر وذلك أن الاستعاذة قبل القراءة ومعناها الاعتصام بالله . « الدفء » (٥) ما استدفأت . « تريحون » (٦) بالعشى و « تسرحون » (٦) بالغداة . « بشق » (٧) يعنى المشقة . « على تخوف » (٤٧)

[125] Buḫârî VI, 80, st. 10-13: *Macâz* I, 346, 347, 354, 347, 348, 351, 350, 351, 354, bk. *Fatḥ* VIII, 287-91; ᶜAynî VIII, 699.

[126] Buḫârî VI, 81, st. 18-19: *Macâz* I, 355, 212, bk. *Fatḥ* VIII, 290.

[127] Buḫârî VI, 82, st. 5-6: *Macâz* I, 368, 369, bk. *Fatḥ* VIII, 291.

[128] Buḫarî VI, 82, st. 10: *Macâz* I, 368, 356, 360, 362, 366, 367, bk. *Fatḥ* VIII, 292.

تنقص . « الأنعام لعبرة » (٦٦) وهي تؤنث وتذكر وكذلك النعم للأنعام جماعة النعم . « سرابيل » (٨١) قمص تقيكم الحر وسرابيل تقيكم بأسكم فانها الدروع . « دخلاً بينكم » (٩٤) كل شيء لم يصح فهو دخل .

129 و « القانت » (١٢٠ » المطيع .

سورة بني اسرائيل (١٧)

130 « فسينغضون ... » (٥١) وقال غيره : نغضت سنك أي تحركت. « وقضينا الى بني اسرائيل » (٤) أخبرناهم أنهم سيفسدون والقضاء على وجوه : « وقضى ربك » (٢٣) أمر ربك ومنه الحكم « ان ربك يقضي بينهم » (٢٧ : ٧٨) ومنه الخلق « فقضاهن سبع سموات » (٤١ : ١٢) « نفيراً » (٦) من ينفر معه . « وليتبروا » (٧) يدمروا ما علوا . « حصيراً » (٨) محبسا محصرا . « حق » (١٦) وجب . « ميسوراً » (٢٨) ليناً . « خطئاً » (٣١) اثماً وهو اسم من خطئت والخطأ مفتوح مصدره من الاثم خطئت بمعنى أخطأت . « تخرق » (٣٧) تقطع . « اذ هم نجوى » (٤٧) مصدر من ناجيت فوصفهم بها والمعنى يتناجون . « رفاتاً » (٤٩) حطاماً . « واستفزز » (٦٤) استخف . « بخيلك » الفرسان . « والرجل » (٦٤) الرجالة واحدها راجل مثل صاحب وصحب وتاجر وتجر . « حاصباً » (٦٨) الريح العاصف والحاصب أيضا ما ترمي به الريح ومنه « حصب جهنم » يرمى به في جهنم وهو حصبها

[129] Buḫârî VI, 82, not 13: *Macâz* I, 369.

[130] Buḫârî VI, 83, st. 1-9: *Macâz* I, 370, 374, 371, 374, 375, 376, 380, 381, 382, 384, 385, 372, bk. *Fatḥ* VIII, 294-6.

ويقال حصب فى الأرض ذهب والحصب مشتق من الحصباء والحجارة . « تارة » (٦٩) مرة وجماعته تيرة وتارات . « لأحتنكن » (٦٢) لأستأصلنهم يقال احتنك فلان ما عند فلان من علم استقصاه . « طائره » (١٣) حظه .

131 «قاصفاً» (٦٩) ريح تقصف كل شيء . « كرمنا » (٧٠) وأكرمنا واحد. « ضعف الحياة » (٧٥) عذاب الحياة وعذاب الممات . « خلافك » (٧٦) وخلفك سواء . « ونأى » (٨٣) تباعد . « شاكلته » (٨٤) ناحيته وهى من شكله . « صرفنا » (٨٩ » وجهنا . « قبيلاً » (٩٢) معاينة ومقابلة وقيل القابلة لأنها مقابلتها وتقبل ولدها . « خشية الانفاق » (١٠٠) أنفق الرجل أملق ونفق الشيء ذهب . « قتوراً » (١٠٠) مقترا . « للأذقان » (١٠٧) مجتمع اللحيين والواحد ذقن .

سورة الكهف (١٨)

132 « وكان له ثمر » (٣٤) وقال غيره : جماعة الثمر . « باخع» (٦) مهلك. « أسفاً » (٦) ندما ... « والرقيم » (٩) الكتاب . « مرقوم » (٨٣ : ٩) مكتوب من الرقم « ربطنا على قلوبهم » (١٤) ألهمناهم صبرا « لولا أن ربطنا على قلبها » (٢٨ : ١٠) « شططاً » (١٤) افراطاً . « الوصيد » (١٨) الفناء جمعه وصائد ووصد ويقال الوصيد الباب مؤصدة مطبقة آصد الباب وأوصد. « بعثناهم » (١٢) أحييناهم . « أزكى »

[131] Buhârî VI, 83-84, st. 17-19 1-2: *Macâz* I, 386, 387, 389, 390, (Buhârî «infâq» kelimesinin izahını *Macâz*'ın «imlâq» (17:31) kelimesinin tefsirinden almıştır, bk. *Fath* VIII, 294-303; ʿAynî IX, 3-28; Qastallânî VII, 190-4.

[132] Buhârî VI, 87-88, st. 15-20 1-8: *Macâz* I, 402, 393, 394, 397, 402, 408, 398, 403, 405, 407, 408, 409, bk. *Fath* VI, 308, 322; ʿAynî XI, 19-31; Qastallânî VII, 205-17.

(١٩) اكثر ... « ولم تظلم » (٣٣) تنقص... وقال غيره [« موئلاً »] (٥٨) وألت تئل تجو ... « رجماً بالغيب » (٢٢) لم يستبن . « فرطا » (٢٨) ندماً . « سرادقها » (٢٩) مثل السرادق والحجرة التى تطيف بالفساطيط . « يحاوره » (٣٥) من المحاورة . « لكنا هوالله ربى » (٣٩) اى لكن انا هو الله ربى ثم حذف الالف وادغم احدى النونين فى الاخرى . « زلقاً » (٤١) لا يثبت فيه قدم . « هنالك الولاية » (٤٥) مصدر الولى . « عقباً » (٤٥) عاقبة وعقبى وعقبة واحد وهى الآخرة . « قبلاً » (٥٦) وقبلا وقبلا استئنافا . « ليدحضوا » (٥٦) ليزيلوا ، الدحض الزلق ... « حقباً » (٦١) زماناً وجمعه أحقاب.

133 « فلما بلغا مجمع بينهما نسيا حوتهما فاتخذ سبيله فى البحر سرباً » (٦٢) مذهبا يسرب ، يسلك : ومنه « وسارب بالنهار» (١٣ : ١١).

134 « امراً ، ونكراً » (٧١ ، ٧٤) داهية . «ينقض» (٧٧) ينقاض كما تنقاض السن . « لتخذت » (٧٨) واتخذت واحد . « رحماً » (٨٢) من الرحم وهى أشد مبالغة من الرحمة ونظن أنه من الرحيم وتدعى مكة ام رحم اى الرحمة تنزل بها .

سورة مريم (١٩)

135 « بكياً » (٥٨) جماعة باك . « صلياً » (٧٠) صلى يصلى . « ندياً » (٧٣) والنادى واحد ، مجلسا .

[133] Buḫârî VI, 89, st. 19-20: *Macâz* I, 409, bk. *Fatḥ* VIII, 311.
[134] Buḫârî VI, 91, st. 15-17: *Macâz* I, 409, 411, 412 (Buḫârî'nin iktibası elimizdeki *Macâz* nüshalarına uymamaktadır.), bk. *Fatḥ* VIII, 321-2.
[135] Buḫârî VI, 93, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 325; ʿAynî IX, 33; Qasṭallânî VII, 222.

سورة طه (٢٠)

136 يقال : كل مالم ينطق بحرف او فيه تمتمة او فأفأة فهى « عقدة » (٢٧) . « أزرى » (٣١) ظهرى . « فيسحتكم » (٦١) يهلككم . « المثلى » (٦٣) تأنيث الامثل ، يقول : بدينكم ، يقال : خذا المثلى خذ الامثل . « ثم ائتوا صفاً » (٦٤) يقال : هل اتيت الصف اليوم يعنى المصلى الذى يصلى فيه . « فأوجس » (٦٧) أضمر خوفا فذهبت الواو من «خيفة» لكسرة الخاء . « فى جذوع » (٧١) اى على جذوع . « خطبك » (٥٩) بالك . « مساس » (٩٧) مصدر ماسه مساسا. « لننسفنه » (٩٧) لنذرينه .

سورة الانبياء (٢١)

137 وقال غيره « احسوا » (١٢) توقعوه ، من احسست . « خامدين » (١٥) هامدين . « حصيد » (١٥) مستأصل يقع على الواحد والاثنين والجميع . « لايستحسرون » (١٩) لايعيون ومنه حسير وحسرت بعيرى . « عميق » (٢٧) بعيد . « نكسوا » (٦٥) ردوا . « صنعة لبوس » (٨٠) الدروع . « تقطعوا امرهم » (٩٣) اختلفوا . « الحسيس » (١٠٢) والحس والجرس والهمس واحد وهو من الصوت الخفى. « آذناك » (٤١ـ٤٧) اعلمناك ، آذنتكم اذا اعلمته فأنت وهو على سواء لم تغدر .

[136] Buẖârî 95, st. 7-11: Bk. *Fatḥ* VI, 304.
[137] Buẖârî VI, 97, st. 1-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 331; ʿAynî IX, 44-5; Qasṭallânî VII, 231.

سورة الحج (٢٢)

138 وقال غيره : « يسطون » (٧٢) يفرطون من السطوة ويقال : يسطون يبطشون .

139 « ومن الناس من يعبد الله على حرف » (١١) حرف شك .

140 « اترفناهم » (٣٣) وسعناهم .

سورة المؤمنون (٢٣)

141 « من سلالة » (١٤) والنطفة السلالة . « والجنة » (٢٥) والجنون واحد . و « الغثاء » (٤١) الزبد وما ارتفع عن الماء وما لا ينتفع به .

142 وقال غيره : « يجأرون » (٦٥) يرفعون أصواتهم كما تجأر البقرة . « على أعقابكم » (٦٦) رجع على عقبيه . « سامراً » (٦٧) من السمر والجميع السمار والسامر ههنا فى موضع الجمع . « تسحرون » (٨٩) تعمون ، من السحر .

سورة النور (٢٤)

143 « من خلاله » (٤٣) من بين أضعاف السحاب. « سنا برقه » (٤٣) الضياء . « مذعنين (٤٩) يقال للمستخذى : مذعن . « أشتاتاً » (٦١) وشتى وشتات وشت واحد ... وقال غيره : سمى « القرآن » (٧٥ : ١٧)

[138] Buḫârî VI, 97. st. 15: Bk. *Fatḥ* VIII, 335; ʿAynî IX, 48; Qasṭallânî VII, 233.

[139] Buḫârî (VI, 98, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 336.

[140] Buḫârî VI, 98, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 336.

[141] Buḫârî IV, 99, st. 4-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 338; ʿAynî IX, 50-1.

[142] Buḫârî VI, 99, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 338-9; ʿAynî IX, 52-7; Qasṭallânî VII, 239.

[143] Buḫârî VI, 99, st. 9-10: Bk. *Fatḥ* VIII, 339.

لجماعة السور وسميت السورة لأنها مقطوعة من الأخرى فلما قرن بعضها الى بعض سمى قرآنا .

144 « أفاك » (٢٦ : ٢٢٢) كذاب .

سورة الفرقان (٢٥)

145 وقال غيره : « السعير » (١١) مذكر والتسعر والاضطرام التوقد الشديد . « تملى عليه » (٥) تقرأ عليه من أمليت وأمللت . « الرس » (٣٨) المعدن جمعه رساس . « مايعبأ (٧٧) يقال : ماعبأت به شيئا ، لايعتدبه . « غراماً » (٦٥) هلاكاً .

146 « أثاماً » (٦٨) العقوبة .

147 « فسوف يكون لزاماً » (٧٧) هلكة .

سورة الشعراء (٢٦)

148 « ليكة » (١٧) والايكة جمع أيكة وهى جمع شجر .

149 « كالطود » (٦٣) الجبل . « الشرذمة » (٥٤) طائفة قليلة .

150 « الريع » (١٢٨) الايفاع من الارض وجمعه ريعة وأرياع واحد الريعة . « مصانع » (١٢٩) كل بناء فهو مصنعة . « فرهين » (١٤٩) مرحين فارهين بمعناه ويقال فارهين حاذقين . « تعثوا » (١٨٣) أشد

[144] Buḫârî VI, 101, st. 12-13: Bk. *Fatḥ* VIII, 342.
[145] Buḫârî VI, 109, st. 11-12: Bk. *Fatḥ* VI, 377-8.
[146] Buḫârî VI, 109, st. 18: Bk. *Fatḥ* VIII, 378.
[147] Buḫârî VI, 110, st. 19: Bk. *Fatḥ* VIII, 381.
[148] Buḫârî VI, 111, st. 3-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 381; ʿAynî IX, 77-9; Qasṭallânî VII, 266-7.
[149] Buḫârî VI, 111, st. 4-5: Bk. *Fatḥ* VIII, 381-2.
[150] Buḫârî VI, 111, st. 5-8: Bk. *Fatḥ* VIII, 382.

الفساد ، عاث يعيث عيثاً . « الجبلة » (١٨٤) الخلق ، جبل خلق ومنه جبلاً وجبلاً وجبلاً يعنى الخلق .

151 الغبرة والقترة الغبرة هى القترة .

152 « واخفض جناحك » (٢١٥) الن جانبك .

سورة النمل (٢٧)

153 « لا قبل » (٣٧) لا طاقة . « الصرح » (٤٤) كل ملاط اتخذ من القوارير . و الصرح القصر وجماعته صروح .

154 « اوزعنى » (١٩) اجعلنى .

سورة القصص (٢٨)

155 « كل شىء هالك الا وجهه » (٨٨) الا ملكه ويقال: الا ما اريدبه وجه الله .

156 « قصيه » (١١) اتبعى أثره .

157 « عن جنب » (١١) عن بعد ، عن جنابة واحد وعن اجتناب ايضا . « يبطش » (١٦) ويبطش . « يأتمرون » (٢٠) يتشاورون . « العدوان » (٢٨) والعداء والتعدى واحد . آنس » (٢٩) ابصر .

[151] Buḫârî VI, 111, st. 10: Bk. *Fatḥ* VIII, 383.
[152] Buḫârî VI, 111, st. 13-14: Bk. *Fatḥ* VI, 386.
[153] Buḫârî VI, 112, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 387-8; ʿAynî IX, 82.
[154] Buḫârî VI, 112, st. 112: Bk. *Fatḥ* VIII, 388.
[155] Buḫârî VI, 112, st. 13: Bk. *Fatḥ* VIII, 388.
[156] Buḫârî VI, 113, st. 5: Bk. *Fatḥ* VI, 305,;
[157] Buḫârî VI, 113, st. 6-9: *Fatḥ* VI, 303-6; ʿAynî VIII, 82-84; Qasṭallânî vII, 372.

« الجذوة » (٢٩) قطعة غليظة من الخشب ليس فيها لهب والشهاب فيه لهب . [« كأنها جان »] (٣١) والحيات اجناس ، الجان والافاعى والاساود . « ردءاً » (٣٤) معيناً .

158 وقال غيره : « سنشد » (٣٥) سنعينك ، كلما عززت شيئاً فقد جلعت له عضداً . « مقبوحين » (٤٢) مهلكين . « وصلنا » (٥١) بيناه واتممناه . « يجبى » (٥٧) يجلب . « بطرت » (٥٨) اشرت . « فى امها رسولاً » (٧٩) ام القرى مكة وما حولها . « تكن » (٦٩) تخفى اكننت الشىء اخفيته وكننته اخفيته واظهرته . « ويكأن الله » (٨٢) مثل الم تر ان الله . « يبسط الرزق لمن يشاء ويقدر » (٨٢) يوسع عليه ويضيق عليه .

سورة العنكبوت (٢٩)

159 وقال غيره : « الحيوان » (٦٤) والحى واحد . « فليعلمن الله » (٧) علم الله ذلك انما هى بمنزلة فليميزالله كقوله . « ليميزالله الخبيث » (٨ : ٣٨). « أثقالاً مع اثقالهم » (١٣) أوزاراً مع أوزارهم .

سورة الروم (٣٠)

160 « يصدعون » (٤٣) يتفرقون، «فاصدع » (١٥ : ٩٤) .

سورة الاحزاب (٣٣)

161 « أقطارها » (١٤) جوانبها. « الفتنة لآتوها » (١٤) لاعطوها.

158 Buḫârî VI, 113, st. 9-12: *Fatḥ* VIII, 391-3.
159 Buḫârî VI, 113, st. 15-16 ve notu: Bk. *Fatḥ* VIII, 392-3.
160 Buḫârî VI, 114, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 393-4.
161 Buḫârî VI, 116, st. 15: Bk. *Fatḥ* VIII, 398.

162 وقال معمر : « التبرج » (٣٣) ان تخرج محاسنها . « سنة الله » (٣٨) استنها جعلها .

163 يقال : « اناه » (٥٣) ادراكه انى يأنى اناة . « لعل الساعة تكون قريباً » (٦٣) اذا وصفت صفة المؤنث قلت قريبة واذا جعلته ظرفاً وبدلاً ولم ترد الصفة نزعت الهاء من المؤنث وكذلك لفظها فى الواحد والاثنين والجميع للذكر والانثى .

سورة سبأ (٣٤)

164 يقال : « معاجزين » (١٣٤) مسابقين. « بمعجزين » (٦ : ١٣٤) بفائتين ... « سبقوا » (٨ : ٥٩) فاتوا ، « لايعجزون » (٨ : ٥٩) لايفوتون .

165 « معشار » (٤٥) عشر . « الاكل » (١٦) الثمر . « باعد » (١٦) وبعد واحد .

166 وقال غيره : « العرم » (١٦) الوادى . « السابغات » (١١) الدروع .

سورة الملائكة (٣٥)

167 وقال غيره : « الحرور » (٢١) بالنهار مع الشمس وقال ابن عباس : الحرور بالليل والسموم بالنهار .

162 Buḫarî VI, 117, st. 3-4 ve notu: Bk. *Fatḥ* VIII, 399; ʿAynî IX, 96; Qasṭallânî VII, 283.

163 Buḫârî VI, 118, st. 12-14: Bk. *Fatḥ* VIII, 405-6; ʿAynî IX, 100.

164 Buḫârî VI, 121, st. 12: Bk. *Fatḥ* VIII, 411-13.

165 Buḫârî VI, 121, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 411-13.

166 Buḫârî VI, 121, st. 17: Bk. *Fatḥ* VIII, 411-13.

167 Buḫârî VI, 122, st. 14-15: Bk. *Fatḥ* VIII, 415.

سورة الصافات (٣٧)

168 « واصب » (٩) دائم . « لازب » (١١) لازم .

169 « يستسخرون » (١٤) يسخرون .

سورة ص (٣٨)

170 « عجاب » (٥) عجيب . « القط » (١٦) الصحيفة .

« سورة الزمر (٣٩)

171 « خولنا » (٤٩) اعطينا .

172 وقال غيره : « متشاكسون » (٢٩) الشكس العسر لايرضى بالانصاف. « ورجلاً سلماً » (٢٩) ويقال سالماً صالحاً.

173 « اشمأزت » (٤٥) نفرت . « بمفازتهم » (٦١) من الفوز . « حافين » (٧٥) اطافوا به مطيفين بحفافيه بجوانبه . « متشابهاً » (٢٣) ليس من الاشتباه ولكن يشبه بعضه بعضا فى التصديق .

سورة المؤمن (٤٠)

174 مجازها مجاز اوائل السور ويقال : بل هواسم لقول شريح بن ابى أوفى العبسى .

[168] Buhârî VI, 123,, st. 12-13: Bk. *Fatḥ* VIII, 417.
[169] Buhârî VI, 123, st. 10: Bk. *Fatḥ* VIII, 417.
[170] Buhârî VI, 124, st. 18: Bk. *Fatḥ* VIII, 418.
[171] Buhârî VI, 125, st. 13: Bk. *Fatḥ* VIII, 422.
[172] Buhârî VI, 125, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 422.
[173] Buhârî VI, 125, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* VIII, 422.
[174] Buhârî VI, 126, 127, st 20 1-2: *Fatḥ* VIII, 425-6.

يذكرني حاميم والرمح شاجر فهلا تلا حاميم قبل التقدم

« الطول » (٣) التفضل . « داخرين » (٦٠) خاضعين .

سورة السجدة (٤١)

175 « سواء للسائلين » (١٠) قدرها سواء .

176 « ولى حميم » (٣٤) القريب. « من محيص » (٤٨) حاص حاد. « مرية » (٥٤) ومرية واحد اى امتراء .

سورة الشورى (٤٢)

177 « شرعوا » (٢١) ابتدعوا .

سورة الزخرف (٤٣)

178 « على امة » (٢٢) على امام .

179 « يصدون » (٥٧) يضجون .

180 « انني براء مما تعبدون » (٢٦) العرب تقول نحن منك البراء والخلاء والواحد والاثنان والجميع من المذكر والمؤنث يقال : فيه براء لأنه مصدر ولو قال برىء لقيل فى الاثنين بريآن وفى الجميع بريئون .

181 وقال غيره : « مقرنين » (١٣) ضابطين، يقال : فلان مقرن لفلان ضابط له. و« الاكواب » (٥٦ : ١٨) الاباريق التى لا خراطيم لها .

[175] Buhârî VI, 128, st. 11: *Fath* VIII, 430-431; ᶜAynî IX, 131.
[176] Buhârî VI, 128, st. 14: Bk. *Fath* VIII, 431; ᶜAynî IX, 131.
[177] Buhârî VI, 129, st. 15: Bk. *Fath* VIII, 433.
[178] Buhârî VI, 130, st. 2: Bk. *Fath* VIII, 434; ᶜAynî IX, 135-8.
[179] Buhârî VI, 130, st. 9: *Fath* VIII, 436.
[180] Buhârî VI, 130, st. 10-11: Bk. *Fath* VIII, 436.
[181] Buhârî VI, 130, st. 15-16: Bk. *Fath* VIII, 437.

سورة الدخان (٤٤)

182 و « رهواً » (٢٤) ساكناً .

183 وقال غيره : « تبع » (٣٧) ملوك اليمن كل واحد منهم يسمى تبعاً لانه يتبع صاحبه والظل يسمى تبعا لانه يتبع الشمس .

سورة الجاثية (٤٥)

184 « ننساكم » (٣٤) نتركـكم .

سورة الاحقاف (٤٦)

185 وقال بعضهم: أثرة و اثرة و « أثارة » (٤) بقية علم .

سورة محمد (٤٧)

186 « عرفها » (٦) بينها .

187 « آسن » (١٥) متغير .

سورة الفتح (٤٨)

188 « شطأه » (٢٩) فراخه . « فاستغلظ » (٢٩) غلظ . « سوقه »

[182] Buḫârî VI, 131, st. 4: Bk. *Fatḥ* VIII, 438.
[183] Buḫârî VI, 131, st. 5-6: Bk. *Fatḥ* VIII, 438.
[184] Buḫârî VI, 133, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 441.
[185] Buḫârî VI, 133, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 442.
[186] Buḫârî VI, 134, st. 6: Bk. *Fatḥ* VIII, 445.
[187] Buḫârî VI, 134, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 445-6.
[188] Buḫârî VI, 134, st. 16-17: Bk. *Fatḥ* VIII, 447.

(٢٩) الساق حاملة الشجرة ويقال : « دائرة السوء » (٦) كقولك : رجل السوء ودائرة السوء ، العذاب .

189 « يلتكم » (٥٢ : ٢١) ينقصكم ، ألتنا نقصنا.

سورة الحجرات (٤٩)

190 « تشعرون » (٢) تعلمون ومنه الشاعر .

سورة ق (٥٠)

191 « رجع بعيد » (٣) رد . « فروج » (٦) فتوق واحدها فرج. « وريد » (١٦) فى حلقه الحبل حبل العاتق .

192 وقال غيره : « نضيد » (١٠) الكفرى ما دام فى أكمامه ومعناه منضود بعضه على بعض فاذا خرج من أكمامه فليس بنضيد .

سورة الذاريات (٥١)

193 [«ذرواً»] وقال غيره : «تذروه» (١٨ : ٤٥) تفرقه ... وقال غيره : « تواصوا » (٥٣) تواطأوا . وقال : « مسومة » (٣٤) معلمة من السيما .

سورة القمر (٥٤)

194 يقال : « الاشر » (٢٥) المرح والتجبر .

[189] Buḫârî VI, 137, st. 3: Bk. *Fatḥ* VIII, 452.
[190] Buḫârî VI, 137, st. 4: Bk. *Fatḥ* VIII, 452.
[191] Buḫârî VI, 138, st. 4: Bk. *Fatḥ* VIII, 455.
[192] Buḫârî VI, 138, st. 8-9: Bk. *Fatḥ* VIII, 456; ʿAynî VIII, 479.
[193] Buḫârî VI, 139, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* VIII, 459-461.
[194] Buḫârî VI, 142, st. 11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 474.

سورة الرحمن (٥٥)

195 وقال غيره : « مارج » (١٥) خالص من النار، يقال : مرج الامير رعيته اذا خلاهم يعدو بعضهم على بعض مرج أمر الناس، مريج ملتبس مرج اختلط البحران ، من مرجت دابتك ، تركتها . « سنفرغ لكم » (٣١) سنحاسبكم لايشغله شيء عن شيء .

سورة الواقعة (٥٦)

196 « بست » (٥) فتت لتت كمايلت السويق .

197 « تورون » (٧١) تستخرجون أوريت أوقدت لغواً باطلاً .

سورة الحديد (٥٧)

198 « مولاكم» (١٥) أولى بكم . « لئلا يعلم أهل الكتاب » (٢٩) ليعلم أهل الكتاب .

سورة المجادلة (٥٨)

199 « استحوذ » (١٩) غلب .

سورة الحشر (٥٩)

200 « ما قطعتم من لينة » (٥) نخلة ما لم تكن عجوة أو برنية .

195 Buhârî VI, 145, st. 6-9: Bk. *Fatḥ* VI, 237.
196 Buhârî VI, 146, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 480.
197 Buhârî VI, 146, st. 13: Bk. *Fatḥ* VI, 236.
198 Buhârî VI, 147, st. 1: Bk. *Fatḥ* VIII, 482.
199 Buhârî VI, 147, st. 4: Bk. *Fatḥ* VIII, 482.
200 Buhârî VI, 147, st. 10-11: Bk. *Fatḥ* VIII, 483.

سورة المنافقين (٦٣)

201 « حتى ينفضوا » (٧) ويتفرقوا .

سورة التحريم (٦٦)

202 « ان تتوبا الى الله فقد صغت قلوبكما » (٤) صغوت وأصغيت ملت لتصغى لتميل .

سورة الملك (٦٧)

203 « مناكبها » (١٥) جوانبها . « ويقبضن » (٨٩) يضربن بأجنحتهن .

سورة القلم (٦٨)

204 وقال غيره : « كالصريم » (٢٠) كالصبح انصرم من الليل والليل انصرم من النهار وهو أيضا كل رملة انصرمت من معظم الرمل والصريم أيضا المصروم مثل قتيل ومقتول .

سورة الحاقة (٦٩)

205 ويقال : « بالطاغية » (٥) بطغيانهم .

201 Buhârî VI, 154, st. 10: Bk. *Fatḥ* VIII, 498.
202 Buhârî VI, 158, st. 7-8: Bk. *Fatḥ* VIII, 504.
203 Buhârî VI, 159, st. 1: Bk. *Fatḥ* VI, 248.
204 Buhârî VI, 159, st. 4-6: Bk. *Fatḥ* VIII, 507.
205 Buhârî VI, 159, st. 16-17: Bk. *Fatḥ* VIII, 509.

سورة نوح (٧١)

206 « أطواراً » (١٤) طورا كذا وطورا كذا .

207 و « الكبار » (٢٢) أشد من الكبار وكذلك جمال وجميل لانها أشد مبالغة وكبار الكبير وكبار أيضا بالتخفيف .

208 وقال غيره : « دياراً » (٢٦) أحداً . « تباراً » (٢٨) هلاكاً .

سورة المزمل (٧٣)

209 « وبيلاً » (١٦) شديداً .

سورة المدثر (٧٤)

210 « مستنفرة » (٥) نافرة مذعورة .

211 « والرجز فاهجر » (٥) يقال : الرجز والرجس العذاب .

سورة الانسان (٧٦)

212 « القمطرير » (١٠) الشديد ، يقال : يوم قمطرير ويوم قماطر . و « العبوس » (١٠) والقمطرير والقماطر و « العصيب » (١١ : ٧٧) أشد ما يكون من الايام فى البلاء وقال معمر : « أسرهم » (٢٨) شدة الخلق وكل شيء شددته من قتب فهو مأسور .

206 Buḫârî VI, 160, st. 4: Bk. *Fatḥ* VI, 205.
207 Buḫârî VI, 160, st. 5-5: Bk. *Fatḥ* VIII, 510.
208 Buḫârî VI, 160, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 510.
209 Buḫârî VI, 161, st. 11: Bk. *Fatḥ* VIII, 519.
210 Buḫârî VI, 161, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 520.
211 Buḫârî VI, 162, st. 18: Bk. *Fatḥ* VIII, 521.
212 Buḫârî VI, 164, st. 6-7: Bk. *Fatḥ* VIII, 526.

سورة النبأ (٧٧)

213 وقال غيره : « غساقاً » (٢٥) غسقت عينه ويغسق الجرح يسيل كأن الغساق والغسيق واحد . « عطاءاً حساباً » (٣٦) جزاءاً كافياً أعطانى ما أحسبنى أى كفانى .

سورة النازعات (٧٩)

214 وقال غيره : « أيان مرساها » (٤٢) متى منتهاها ومرسى السفينة حيث تنتهى .

سورة عبس (٨٠)

215 « عبس » (١) كلح وأعرض وتولى .

216 وقال غيره : « تصدى » (٦) تغافل عنه .

سورة التكوير (٨١)

217 والظنين المتهم . و « الضنين » (٢٤) يضن به .

سورة المطففين (٨٣)

218 وقال غيره : « المطفف » (١) لايوفى غيره .

213 Buḫârî VI, 165, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 529; ʿAynî IX, 252.
214 Buḫârî VI, 166, st. 4: Bk. *Fatḥ*, VIII, 530.
215 Buḫârî VI, 166, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 530-1.
216 Buḫârî VI, 166, st. 12: Bk. *Fatḥ* VIII, 531; ʿAynî IX, 252; Qasṭallânî VII, 395.
217 Buḫârî VI, 167, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII 533.
218 Buḫârî VI, 167, st. 8: Bk. *Fatḥ* VIII, 534.

سورة الغاشية (٨٨)

219 « بمسيطر » (٢٢) بمسلط .

سورة الفجر (٨٩)

220 وقال غيره : « جابوا » (٩) نقبوا ، بجوب الفلاة يقطعها. « لماً » (١٩) لممته أجمع أتيت على آخره .

سورة البلد (٩٠)

221 « مسغبة »(١٤) مجاعة... يقال : « فلا اقتحم العقبة » (١١) فلم يقتحم العقبة فى الدنيا ثم فسر العقبة فقال : « وما أدراك ما العقبة فك رقبة أو اطعام فى يوم مسغبة » .

سورة « والضحى » (٩٢)

222 « عائلاً » (٨) ذوعيال .

سورة العلق (٩٦)

223 وقال معمر : « الرجعى » (٨) المرجع . « لنسفعن » (١٦) قال : لنأخذن ولنسفعن بالنون وهى الخفيفة سفعت بيده أخذت .

سورة « انا أنزلنا » (٩٧)

224 « أنزلناه » (١) الهاء كناية عن القرآن ، أنزلناه مخرج الجميع

219 Buḫârî VI, 168, st. 16:Bk *Fatḥ* VIII, 538.
220 Buḫârî VI, 169, st. 7-8: Bk. *Fatḥ* VIII, 540.
221 Buḫârî VI, 169, st. 11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 541.
222 Buhârî VI, 172, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 545.
223 Buḫârî VI, 173, st. 4-5: Bk. *Fatḥ* VIII, 549; ʿAynî IX, 259.
224 Buḫârî VI, 175, st. 4-5: Bk. *Fatḥ* VIII, 557.

والمنزل هو الله والعرب توكد فعل الواحد فتجعله بلفظ الجميع ليكون أثبت وأوكد .

سورة لم يكن (٩٨)

225 « منفكين » (٢) زائلين . « قيمة » (٦) القائمة ، دين القيمة أضاف الدين الى المؤنث .

سورة العاديات (١٠٠)

226 يقال : « فأثرن به نقعاً » (٤) رفعن به غباراً . « لحب الخير » (٨) من أجل الخير . « لشديد » (٨) لبخيل ويقال للبخيل شديد « حصل » (١٥) ميز .

سورة الماعون (١٠٧)

227 « يدع » (٢) ... يقال هو من دععت . « يدعون » (٥٢ : ١٣) يدفعون .

سورة الكافرون (١٠٩)

228 وقال غيره : « لا أعبد ما تعبدون » (٢) الآن ولا أجيبكم فيما بقي من عمري ولا أنتم عابدون ما أعبد .

سورة المسد (١١١)

229 [« تبت »] (١)، « تتبيب » (١٠١ : ١) تدمير .

225 Buḫârî VI, 175, st. 1: Bk. *Fatḥ* VIII, 558.
226 Buḫârî VI, 176, st. 11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 559.
227 Buḫârî VI, 177, st. 10-11 · Bk. *Fatḥ* VIII, 562.
228 Buḫârî VI, 178, st. 12-13: Bk. *Fatḥ* VIII, 564.
229 Buḫârî VI, 179, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 567.

سورة الاخلاص (١١٢)

230 يقال : لاينون « احد » (١) اى واحد.

231 والعرب تسمى أشرافها « الصمد » (٢) .

232 « ولم يكن له كفوءاً أحد » (٤) كفوءاً وكفيئاً وكفاء واحد.

Yedinci Cüz

كتاب الطلاق

233 « فان فاءوا » (٢ : ٢٢٦) رجعوا . « ثلاثة قروء » (٢ : ٢٢٨)

234 وقال معمر : يقال أقرأت المرأة اذا دنا حيضها وأقرأت اذا دنا ظهرها ويقال : ما قرأت بسلى قط اذا لم تجمع ولدا فى بطنها .

كتاب الاطعمة

235 وقول الله تعالى « فجاء بعجل حنيذ » (١١ : ٦٩) أى مشوى .

كتاب الذبائح والصيد والتسمية على الصيد

236 « يسألونك ما ذا احل لهم قل احل لكم الطيبات وما علمتم من

230 Buhârî VI, 180, st. 11: Bk. *Fath* VIII, 568-9.
231 Buhârî VI, 180, st. 15: Bk. *Fath* VIII, 568-9.
232 Buhârî VI, 180, st. 19: Bk. *Fath* VIII, 568-9.
233 Buhârî VII, 50, st. 1: Bk. *Fath* IX, 375.
234 Buhârî VII, 57, st. 12-13: Bk. *Fath* IX, 420.
235 Buhârî VII, 72, st. 9-10: Bk. *Fath* IX, 473.
236 Buhârî VII, 87, st. 10-11: Bk. *Fath* IX, 526.

الجوارح » (٥ : ٥) مكلبين الصوائد والكواسب . « اجترحوا » (٤٥ : ٢١) اكتسبوا .

كتاب الطب

237 « ومن شر النفاثات فى العقد » (١١٣ : ٤) والنفاثات السواحر. « تسحرون » (٢٣ : ٨٩) تعمون .

Sekizinci Cüz

كتاب الأدب

238 باب اثم من لا يأمن جاره بوايقه : « يوبقهن » (٤٢ : ٣٤) يهلكهن . « موبقاً » (١٨ : ٥٢) مهلكاً .

239 « ومن يشفع شفاعة سيئة يكن له كفل منها وكان الله على كل شيء مقيتاً » (٤ : ٨٥) كفل نصيب .

240 يقال : ماء « غور » (٦٧ : ٣٠) وبئر غور وماآن غور ومياه غور ويقال : الغور الغائر لا تناله الدلاء كل شيء غرت فيه فهو مغارة . « تزاور » (١٨ : ٣٧) تميل من الزور .

باب ماجاء فى الرقاق وأن لا عيش الا عيش الآخرة

241 « عدن » (٩ : ٧٢) خلد، عدنت بأرض أقمت ومنه المعدن ، فى معدن صدق فى منبت صدق .

237 Buhârî VII, 136, st. 14: Bk. *Fatḥ* X, 191.
238 Buhârî VIII, 10, st. 15: Bk. *Fatḥ* X, 370.
239 Buhârî VIII, 12, st. 11-13: Bk. *Fatḥ* X, 377.
240 Buhârî VIII, 32, not 1: Bk. *Fatḥ* X, 440-1; ʿAynî X, 416.
241 Buhârî VIII, 113, st. 15-16: *Fatḥ* XI, 361.

243 « أعقابكم تنكصون » (٢٣ : ٦٦) ترجعون على العقب .

242 يقال : « سحيق » (٢٢ : ٣١) بعيد وأسحقه أبعده .

Dokuzuncu Cüz

Kitâb al-Tawḥîd

244 « لقول فصل » (٨٦ : ١٣) حق. « وما هو بالهزل » (٨٦ : ١٤) باللعب .

245 وقال معمر : « ذلك الكتاب » (٢ : ٢) هذا القرآن « هدى للمتقين » (٢ : ٢) بيان ودلالة ، كقوله تعالى : « ذلكم حكم الله » (٦٠ : ١٠) هذا حكم الله . « لاريب » (٢ : ٢) لا شك . « تلك آيات » (٢٧ : ١) يعنى هذه أعلام القرآن ومثله « حتى اذا كنتم فى الفلك وجرين بهم » (١٠ : ٢٢) يعنى بكم .

246 يقال : « يتلى » (٥ : ٢) يقرأ .

247 « ان الانسان خلق هلوعاً اذا مسه الشر جزوعاً واذا مسه الخير منوعاً » (٧٠ : ١٩) هلوعاً ضجوراً .

248 ويقال : « القسط » (٥ : ٤٢) مصدر المقسط وهو العادل وأما « القاسط » (٧٢ : ١٤) فهوا الجائر .

242 Buḫârî VIII, 120, st. 12: *Fatḥ* XI, 413.
243 Buḫârî VIII, 122, st. 1-2: Bk. *Fatḥ* XI, 415; ʿAynî X, 696.
244 Buḫârî IX, 143, st. 7: Bk. *Fatḥ* XIII, 389.
245 Buḫârî IX, 155, st. 1-4: *Fatḥ* XIII, 421.
246 Buḫârî IX, 155, st. 19: *Fatḥ* XIII, 425.
247 Buḫarî IX, 156, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* XIII, 426.
248 Buḫârî IX, 162, st. 17-18: Bk. *Fatḥ* XIII, 426.

IV. LÂHİKA

(Farrâ'nın *Maʿânî'l-Qurʾân*'ından yapılan iktibaslar)

Dördüncü Cüz

كتاب بدء الخلق

249 « موضونة » (٥٦ : ١٥) منسوجة ، منه وضين الناقة. « والكوب » (٥٦ : ١٨) مالا أذن له ولا عروة . و « الاباريق » (٥٦ : ١٨) ذوات الآذان والعرا . « عرباً » (٥٦ : ٣٧) مثقلة واحدها عروب مثل صبور وصبر يسميها أهل مكة العربة وأهل المدينة الغنجة وأهل العراق الشكلة .

كتاب أحاديث الانبياء

250 « صلصال » (٥٥ : ١٤) طين خلط برمل فصلصل كما يصلصل الفخار.

251 « ما تمنون » (٥٦ : ٥٨) النطفة فى أرحام النساء .

كتاب الفرائض

252 « بركنه » (٥١ : ٣٩) بمن معه لانهم قوته .

[249] Buḫârî IV, 117, st. 2-4: Bk. *Fatḥ* VI, 228.
[250] Buḫârî IV, 131, st. 5: Bk. *Fatḥ* VI, 257.
[251] Buḫârî IV, 131, st. 9: Bk. *Fatḥ* VI, 258; ʿAynî VII, 309; Qasṭallânî V, 307.
[252] Buḫârî IV, 148, st. 7: Bk. *Fatḥ* VI, 297.

كتاب الحدود

253 « ولا تشطط » (٣٨ : ٢٢) لا تسرف .

Beşinci Cüz

باب مناقب المهاجرين

254 وقال يحيي : « الزرابى » (٨٨ : ١٦) الطنافس لها خمل رقيق . « مبثوثة » (٨٨ : ١٦) كثيرة .

Altıncı Cüz

كتاب التفسير

سورة البقرة (٢)

255 وقال بعضهم : الحبوب التى تؤ كل كلها « فوم (٦١) .

256 « المس » (٢٧٥) الجنون .

سورة الحج (٢٢)

257 وقال : « أمنيته » (٥٢) قراءته . « الا أمانى » (٢ : ٨٧) يقرءون ولايكتبون .

[253] Buḫârî IV, 161, st. 6: Bk. *Fatḥ* VI, 328.
[254] Buḫârî V, 10, st. 20: Bk. *Fatḥ* VII, 37.
[255] Buḫârî VI, 18, st. 7: Bk. *Fatḥ* VIII, 123; ʿAynî VIII, 463; Qasṭallânî VII, 9.
[256] Buḫârî VI, 32, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 152.
[257] Buḫârî VI, 97, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 333; ʿAynî IX, 48; Qasṭallânî VII, 233.

سورة النور (٢٤)

258 وقال : « فرضناها » (١) أنزلنا فيها فرائض مختلفة ، ومن قرأ فرضناها يقول فرضنا عليكم وعلى من بعدكم .

سورة فصلت (٤١)

259 « من أكمامها » (٤٧) قشر الكفرى هى الكم .

سورة الذاريات (٥١)

260 « وفى أنفسكم » (٢١) تأكل وتشرب فى مدخل واحد ويخرج من موضعين . « فراغ » (٢٦) فرجع . « فصكت » (٢٩) فجمعت أصابعها فضربت جبهتها . و « الرميم » (٤٢) نبات الارض اذا يبس وديس . « لموسعون » (٤٧) أى لذوسعة ، وكذلك « على الموسع قدره » (٢ : ٢٣٦) يعنى القوى . « زوجين » (٤٩) الذكر والانثى ، واختلاف الالوان حلو وحامض فهما زوجان . « ففروا الى الله » (٥٠) من الله اليه . « الا ليعبدون » (٥٦) ما خلقت أهل السعادة من أهل الفريقين الا ليوحدون وقال بعضهم خلقهم ليفعلوا ففعل بعض وترك بعض وليس فيه حجة لاهل القدر . « والذنوب » (٨٩) الدلو العظيم .

سورة القمر (٥٤)

261 « ازدجر » (٩) افتعل من زجرت . « كفر » (١٤) فعلنا به وبهم

258 Buhârî VI, 99, st. 13-14: Bk. *Fath* VIII, 340.
259 Buhârî VI, 128, st. 13 14: Bk. *Fath* VIII, 431.
260 Buhârî VI, 139, st. 9-14: Bk. *Fath* VIII, 460-1.
261 Buhârî VI, 142, st. 10-12: Bk. *Fath* VIII, 474.

ما فعلنا جزاءً لما صنع بنوح وأصحابه . « مستقيم » (٣٨) عذاب حق .

262 « بل الساعة موعدهم » (٤٦) والساعة أدهى وأمر يعنى من المرارة .

سورة الرحمن (٥٥)

263 « وأقيموا الوزن » (٩) يريد لسان الميزان . « والعصف » (١٢) بقل الزرع اذا قطع منه شىء قبل أن يدرك فذلك العصف والريحان رزقه والحب الذى يؤكل منه والريحان فى كلام العرب الرزق وقال بعضهم والعصف يريد المأكول من الحب والريحان النضيج الذى لم يؤكل .

264 « فاكهة ونخل ورمان » (٦٨) وقال بعضهم ليس الرمان والنخل بالفاكهة وأما العرب فانها تعدها فاكهة كقوله عز وجل حافظوا « على الصلوات والصلاة الوسطى » (٢ : ٢٣٨) فأمرهم بالمحافظة على كل الصلوات ثم أعاد العصر تشديداً لها كما أعيد النخل والرمان « ومثلها ألم تر أن الله يسجد له من فى السموات ومن فى الارض » (٢٢ : ١٨) ثم قال : « وكثير من الناس وكثير حق عليه العذاب » (٢٢ : ١٨) .

سورة الواقعة (٥٦)

265 « وقال غيره : « تفكهون » (٦٥) تعجبون . « عرباً » (٣٧) مثقلة واحدها عروب مثل صبور وصبر يسميها أهل مكة العربة وأهل المدينة الغنجة وأهل العراق الشكلة وقال فى « خافضة » (٣) لقوم الى النار و « رافعة » (٣) الى الجنة . « موضونة » (١٥)

262 Buḫârî VI, 143, st. 19: Bk. *Fatḥ* VIII, 476.
263 Buḫârî VI, 144, st. 8-10: Bk. *Fatḥ* VIII, 476-8.
264 Buḫârî VI, 144-145, st. 18-19, 1-3: Bk. *Fatḥ* VIII, 476-8.
265 Buḫârî VI, 146, st. 5-12: Bk *Fatḥ* VIII, 480-1.

منسوجة ومنه وضين الناقة . « والكوب » (١٨) لا آذان له ولا عروة .
« والاباريق » (١٨) ذوات الآذان والعرى . « مسكوب » (٣١)
جار . « وفرش مرفوعة » (٣٤) بعضها فوق بعض . « مترفين » (٤٥)
متمتعين . » ما تمنون » (٥٨) هي النطفة في ارحام النساء . « للمقوين »
(٧٣) للمسافرين والقى القفر . « بمواقع النجوم » (٥٣) بمحكم
القرآن ويقال بمسقط النجوم اذا سقطن ومواقع وموقع واحد .
« مدهنون » (٨١) مكذبون مثل لو تدهن فيد هنون . « فسلام لك »
(٩١) أي مسلم لك انك « من أصحاب اليمين » (٩١) وألغيت
ان وهو معناها كما تقول أنت مصدق مسافر عن قليل اذا كان قد قال
انى مسافر عن قليل وقد يكون كالدعاء له كقولك : فسقيا من الرجال
ان رفعت السلام فهو من الدعاء .

سورة الحديد (٥٧)

266 يقال « الظاهر » (٢) على كل شيء علماً . « والباطن » (٣)
على كل شيء علماً . « أنظرونا » (١٣) انتظرونا .

سورة الحشر (٥٩)

267 « المفلحون » (٩) الفائزون بالخلود ، الفلاح البقاء ، حي على
الفلاح : عجل .

سورة التحريم (٦٦)

268 [« وان تظاهرا عليه » (٤)] : تظاهرون تعاونون .

266 Buḫârî VI, 147, st. 1-2: Bk. *Fatḥ* VIII, 482.
267 Buḫârî VI, 148, st. 11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 484.
268 Buḫârî VI, 158, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 505.

سورة « تبارك الذى بيده الملك » (٦٧)

269 « التفاوت » (٣) الاختلاف والتفوت واحد . « تميز » (٨) تقطع . « مناكبها » (١٥) جوانبها . « تدعون » (٢٧) وتدعون مثل تذكرون وتذكرون

سورة الحاقة (٦٩)

270 « القاضية » (٢٧) الموتة الاولى التى متها ثم أحيا بعدها . « من أحد عنه حاجزين » (٤٧) أحد يكون للجمع وللواحد .

سورة المعارج (٧٠)

271 « الفصيلة » (١٣) أصغر آبائه القربى اليه ينتمى من انتمى . « للشوى » (١٦) اليدان والرجلان والاطراف وجلدة الرأس يقال لها شواة وما كان غير مقتل فهو شوى . و « العزون » (٣٧) الحلق والجماعات واحدها عزة .

سورة نوح (٧١)

272 [« كباراً »] (٢٢) . . . والعرب تقول رجل حسان وجمال وحسان مخفف وجمال مخفف . « دياراً » (٢٦) من دور ولكنه فيعال من الدوران كما قرأ عمر الحى القيام وهى من قمت .

269 Buḫârî VI, 158-159, st. 20, 1: Bk. *Fatḥ* VIII, 505.
270 Buḫârî VI, 159, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* VIII, 509.
271 Buḫârî VI, 160, st. 1-2: Bk. *Fatḥ* VIII, 509.
272 Buḫârî VI, 160, st. 5-7: Bk. *Fatḥ* VIII, 509.

سورة « هل أتى على الانسان » (٧٦)

273 يقال : معناه أتى على الانسان وهل تكون جحدا وتكون خبرا وهذا من الخبر يقول كان شيئاً فلم يكن مذكورا وذلك من حين خلقه من طين الى أن ينفخ فيه الروح . « أمشاج » (٢) الاخلاط وماء المرأة وماء الرجل الدم والعلقة ويقال اذا خلط مشيج كقولك خليط وممشوج مثل مخلوط . ويقال : « سلا سلاً وأغلالاً » (٤) ولم يجر بعضهم . « مستطيراً » (٥) ممتداً البلا .

سورة « والنازعات » (٧٩)

274 يقال : الناخرة و « النخرة » (١١) سواء مثل الطمع والطامع والباخل والبخيل وقال بعضهم : النخرة البالية والناخرة العظم المجوف الذى تمر فيه الريح فينخر .

سورة « عبس » (٨٠)

275 وقال غيره : « مطهرة » (١٤) لايمسها الا المطهرون وهم الملائكة وهذا مثل قوله « فالمدبرات أمراً » (٧٩ : ٥) جعل الملائكة والصحف مطهرة لان الصحف يقع عليها التطهير فجعل التطهير لمن حملها أيضا . « سفرة » (١٥) الملائكة واحدهم سافر سفرت أصلحت بينهم وجعلت الملائكة اذا نزلت بوحى الله وتأديته كالسفير الذى يصلح بين القوم .

[273] Buhârî VI, 164, st. 2-5: Bk. *Fatḥ* VIII, 525; Aynî IX, 247; Qasṭallânî VII, 389.

[274] Buhârî VI, 166, st. 2-3: Bk. *Fatḥ* VIII, 530.

[275] Buhârî VI, 166, st. 9-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 531-532.

سورة « اذا الشمس كورت » (٨١)

276 « انكدرت » (٢) انتثرت .

277 « والخنس » (١٥) تخنس فى مجراها ترجع وتكنس تستتر كما تكنس الظباء . « تنفس » (١٨) ارتفع النهار .

سورة « اذا السماء انفطرت » (٨٢)

278 وقرأ الاعمش وعاصم « فعدلك » (٧) بالتخفيف وقرأه اهل الحجاز بالتشديد واراد معتدل الخلق ومن خفف يعنى فى : اى صورة شاء اما حسن واما قبيح وطويل وقصير .

سورة الغاشية (٨٨)

279 « الضريع » (٦) نبت يقال له الشبرق يسميه اهل الحجاز الضريع اذا يبس وهو سم .

سورة الفجر (٨٩)

280 وقال غيره : « سوط عذاب » (١٣) كلمة تقولها العرب لكل نوع من العذاب يدخل فيه السوط . « لبالمرصاد » (١٤) اليه المصير . « تحاضون » (١٨) تحافظون وتحضون تأمرون باطعامه . « المطمئنة » (٢٧) المصدقة بالثواب .

[276] Buhârî VI, 166, st. 18: Bk. *Fath* VIII, 532.
[277] Buhârî VI, 167, st. 1-2: Bk. *Fath* VIII, 532-3.
[278] Buhârî VI, 167, st. 5-6: Bk. *Fath* VIII, 534.
[279] Buhârî VI, 168, st. 15: Bk. *Fath* VIII 538.
[280] Buhârî VI, 169, st. 4-5: Bk. *Fath* VIII, 539-40

سورة الضحى (٩٣)

281 « اذا سجى » (٢) استوى وقال غيره : اظلم وسكن .

سورة التين (٩٥)

282 يقال « فما يكذبك » (٧) فما الذى يكذبك بأن الناس يدانون بأعمالهم كانه قال ومن يقدر على تكذيبك بالثواب والعقاب.

سورة « انا انزلنا » (٩٧)

283 يقال : « المطلب » (٩٧) هو الطلوع والمطلع الموضع الذى يطلع منه .

سورة القارعة (١٠١)

284 « كالفراش المبثوث » (٤) كغوغاء الجراد يركب بعضه بعضا كذلك الناس يجول بعضهم فى بعض . « كالعهن » (٥) كألوان العهن وقرأ عبدالله كالصوف .

سورة « والعصر » (١٠٣)

285 وقال يحيي : [« العصر »] (١٠٣) : الدهر اقسم به .

سورة الهمزة

286 « الحطمة » (٤) اسم النار مثل سقر ولظى .

281 Buḫârî VI, 172, st. 2: Bk. *Fatḥ* VIII, 544.
282 Buḫârî VIII, 172, st. 15-16: Bk. *Fatḥ* VIII, 548.
283 Buḫârî VIII, 175, st. 4: Bk. *Fatḥ* VIII, 557.
284 Buḫârî VI, 176 st. 14-15: Bk. *Fatḥ* VIII, 560.
285 Buḫârî VI, 177, st. 2-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 560.
286 Buḫârî VI, 177, st. 2-4: Bk. *Fatḥ* VIII, 560.

سورة الماعون (١٠٧)

287 « ساهون » (٥) لاهون. و « الماعون » (٧) المعروف كله وقال بعض العرب الماعون الماء .

سورة الكافرون (١٠٩)

288 يقال : « لكم دينكم » (٦) الكفر . « ولى دين » (٦) الاسلام ولم يقل دينى لان الآيات بالنون فحذفت الياء كما قال . « يهدين » (٢٦ : ٧٨) و « يشفين » (٨٠) .

سورة تبت (١١١)

289 يقال من « مسد » (٣) ليف المقل وهى السلسلة التى فى النار .

سورة الفلق (١١٣)

290 يقال : ابين من فرق و « فلق » (١) الصبح . « وقب » (٣) اذا دخل فى كل شىء واظلم .

Yedinci Cüz

كتاب الطب

291 « الكافور » (٧٦ : ٥) والقافور مثل . « كشطت » (٨١ : ١١) نزعت وقرأ عبدالله قشطت .

287 Buḫârî VI, 177, st. 11: Bk. *Fatḥ* VIII, 562.
288 Buḫârî VI, 178, st.11-12: Bk. *Fatḥ* VIII, 564.
289 Buḫârî VI, 180, st. 9: Bk. *Fatḥ* VIII, 568.
290 Buḫârî VI, 181, st. 2-3: Bk. *Fatḥ* VIII, 569-70.
291 Buḫârî VII, 124,, st. 14: Bk. *Fatḥ* VIII, 124.

Sekizinci Cüz

كتاب الأدب

وقال أبو عبدالله : يقال هو زور وهؤلاء زور وضيف ومعناه اضيافه وزواره لانها مصـدر مثل قوم رضـا وعدل . 292

Dokuzuncu Cüz

كتاب التوحيد

قال يحيي : « الظاهر » (٥٧ : ٣) على كل شيء علماً . « والباطن » (٥٧ : ٣) على كل شيء علماً . 293

[292] Buhârî VIII, 32, st. 1: وهو مأخوذ من كلام الفراء قال في معاني القرآن : في قوله تعالى قل أرأيتم ان اصبح ماؤكم غوراً (٦٧ : ٣٠) العرب تقول ماء غور وماآن غور ومياه غور ولايجمعون غوراً ولايثنونه فلم يقولوا ماآن غوران ولامياه أغوار وهو بمنزلة الزور يقال هؤلاء زور ... الخ . » *Fatḥ* X, 440.

[293] Buhârî IX, 116, st. 1-2: Bk. *Fatḥ* XIII, 307; ʿAynî XI, 519; Qasṭallânî X, 351.

İNDEKS I

(Yalnız 1 ilâ 204. sahifeyi işgal eden metne tahsis olunmuştur.)

A

B

C

D, Ḍ

E

F

G

H, Ḥ, Ḫ

İ

K

L

M

N

O

P

Q

R

S, S̱, Ṣ

Ş

T

U

W

Y

Z, Ẕ

İNDEKS II

"Birinci Lâhika (205 — 304) 'da *Buḫârî'nin kaynakları* diye ayrılan kısma tahsis olunmuştur."

A

B

C

D, Ḍ

F

Ġ

H, Ḥ, Ḫ

İ

K

L

M

N

Q

R

S, Ṣ, Ş

Ş

T

U

W

Y

Z, Ẕ

DÜZELTMELER

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
15	6	hâdisler	hadisler
16	13	künyelerini	künyeleri
30	21	mukabele ile	ile mukabele
39	9	İbn an-Nâdîm	Ibn an-Nadîm
40	2	hâḍisleri	hadisleri
41	18	Rây	Ray
41	29	muḫbat	Nuḫbat
48	34	diğe	diğer
57	27, 30	حدت ... المروزى ... فجدثته	حدث ... المروزى ... فحدثته
58	7	Zuhrî'nin ᶜİlal al-ḥadîṣinde	ᶜİlal ḥadîṣ az-Zuhrîʾde
71	17	şeylerinin	şeyhlerinin
74	15	itraf	itiraf
75	16	Buḫârî'n	Buḫârî'nin
76	13	ayni hadisin	hadisin ayni
79	11	kitaplarına	kitaplarının
87	6	cevabında	cevazında
92	32	والمول	والمولى
95	27	حمس	خمس
96	2, 4, 6, 28	للايمان..فا.. يبلغ.. بتمر.. بتمر	للايمان .. فا .. يبلغ .. بتمر
109	32	بمحص	بحمص
111	5	al-Başşâr	Başşâr
120	8, 10	eden... ait malzemeyi	eden... ait
126	22	Abû al-	Abû ᶜUbayd al-
129	13	من	مايقال من
131	14	kitaba	kenara
134	25	macâz	Macâz
135	30	İlm	İbn
137	1	Maᶜanî,	Maᶜâni'l-
144	22, 29	müstensihlar... adip	müstensihler... edip
146	7	bunun bir	bunun
152	5	mucâhid	Mucâhid
163	24	tarafını	tarafı
168	32	Orientalische	Orientalistische
173	17, 19	ihfirad... 43	infirâd... 430
174	12	kıraᶜât	qırâʾat
179	15	ivayetle	rivayetle

Sahife	Satır	Yanlış	Doğru
181	18	muhrelif	muhtelif
183	1	meselesi	meseleleri
207	14	ʾUrwa	ʿArûba
207	24	Rs ; Tt	Rs 326 ; Tt
209	1	ʿAbdallâh... Asmâ |	Abdallâh... Asmâ | Cuwayriya b. Asmâ
211	13	al-ʿAdawî	al-ʿAdanî
215	19 (2. not)	131	263
219	17	Muîrat	Muğîrat
224	2	Zubayr	Zuhayr
227	20	Ḥurayz	Ḥarîz
228	18	ʿAbî	ʿAlî
231	1	ʿAmr b. Muḥ. b. Ḥasan	ʿAmr b. Muḥ. b. Bukayr
238	1	Abî i-	Abi'l-
239	(3. not)	346	46
242	11	Waṣr	Naṣr
244	27	sAbâṭ	Asbâṭ
247	21	ʾİlm	İbn
253	23	b. at-Taymî	at-Taymî
261	1	ʿUmayr	Numayr
269	13	Ashaṭ	Asbâṭ
270	21	Ḥâzim	Ḫâzim
275	6	al-Madnî	al-Madanî
284	22	ʿAmir	ʿÂṣim
292	26	b. Abû	b. Abî
300	19	Ḥaṣîn	Ḥuṣayn
302	7	Abû Ḥamza	Abu Camra
304	12	Muḥammad b. ʿAbdallâh	ʿAbdalquddûs b. al-Ḥaccâc
321	20	ʿİlm	İbn
339	12	عياه	عيناه
341	22	250	245
350	10	الابياء	الأنبياء
356	14	أبى	ابى
368	4	Kitâb at-Tawḥîd	كتاب التوحيد
375	2	جحدا	جحدا
Muhtelif sahifelerde		Muwaṭṭâ	Muwaṭṭaʾ

Bunlardan başka her türlü sehv ve zuhûlden ve önüne geçilemiyen transkripsiyon hatalarından dolayı okuyucudan özür dilerim.

M

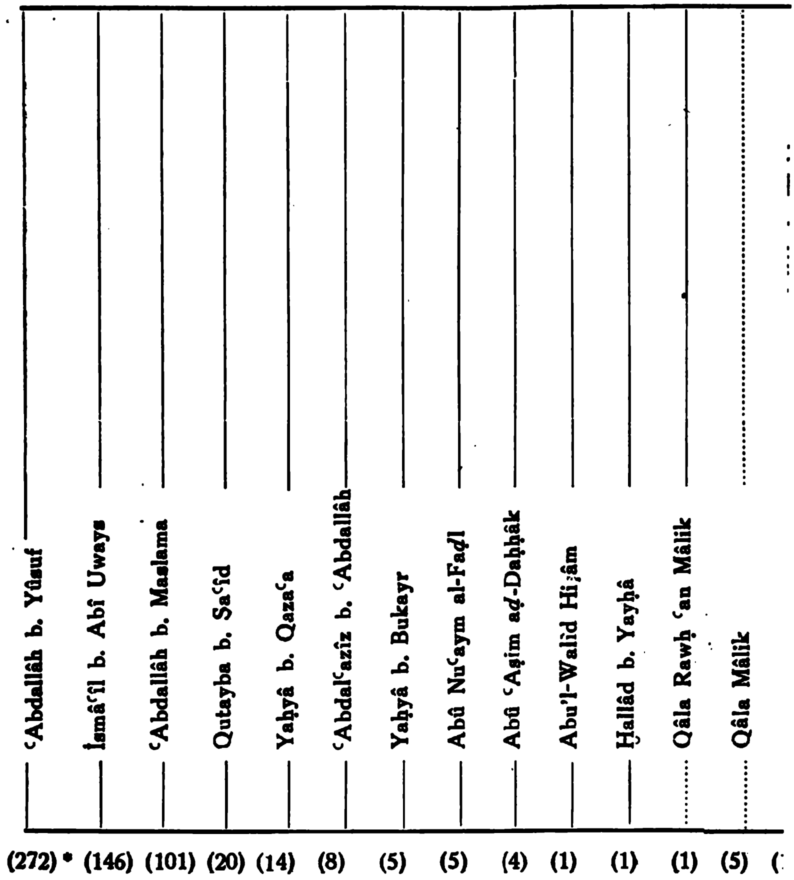

B

3. Buḫârî'yi İmâm M

(*) Parantez içindeki rakamlar Buḫârî'nin, yukarıda işaret edilen râvile biri vasıtasiyle İmâm Mâlik'ten almış olduğu hadislerin sayısını göst

(**) Rivayetlerin dağılışları ve râviler hakkındaki malûmat için bk. I. L (s. 205—304) ve İndeks II (s. 392—404).

ıî

ığlayan rivayet zincirleri

(1)	Abû Aḥmad Marrâr	Muḥ. b. Yaḥyâ Abû Gassân
(1)	Yaḥyâ b. Sulaymân	ᶜAbdallâh b. Wahb
(1)	Muḥ. b. al-Musannâ	ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî
(1)	ᶜAmr b. ᶜAlî	ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî
(1)	al-Munzîr b. al-Walîd	Abû Qutaybat al-Cârûdî
(1)	al-Ḥumaydî ᶜAbdallâh b. az-Zubayr	Sufyân b. ᶜUyâyna
(2)	Ṣadaqa b. al-Faḍl	ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî
(2)	Musaddad b. Musarhad	Yaḥyâ b. Saᶜîd
(2)	Yaḥyâ b. Sulaymân	ᶜAbdallâh b. Wahb
(3)	ᶜAlî b. ᶜAbdallâh al-Madînî	ᶜAbdarraḥmân b. Mahdî
		Maᶜn b. ᶜÎsâ
(5)	ᶜAbdallâh b. Muḥ. b. Asmâ	Cuwayriya b. Asmâ
(5)	İbrâhîm b. al-Munzir	Maᶜn b. ᶜÎsâ (**)

İÇİNDEKİLER

BİRİNCİ KISIM

İKİNCİ KISIM

ÜÇÜNCÜ KISIM

DÖRDÜNCÜ KISIM